

«Ortaçağ Azərbaycan tarixinin aktual problemləri»
mövzusunda

Respublika elmi-praktik konfransının materialları

Qərbi Kəspı Universiteti
(20 fevral 2021-ci il)

**“Ortaçağ Azərbaycan tarixinin
aktual problemləri” mövzusunda
Respublika elmi-praktik
konfransının materialları**

**Qərbi Kaspi Universiteti
(20 fevral 2021-ci il)**

BAKI - 2021

TƏŞKİLATI VƏ ELMİ KOMİTƏ

Prof. Dr. Hüseyn Bağirov – Qərbi Kaspi Universitetinin Qəyyumlar Şurasının sədri (Azərbaycan)

Elio Brancaforte- PhD, Associate Professor, Department of Germanic and Slavic Studies, Tulane University (USA)

Nərgiz Axundova –AMEA-nın həqiqi üzvü, professor (Azərbaycan)

Ahmet Taşağıl- Prof. Dr. Tarih bölüm başkanı, Yeditepe Üniversitesi (Türkiyə)

Şahin Mustafayev – t.ü.e.d, professor, AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini (Azərbaycan)

Hüseyn Kayhan – Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi (Türkiyə)

Zabil Bayramlı– t.ü.e.d, professor, Bakı Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

Araylın Musaqaliyeva- t.e.d, professor, L.N. Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti (Qazaxstan)

Lalə Əliyeva – t.ü.f.d, dos., Qərbi Kaspi Universiteti (Azərbaycan)

Dali Kandelaki – Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Russian History, Faculty of Humanities,

İvanə Javakhishvili- Tbilisi State University (Gürcüstan)

Namiq Musalı – t.ü.f.d, Prof .Dr, Kastamonu Üniversitesi, (Türkiyə)

Dilavər Əzimli - t.ü.f.d, dos. – AMEA Tarix institutu “Orta əsrlər tarixi” şöbəsi (Azərbaycan)

Əkbər Nəcəf –t.ü.f.d - Azərbaycan Milli Araşdırmalar Assosiasiyasının Tarix araşdırmalarının rəhbəri (Azərbaycan)

Boran Əziz –t.ü.f.d, dos - Bakı Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

Elmira Süleymanova –t.ü.f.d, dosent – Qərbi Kaspi Universiteti (Azərbaycan)

Nurlan Nəsirov – t.ü.f.d, Qərbi Kaspi Universiteti (Azərbaycan)

REDAKSIYA HEYƏTİ VƏ İŞÇİ QRUP

Əhmədova Elnarə (s.e.ü.f) – Qərbi Kaspi Universiteti- Tədris Hissə müdiri

Tural Vəlizadə - Qərbi Kaspi Universiteti- Siyasi və İctimai elmlər məktəbinin dekan müavini

Aygün Məmmədova (t.ü.f.d) – Qərbi Kaspi Univeristeti -Tarix kafedrasının

Əlizadə Arif (t.ü.f.d) - Qərbi Kaspi Universiteti - Tarix kafedrası

Minəvvər Abdullayeva (f.ü.f.d) - Qərbi Kaspi Univeristeti - Fəlsəfə kafedrası

Elxan Məmmədov- Qərbi Kaspi Universiteti - Beynəlxalq münasibətlər və Politologiya kafedrası

Ağalar Qəribov - Qərbi Kaspi Univeristeti- Fəlsəfə kafedrası

Orxan Orucəliyev- *İT xidməti, Qərbi Kaspi Universiteti*

Urfan Muradlı – *Gənclərlə Sosial və Humanitar tədbirlərin təşkili və təşviqi şöbəsi*

Balabacı Cavadova- *Qərbi Kaspi Universitetinin Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi*

MÜNDƏRICAT

Ön söz.....	9
-------------	---

PLENAR İCLAS

Наргиз Ахундова. Гунны в истории Азербайджана и Кавказа.....	12
Elio C. Brancaforte. “The Noble Acts of Hosseyn”- Northern European Accounts of Muslim Rites in Safavid-era Azerbaijan (1635-1685).....	30
Hüseyin Kayhan. Selçuklular, İldenizliler və İlhanlılar devrinde Azərbaycan’da uygulanan ekonomi politikaları ve bunların mukayeseleri...31	
Namiq Musalı. Səfəvi şeyxləri Ərdəbil hakimi idilərmə?.....	52
Qasım Hacıyev. Azərbaycanın Qarabağ regionunda dini və etnokonfessional proseslər.....	68

I BÖLMƏ

a) Ortaçağ Azərbaycan tarixinin sosial-iqtisadi, siyasi və beynəlxalq münasibətlər tarixi məsələləri

Nizami Süleymanov. Ağqoyunlu – Osmanlı münasibətləri.....	74
Kayırken Adiyet. Kazak hanlığı ilə Safevi devleti arasındakı ilişkilerin incelenmesi konuları.....	82
Юнис Насибли. Раннесредневековые грузинские агиографические сочинения по истории Азербайджана V-X вв.....	87
Рена Ибрагимова. Характерные особенности традиционного семейного быта у народов Северного Кавказа.....	101
Гаджи Нагиев. Письменные сведения об укреплениях древних и средневековых городов Азербайджана.....	119
Aydın Məmmədov. Azərbaycanın ortaçağ tarixinə dair XX əsrin ikinci yarısı tarixşünaslığında tarixi demoqrafiya məsələləri.....	135
Elnur Kəlbizadə. İrandakı erməni icması və “Böyük sürgün” (1603): həqiqətlər və miflər.....	141
Nurlan Nəsirov. Abdullah Kaşaninin “Tarix-e Olcaytu” əsərində İlhanlı hökmdarı Olcaytu Xudabəndənin şiə islahatı və nəticələri.	160

Rauf Məmmədov. Babək və xürrəmilik hərəkətinin orta əsr mənbələrində təhlili.....	169
Tural Vəlizadə. Orta əsr xəritələri Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi.....	197
Zəhra İslamova. XVI əsrin 40-50-ci illərində Səfəvi-Osmanlı müharibələri.....	204

b) Ortaçağ Azərbaycan tarixinin arxeoloji, etnoqrafik, numizmatik və digər elmlər vasitəsilə öyrənilməsi məsələləri

Taleh Aliyev. Lay-Shirin christian temple.....	216
Pirağa İsmayılzadə. Evliya Çələbinin “Səyahətnamə”sində Azərbaycan etnoqrafiyasına dair	224
Vüsalə Əliyeva. Azərbaycanın orta əsr xalq geyimləri tarixindən.....	240
Эльнур Гасанов. Средневековое архитектурное наследие Гянджи как пример толерантности.....	257
Aygün Məmmədova. Qarabağ tarixinin nadir tapıntıları - XIII əsrin I yarısına dair Gəncə dirhəmləri.....	258
Bədircahan Məmmədova. Qax rayonunun Qum kəndinin antik və orta əsr arxeoloji abidələrinin öyrənilməsi tarixi.	267
Елена Мачай. Культура Аррана и Ширвана во времена Ильханата.	275
Nazira Shalbuzova. Sacred places and their role of the belief of Shahdagh people.	277
Sevinc Zeynalova. XV-XVI əsrlərdə Azərbaycanın diplomatik əlaqələrinin iqtisadi aspektləri rus tarixşünaslığında.....	290
Aliyə Adıgözəlova. Qafqaz Albaniyasının monastır kompleksləri.....	296

II BÖLMƏ

a) Ortaçağ Azərbaycan tarixinin mənbəşünaslığı, tarixşünaslığı və mədəniyyəti

Сархан Баширов. Легенды о принятии ислама у населения Габалинского магала.....	309
Sübhan Talıblı. Azərbaycan Əfşarlar imperiyasının müasir İran tarixşünaslığında öyrənilməsi.....	321
Elşad Əliyev. Avropa təsviri sənətində Səfəvi-Qızılbaş döyüşçüləri.....	323
Rəna Şahbazova. orta əsr müsəlman mədəniyyəti məsələləri V.V.Bartoldun tədqiqatlarında.....	335
Sayad Mehtizadə. Azərbaycanın orta əsr şəhərləri və memarlıq abidələri Avropa səyyahlarının gündəliklərində.....	348
Vüsal Zülfüqarov. Nəsirəddin Tusinin yaradıcılığında elmin nəzəri və empirik metodlarının vəhdəti.....	363
Afaq Piriyeva. Ortaçağda Azərbaycanın mədəniyyət məsələləri.....	369
Almas Cavadova. Venesiya taciri Cakoma Badoerin "Hesab kitabı" Şərq- Qərb ticarət əlaqələrinin öyrənilməsində mənbə kimi.....	384
Solmaz Gözəlova. XIX əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti.....	396
Könül Hacıyeva. XV əsr Azərbaycan tarixinin tədqiqində dövrün poeziyasının rolu və əhəmiyyəti.....	401
Səba Namazova. Orta çağların "Bəhcət-ür-ruh" risaləsi.....	403
Mircavid Ağalarov. Orta əsr Azərbaycan mənbələrinə "Annales" məktəbi prinsiplərinin tətbiqi.....	410
Nazilə Məmmədova. Səfəvi dövlətinin tarixinə dair qaynaqların Azərbaycan tarixşünaslığında araşdırılmasına dair.....	419
Nurlan Abbasov. Erkən orta əsrlər Azərbaycan ərazisi "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda.....	432

b) Ortaçağ Azərbaycan tarixinin tədqiqinin müxtəlif aspektləri

Yeganə Baxşıyeva. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranmasının sosial-iqtisadi və siyasi şərtləri.....	447
Günəl Rəhimli. Qizılbaş ideologiyasının mahiyyəti (Şah İsmayıl Xətəinin “Divanı” və “Şeyx Səfi buyruğu”u əsasında).....	454
Aynur Səfərli. Nadir şah Əfşar diplomatiyası.....	469
Aysel Rüstəmovə. «Əcəmi Naxçıvani» sənədli filmində ortaçağ Azərbaycan mədəniyyəti.....	485
Səidə Həsənova. XVIII əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və sosial vəziyyəti (sovet tarixşünaslığı əsasında).....	493
Firuzə Sadıqova. “Qutadğu-Bilig” əsərində feillərə tarixi aspektdə yanaşılması.....	512
Vəfa Osmanova. Qəhrəmanlıq dastanlarında tarixi reallıq və bədii həqiqət.....	514
Emil Ağayev. Qəzənfər Xalıqov yaradıcılığında ikonografik “Koroğlu” obrazının təhlili.....	521
Anar İbrahimov. Ortaçağ Azərbaycan silahlarının inkişaf mərhələləri və bədii estetik xarakteristikası.....	525
Suqra Orucova. The state structure of medieval Azerbaijani states.....	534
Sevinc Zeynalova. XV-XVI əsrlərdə Azərbaycanın diplomatik əlaqələrinin iqtisadi aspektləri rus tarixşünaslığında.....	543
Çinarə Səfərova. XII-XV əsrlərdə Ön Asiya və Qafqaz regionun etnoqrafiyası və ona kənar təsirlərin nəticələri.....	554
Könül Abbasova. Ortaçağ Azərbaycanda turizmin meydana gəlməsi və onun inkişafını zəruri edən səbəblər.....	565

ÖN SÖZ

Keçmiş Sovetlər zamanında və Qərb dünyasında Azərbaycanın orta əsrlər tarixi ilə bağlı aparılmış bir sıra tədqiqatlarda ciddi təhriflərə yol verilmişdir. Xüsusilə sovet ideologiyasına uyğun olaraq Azərbaycanın etnik, siyasi, mədəni, dövlətçilik tarixi reallıqlardan uzaq konsepsiyalar əsasında tədqiq edilmişdir. Bundan əlavə ortaçağ tarixi üçün xüsusi əhəmiyyətə sahib bəzi məsələlər isə tədqiqata cəlb edilməyərək üzərindən sükutla keçilmişdir. Müstəqillik illərində orta çağ Azərbaycan tarixinin müxtəlif problemləri yenidən tədqiq olunsa da, hələ də bir sıra məsələlər tam obyektiv və yeni tarixi baxış əsasında araşdırılmamış qalır. Azərbaycanın orta çağ tarixini müstəqil, ideologiyadan kənar və mümkün real faktların əsasında araşdırılması günümüz üçün elmi aktuallıq kəsb edir. Konfransın məqsədi Ortaçağ Azərbaycan tarixinin müxtəlif mövzuları üzrə təhrif olunmuş, zəif öyrənilmiş və ya ümumiyyətlə tədqiqata cəlb olunmayan aktual problemlərini tarix elminin müasir metodlarından da istifadə edərək rekonstruksiya etməkdir.

ПРЕДИСЛОВИЕ

В советской и западной историографии средневековая история Азербайджана была недостаточно изучена. Именно в соответствии с советской идеологией этническая, политическая, культурная и государственная история Азербайджана изучалась на основе концепций не связанных с историческими реалиями. В таких исследованиях некоторые вопросы, имеющие особое значение для средневековой истории не рассматривались и

игнорировались. Хотя различные проблемы истории средневекового Азербайджана были вновь исследованы за годы независимости, ряд вопросов до сих пор остается неисследованным с точки зрения совершенно объективной и новой исторической перспективы. Изучение средневековой истории Азербайджана на основе независимых, неидеологических и возможных реальных фактов имеет сегодня научное значение.

Целью конференции является повторное рассмотрение актуальных проблем искаженных, малоизученных, в основном не вовлеченных в изучение различных тем средневековой истории Азербайджана с использованием современных методов исторической науки и реконструкции исторических реалий.

PREFACE

There were serious distortions in the medieval history of Azerbaijan in the former Soviet and Western historiography. Especially in accordance with the Soviet ideology, the ethnic, political, cultural, statehood history of Azerbaijan has been studied on the basis of concepts not related to historical realities. In addition, some issues of special importance for medieval history were not covered in the study and were ignored. Although various problems of the history of medieval Azerbaijan were researched again during the years of independence, a number of issues still remain unexplored on the basis of a completely objective and new historical perspective.

The study of the medieval history of Azerbaijan on the basis of independent, non-ideological and possible real facts is of scientific importance today. The purpose of the conference is to re-examine the current problems of distorted, poorly studied,

generally not involved in the study of various topics of medieval Azerbaijani history using modern methods of historical science and to reconstruct historical realities.

Профессор Наргиз Ахундова
Действительные члены НАНА
nargiz070859@gmail.com

ГУННЫ В ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА И КАВКАЗА

Гунны сыграли важную роль в истории кавказского региона. Их нашествия, военно-политическая коалиция известная как Гуннская империя, деятельность Атилы существенно перекроили политическую, этническую, языковую и экономическую карту этого обширного и важного мегарегиона на стыке Азии и Европы. Гунны здесь оказались связаны не просто с Великим переселением народов и созданием собственной империи, но также с широким распространением тюркских племён, деятельность которых оказала влияние на последующую историю Кавказа. Поэтому, даже после распада Гуннской империи, по традиции, племенные союзы других тюрков и даже различные этнические группы Кавказа письменные источники именовали «гуннами». Например, болгар, утигуров, кутригуров, сабир, деятельность которых связана также с Азербайджаном. Эпоха Великого переселения народов и его связи с тюркским миром важны уже тем, что это - время массовых передвижений и завоеваний, перекроивших этническую карту Евразии. На такой основе сложился современный этнолингвистический облик населения многих зон Кавказа, что определило специфику его исторического развития.

В составе Гуннской державы оказались различные племена, которые впоследствии стали известны в истории Кавказа под своими племенными названиями. Тогда же начался процесс тюркизации Кавказа.

В начале V века на Северном Кавказе было создано первое крупное объединение гунно-булгарских племён, которые совершали набеги через Дербендский проход на Южный Кавказ, где уничтожали местные военные гарнизоны Сасанидов. В конце V столетия в степях Восточного Предкавказья сложился военно-кочевой союз племён во главе с сабирам. А со второй половины V века на Кавказе параллельно протекали два этнополитических процесса. В результате этого, к исходу того столетия, в мегарегионе сложились два крупных «гуннских» объединения. В восточной его части - во главе с сабирами, в западной – во главе с утигурами. Византийская и Сасанидская империи, соперничавшие за Кавказ, в собственных интересах сталкивали между собой эти два объединения.

Ключевые слова: Гунны, Кавказ, Азербайджан, Атиллы, переселение народов, оногуры, савиры

Около III века до н.э. в Северном Китае и Монголии образовался крупный союз кочевых скотоводческих племён *гуннов*. В конце I-середине II веков н.э. часть этих племён появилась в Центральной Азии и Приуралье. Тогда же гунны начали проникать в Восточную Европу и на Северный Кавказ.

Появление гуннов на Кавказе растянулось на несколько этапов. *Первый* пришёлся на II-начало IV веков. Тогда, вытесненные из Семиречья в Центральной Азии, они появились на Северном Кавказе. Это произошло во II веке н.э. Именно к этому времени греческий автор того столетия Дионисий Александрийский (Периэгет) относит обитание гуннов на Кавказе, называя их соседями в Северном Азербайджане албан и каспиев - двух из 26 местных албанских племён. Конкретно, имеется в виду 160 год, когда гунны перешли с востока Волгу и обосновались в степях Северо-Западного Прикаспия. [2;с.51] Уже в III веке парфянский царь Хосров Аршакид (217-236 годы) пригласил их для похода во владения шаханшахов Сасанидов. Тогда гунны прошли на Южный Кавказ через Дербендский проход и Дарьяльское ущелье. Вскоре после этого они закрепились в Северном Дагестане, который со второй половины III века именовали «землей гуннов», известную в византийских источниках как Берсилия. Отсюда гунны через Дербендский проход неоднократно совершали походы на Южный Кавказ.

Второй этап, связанный с историей Кавказа и гуннов, пришёлся на IV век. Тогда они двинулись в путь с обозом, семьями и скотом, то есть мигрировали и остались на новых местах - в степях Северного Кавказа. Здесь произошло их первое столкновение с аланами, кочевавшими в степях Азово-Каспийского междуморья, в северо-западной части нынешних калмыцких степей. В 360-370 годы между ними шли войны, закончившиеся победой гуннов, после чего они стали контролировать степи Северного Кавказа от Каспия до Азовского моря. Этот этап

уже связан не просто с гуннами, а - с Гуннским союзом племён. Местные племенные объединения не выдержали натиска, ибо пришельцы были лучше организованы и у них имелся общий военный предводитель. [5;с.76]

В 70-е годы IV века гунны включили в созданную ими обширную и могущественную Гуннскую державу прикаспийские территории Северного и Южного Кавказа. Это важное событие совпало с хорошо известным в мировой истории по своим последствиям *Великим переселением народов IV-VII веков*, которое коснулось также Кавказа. Тогда, в IV веке, на Северном Кавказе появились новые племена, в том числе гунны, которые шли в авангарде широчайшей миграции с Востока на Запад кочевых племён. Среди них отмечены савиры, булгары и многие другие, каждое со своим языком. Часть этих племён прошла на Южный Кавказ. В этот период Дагестан стали именовать «страной гуннов», а население его приморской зоны – «гуннами.

На *третьем этапе* - рубеж IV-V веков – гунны, обосновавшись в Прикаспийской зоне, активно вмешивались в политические дела Южного Кавказа, куда многократно совершали опустошительные походы. Отсюда, через Приморский Дагестан, Дербендский проход и Абшеронский полуостров, не раз они проходили в пределы Сасанидской и Византийской империй.

Четвёртый этап пришёлся на V век. Это - апогей могущества гуннов, связанный с царствованием главы Гуннской державы Атилы (434-453 годы). Византийский историк и дипломат Приск Панийский, побывавший в 449 году в составе византийского посольства у гуннов,

встречался с Атилиой и оставил подробные записи об увиденном. Глава гуннов принимал посольство в своей «мобильной» резиденции – в просторном царском шатре. На полу – роскошные ковры, в центре – жаровня, на столе – маленькие фигурки шаманов, вокруг – толпа стражников, слуг и секретарей. Атила восседал в деревянном кресле, которое являлось также троном, о чём свидетельствовали массивные резные подлокотники и высокая спинка. Постоянная резиденция Атилы находилась на западном берегу реки Тиса, в районе современного города Сёгед, в Южной Венгрии. Он жил в огромном дворце, стоящем на возвышенности. Стены его были сложены из гладко обструганных досок, плотно пригнанных друг к другу. Внутренний двор был чрезвычайно обширным. Здесь имелись и другие строения – отдельная столовая, которая служила также спальней, где стояла кровать, завешанная расшитыми ширмами из льна и шёлка. Имелся также большой комплекс различных по назначению построек, в том числе каменная баня. Все они были украшены резным орнаментом. В некоторых из них жили жёны Атилы. В зданиях пол был устлан войлоками, по которым ходили, сняв обувь. Все это вместе составляло обширнейшую усадьбу предводителя гуннов. По соседству с дворцом Атилы находились усадьбы гуннских вельмож. Дворец, усадьбы и дома стояли за частоколами. [с.6;т.1,с148]

По описанию Приска Панийского, на официальном празднестве в честь византийского посольства перед началом трапезы в столовой слуги предлагают её участникам по чаше вина, чтобы они могли произнести молитву, прежде чем сесть за стол. Сами гунны обычно

пили кумыс и ячменное пиво.Аттила сидел на кушетке в римском стиле, в повседневной одежде, с мечом на поясе. Около него сидели в почтительной позе его сыновья. Вдоль стен стояли кресла для посольских и для гуннских аристократов, за каждым – слуга. Гостям подносят золотые и серебряные кубки. Аттиле подают вино в деревянной чаше. Он приветствует присутствующих, передавая каждому из них свою чашу. Гость делает глоток и возвращает чашу, и в этот момент все остальные пригубливают свои кубки. После завершения этой процедуры вносят столы, по одному на каждую группу из 3-4 человек. Вносят еду: мясо различных животных и хлеб на серебряных блюдах. Однако сам Аттила ест на деревянной тарелке и пользуется деревянной чашей. По завершении первой перемены блюд все встают, осушают кубки, произнеся тост и пожелав Аттиле хорошего здоровья. Затем вносят второе блюдо, после которого все вновь встают, снова говорят тост, и вновь выпивают чаши до дна. С наступлением темноты в столовую вносят сосновые факелы. Наступает время развлечений. Два барда поют песни собственного сочинения, восхваляющие победы Аттилы и его смелость. Затем появляются комики и придворный шут. Присутствующие гунны бурно реагируют на происходящее, но Аттила сидит с каменным лицом. На этом приём завершается. Для посольства устраивает обед старшая жена Аттилы, а сам он даёт прощальный ужин. На одном из обедов Приск Панийский подметил, что Аттиле подавали пищу на деревянных тарелках, и ел он только мясо, в то время как его главнокомандующие угощались лакомствами на серебряных блюдах. [6;т.1.с.149-150]

Приск Панийский так описал Аттилу: «Это был человек, рождённый вселять ужас в души всех живущих на земле. Величественная походка и пронзительный взгляд говорили о его силе и гордости. Это был истинный воин, но он умел сдерживать свои страсти. Он выслушивал советы, сочувственно относился к просителям, был милостив к тем, кто искал у него защиты. Он был невысокого роста, коренастый мужчина, широкогрудый, с большой головой, маленькими глубоко посаженными глазками, редкой бородкой, подёрнутой сединой, приплюснутым носом и отталкивающим цветом лица, свойственным его предкам. Он был груб, раздражителен, свиреп, во время переговоров очень настойчив и безжалостен». [6;т.1.с.151]

Аттила изменил ход истории, бросив вызов могущественным империям – Сасанидской, Римской и Византийской; значительно повлиял на события в Центральной Евразии, в том числе на Кавказе. Он являлся вождём народа, оказавшегося на историческом перекрёстке. Гунны считали, что Аттила происходит от Меча Марса. Созданная им держава с центром в Паннонии (ныне Венгрия) включала огромные пространства от Каспийского моря на востоке до Рейна на западе и от Датских островов на севере до Дуная на юге. Его армии были остановлены лишь в трёх дневных конных переходах от побережья Атлантики: 21 июня 451 года гунны потерпели поражение на Каталаунских полях (современная провинция Шампань, Франция), под городом Труа, что стало поворотным моментом не только в европейской, но и в мировой истории.

Сохранилось описание обряда погребения Аттилы. Он начинался с ритуала оплакивания, во время которого гунны отрезали себе ножом клоки волос, мужчины также резали себе щёки. Тело положили на траву внутри шёлкового шатра, его окружили всадники. Один из приближённых Аттилы затянул траурную песнь, в которой воспевались подвиги Аттилы. Когда опустились сумерки, его тело подготовили к погребению.

Погребение совершали тайно, глухой ночью. Аттилу похоронили в церемониальной одежде в деревянном гробу, в который положили несколько ценных предметов – кусочки золота, используемых для украшения луков, а также – дары в виде еды и напитков и простые приборы в виде ножей или щипчиков. Крышка гроба, судя по описаниям, крепилась небольшими символическими зажимами из золота, серебра и железа. Это, по сообщениям письменных источников, называлось совершением обряда золотом, серебром и железом. Эти металлы являлись символами: железо означало покорение Аттилой многочисленных племён, серебро и золото – награбленные им богатства.

Затем положили захваченное в сражениях оружие, конскую сбрую, украшенную разнообразными особыми камнями и различными орнаментами, знаками монаршего достоинства.

Во время похоронной процессии шаманы принесли в жертву чёрную лошадь. Была вырыта глубокая яма, сооружена деревянная комната и устроена деревянная гробница, в которой установили гроб, после чего яму засыпали.

Выступая в поход, гунны сворачивали свои шатры, укладывали пожитки в повозки, седлали коней. Затем ровные колонны конных повозок, а также всадники, мастера-лучники, конюхи, повара направлялись по избранному маршруту. [1; с.89]

Водные преграды преодолевали на лодках, переплывали на конях. Высокопоставленные персоны переправлялись вместе с повозками на плотах, которые гунны везли с собой специально для подобных случаев. Вечером разбивали лагерь, ставили круглые гуннские юрты.

Обычная одежда гунна – короткая куртка и войлочные штаны. Гуннская армия, скорее всего, насчитывала 25 тыс.воинов - конных и пеших. В ней служили, кроме гуннов, различные племена – бастарны и скифы, остроготы и гепиды, герулы и руги, алеманы и франки, бургунды и тюринги, анты и биттогуры.

Из оружия гунны предпочитали длинный и короткий железные мечи, большие дальнобойные луки. Важной принадлежностью вооружения был аркан, которым они стаскивали противника с коня. Римский историк IV века Аммиан Марцеллин писал об увиденных им гуннах: «Они коренасты, приросшие к своим коням, и считают позором ходить пешком. Сражаются только на конях, их оружие - меч, лук, стрелы, аркан. Они постоянно кочуют. Придя на изобильное травой место, располагают в виде круга свои кибитки. Истребив весь корм для скота, они снова везут, так сказать, свои города, расположенные на повозках. Они сокрушают всё, что попадаетеся им на пути».

Сёдла были деревянными. У гуннов имелись также тяжёлые луки, из которых пускали стрелы метровой длины.

Главным тактическим приёмом гуннских конских лучников на поле боя были молниеносные броски на неприятеля и осыпание его градом стрел, а затем столь же молниеносный отход назад для следующего броска. Это была тактика ложных отходов для того, чтобы заманить неприятеля в ловушку-засаду. За конными лучниками, то нападавшими на врага, то отступавшими, в засаде находились задние линии воинов, защищавшие повозки с амундией. Здесь же стояли выстроенные кругом повозки, за которыми гунны укрывались и держали оборону. Это была, по сути, крепость на колёсах. Ночью не сражались. Для битвы гунны предпочитали ровные открытые пространства, где конные лучники имели оперативный простор и могли проявить в полной мере свои боевые способности. Для переправ через реки гунны наводили понтонные мосты из досок, уложенных на лодки. Использовали осадные башни. Такая башня представляла собой раму на четырёх колёсах с закреплёнными на ней тремя стволами. На раме располагалась платформа, защищённая щитами из сплетённого ивняка и сыромятной кожи, способными противостоять стрелам, копьям, камням и даже стрелам с огнём. Эти башни имели прорези-бойницы, через которые осаждающие могли стрелять. Использовали также тараны с железными наконечниками, раскачиваемые на цепях от места, где, словно грани пирамиды, сходились четыре балки. Эти устройства также были снабжены щитами из переплетённого ивняка и сыромятной кожи, защищавшими воинов, которые с помощью канатов раскачивали тараны. Город, оказавший сопротивление и взятый штурмом, гунны подвергали разграблению и разрушению, сравнивали с

землём, а жителей брали в рабство или убивали. Однако даже города, сдавшиеся на милость победителя, гунны также грабили и опустошали, жгли дома. Но жители, пока враг занимался грабежом, успевали спастись бегством. Взятых в плен гунны отпускали за выкуп. [6; т.2.с.39]

После смерти Атилы в 453 году Гуннская империя, фактически бывшая конфедерацией различных племён, которую цементировали его сила и авторитет, а также его военные успехи, уже в следующем году распалась. Ибо Атила не позаботился о том, чтобы назначить преемника. Он оставил после себя множество наследников, но не оставил завещания. Поэтому, по сообщению готского историка VI века Иордана, «Среди наследников Атилы возник спор по поводу того, кто должен занять его место, ибо молодых людей обуревали амбиции, и в своём бездумном стремлении к власти они разрушили созданную им империю». [2; с.75]

О событиях, связанных с Кавказом и гуннами после Атилы, сведений недостаточно. Так, известно, что в регионе оставались племена, которых историческая традиция также именовала «гуннами». Их намеревалась нанять Византийская империя для борьбы с Сасанидской державой. С этой целью к ним было отправлено посольство во главе с Пробом. [4; с.198]

Одновременно к этим же «гуннам» Северного Кавказа, врагам Сасанидской державы, Албанское государство, в собственных интересах, неоднократно отправляло миссионеров Албанской Апостольской Автокефальной церкви. [4; с.115] Это были в первой половине V века епископ Григорий, в 515 году – епископ Кардост, в 529 году

– епископ Макар, в 682 году – епископ Исраил. В частности, сирийский автор VI века Захария Ритор относительно подробно сообщает, что миссионеры Албанской церкви во главе с епископом Кардостом «гуннов» крестили, обучили грамоте и перевели на их язык Библию. Кардост провёл там 14 лет, после чего к «гуннам» прибыл албанский же епископ Макар. При нём в «земле гуннов» построили церковь. [9;с.166-167]. Тем не менее, главным объектом поклонения христианизированных «гуннов» по-прежнему оставалось верховное божество Тангры-хан. Принятие «гуннами» христианства было явлением скорее экономическим, нежели конфессиональным, ибо это открывало им торгово-транзитные пути в христианские государства. А христианизация «гуннов» Северного Кавказа албанскими миссионерами преследовала несколько целей:

Прекращение их нашествий на «единоверное» Албанское государство, то есть на Южный Кавказ;

Опора на христианизированных «гуннов» в борьбе албан против зороастрийского Сасанидского государства;

Опора на них же с целью избежать насильственного насаждения Сасанидами зороастризма в христианской Кавказской Албании.

Гунны сыграли важную роль в истории Кавказа. Их нашествия, военно-политическая коалиция известная как Гуннская империя, деятельность Аттилы существенно перекроили политическую, этническую, языковую и экономическую карту этого обширного и важного мегарегиона на стыке Азии и Европы. Вклад Аттилы в мировую историю, в том числе Кавказа, весьма

значительный. Гунны здесь оказались связаны не просто с Великим переселением народов и созданием собственной империи, но также с широким распространением тюркских племён, деятельность которых оказала влияние на последующую историю Кавказского мегарегиона.

Память о гуннах была столь сильной, что как их бывших союзников, так и новые тюркские племена, появившиеся позднее на Кавказе, долгое время продолжали именовать «гуннами». Поэтому, даже после распада Гуннской империи, по традиции, племенные союзы других тюрков и даже различные этнические группы Кавказа письменные источники именовали «гуннами». Например, болгар, утигуров, кутригуров, сабир, деятельность которых связана также с Азербайджаном.

С гуннами связаны особенности исторического развития Кавказского мегарегиона и начало складывания на Северном Кавказе современных этнических общностей. Эпоха Великого переселения народов и его связи с тюркским миром важны уже тем, что это - время массовых передвижений и завоеваний, перекроивших этническую карту Евразии. На такой основе сложился современный этнолингвистический облик населения многих зон Кавказа, что определило специфику исторического развития Кавказского мегарегиона.

В составе Гуннской державы оказались различные племена, которые впоследствии стали известны в истории Кавказа под своими племенными названиями. На Северном Кавказе это были авары, адыги, аланы, болгары, кутригуры, маскуты-массагеты, савиры, тюркюты, утигуры, каждое со своим языком. Некоторые из них создали крупные

племенные союзы – Аланский, Булгарский, Маскутский, Савирский. Тогда же начался процесс тюркизации Кавказа, благодаря наследникам гуннов – булгарам, сабирам, хазарам, сельджукам, монголо-татарам, османам, кызылбашам. Каждый из них составил определённый этап в политической и этнолингвистической истории Кавказа.

В начале V века на Северном Кавказе было создано первое крупное объединение гунно-булгарских племён. Это привело к изменениям в местной этнополитической ситуации. Объединение гунно-булгарских племён совершало набеги через Дербендский проход на Южный Кавказ, где уничтожали местные военные гарнизоны Сасанидов. Вместе с тем эта династия иранских шаханшахов использовала гуннов Северного Кавказа в своей борьбе с непокорным Албанским царством, то есть с автохтонами Северного Азербайджана. Так было в 460-462 годы, когда гунны вторглись в эту страну через Дарьяльское ущелье.

В середине V века оногурское объединение начинает играть важную роль на Кавказе. Военные отряды оногуров обычно проникали на юг через Дербендский проход. Вовремя своих рейдов они через Южный Кавказ доходили до Месопотамии, то есть до византийских пределов. Через Дарьяльский проход оногуры вторгались в Грузию, откуда, недалеко от города Халхал (около нынешнего азербайджанского города Агстафа), проходили затем в Албанское царство, то есть в Северный Азербайджан.

В середине V века на Северном Кавказе появились сабиры, а в конце того же столетия в степях Восточного Предкавказья сложился военно-кочевой союз племён во

главе с сабирами – новой мощной группировкой «гуннов». Они заняли территорию от низовьев Переднюю Азию.

Со второй половины V века на Кавказе параллельно протекали два этнополитических процесса. В результате этого, к исходу того столетия, в мегарегионе сложились два крупных «гуннских» объединения. В восточной его части - во главе с сабирами, в западной – во главе с утигурами. Византийская и Сасанидская империи, соперничавшие за Кавказ, в собственных интересах сталкивали между собой эти два объединения. В результате, они взаимно ослабляли друг друга, что было на руку как Византии, так и Сасанидам. Тем не менее, в начале VI века гунны-сабиры вторглись с Северного Кавказа на Южный и временно завладели им от Волги до Дербенда на востоке до земли алан и Дарьяльского ущелья на западе. Южная граница их владений проходила по Главному Кавказскому хребту. Отсюда сабиры вторгались на Южный Кавказ и направлялись далее в Азербайджан.

Список использованной литературы

- 1.Алиев К. Античная Кавказская Албания. Б 1992
- 2.Алиев К. Писатели античности об Азербайджане. Спб-Баку. 2001
- 3.Болотов В. Из истории церкви сиро-персидской. Спб 2009
- 4.Геюшев Р. Христианство в Кавказской Албании. Б.1981
- 5.Джафаров Ю. Гунны и Азербайджан. Б.1993
- 6.История Византии т.1-2. М.1963

7. Касумова С. Азербайджан в III-VII вв. Б. 1992
8. Moravcsik Gy. Byzantinoturcica . Bd .1-2, Leiden. 1983
9. Хроника Захария Ритора. См. в книге : Пигулевская Н.В. Сирийские источники по истории народов СССР. М.Л. 1941. с.166-167
10. Ямпольский З. Древняя Албания III-IX вв. Б. 1962

Professor Nargiz Akhundova
Huns in the History of Azerbaijan and the Caucasus
(History of Azerbaijan)

The Huns have played an important role in the history of the Caucasus. Their invasions, the military-political coalition known as the Hunnic Empire, and Attila's actions have substantially redrawn the political, ethnic, linguistic, and economic map of this vast and important mega-region at the junction of Asia and Europe. The Huns here turned out to be involved in not only the Great Migration of Peoples and the creation of their own empire but also the wide spread of the Turkic tribes, whose activity influenced the subsequent history of the Caucasus. Therefore, in written sources, even after the collapse of the Hunnic Empire, according to tradition, the tribal unions of other Turks and even various ethnic groups of the Caucasus were called the Huns. Among them, the Bulgars, the Utigurs, the Kutrigurs, and the Savirs, whose activity is also associated with Azerbaijan. The Great Migration Period and its ties with the Turkic world are significant since this is a time of mass movements and conquests that have redrawn the ethnic map of Eurasia. On this basis, the current ethnolinguistic

character of the population of many Caucasian areas has formed, which has determined the specifics of its historical development.

The Hunnic Empire comprised various tribes, which later became known in the history of the Caucasus under their tribal names. That was also when the Turkization of the Caucasus began.

At the beginning of the 5th century, in the North Caucasus, the first large consociation of the Hunno-Bulgar tribes occurred, who raided the South Caucasus through the Derbend passage and destroyed the local military garrisons of the Sassanids. At the end of the 5th century, a nomadic military alliance of tribes led by the Savirs was formed in the steppes of Eastern Ciscaucasia. And since the second half of the 5th century, two parallel ethnopolitical processes have run in the Caucasus. As a result, by the end of that century, two large Hunnic formations led by the Savirs and the Utigurs have emerged in the east and the west of the mega-region, respectively. The Byzantine and Sassanid Empires vying for the Caucasus brought these two formations into contact in their interests.

Keywords: Huns.Caucases, Azerbaijan.Atila.migration of the peoples.the Onogurs, the Savirs

Prof. Nərgiz Axundova
QAFQAZ VƏ AZƏRBAYCAN TARİXİNDƏ
HUNNLAR

Hunnlar Azərbaycan və Qafqaz tarixində əhəmiyyətli rol oynamışlar.Onların basqınları, Hunn imperiyası kimi məlum olan hərbi-siyasi koalisiya, Atillanın fəaliyyətiAsiya və

Avropanın qovuşağında yerləşən mühüm və geniş regionun siyasi, etnik, lingvistik və iqtisadi xəritəsini ciddi dəyişdi. Burada hunnlar həm xalqların böyük köçü, həm özlərinə məxsus imperiyanın yaranması, və həm də Qafqazın gələcək tarixinə böyük təsir etmiş və burada yayılmış türk tayflarının fəaliyyəti ilə bağlı olmuşlar. Buna görə də, hətta Hunn imperiyasının dağılmasından sonra da, ənənəyə sadıq olaraq, digər türk tayfa birliklərini və hətta Qafqazın müxtəlif etnik qruplarını, yazılı mənbələr “hunnlar” aılandırırdılar. Məsələn, Azərbaycanla fəaliyyətləri bağlı olan bulqarları, utiqurları, kutrikurları, sabirləri. Xalqların böyük köçü və onun türk dünyası ilə əlaqələri əsas onunla fərqlənilir ki, məhz bu zaman Avraziyanın etnik xəritəsini dəyişmişdir. Bunun əsasında Qafqazın bir sıra zonalarının etnolingvistik mənzərəsi yaranmış, onun tarixi inkişafının xüsusiyyətləri müəyyənləşmişdir.

Hunn imperiyasının tərkibində sonradan Qafqaz tarixində öz tayfa adları ilə tanınan müxtəlif tayfalar cəmləşmişdir. Bu vaxt Qafqazın türkləşməsi başladı.

V əsrin əvvəllərində Şimali Qafqazda hunn-bulğar tayfalarının ilk böyük birliyi yaranmış, Dərbənd keçidindən Cənubi Qafqaza gəlmiş və burada Sasanilərin hərbi harnizonlarını məhv etmişlər. V əsrin axırında Şərqi Qafqaz çöllərində sabirlərin hərbi-köçəri ittifaqı yarandı. Əsrin ikinci çarısından isə Qafqazda parallel iki proses getdi. Bunun nəticəsi kimi, regionda iki böyük “hunn birliyi” meydana gəldi. Şərqində-sabirlər, qərbdə isə -utiqyrların başçılığı altında. Qafqaz üzərində nüfuz uğrunda mübarizə aparan Bizans və Sasani imperiyaları, öz maraqları naminə onları toqquşdurmağa çalışırdılar.

Açar sözlər: Hunnlar, Qafqaz, Azərbaycan, xalqların köçürülməsi,onoqurlar, savirlər

Elio C. Brancaforte

Tulane University

Associate Professor

Department of Germanic & Slavic Studies

ebranca@tulane.edu

**“The Noble Acts of Hosseyn”- Northern European
Accounts of Muslim Rites in Safavid-era Azerbaijan (1635-
1685)**

Travelers to the Safavid Empire from early modern Europe were extremely interested in the wide spectrum of religious practices that they encountered during their voyages and endeavored to provide explanations in their written narratives for their readers at home. These travelers described and analyzed Zoroastrian rites and rituals; they took pains to comment on the differences between Sunnis and Shiites and gave detailed accounts of the Muharram mysteries celebrated in cities they visited.

This paper will consider a number of such examples, both visual and textual, primarily from three seventeenth-century northern European travelers: the German scholar Adam Olearius (1637), the Dutch adventurer Jan J. Struys (1671) and the German doctor EngelbertKaempfer (1683). These authors all recorded detailed information about “exotic” Shia Muharram rituals, which they observed in Shamakhi, and which were rarely

documented by indigenous sources. They also sought to interpret these Shia rituals for their audiences in Europe.

These early modern works represent an invaluable source of historical knowledge about Muharram rituals during the Safavid period. In this paper I will interpret their content and meaning by analyzing the highly contextualized information witnessed and reported by these travelers to Shia Safavid Azerbaijan. I will also examine the culturally mediated content of these travel narratives, as well as their production and reproduction for various institutions and audiences throughout early modern Europe and reflect on their status as products of eyewitness.

Hüseyin Kayhan

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
hukaturk@hotmail.com

**SELÇUKLULAR, İLDENİZLİLER VE
İLHANLILAR DEVRİNDE AZERBAYCAN'DA
UYGULANAN EKONOMİ POLİTİKALARI VE
BUNLARIN MUKAYESELERİ**

Özet

Karadeniz'in kuzeyindeki ülkelerin Orta-doğu İslâm dünyasıyla ve İran üzerinden de Hindistan, Çin, Türkistan ile bağlantısını sağlayan Azerbaycan, bu eşsiz konumu sebebiyle Selçukluların, İldenizlilerin ve İlhanlıların merkezi olmuştu. Selçukluların başlattıkları ticareti kolaylaştıran ve ekonomiyi geliştiren politikalar İldenizli atabeyler tarafından devam

ettirilmiş, bu da Azerbaycan'a zenginlik ve refah getirmişti. Moğol istilası ve İlhanlı hâkimiyeti ilk yarım asırda Azerbaycan'ı ekonomik yönden oldukça geriletmiş ise de 1295'te Gazan Han ile başlayan restorasyon süreci ve uygulanan yeni ekonomi politikaları ticareti yeniden canlandırmış ve refahı oldukça yükseltmişti.

Anahtar Kelimeler:Azerbaycan, Selçuklular, İldenizliler, İlhanlılar, ticaret.

Giriş

Azerbaycan'a Türkmenlerin kitleler halinde gelmeleri X. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Buveyhî hükümdarı Adûdu'd-Devle zamanında (949-983) Bizans ile yapılan mücadeleler çerçevesinde Horasan'dan Azerbaycan'a ve oradan da Adana, Tarsus, Maraş ve Malatya'ya kadar uzanan Anadolu'daki Avâsım ve Sugur bölgelerine gelen savaşçı gönüllüler içinde Türklerin de bulunduğu anlaşılmaktadır [35, 96;46, 90,175]. Sonraki dönemde cihada devam edenTürkmen topluluklarının XI, yüzyılın başlarında Azerbaycan'a vardıkları biliniyor [5,51; 49, 2; 1, 166; 46, 175]. Nitekim, Çağrı Bey 1018 yılında Doğu Anadolu'ya yaptığı sefer sırasında Kuzey Azerbaycan'da bazı Türkmen gurupları ile karşılaşmış, bunlarla birlikte Doğu Anadolu'da Ermeni yerleşim yerlerine saldırılar düzenlemişti [34, IV, 73]. Azerbaycan, Büyük Selçuklu Devleti kurulduktan sonra da Türk ilerleyişinin önemli merkezi olmaya devam etmişti. Sultan Alparslan 1064 yılında ilk Anadolu seferine çıkınca Azerbaycan'a vardığında kalabalık boyu ile bir Türkmen beyi yanına gelmiş ve onu Gürcüler üzerine sefere teşvik etmişti [19, X, 49]. Azerbaycan bu mücahit Türkler için toplanma bölgesi olmakta ve buradan hem Anadolu'daki savaş bölgelerine geçmekte, hem de bölgedeki Hıristiyan Ermeni ve

Gürcülere karşı gaza yapmakta idiler. Böylece, Selçuklulardan önce Azerbaycan’da, özellikle de kuzeyinde Türkmenler yerleşmişlerdi.

Sultan Tuğrul Bey ve Sultan Alp Arslan zamanlarında devletin en önemli hedeflerinden birisi Kafkasya bölgesi idi. Bu hükümdarlar, yaptıkları askeri seferlerle Kafkasya’nın Selçuklu ilerleyişi için tehdit oluşturmalarını önlediler. Bununla da yetinmeyerek, uzun bir süredir buralarda Hristiyan Gürcü, Ermeni ve Rum halklarına karşı mücadele eden Türk gurupları ve Selçuklularla birlikte gelen Türkmen toplulukları için Azerbaycan’ı yurt haline getirmeye çalıştılar. Sultan Melikşah da bu siyaseti devam ettirdi.

Azerbaycan’ın güneyindeki Tebriz bölgesine Selçuklu hâkimiyeti ile konar-göçer Türkmen kitleleri yerleşmeye başlamışlardı. Bunların genelde kırsal kesimlerde yaylak-kışlak arasında hayatlarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Özellikle, sert iklimi ve bitki yapısı ile ekonomilerinin temelini oluşturan hayvan sürülerinin yaşaması için uygun olan kuzeydeki Arrân bölgesi Türkmen topluluklarının en yoğun şekilde yerleştikleri bölge haline gelmişti [20, 94-103].

1.Selçuklular Devrinde Azerbaycan’ın İktisadi Durumu

Selçuklular devrinde Azerbaycan’ın iktisadi zenginliğini ortaya koyan oldukça abartılmış rakamlara sahibiz. Moğollar döneminin ünlü tarihçisi Hamdullah Mustevfi Kazvînî, Risâle-i Melikşâhî’ye dayanarak Anadolu, Gürcistan ve Azerbaycan’ın da dahil olduğu Kafkasya ile el-Cezîre’nin toplam gelirinin 21.500 tümen (215.000.000) dinar olduğunu belirtmektedir [15, 28]. Selçuklu dinarı Moğol gümüş dinarının 2½ katına eşit olduğu için bunun 50.000 tümen (500.000.000) dinardan fazla

tuttuğu anlaşıyor[3, I, 146] ki, bunun yaklaşık %20 veya %25'inin Azerbaycan'a ait olduğu düşünülürse, Selçuklular devrinde Azerbaycan'ın gelirinin 100-120.000.000 Moğol gümüş dinarı civarında olduğu sonucuna varılabilir. Her ne kadar bu rakamın oldukça abartılı olduğu anlaşıyor ise de, en azından Selçuklular devrinde bölgenin muazzam zenginliğini ifade etmesi açısından önemlidir.

Selçuklular devrinde Azerbaycan şehirlerinin daha da geliştiği ve büyüdüğü anlaşılmaktadır. Bu devirde şehirlerin sayısı ellinin üzerinde idi. Sasanîler zamanında var olup da sonraki dönemde yaşanan ticari canlanışla birlikte zenginleşip, büyüyen şehirler, X. yüzyıldaki durgunluktan sonra Selçuklu hâkimiyeti ile XI. yüzyılın ortalarından itibaren tekrar canlanışa geçmiş gibi görünmektedir. Bunda Selçukluların ortaya koyduğu istikrar ve barış ortamının rolü büyük olmuştu. Bu devrin öncesi ve sonrasına ait Hamdullah Mustevfi Kazvî'ninverdiği rakamlara baktığımızda vaziyeti görmemiz mümkün olmaktadır[15, 89].

Azerbaycan şehirlerinde üretime yönelik olarak varlığını sürdüren çeşitli zenaat kolları yaygın ve örgütlü bir şekilde faaliyetlerini yürütmektedirler. Bunlardan kumaş, ipek, silah, deri, mensucat ve ıtır ile altın, gümüş ve değerli taşların işlenerek süs ve takı haline getirildiği sektörler önde gelmekteydi. Gence halkı koza yetiştirmekte ve ipek dokumacılığında mahirdi [2, 107]. Erdebîl'de mensucat ve ıtır ticareti ile uğraşan zengin bir tüccar tabakası bulunmaktaydı (17, 83]. Tebriz'in deri ustaları ürettikleri çizme ve ayakkabılarılatanınınmıştı. Çevrede rağbet gören kumlu sahtiyan derileri de burada yapılmaktaydı[43, 41]. Nahçıvan halkı nakkaşlıkta ve halenç ağacından mutfak araç-gereçleri ile çeşitli

eşyalar yapmakta mahirdi. Bu eşyalar çeşitli ülkelere ihraç edilirdi[2, 116]. Hazar Denizi kıyısından çıkarılan petrolün de önemli bir ekonomik getirisinin olduğu anlaşılmaktadır. Zengin katran ve petrol yataklarının bulunduğu Bakü’de her gün ikiyüz deve yükünden fazla petrol veşehirden bir fersah uzaklıkta kükürt çıkarılmaktaydı. Bunlar Ortaçağ şehir endüstrisinin önemli hammaddeleri idiler. Burada ayrıca tuz yatakları da vardı ve üretilen tuzlar çevredeki ülkelere ihraç olunmaktaydı[2, 104-105]. 505/1111-12’deŞirvanşahlar’danMes’ud b. Nâmdâr tarafından orada derlenen yazışmalar koleksiyonundan anlaşıldığı kadarıyla,Azerbaycan’ın en zengin şehirlerinden birisi olan Beylekân’da ekonomik yapının gelişmişliğini ortaya koyan bir gösterge olarak oldukça fazla meslek gurupları bulunmaktaydı[31, 131a-240b arası türlü yerler; 32,93-142; 2, 246-247]. Arkeolojik kazılar neticesinde elde edilen bilgiler doğrultusunda Azerbaycan şehir endüstrisinde başlıca üretim alanları ise şunlardı: demircilik, bakırcılık, altın ve gümüş işlemeciliği, çanak-çömlek yapımı, cam ürünleri, kemik işleme, taş işleme, ağaç işleme ve dokumacılık[11, 166-244].

Küçük ve büyük baş hayvan besiciliği yapankonar-göçer Türk topluluklarınınıyerleşimi ile Azerbaycan’da yürütülen hayvancılık, ekonominin önemli bir zenginlik kaynağı haline gelmişti. Hayvanlardan elde edilenetler, yünler, bunlardan dokunan halılar, kilimler, yolluklar, keçeler, abalar ve her türlü yünlü kumaşlar bölgenin ihtiyaçlarını karşıladığı gibi, çevre ülkelere de ihraç edilmekteydi. Bunun yanında taşımacılıkta kullanılan atlar, katırlar ve eşekler de önemli idi. Mugan, geniş otlaklarla kaplıydı ve hayvan yetiştiren Türkmenler tarafından meskûn idi[2, 116]. Özellikle Tebriz’de hayvan yetiştiriciliği oldukça gelişmiş olup, cins atlar ve yük taşımacılığında

kullanılan eşekler beslenmekte idi[30, 27-32].Kuba-Kaçmaz bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda, Selçuklular devrinde koyun yetiştiriciliği başta olmak üzere, büyükbaş hayvanlardan inek ve at yetiştiriciliğinin çok yaygın olduğu anlaşılmaktadır[11, 157-158]. Ayrıca deve yetiştiriciliğinin de yapıldığı anlaşılmaktadır[11, 159]. Bahsi geçen bölgede avcılık, balıkçılık ve arıcılık da oldukça gelişmiş idi[11, 160-163].

Arkeolojik kazılardan elde edilen verilere göre,XI-XII. yüzyıllarda kuzey-doğu Azerbaycan'ın ekonomik hayatının temelinde tarım önemli bir yer tutmaktaydı. Başta buğday olmak üzere tahılgillerin ekimi için uygun bir zemin vardı. Kuba-Kaçmaz bölgesinde arkeolojik kazılarda bulunan tahıl ekme ve biçme aletleri parçaları, tahılların saklandığı küpler, depo edildiği kuyular ve buralardan bulunan buğday, arpa vs. kalıntılar bize bölgenin durumunu ortaya koymaktadır[11, 146-149]. Bahsi geçen bölgede bağ-bostan ekimlerinin de çok yaygın olduğu ve bölgenin iklim yapısına uygun olarak elma, armut, ayva, fındık, ceviz, böğürtlen, kızılıcık, kiraz ve şeftali gibi meyveler yetişmekte, bunların bir kısmı açık havada veya tandırlarda kurutularak sonradan tüketilmekte, bir kısmı da ticari bir emtia olarak ihraç edilmekteydi. Bunların dışında özellikle kaliteli üzümlerin yetiştirildiği bağcılık da çok yaygın idi ve bu üzümlerden pekmez ve sirke yapılmaktaydı[11, 150-153]. Bakü, incir, üzüm ve narın bol olarak yetiştiği bir şehirdi. Burada tahıl az yetişir ve halkın ihtiyacı kadarı Şirvan ve Mugan'dan getirilirdi[2, 104-105]. Berdea'da ise fındık, kestane ve kızılıcık yetişmekteydi[2, 105].

X. yüzyılın ortalarında yaşanan birtakım siyasi olaylar ticareti derinden etkilemişti. Doğuda Abbasi Halifeliği'nin siyasi çöküşü, kuzeyde Hazar Kağanlığı'nın dağılması, Avrasya

bozkırlarında konar-göçer Türk topluluklarının kararsızlığı, İslâm ülkelerinin maliye sisteminde gümüş buhranının başlaması ve X. yüzyılın sonu – XI. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan bir sıra diğer olaylar Volga-Hazar ticaret alanı ile hayata geçirilen uluslararası ticaretin zayıflamasına sebep olmuştu. Bu devirde Azerbaycan'ın dış ticareti güneye İran'a ve İslâm dünyasına doğru yönelmişti. Bununla birlikte, zayıf da olsa kuzey ülkeleri ile olan ticaret devam etmekteydi. Bu meyanda Derbend şehri önem kazanmıştı. Kuzey ile ticarete başlıca merkez ise Bulgar şehri idi. XIV. yüzyılın sonuna kadar bu şehir Müslüman dünyasına değişik çeşitlerde kürk ihraç etmekte lider rol oynamıştı[11, 252].

Yazılı kaynaklar ve arkeolojik kazıların raporlarından elde edilen bilgilere göre, XI-XIII. yüzyılın ilk yarısında kuzey-doğu Azerbaycan'ın İpek Yolu vasıtasıyla İran, Yakın-doğu, Orta Asya, Hindistan ve Çin şehirleri ile ticari ilişkileri hayli genişlemişti. Azerbaycan şehirleri Hazar Denizi ile hayata geçirilen ticarete de lider rol oynamaktaydı[11, 252-253].

2. İldenizliler Devrinde Azerbaycan'ın İktisadi Durumu

İldenizliler Devleti kurulmadan önce Irak Selçukluları sultanları Azerbaycan'ın da dahil olduğu hâkimiyet bölgelerinde iktisadi yapıyı canlandırmak için başlıca şu tedbirleri almışlardı:

1. Irak Selçukluları sultanları Mahmud ve Mesud ticareti olumsuz yönde etkileyen şer'î olmayan vergileri (mukûs) kaldırmışlardı[19, X, 475-476, XI, 71; 25, 52; 28, 290; Bu vergi hak. bkz., 6, VII, 651-652].

2. Sultan Mahmud, şahsî teşebbüsleri teşvik etmek ve desteklemek suretiyle ticareti geliştirmeye çalışmıştı[18, XVII, 243; 25, 58-62].

3. Sultan Mesud iç isyanları bastırarak topraklarında güvenliği sağlamıştı[Bu konuda geniş bilgi için bkz. 25, 143-193].

Bu tedbirler Azerbaycan'ın da içinde olduğu Irak Selçukluları hâkimiyetindeki ülkelerde ticaretin canlanmasına ve ekonomik yapının güçlenmesine sebep olmuştu

İldenizliler devrinde Azerbaycan'ın ekonomik yükselişini kolaylaştıran başlıca sebepler olarak tespit ettiklerimiz ise şunlardır:

1. Atabeylerin Azerbaycan'da tam hâkimiyet kurarak burada iç barışı sağlamaları ve dıştan gelen saldırılara karşı bölgeyi korumaları[39, II, 307; 19, XI, 415; 25, 269-270, 306 vd.; Bütün bu gelişmeler için bkz. 14, 891-907].

2. Azerbaycan'ın jeopolitik konumunun getirdiği avantajlar çerçevesinde Karadeniz'in kuzeyinden ve doğu Avrupa'dan gelen ticaret yolunun denizden Anadolu'ya ulaşip, Trabzon limanı üzerinden Erzurum, Erzincan ve Ahlat'ı takip ederek Azerbaycan'a girmesi ve Tebriz'e ulaşarak, buradan İran içlerinden hareketle Türkistan'ı kat edip Çin'e ulaşması[33, I, 286'daki harita; 4].

3. Azerbaycan'ın tabii kaynaklarının zenginliği. Buna örnek olarak Musula demir madenlerini[13, IV, 672], Dâmgân altın madenlerini[36, 20], Urmiye Gölü kıyılarında tuz üretim alanları ile çinko oksit madenlerini[29, 160], Arran'da Gence ve Kelenber yakınlarında demir madenlerini, Sebelan dağı yakınlarında zengin bakır yataklarını, Dizmar'da halsedon yataklarını, Azerbaycan dağlarında maviye çalan siyah renkte

yakutu,yine Dizmar'da lyapisi (kıymetli taş) vebaşta Baku olmak üzere hemen her yerden çıkarılan petrolü[12, 160]gösterebiliriz.

Bu zengin maden varlığının yanında Azerbaycan'ın ziraat ve tarım alanlarındakendine yeten bir ülke olduğu görülmektedir. Buna örnek olarak birkaç şehir çevresindeki tarım ve ziraat ürünlerini gösterebiliriz: Merâga'nın çevresinde bulunan bostanlarda bol ve güzel meyveler yetiştirilmekteydi[21, VI, 679-680]. Berdea'nın çevresinde bir millik alanın oldukça sulak ve zengin bir tarım arazisi bulunmakta ve bu haliyle yoğun bir tarım yapılmakta[17, 86],ayrıca sulu fındıkları ve şah kestaneleri ile de tanınmaktaydı[15, 105]. Beylekân, pamuk, çeltik ve hububat üretimi yönünden oldukça zengin idi[15, 105]. Duvîn'in sularının bol olması sebebiyle çevresi bağlar ve bahçelerle kaplı idi veözellikle de pirinç ile pamuk üretimi yapılmaktaydı[17, 86].Hububat ve meyve açısından oldukça zengin olan Serâv'ın çevresi tarlalar, bağlar, bahçelerle kaplı idi[29, 163].Tebriz'de bol ve iyi cins pamuk, hububat, mısır ve şaraplık üzüm yetiştiriliyordu[30, 27-32]. Serâv'ın çevresinde pamuk, hububat ve her çeşit meyveler yetişmekteydi[47, III, 230]. Karabağ'da başta pirinç olmak üzere, buğday ve arpa gibi tahıllar bol miktarda üretiliyordu[8, 190-191]. Erdebîl'in çevresinde tarım ve ziraat yapılmakta, meyve ve sebzeler bol olarak yetişmekteydi[50, 291].

4. Atabeyler ülke içinde tüccarların mallarını güvenlik içinde nakletmelerine zemin hazırlamışlar[39, II, 272 vd.],bunun için deher an savaşa hazır elli bin kişilik güçlü bir ordu bulundurmuşlardı[19, XI, 312].

Şabran'da yapılan arkeolojik kazılarda XII-XIII. yüzyıllara ait buluntular arasında Rey ve Kâşân'a ait altın nakışlı fayans kaplar, Suriye ve Mısır'a ait ince cam ürünleri, Çin fayans ve seladon kapları, Maldiv Adalarına ait Kauri (balık kulakları) bulunmuştur. Bunlargostermektedir ki, Azerbaycan'ın bu şehri o zamanın dünyası ile yakın ticari ilişkilere sahipti[10, 17]. Bunu bütün Azerbaycan ile genelleştirebiliriz ve İldenizliler hanedanı zamanında dünyanın bütün bölgeleri ile ticari ilişkiler yürütüldüğünü söyleyebiliriz.

Selçuklular ve İldenizliler devrinde Azerbaycan'ın iktisadi gelişmişliğinin takibini kullanılan paralarda da yapabiliriz. Coğrafyacılar X. asrın ortalarında Azerbaycan'da bastırılan paraların tümüyle altın ve gümüşten olduğunu belirtmekle birlikte[22, 192], günümüze ulaşan İldenizli paralarının tamamına yakınının bakır olduğu görülmektedir[Bu konuda şu esere bkz. 27]. Selçuklu ve İldenizli hâkimiyetleri zamanında Azerbaycan'da basılan paraların hemen hepsinin bakır olması neyi ifade etmektedir? Bu soruya Moğollar döneminin ünlü tarihçilerigereken cevabı vermişlerdir. Reşîduddîn Fazullah, Moğolların istilâ ettikleri şehirlerinden yağmaladıkları altın ve gümüşleri eritip balış denilen külçeler haline getirdiklerini[40, II, 1022], Cuveynî ise, bu altın ve gümüş balışlerin hâkim olunan ülkelerdeki tüccarlara hazineden kredi olarak verilip, kararlaştırılan faiziyle birlikte tahsil edildiğini yazmaktadır[9, III, 486]. Bu bilgiler gösteriyor ki, Moğollar Orta-doğu'nun diğer ülkelerinde yaptıkları gibi Azerbaycan'da da Selçuklular ve İldenizliler dönemlerinden kalan altın ve gümüş paraları piyasadan toplayıp, eriterek külçeler halinde kalıplara döküp balış haline getirmiş olmalıydılar. Eski paralardan da geriye sadece bakır paralar

kalmıştı ki, onlar da bir müddet sonra tedavülden kalkmış olmalıydı. Zira, Moğol hanları merkezleri Azerbaycan'da bu yeni dönemde, kendi adlarına çoğu gümüş olmak üzere, bir kısmı altın, bir kısmı da bakır paralar bastırmışlardı.

3. İlhanlılar Devrinde Azerbaycan'ın İktisadi Durumu

Azerbaycan, Karadeniz'in kuzeyi ile İslâm dünyası, İran üzerinden de Çin ve Hindistan ile yürütülen uluslararası ticaretin önemli bir noktasında bulunması sebebiyle, XIII. yüzyılın ortalarında kurulan iki Moğol devletinin temel anlaşmazlık alanı olmuştu. Karadeniz'in kuzeyi ve Rus steplerine hâkim olan Altınordu hanları sürekli olarak İlhanlı hükümdarları ile anlaşma zemini arayarak Azerbaycan üzerinden ticaret yapma politikalarını canlı tutmuşlar, bunun sonucu olarak her hükümdar değişiminde İlhanlı ülkesine heyetler göndererek ticari anlaşmalar yapmaya çalışmışlardı. Bu cümleden olarak, Gazan Han'ın ölümünden sonra İlhanlı tahtına geçen Olcayto Han'a barış ve uzlaşma sunmak için Tokta Han'ın (1290-1312) elçileri Aralık 1304'te Tebriz'e varmış[23, 41-42]ve görüşmeler yapılarak iki ülke arasındaki ticari ilişkiler canlı tutulmaya çalışılmıştı. Tokta Han'ın 1312'de ölümünden sonra yerine geçen Özbek Han'ın (1312-1340) yolladığı elçiler de Ekim 1312'de Sultaniye'ye ulaşmış, Olcayto Han'dan, Mengü Timur zamanında başlayan barış süreci sırasında Tebriz ve Meraga'da ticari alanda başlatılan ilişkilerin devam ettirilmesini, yolların açılmasını, tüccarların her iki ülke arasında gidip gelmeleri, malların ve kumaşların ticaretine izin verilmesi istemişti. Olcayto Han da bu istekleri olumlu karşılamış olacak ki, Altınordu elçilik heyetine izzet ve ikramlarda bulunmuştu[23, 146].

Özellikle Urmiye Gölü'nün yaklaşık 50 km. doğusunda, Şâhâ yarımadası yakınlarında göle dökülen bir ırmağın üzerinde kurulan Tebriz[29, 161]her iki devlet arasında savaşların temel sebebi idi. Her milliyetten ve dinden insanların yaşadığı bu şehrin halkı 1250-1350 arasındaki bir asırlık Moğol hâkimiyeti devrinde geçimlerini ticaret ve el sanatlarıyla kazanmışlardı[30, 27].Burada bol miktarda ve oldukça güzel ipekli kumaşlar dokunuyor[30, 27],altın ipek kumaşlar, tekstiller, halılar, elde hazırlanmış hassas ürünler, kuru meyveler vb. ihraç olunuyordu[41, 197].Burası doğuda kıymetli taşların işlendiği en ileri gelen şehirlerden birisiydi[30, 28]. Yerli ürünler kadar dış ülkelerden ithal edilmiş nadide mallar da bulunuyor ve satılıyordu[30, 28]. Trabzon üzerinden Tebriz'e transit olarak ulaştırılanlar ticari emtia arasındadeğerli eşyalar, tekstil ürünleri, boyalar, baharatlar, İtalyan, Fransız ve Flamanlara ait ince dokunmuş kumaşlar, keten ve kadife kumaşlar, cam, metalden yapılmış eşyalar vb. bulunmaktaydı[37, 29, 30, 31-32].Marko Polo'nun söylemiyle, burası tacirler için tatlı kârların yapıldığı bir cennetti[30, 28].

Moğol hâkimiyeti zamanında Tebriz'in büyümesi ve gelişmesi hız kazanmış, 1330'lu yıllarda burası İran'ın Kubbetu'l-İslâm'ı olarak adlandırılmaya başlanmıştı[15, 85].Fransisken keşişi Oderich von Portenau, 1318-1330 yılları arasında süren seyahatinin başlarında uğradığı Tebriz'i o zamanki dünyanınemtiaca en zengin şehri olarak tasvir etmişti[38, 19-20].

Tebriz'in bir taraftan Karadeniz üzerinden Rus steplerine, İskandinavya'ya kadar uzanan alanlarla, diğer taraftan da İran üzerinden Hindistan'a kadar uzanan ülkelerle ticari ilişkileri olduğu görülmektedir. Devrin önemli gezginlerindenMarko Polo

1270'lerde Hind ürünlerinin doğudan batıya olan hareketinin Basra Körfezi, Basra ve Bağdat yoluyla daima aynı istikameti takip ettiğini tespit ederek, daha o zaman bile Tebriz-Hindistan arasında ilişkiler olduğunu bildirmektedir[30, 27-28]. Marino Sanudo Torsello da 1307'de derlediği *Secreta Fidelium Crucis* adlı eserinde, batıya gönderilmek üzere Moğol İmparatorluğu'nun batı bölgesinden yol alan Hind ürünlerinin ya Bağdat'tan yahut da Tebriz'den geçtiğini söylemektedir[45, 90-91].

Uluslararası büyük bir pazar olması sebebiyle Tebriz'in Batı Avrupa ile de yakın ticari ilişkileri vardı. Özellikle Venedik ve Ceneviz'den pek çok tacir buraya geliyor[30, 28], ticari antlaşmalar yaparak şehirde komünler oluşturup, konsolosluklar açıyorlardı. Bunlar aynı zamanda Ayas'tan ve Trabzon'dan Anadolu'ya giren ticari malları kara yoluyla Tebriz'e nakletmekte idiler. Ünlü İtalyan tüccar Pegolotti, 1335-43yılları arasında derlediği eserindeİtalyan tacirlerinin her zaman takip ettikleri yolun Kıbrıs'tan başlayarakAyas limanındanAnadolu'ya girip, Kilikya üzerinden Sivas'a,buradan da Fırat Nehri'ni ve sonra da Aras'ı geçerek Tebriz'e ulaştığını yazmaktadır[37, 9-11].

Bu dönemde Moğollar, ticaret yollarıiçinde sık sık, yer yer vergilendirilen ticaret anlayışını kurumsallaştırmışlardı. Bukurumsallaşma özellikle kendini yolları açık tutma yöntemleri şeklinde göstermişti[44, 218].Gazan Han, ticari yolların ve yolcuların güvenliği için acil önlemler almış,başkent Tebriz'den Hindistan, Orta Asya ve Karadeniz'e açılan güzergâhlardaki yol güvenliğini sağlamıştı. Özellikle Tebriz'den Trabzon'a giden güzergâh, Doğu ile Batı arasındaki ticarete hayati rol oynaması sebebiyle iyi korunmuştu. Trabzon,

Tebriz'in Batı'ya açılan asıl limandı ve Batı'nın Tebriz'e ulaşmasını sağlayan ana kapıydı[14, 388, 389].

Gazan Han faal bir ticaret siyaseti takip ederek kredi şirketlerinin haddinden fazla yüksek olan faiz nispetlerini indirmiş ve Mayıs 1299 tarihinde verdiği emirlerin birçok defa ihlal edilmesinden dolayı para ikrazını ve faiz almayı mutlak olarak yasaklamıştı. Ayrıca fiyat işlerine de karışmış, tacirlerin hesap defterlerini tetkik etmişti[40, II, 1489 vd.; 48, 208-209; 42, 471].

Ticareti geliştirmek için alınan önlemlerden birisi de yeni şehirler kurmak ve burada her türlü ticari faaliyetlerin rahatça yürütülmesini sağlamak idi. Öyle görülüyor ki, bu konuda ilk teşebbüste bulunan Hulâgû Han olmuştu. O, Karni Ovası'nda (Allahuekber Dağları çevresi) yeni bir şehir kurma girişiminde bulunmuştu[26, 333].

Argun, 1290 yılı sonlarında Tebriz'in Suriye yönünde muazzam bir şehir inşa edilmesi için emir ve isteyen herkesin Arguniye adı verilen bu yeni şehirde kanalizasyonu bulunan evler yaptırabilmelerine izin vermişti[40, II, 1179].

Tebriz, İlhanlıların merkezi olması sayesinde nüfusu büyük bir süratle artmış ve biraz sonra eski şehrin yanında Şenb denilen mahalde Gazan Han ismine izafetle Gazaniye adında yeni bir şehir doğmuştu[40, II, 1374; 14, 389, 390].

Vezir Reşîduddîn'in Gazan Han zamanında temelini atıp Olcayto Han zamanında Tebriz'in kuzey-doğusunda Surhab'da tamamlattığı, içerisinde birçok eğitim ve bilim kuruluşlarının da bulunduğu Rab-ı Reşîdî dev bir uydu şehirdi. Burada 24 kervansaray, 1500 dükkân, Bâzâr-ı Şehristân-ı Reşîdî adında büyük bir pazar, darphane, ipek kumaş boyama atölyesi ve bir kâğıt imalathanesinde bulunuyordu[41, 31].

Ticareti geliřtirmek için alınan önlemlerden birisi de İtalyan tüccarlara Azerbaycan’da ve İran’da geniř ticari imtiyazlar tanımak olmuřtur. Bu meyanda ilk olarak Cenevizlilere ticari imtiyazlar tanınmıřtı.1304’te Ceneviz’liler Tebriz’de ticaret büroları kurmuřlar ve konsoloslukamıřlardı[16, II, 131; 42, 474].

Azerbaycan’ın İlhanlıların özellikle son zamanlarındaki ekonomik durumunu rakamsal verilerle tespit edebilecek durumdayız. Hamdullah Mustevfi Kazvini’nin kaydettiđi1336 senesi İlhanlı bütçesi rakamlarında Azerbaycan’ın toplam vergisi Tebriz hariç 1.375.700 gümüř dinar olarak belirtilmektedir. Tebriz’in vergi geliri ise bu yıl için deđil de 1341 yılı baz alınarak 875.000 gümüř dinar olarak gösterilmektedir[15, 89].¹ Böylece Azerbaycan’ın Tebriz dahil toplam vergi gelirinin 2.250.700 gümüř dinar olduđu anlařılmaktadır[15, 85-107].

Sonuç

Selçuklular, muks vergileri ile ticaret erbabının ve üreticilerin iřlerini zora sokan politikaları terk ederek řehirlerde ticaretin canlanmasına zemin hazırladılar. Ticaretin kendi mecrasında güvenlik içinde yapılabilmesi için yolların güvenliđi bařta olmak üzere diđer tedbirleri de almak suretiyle zenginliđin ve refahın ülke sathında yayılması politikasını takip ettiler. Orta-dođu’nun Selçuklu hâkimiyetindeki bütün ülkelerinde olduđu

¹ Burada Farsça metinde 8 milyon 705 bin dinar kaydedilmiřtir. Seyidađa Onullahi, bu rakamın yanlıř kaydedildiđi ve dođrusunun 87,5 tümen dinar (875 bin dinar) olması gerektiđini söylemektedir ki bizce de dođrudur (bkz. 55). Muhtemelen bu hata müellifin dalgınlıkla yanlıř kaydetmesinden oluřmuřtur. Çünkü kaydedilen rakamın gerçekle uyuřan bir tarafı bulunmamaktadır.

gibi Azerbaycan'da da bu politikalar devam ettirildi. Irak Selçuklularının ilk sultanları da isyanlarla ülke güvenliğinin sarsılmasına rağmen bu politikayı aynı şekilde devam ettirmeye çalıştılar. Atabey İldeniz ve oğulları Azerbaycan'da ilkin güvenliği sağladılar, ardından da vergi muafiyetleri ile üretimi ve ticareti canlı tutmaya, refahı arttırmaya çalıştılar. Zengin İslâm dünyasına açılan kapı görünümündeki Azerbaycan böylece Selçuklular ve İldenizliler devrinde parlak iktisadi gelişmeler yaşadı.

Moğollar, 1220-1258 yılları arasında Azerbaycan'a tam bir yağma ve talan dönemi yaşattılar. İlhanlılar Devleti, kurulduktan sonra yürürlüğe koyduğu sistemli ve ağır vergi politikaları ile bu durumu devam ettirdi. Diğer taraftan da hanedana mensup Noyanların yabancı ve yerli ortakları Azerbaycan halkını yarım asra yakın bir süre soymaya devam ettiler. 1295'te iktidara gelen Gazan Han bu kötü durumu fark ederek yaptığı iktisadi reformlarla durumu tersine çevirmeye çalıştı. Gereksiz ve keyfi vergileri kaldırdıktan sonra Azerbaycan şehirlerini eski parlak dönemlerine döndürmeyi başardı. Özellikle Tebriz muazzam bir gelişme göstererek, çevresinde yapılan Gazaniyye ve Rab-ı Reşîdî gibi uydu kentlerle milyonluk bir metropol haline geldi. Arran, Mugan, Şirvan, Guştâsfî, Merâğa, Nahcivân, Erdebil, Serâv, Urmiye, Hoy, Dizmâr ve Salmâs dagelişerek iktisadi açıdan önemli bir duruma geldiler. Olcayto ve Ebû Said'in bu istikrarlı politikaları kararlılıkla devam ettirmeleri bu gelişmeleri kalıcı hale getirdi. Reşîduddîn'in şahsında İranlı bürokratlar da bu gelişmede önemli katkılarda bulundular.

Kaynakça

1. Agacanov, S. G., Oğuzlar, çev. E. N. Necef, A. Annaberdiyev, İstanbul, 2002.
2. el-Bakuvî, Abdurreşid, Kitâbu Telhisu'l-A'sâr ve A'cai'bu'l-Meliku'l-Kahhar (Abidelerin Özeti ve Kudretli Hükümdarın Mucizeleri), Çev. Z. Bunyadov, Bakı, 1992.
3. Barthold, W., "İlhanlılar devrinde malî vaziyet", THİTM, I, 135-159.
4. Bekin, A. Rıza, İpekYolu, Ankara, 1981.
5. Beyhakî, Târîh-i Beyhak, Nşr. A. Behmenyâr, Tehran, 1317.
6. Björkman, W., "Maks", İA, VII, 651-652.
7. Bunyadov, Z., Azərbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225), Çev. İ. Kemaloğlu, İstanbul, 2017.
8. Clavijo, Anadolu, Orta Asya ve Timur, Çev. Ö. R. Doğrul, İstanbul, 1993.
9. Cuveynî, Târîh-i Cihân Gûşâ, Çev. M. Öztürk, Ankara, 1999.
10. Dostiyev, T., "Kafkaslardaki eski Türk şehri Şabran", Karadeniz Araştırmaları, 1, Çorum, 2004, 10-20.
11. Dostiyev, T., Şimal-Şərqi Azərbaycan IX-XV. Əsrlərdə (Tarixi- Arxeoloji Tədqiqat), Bakı Dövlət Universiteti, (Basılmamış Doktora Tezi) Bakı, 2004.
12. Əliyərli, S., Azərbaycan Tarihi Üzrə Qaknaqlar, Bakı, 2007.
13. Evliyâ Çelebi, Seyahatnâme, Haz. T. Temelkuran, N. Aktaş, 10 cild, İstanbul, tarihsiz.
14. Gabashvili, M., "İlhanlı Devleti'nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Devletleri", Türkler, VIII, 386-393.

15. Hamdullah Mustevfi Kazvîni, Nuzhetu'l-Kulûb, Nşr. M. Debîr-i Siyâkî, Tehran, 1336.
16. Heyd, W., Histoire du Commerce du Levant, au Moyen-Age, II, Leipzig, 1886.
17. İbn Havkal, Sûretu'l-Arz, Beyrut (tarihsiz).
18. İbnu'l-Cevzî, el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem, Tahkik: Muhammed A. A'tâ, Mustafa A. A'tâ, Beyrut, 1992.
19. İbnu'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târîh, Çev. A. Özaydın, A. Ağırakça, İslâm Tarihi, İbnu'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi, 12 cild, İstanbul, 1987.
20. İbrahimov, A., Koçman, A., Azərbaycan Coğrafiyası, İzmir, 1994.
21. İdrisî, Nuzhetu'l-Muşţâk fî İhtirâki'l-Âfâk, Nşr. Heyet, Opus Geographicum, Napoli-Roma, 1970-78.
22. İstahrî, Kitâbu Mesâliku'l-Memâlik, Nşr. M. J. De Gooje, Leyden, 1870.
23. Kâşânî, Târîh-i Pâdişâh-ı Sa'îd Gıyâsu'd-dunyâ ve'd-dîn Olcayto Sultan Muhammed, Nşr. Mehîn Hambelî, Tahran, 1345 hş.
24. Kayhan, H., "Selçukluların yıkılışından sonra Irak ve Azerbaycan'ın durumu", Belleten, LXXI/262, 891-907.
25. Kayhan, H., Irak Selçukluları, Konya, 2001.
26. Kirakos Gandzakets'i's, History of Armenians, Eng. tr. R. Bedrosian, New York, 1986.
27. Kouymjian, D. K., A Numismatic History of Southeastern Caucasia and Adharbaijan Based on the Islamic Coinage of the 5th/11th to 7th/13th Centuries, New York, 1969. (unpublished doctoral thesis)

28. Lambton, A. K. S., "The internal structure of the Saljuq Empire", CHI, V. The Saljuq and Mongols Periods, Cambridge, 1968,
29. Le Strange, G., The Lands of The Eastern Caliphate, Cambridge, 1930.
30. Marko Polo Seyahatnamesi, Çev. Filiz Dokuman, İstanbul, (tarihsiz).
31. Mas'ūd Ibn Nāmdār, Sbornik rasskazov, pisem i stihov, Faksimile teksta predislovie i ukazateli, V. M. Beylis, Pamyatniki pismennosti vostoka, Moskva, 1970.
32. Minorsky V., Cahen, Cl., "Le recueil transcaucasien de Mas'ūd b. Nāmdār (début du VI e / XII e siècle)," Journal Asiatique, 237, (1949), 93-142.
33. Miquel, A., İslâm ve Medeniyeti, Doğuştan Günümüze, Çev. A. Fidan, H. Menteş, 2 cild, Ankara, 1991.
34. Mirhond, Târîhu Ravzatu's-Safâ, Bombay, 1270.
35. Nizâmu'l-Mülk, Siyâset-nâme, Çev. M. A. Köymen, İstanbul, 1990.
36. el-Ömerî, İbn Fazlullah, Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlik'l-Emsâr, Nşr. F. Teschner, Leipzig, 1929.
37. Pegolotti, Francesco Balducci, La Pratica della Mercatura, Ed. A. Evans, Cambridge-Massachusetts, 1936.
38. da Pordenone, Odorico, Les voyages en Asie au XIVE siècle du bienheureux frère Odoric de Pordenone, Paris, 1891.
39. Râvendî, Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr, çev., A. Ateş, Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti), 2 cild, Ankara, 1957-60.
40. Reşîduddîn Fazullah, Câmiu't-Tevârih, Tashih: Muhammed Rûşen, Mustafa Mûsevî, 4 cild, Tahran, 1373.

41. Reşîduddîn Fazullah, Kitâb-ı Muketebût-ı Reşîdî, Tashih: Muhammed Şefî'i, Lahor, 1935.
42. Spuler, B., İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür – İlhanlılar Devri (1220-1350), Çev. C. Köprülü, Ankara, 2011.
43. Tavernier, Hean Baptiste, Tavernier Seyahatnamesi, Çev. T. Tunçdoğan, İstanbul, 2006.
44. Togan, İsenbike, "Türk Tarihini Araştırma Prensipleri İçinde Dışta Ticaret İçte Ülüşün Rolü", Journal of Turkic Civilization Studies, Kyrgyz-Turkish Manas University Center for Turkic Civilization Studies sayı: 2 (2006),
45. Torsello, Marino Sanudo, Liber Secretorum Fidelium Crucis, Eng. tr. Peter Lock, The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross, New York, 2011.
46. Turan, O., Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul, 1980.
47. Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Buldân, Nşr. Ferîd Abdulâziz el-Cundî, Beyrut, (tarihsiz).
48. Vassâf, Tahrîr-i Târih-i Vassâf, Nşr. A. Muhammed Âyetî, Tahran, 1346, hş.
49. Yazıcıoğlu Âlî, Selçuk-nâme, Nşr. M. Th. Houtsma, Histoire des Seldjoudes d'Asie Mineure, Leide, 1902.
50. Zekeriya Kazvînî, Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İ'bâd, Beyrut, (tarihsiz).

Huseyin Kayhan
ECONOMIC POLICIES AND THEIR
COMPARISONS IMPLEMENT IN AZERBAIJAN
DURING THE PERIOD OF SELJUKIDS, ILDENIZ AND
ILKHANIDS

Resume

Azerbaijan, which connected the countries north of the Black Sea with the Middle-Eastern Islamic world and via Iran with India, China, Turkestan, became the center of the Seljukids, Ildenizids and Ilkhanids owing to its incomparable location. Ildenizids Atabegs, who brought wealth and prosperity to Azerbaijan, sustained the policies launched by the Seljuks that facilitated trade and improved the economy. Although the Mongolian invasion and the Ilkhanid sovereignty had considerably diminished Azerbaijan economically in the first half-century, the restoration process that started with Gazan Khan in 1295 and the new economic policies implemented revived trade and increased the welfare substantially.

Key words: Azerbaijan, Seljukids, Ildenizids, Ilkhanids, trade

Prof. Dr. Namiq Musalı

Kastamonu Universiteti Tarix Bölümü

nmusali@kastamonu.edu.tr

SƏFƏVİ ŞEYXLƏRİ ƏRDƏBİL HAKİMİ İDİLƏRMİ?

Məlum olduğu kimi, Şeyx Səfiəddin Ərdəbili 1301-ci ildə öz mürşidi Şeyx Zahid Gilaninin vəfatından sonra Ərdəbil şəhərində irşad məqamına oturmuşdur. Qurduğu sufi təriqəti sonralar onun adı ilə Səfəviyyə adlanmağa başlanmışdır. Səfəvilər Təbrizdə taxt-taca yiyələndikləri 1501-ci ilə qədər Ərdəbil şəhəri mərkəz olmaqla böyük və nüfuzlu bir sufi təriqətinə rəhbərlik etmişdilər. Bəzi tarixçilər Səfəvi şeyxlərinin həm də Ərdəbil şəhəri və ətrafındakı bölgədə siyasi hakimiyyət sahibi olduqlarını iddia etmiş və bu minvalla tarixşünaslıqda “Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti” termini meydana gəlmişdir. Bu mülahizənin tərəfdarı olan tədqiqatçılar arasında Səfəvi şeyxlərinin məhz hansı dövrdən başlayaraq Ərdəbildə siyasi hakimiyyət əldə etdikləri barəsində üç fərqli fikir irəli sürülmüşdür:

İlk fərziyyəyə görə, Səfəvilər hələ Şeyx Səfiəddin zamanında Ərdəbildə “bütün dünyəvi və dini hakimiyyəti ələ keçirmişdilər” (11:144). Təəssüf ki, bu iddianı ortaya atan tarixçilər öz fikirlərini təsdiq etmək üçün heç bir sübut irəli sürmürlər.

İkinci versiyaya əsasən, Əmir Teymur XV əsrin əvvəllərində Anadolu yürüşündən qayıdarkən Ərdəbili Səfəvi şeyxi Xoca Əliyə vermiş və ona “burada müstəqil hərəkət etmək səlahiyyəti təqdim olmuşdu” (2: 537). Bu fərziyyə də kökündən

yanlışıdır. Əvvəla, Teymurilər dövrünün salnamələri Əmir Teymurun Xoca Əli ilə görüşdüyünü və ya ona hər hansı imtiyazlar verdiyini təsdiqləmişlər. Bu görüş haqqında məlumat verən Səfəvi müəllifəri isə Əmir Teymur tərəfindən Ərdəbilin idarəçiliyinin Xoca Əliyə verildiyini iddia etmişlər. XVII əsrin bəzi Səfəvi mənbələrinə görə, Əmir Teymur sadəcə müəyyən kəndləri və əkin sahələrini satın alaraq Şeyx Səfi məqbərəsinə vəqf etmiş, həmçinin Ərdəbilin xəracının da Səfəvi ailəsinə verilməsini buyurmuşdu. Lakin bir qədər sonra Əmir Teymur vəfat etdiyi üçün bu bəxşişlərin reallaşması mümkün olmamışdı (3: 49).

Üçüncü ehtimal isə Səfəvilərin Şeyx İbrahim dövründən (1429-1447) başlayaraq Ərdəbilin siyasi hakimlərinə çevrildiklərini ehtiva edir (18: 100; 10: 9). Bu fikri irəli sürən tarixçilər XV əsr erməni rahibi Metsoplu Fomanın öz əsərinin bir yerində Cahanşahla birlikdə Gürcüstana yürüşə çıxan Ərdəbil şeyxini “Ərdəbil hakimi” adlandırmasına əsaslanır və həmin dövrdən başlayaraq Səfəvilərin sadəcə Ərdəbil şeyxləri kimi tanınmadıqları, eyni zamanda Ərdəbil hakimi olduqları qənaətinə gəlirlər. Metsoplu Foma həmin şeyxin və ya hakimin adını çəkməsə də, İ.P.Petruşevski sözügedən hadisənin 1440-cı ildə baş verdiyi əsas gətirərək bu şəxsin məhz Şeyx İbrahim olduğunu bildirir. Halbuki aşağıda nəzərdən keçirəcəyimiz kimi, həmin dövrdə Ərdəbil hakimlərinin Cəgürlü feodalları olduqları haqqında təkzibedilməz faktlar vardır və sadəcə bir erməni rahibin ziddiyyətli açıqlamalarına əsaslanaraq Ərdəbilin siyasi hakimliyi məsələsini aydınlaşdırmaq qeyri-mümkündür. Çünki Metsoplu Fomanın özü də adını çəkmədiyi həmin şəxsin şeyxmi, yoxsa hakimmi olduğuna əmin deyildir.

XIV-XV əsrlərə dair farsdilli mənbələri araşdırdıqda “Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti” konsepsiyasını təsdiq edə biləcək hər hansı bir fakta rast gəlmirik. Bununla yanaşı, həmin dövrdə Ərdəbilin həqiqi siyasi hakimləri olan şəxslərin adlarının mənbələrdə əksini tapdığını qeyd etməliyik. Belə ki, 1303-cü ildə Qazan xanı Şam (Suriya) səfərində müşayiət edən vəzir Rəşidəddinin oradan öz oğlu olan Ərdəbil hakimi Əmir Əhmədə yazdığı bir məktubun mətni günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Həmin sənəddən məlum olur ki, Şeyx Səfiəddinin müasiri olan Rəşidəddinin adı çəkilən oğlu XIV əsrin əvvəllərində Ərdəbil hakimi vəzifəsini daşıyırdı (28: 323-337).

Səfəvi müridlərindən olan İbn Bəzzazın “Səfvətüs-səfa” əsərində Sultan Əbu Səid xan dövründə (1316-1335) Ərdəbili şihnə titulu ilə idarə etmiş bəzi şəxslərin adları xatırlanır. Bunlardan biri Batimur (Baytimur/Bəydəmir) adlı əmirdir (9: 738). Bəzən vilayətə iqta hüququ iləyiylənən feodallar özləri təyinat yerinə getmir, bunun əvəzinə öz tərəflərindən idarəçiliyin icrası üçün şihnə təyin edirdilər. Təxminən 1320-ci illərdə və 1330-cu illərin əvvəllərində bu statusla Ərdəbili idarə etmiş daha iki şihnənin adı yenə “Səfvətüs-səfa”da əksini tapmışdır. Bu qaynaqda göstərildiyi kimi, həmin illərdə bir müddət Ərdəbil vilayəti Məhəmməd bəy adlı əmirin ixtiyarında olmuş, o da öz tərəfindən Ərdəbil şihnəsi vəzifəsinə Hüseyn adlı məmuru təyin etmişdi (9: 748). Lakin onun Ərdəbildəki hakimiyyəti çox uzun sürməmişdi. Çünki yenə həmin məxəzin başqa bir yerində Əxi Balə Təbrizinin nöqərlərindən olan Zəki adlı birisinin Ərdəbildə hökm sürdüyünü görürük (9: 819-820). Yəqin ki, Ərdəbil vilayətinin idarəçiliyi bu dövrdə Əxi Balə Təbriziyə verilmiş, o da öz yerinə Zəkini şihnə təyin edərək Ərdəbilə yollamışdı.

1336-1338-ci illərdə Azərbaycan faktiki olaraq Şeyx Həsən Cəlairinin hakimiyyəti altında ikən Əmirə Kulahdüz Ərdəbili onun tərəfindən Ərdəbilin mütləq hakimi təyin edilmişdi(9: 1055).Məlik Əsrəf Çobaninin Azərbaycandakı iqtidarı (1344-1357) əsnasında qısa bir müddət ərzində Ərdəbil şəhəri Mövlana Əbu-Bəkrin idarəçiliyi altında olmuşdu . İbn Bəzzaz bu şəxsin Ərdəbildəki hakimiyyətini heç də xoş sözlərlə yad etmir: “Mövlana Əbu Bəkr Azərbaycan mülkünün idarəçiliyinin dayağı idi və Məlik Əsrəfin divanında mötəbər rütbəyə malik idi. O, bir il Ərdəbilin hakimi oldu, Ərdəbil rəiyyətinin üzərinə haqsız yerə çoxlu vergi qoydu və nahaq yolla onlardan bol-bol vergi alaraq, onları miskinlik torpağı üstünə oturtmaq istədi” (9: 1059-1060).

Cəlairilər sülaləsinin hökmdarı Şeyx Üveysin dövründə Ərdəbil soyurğal hüququ ilə şahzadə Sultan Əhməd Cəlairiyə verilmişdi. Adı çəkilən şahzadənin 24 may 1372-ci ildəƏrdəbil haqqında verdiyi yarlıq zamanımıza qədər gəlib çatmışdır (15: 465-468). Sultan Üveysin vəfatından sonra hakimiyyətə gələn oğlu Sultan Hüseyn öz hakimiyyətinin başlanğıcında, 1374-cü ildə gənc qardaşı Sultan Əhmədi Ərdəbil hakimi kimi təsdiq etmişdi (13: 216). Lakin növbəti ildəAzərbaycanı müvəqqəti olaraq Cəlairilərdən almağı bacarmış Şiraz mərkəzli Müzəffərilər dövlətinin hökmdarı Şah Şüca “Ərdəbil və Səravı öz oğlu Sultan Üveysə vermişdi” (7: I, 507). Amma Müzəffərilərin Azərbaycandakı iqtidarı cəmi üç-dörd ay çəkmiş və tezliklə Cəlairilərin buradakı hakimiyyəti bərpa edilmişdi (23: 365).

Bu minvalla Sultan Əhməd də Ərdəbilə yenidən yiyələnmişdi. Qaynaqlardan məlum olur ki, Əhməd Cəlairi Ərdəbil vilayətinin sadəcə valisi deyil, həm də soyurğal hüququ

ilə feodal şərti torpaq mülkiyyətçisi kimi oranın sahibi idi (16: 988; 12, II, 538). Lakin Sultan Əhməd özü davamlı surətdə Ərdəbildə yaşamır, müəyyən vaxtlarda Təbrizdə qalırdı. O, öz adından buranı idarə etmək üçün nökəri Fərruxzad oğlu Həməzəni Ərdəbil hakimi təyin etmişdi (7: II, 581; 12: II, 538).

Sultan Əhmədin Cəlairilər dövlətinin başçısı olduğu dövrdə (1382-1410), XIV əsrin sonlarında Ərdəbildə siyasi hakimiyyət Cəgürlü feodal ailəsinin əlinə keçdi. Cəgürlü adlı əmirin başçılığı altındakı bu ailə əvvəlcə Cəlairilərə, daha sonra isə Teymurilərə xidmət etmişdir. Əmir Cəgürlü ölümündən sonra Cəgürlülərə onun oğlu Əmir Bistam rəhbərlik etməyə başlamışdı (21: 28-29). Əmir Teymurun ölümündən sonra, 1405-1406-cı illərdə Şirvanşah İbrahimlə müttəfiqlik əlaqəsi yaradan (16: 1128) Əmir Bistam 1406-cı ildə Qaraqoyunlu Qara Yusifə itaət göstərdi və 1412-ci ilə qədər Ərdəbil hakimi vəzifəsində qaldı. 1412-ci ildə Qara Yusiflə münasibətləri korlanan Əmir Bistam bu vəzifədən çıxarıldı və onun yerinə Baba Hacı Gavərudi Ərdəbilə hakim təyin edildi (16: 1149; 12: III, 172). Lakin növbəti il, yəni 1413-cü ildə Cəgürlülərin Ərdəbil üzərində hakimiyyəti bərpa edildi və Qara Yusif tərəfindən Əmir Bistamın qardaşı oğlu Məhəmməd Ərdəbil hakimliyinə təyinat aldı (12: III, 181; 29: 165). Elə həmin il mərkəzi hakimiyyətlə Məhəmmədarasında yaranannarazılıq səbəbilə onun əvəzinə Baba Hacı Gavərudi yenidən Ərdəbil hakimi təyin olundu (12: III, 181). Ancaq 1415-ci ildə Əmir Bistamın Qara Yusiflə münasibətləri düzəldi və Cəgürlülər yenidən Ərdəbil bölgəsində hökm sürməyə başladılar (21: 96). Sənaməçilər Əmir Bistamdan bəhs edərkən onun “Qara Yusif Türkmənin böyük əmirilərindən sayıldığını və tiyul şəklində Sultaniyyə, Ərdəbil və Muğan ölkəsinə malik olduğunu” vurğulayırlar (8, 85).

Qaraqoyunlu Cahanşahın dövründə (1438-1467) Əmir Bistamın oğlu Əmir Bayəzid Ərdəbil hakimi idi. 1438-ci ilin bahar fəslinin əvvəllərində qardaşı Qara İsgəndərə qarşı qəti hərəkətə keçmək üçün Qızılağac qışlağından çıxıb Ərdəbilə gələn Cahanşah burada Əmir Bayəzid Bistam oğlu Cagirlü tərəfindən qarşılanmışdı. Əmir Bayəzid daha sonra Cahanşahı həmin səfərdə müşayiət etmişdi (5: 90).

Əmir Bayəziddən sonra onun yerinəqardaşı Əmir Əbülfəth keçdi (5: 192), daha sonra isə oğlu Əmir Əli bəy Ərdəbil hakimi oldu. Ağqoyunlu Uzun Həsən Azərbaycanda hakimiyyətə gəldikdə Əmir Bayəzidin oğlu Əmir Əli bəy Ərdəbilin hakimi idi və yeni hökmdar onun öz məqamında qalmasını təsdiq etmişdi. Bu barədə Ağqoyunlu tarixçisi Əbu Bəkr Tehrani ətraflı məlumat verir: “Ərdəbil, Qızılağac və Muğan bütün Cagirlü tayfaları və qəbilələri ilə birlikdə Əmir Əli bəyin irsi torpaqları idi. Cahanşah məğlub olan zaman Sahibqiran (Uzun Həsən) onu öldürməyib aman vermiş, sonra irsi mülklərinə əmir təyin olunması barədə fərman verib yola salmışdı” (5:278). Həmin dövrün canlı şahidi olan Əbu Bəkr Tehraninin bu açıqlaması Ərdəbilin və ətrafındakı bölgənin irsi hakimlərinin heç də Səfəvi şeyxləri deyil, məhz Cagirlü əmirləri olduğunu bir daha təsdiq edir.

Bir neçə il sonra Cagirlü tayfasından olan başqa bir əmirin Ərdəbil hakimi olduğunu görürük. Belə ki, 1474-cü ildə Uzun Həsənin oğlu Uğurlu Məhəmməd Şirazda atasına qarşı qiyam qaldırdığı vaxt Ərdəbil hakimi Məhəmməd Cagirlü də ona dəstək verərək mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxmış, lakin məğlubiyyətə düşər olaraq öldürülmüşdü (19: 353-356).

Sultan Yaqub dövründə (1478-1490) Ərdəbil hakimi Əmir Bayəzidin oğlu Ömər bəy Cagirlü idi. Belə ki, Şeyx Heydərin

Şirvan yürüşü vaxtı yaranan qarışıqlıqlar əsnasında, 1488-ci il iyun ayının 7-də Sultan Yaqub təcili surətdə Sultaniyyədən Ərdəbilə gəldikdəməhz Ömər bəy Cagirlü onu qarşılamiş, ona Cagirlü qoşununun vəziyyətini ərz etmişdi (6: 280-281). Ağqoyunlu dövlətinin son zamanlarında isə Sultanəli bəy Cagirlü Ərdəbil və Muğan hakimi idi(8: 356).

Bütün bu faktlara baxmayaraq, “Səfəvilərin Ərdəbil hakimliyi” konsepsiyasını müdafiə edən bəzi tədqiqatçılar Ərdəbil bölgəsinin Ağqoyunlu dövləti tərkibinə daxil olmadığını qeyd edirlər (25: 154; 30: 11). Bu mülahizə də tamamən əsassızdır. Ərdəbil vilayətinin XV əsr boyunca Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tərkib hissəsi olduğunu göstərən çoxsaylı sübutlar vardır. Məsələn, Qaraqoyunlu Cahanşah 1449-cu ildə Şeyx Cüneydin Ərdəbildən çıxmasını tələb edərkən ona göndərdiyi məktubda belə yazır: “Qalx və mənim dövlətimin ərazisini tərk et! Yoxsa gəlib Ərdəbili xaraba qoyaram, bəlkə, lap qətlə edərəm” (17: 99).

Uzun Həsənin fars dilində iki fərmanı Ərdəbilin Ağqoyunlu dövləti tərkibinə daxil olduğunu ortaya çıxarır. Bu iki fərman Ərdəbildəki Cümə məscidinin Səlcuqilər dövründən qalan minarəsinin cənub-qərb tərəfinə bərkidilmiş iki daş lövhə üzərinə yazılmışdır. Bunlardan birincisi 117x45 sm ölçüyə malikdir və məzmunu aşağıdakı kimidir: “Xilafətin pənahı və dünyanın fatehi olan Sahibqiran Əbünnəsr Sultan Həsən ibn Əli ibn Osman əl-Bayanduri xanın – Allah onun mülkünü və xilafətini davamlı etsin! – zamanında möhtərəm Ərdəbil qəsəbəsinin vergilərinin (mal ü mütəvəcəhat) 40 Təbriz tüməni məbləğində olması davamlı və əbədi olaraq qərara alındı. Dünyanın itaət etdiyi bu fərman ilan ilində, 878-ci hicri qəməri ilində (1473-74) verildi”. Sözügedən kitabədən anlaşılr ki,

Ərdəbil şəhəri birbaşa Ağqoyunlu dövlətinin tərkibinə daxil idi və oradan alınan vergilərin məbləğini də Ağqoyunlu hökmdarı müəyyənləşdirirdi.

İkinci kitabə isə nisbətən böyük olub, 126x68 sm ölçüyə malikdir. Kitabədə əksini tapan fərmanda deyilir: “Rəhmətlik padşah Cahanşah mirzə və mərhum böyük əmir Bayəzid Bistami Ərdəbil şəhərinin heyvanatının (dördayaqlılarının) məvaşi və mərai vergilərini axirətdə nicat tapmaq ümidi ilə bağışladıqları üçün 879-cu hicri qəməri ilində (1474-75) Allaha arxalanan zamanə sultanı və dövrən xaqanı Sultan Həsən ibn Əli ibn Osman – Allah onun mülkünü davamlı etsin! – dövlətin səbatını nəzərə alaraq və axirətdə nicat tapacağına ümid edərək, cahanın itaət etdiyi bir hökm verib inayət göstərdi (yəni əvvəlki fərmanı təsdiq etdi)”. Bu fərmandan məlum olduğu kimi, hələ Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah və Ərdəbil hakimi Bayəzid Bistam oğlu tərəfindən Ərdəbil əhalisi məvaşi (heyvan) və mərai (otlaq) vergilərindən azad edilmiş və Ağqoyunlu Uzun Həsən də daha sonra bunu təsdiqləmişdir (4: 31-32). XV əsrdə Ərdəbilin idarə edilməsində söz sahibinin Cagirlü ailəsi ilə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu padşahları olduğu bu fərman vasitəsilə bir daha bəlli olur.

Beləliklə, ilk mənbələrə istinadən yuxarıda sadaladığımız faktlar XIV-XV əsrlər boyunca Ərdəbildə Səfəvi şeyxlərinin deyil, digər feodal qrupların siyasi hakimiyyət sürdüklərini göstərir. Bunlar arasında XIV əsrin sonlarında və XV əsr boyunca Ərdəbili idarə etmiş Cagirlülər nəslini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Nəinki XIV-XV əsrlərdə qələmə alınmış farsdilli mənbələrdə, hətta Səfəvilər dövrünə aid salnamələrdə belə Şeyx Səfiəddinin və onun nəslindən gələn şeyxlərin Ərdəbil hakimləri olduqları iddia edilməmişdir.

Belə olan təqdirdə sual ortaya çıxır: Bəs Səfəvilərin Ərdəbil üzərində siyasi hakimiyyətə malik olmasına dair iddialar hansı yollarla ortaya çıxmışdır? Məsələ burasındadır ki, hələ XV əsrin ortalarından, Metsoplu Fomadan başlayaraq bəzi erməni tarixçilərlə avropalı səyyah və elçilər yanlış surətdə Səfəvi şeyxlərini “Ərdəbil hakimləri” kimi xarakterizə etməyə başlamışdılar. Məsələn, Ağqoyunlu dövlətindəki Venesiya elçisi Katerino Zenonun və I Şah Abbas dövründə (1587-1629) Səfəvilər dövlətinə səyahət etmiş İspaniya elçisi Don Qarsia de Silva Fiqueroanın səyahətnamələrində Şeyx Heydər “Ərdəbil hakimi” deyər təqdim edilir (22: 42; 20: 124). XVII əsr erməni tarixçisi Təbrizli Arakel isə hətta Şeyx Səfiəddinin Ərdəbil hakimi vəzifəsi daşdığını iddia edir (24: 444). XV-XVII əsrlərdə xristian müəlliflər tərəfindən ortaya atılmış bu fikirlər daha sonra Avropa tarixşünaslığında özünə yer tapır və bu minvalla müasir elmi tədaviyə daxil edilir (26: 379; 14: 16).

Bu zaman ikinci bir sual meydana gəlir: Nə üçün son orta əsrlərin xristian müəllifləri Səfəvi şeyxlərinin Ərdəbil hakimi olduqlarını zənn etmişdilər? Bunun bir yanlış anlaşılma üzündən meydana gəldiyi məlumdur, lakin bu yanlış anlaşılma məhz hansı səbəbdən baş vermişdir? Fikrimizcə, bunun əsas səbəbini ilk növbədə xristian və müsəlman dünyalarında dini təriqət sistemləri arasındakı fərqlərin həmin müəlliflər tərəfindən dəqiq surətdə anlaşıla bilməməsində axtarmaq lazımdır. Belə ki, orta əsrlərdə bir sıra xristian dini-cəngavər ordenləri müəyyən əraziləri öz əlində saxlayan siyasi təşəkküllər meydana gətirmişdilər. Rodos adasındakı Hospitalyerlər ordeni, Prussiyadakı Tevton ordeni, Pribaltikadakı Livoniya ordeni bu kimi dini-cəngavər ordenlərə misal təşkil edirlər. Müsəlman şərqində də, ələlxüsus Anadolunun fəthi əsnasında qəzavat ruhu

daşıyan təriqətlərin və Xorasan ərənlərinin aktiv rol oynadıqlarını görürük. Lakin bu təriqətlər öz bəyliliklərini qurmur və hər hansı bir ərazini öz siyasi hakimiyyətləri altına almırdılar. Səfəviyyə təriqəti də XV əsrin ikinci yarısında dini-cəngavər ordeni kimi fəaliyyət göstərməsinə və həmin dövrdə bu təriqətin mürşidi olan şeyxlərin (Cüneydin və Heydərin) siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizə aparmaqlarına baxmayaraq, Səfəvi şeyxləri heç bir zaman öz doğma şəhərlərinin hüquqi müstəvidə siyasi hakimi olmamışlar.

Müasir tədqiqatçıları yanıldan ikinci amil Səfəvi şeyxlərinin Ərdəbil bölgəsində və onun ətrafında xeyli vəqf ərazilərinə malik olmalarıdır. Bu geniş miqyaslı vəqf mülkiyyəti barəsində müxtəlif məlumatlar əldə edən tədqiqatçılar yanlış surətdə Səfəvilərin bütün bu ərazilər üzərində siyasi hakimiyyət hüququna malik olduqları və beləliklə, Ərdəbil şəhəri mərkəz olmaqla Səfəviyyə təriqət dövlətinin mövcudluğu qənaətinə gəlmişlər. Belə ki, İ.P.Petruşevski Şeyx İbrahim zamanından bəhs edərkən “Ərdəbildə Səfəvi şeyxlərinin ruhani knyazlığının yarandığını” qeyd edir (27: 67). Yenə eyni tarixçi Şeyx Cüneyd və Şeyx Heydər dövrü haqqında yazır: “Ərdəbil müstəqil bir dövlət şəklini almışdı. Talış sıra dağlarının hər iki ətəyi boyu, Cənubi Azərbaycanın şərq hissəsi, Talış ölkəsi, Qaradağ və Muğan düzünün bir hissəsi Ərdəbil dövlətinə daxil idi” (18: 101).

Lakin etiraf etməliyəm ki, Səfəvi şeyxlərinin Ərdəbildəki fəaliyyətləri yalnız mənəviyyat sahəsi ilə məhdudlaşmamışdır. Hələ Şeyx Səfiəddin zamanından etibarən böyük iqtisadi gücə malik olan Ərdəbil xanəgahı şəhərin və bütövlükdə regionun ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayırdı. Səfəvi şeyxləri hüquqi mənada Ərdəbil hakimləri olmasalar da, bir çox hallarda

onların bu bölgədəki ictimai-siyasi nüfuzu yerli hakimlərin iqtidarını üstələyirdi. Xüsusilə də Şeyx Heydər zamanında qızılbaş hərbi birləşmələrinin yaradılması nəticəsində Səfəvi şeyxlərinin Ərdəbildəki hərbi-siyasi çəkisi Cəgürlü əmirlərinin gücünü kölgədə qoymağı bacarmışdı. Bu baxımdan, Səfəvi ailəsi de-yure Ərdəbilə hakim olmasa da, de-fakto Ərdəbilin ictimai-siyasi həyatında mühüm bir aktyora və söz sahibinə çevrilmişdi. Bəzi araşdırmaçıların Səfəvi şeyxlərini Ərdəbil hakimi olaraq görməsində bu sonuncu faktorun rolu heç də az olmamışdır.

Nəticə etibarilə, əgər “Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti” termini Səfəvi şeyxlərinin Ərdəbil bölgəsindəki mənəvi, iqtisadi, ictimai və siyasi hegemonluğunun yaratdığı faktiki reallıq kimi nəzərdən keçirilərsə, daha doğru olar. Məsələn, Azərbaycan Səfəvişünaslıq məktəbinin banisi olan O.Əfəndiyev Şeyx Cüneyd və Şeyx Heydər dövründən bəhs edərkən bildirir: “O vaxtlar Ərdəbil rəsmən əvvəlcə Qaraqoyunlu, sonra isə Ağqoyunlu dövlətinin tərkibində olsa da, Səfəvi şeyxləri artıq Ərdəbildə hakimiyyəti ələ keçirmişdilər” (1: 98). Görkəmli tarixçimizin bu açıqlamasını məhz Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tərkib hissəsi olan Ərdəbildə Səfəvi şeyxlərinin faktiki söz sahibinə çevrildikləri kontekstində anlamaq lazımdır. Lakin əgər “Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti” adı altında şeyxlərin Ərdəbil üzərində de-yure siyasi hakimiyyətə malik olması və hətta burada müstəqil və ya yarımmüstəqil bir teokratik dövlətin mövcudluğu irəli sürülərsə, bu kimi iddiaların tarixi faktlarla təzad təşkil etdiyini vurğulamaq məcburiyyətindəyik. Çünki Şah İsmayıldan öncə Səfəvi şeyxlərinin Ərdəbildə dövlət qurduqlarını və ya burada de-yure

hakimiyyət sürdüklərini təsdiq edə biləcək hər hansı fakta, hələ ki, malik deyilik.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi (yeddi cildə). III cild (məsul redaktor: O.Əfəndiyev). Bakı: "Elm", 1999.
2. Başar F. Safevîler // Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi. IX. c. İlmî müşavir və redaktör: H.D.Yıldız. İstanbul: Çağ Yayınları, 1992, s.537-556.
3. Bayramlı Z.H. "Silsilə-tün-nəsəbi-Səfəviyyə" əsəri Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. Bakı: "Avropa", 2019.
4. Camei. B. Negahi be asar ü əbniyyəi-tarixiyi-Ərdəbil. Tehran: İntişarati-elmi və fərhəngi, 1374.
5. Əbubəkr Tehrani. Kitabı-Diyarbəkriyyə (fars dilindən tərcümə edən, ön söz, şərhlər və göstəricilərin müəllifi: R.Şükürova). Bakı: "Elm", 1998.
6. Fəzlullah ibn Ruzbehan Xunci İsfahani. Tarixi-aləmarayi-Əmini (təshih: M.Ə.Əşiq). Tehran: "Mirasi-məktub", 1382.
7. Hafiz Əbru. Zübdətüt-təvarix (müqəddimə, təshih və təliqat: Seyid Kamal Hac Seyid Cavadi). I-II c. Tehran: Vəzarəti-fərhəng ü irşadi-islami, 1380.
8. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvarix (fars dilindən tərcümə və şərhlər: O.Əfəndiyev, N.Musalı). Kastamonu: "Uzanlar", 2017.
9. İbn Bəzzaz Ərdəbili. Səfvətüs-səfa (müqəddimə və təshih: Q.R.Təbatəbayi Məcd). Təbriz: İntişarati-Peyam, 1373.
10. İbrahimov C. Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti tarixinə dair. Bakı: APİ nəşriyyatı, 1960.
11. İsmayılov M. Azərbaycan tarixi. Bakı: "Azərnəşr", 1992.

12. Kəmaləddin Əbdürrəzzaq Səmərqəndi. Mətləüs-sə`deyn və məcməül-bəhreyn (be ehtimami-Ə.Nəvai). II-III c. Tehran: Pəjuheşgahi-ülumi-insani və müталиati-fərhəngi, 1383.
13. Qazı Əhməd Qaffari. Tarixi-cahanara (be himmət ü səyi-M.Minovi). Tehran: Kitabfuruşiyi-Hafiz, 1343.
14. Lokhart L. İncirazi-silsileyi-Səfəviyyə (tərcümeyi-İ.Dövlətşahi). Tehran: İntişarati-elmi və fərhəngi, 1383.
15. Masse H. Ordonnance rendue par le prince Ilkanien Ahmad Jalairan faveur du CheikhSadr-od-Din (1305-1392) // Journal Asiatique, tome 230, Paris, 1938, p.465-468.
16. Mirxond (Məhəmməd ibn Xavəndşah Bəlxı). Rövzətüs-səfa (təhziib ü təlxis əz A.Zəryab). IV-VI c. Tehran: İntişarati-elmi, 1375.
17. Musalı N.S. I Şah İsmayılın hakimiyyəti ("Tarix-i aləməra-yi Şah İsmayıl" əsəri əsasında). Bakı: "Nurlan", 2011.
18. Petruşevski İ.P. XV əsrdə Azərbaycan dövlətləri // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Tarix və Fəlsəfə İnstitutunun Əsərləri. I c. Bakı, 1951, s.49-108.
19. Seyid Zəhirəddin Mərəşi. Tarixi-Gilan və Deyləmistan (ba təshih ü təhşiyeyi-M.Sütudə). Tehran: İntişarati-İttilaat, 1364.
20. Səfərnameyi-Figueroa (tərcümeyi-Q.R.Səmiei). Tehran: İntişarati-Nou, 1363.
21. Sümer F. Kara Koyunlular. I. c. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.
22. Travels of Venetians in Persia: A Narrative of Italian Travels in Persia in the 15-th and 16-th Centuries. Translated and edited by C.Grey. London: Hakluyt Society, 1873.

23. Али-заде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана в XIII-XIV вв. Баку: «Кавказ», 2012.
24. Аракел Даврижеци. Книга историй (перевод, предисловие и комментарий Л.А.Ханларян). Москва: «Наука», 1973.
25. Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV – первой половины XVIII вв. Баку: «Элм», 1993.
26. Мюллер А. История Ислама с основания до новейших времен (перевод с немецкого под ред. Медникова), том III. Санкт-Петербург: Типография В.А.Тиханова, 1896.
27. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX века. Ленинград: Издательство ЛГУ, 1949.
28. Рашид ад-Дин. Переписка (перевод, введение и комментарий А.И.Фалиной). Москва: «Наука», 1971.
29. Фасих Ахмад ибн Джалал ад-Дин Мухаммад ал-Хавафи. Фасихов свод (Муджмал-и Фасихи). Пер. Д. Ю. Юсуповой. Ташкент: «Фан», 1980.
30. Шабиев Б.Ш. Взаимоотношения государства Ак-коюнлу с Османской империей в правление Узун Хасана Ак-коюнлу (1453-1478). Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Москва: МГУ им. М.В.Ломоносова, 1995.

Namiq Musali
Resume
Were Safavid Sheiks Rulers of Ardabil?

As we know, Sheikh Safiaddin Ardabili became a religious leader in Ardabil after the death of his mentor Sheikh Zahid Gilani in 1301. The Sufi sect which he founded later became known as the Safaviyya. Until 1501, when the Safavids ascended the throne in Tabriz, they led a large and influential Sufi sect centered in Ardabil. Some historians claim that Safavid sheikhs also wielded political power in and around the city of Ardabil. Thus, a concept called "Ardabil rule of the Safavids" appeared in historiography.

However, the facts reflected in the sources of that time indicate the inconsistency of such statements. According to the sources, at the beginning of the XIV century, Ardabil was ruled by various rulers within the Ilkhanid state. In the middle of the XIV century, Ardabil was under the control of the emirs, subordinate to the Jalairids and Chobanids. After the strengthening of the power of the Jalairid state in Azerbaijan, Ardabil was handed over to Prince Sultan-Ahmed with the right of soyurghal. And from the end of the 14th century to the end of the 15th century, the rulers of Ardabil were mainly representatives of the Jagirlu feudal family. Despite the fact that the Safavids never were rulers of Ardabil during these two hundred years, they had great spiritual, social, economic and political influence in the region.

Keywords: Ardabil, Safavids, Jagirlu, Persian sources

Намик Мусали

Резюме

Были ли Сефевидские шейхи правителями Ардебиля?

Как известно, шейх Сафиаддин Ардабили стал религиозным лидером в Ардебиле после смерти своего наставника шейха Захида Гилани в 1301 году. Основанная им суфийская секта позже стала известна как Сефевийе. До 1501 года, когда Сефевиды взошли на престол в Тебризе, они возглавляли большую и влиятельную суфийскую секту с центром в Ардебиле. Некоторые историки утверждают, что сефевидские шейхи также обладали политической властью в городе Ардебиль и вокруг него. Таким образом, в историографии появилась концепция под названием «Ардебильское правление Сефевидов».

Однако факты, отраженные в источниках того времени, свидетельствуют о несостоятельности подобных утверждений. Согласно этим источникам, в начале XIV века Ардебилем управляли различные правители в рамках государства Хулагуидов. В середине XIV века в Ардебиль был под контролем эмиров, подчинявшиеся Джалаиридам и Чобанидам. После усиления власти Джалаиридского государства в Азербайджане, Ардебиль был передан принцу Султан-Ахмеду с правом сююргала. А с конца XIV века до конца XV века правителями Ардебиля в основном были представители феодальной семьи Джагирлу. Несмотря на то, что Сефевиды никогда не были правителями Ардебиля в течение этих двухсот лет, они имели большое духовное, социальное, экономическое и политическое влияние в этом регионе.

Ключевые слова: Ардебиль, Сефевиды, Джагирлу, персоязычные источники

T.ü.e.d. Qasım Hacıyev
AMEA Qafqazşünaslıq
İnstitutu Ermənişünaslıq şöbəsinin müdiri
gasimh@mail.ru

AZƏRBAYCANIN QARABAĞ REGIONUNDA DINI VƏ ETNOKONFESSIONAL PROSESLƏR

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev ölkəmizdə elmin inkişafına, xüsusilə tariximizin dərinədən və hərtərəfli araşdırılmasına qayğısı, təşəbbüsü və çağırışı ilə tarixi keçmişimizə dair çoxlu miqdarda fundamental əsər nəşr olunmuşdur ki, bu da, erməni təcavüzkarlarına qarşı informasiya müharibəsində mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycanın Qarabağ regionunda İslama qədər bir sıra dinlər, müxtəlif dini ideologiyalar mövcud olmuşdur. Qarabağın dağlıq və düzən hissəsində aşkar edilmiş qədim daş abidələr - Xocalıdakı dolmenlər, Xankəndindəki kromlexlər, eləcə də Qarabağın müxtəlif yerlərindən aşkar edilmiş antik dövrə aid daş qutu qəbirlər həmin dövrün ideologiyasını - mənəvi düşüncə tərzini əks etdirən maddi mədəniyyət nişanələridir. Arxeoloqlar Beyləqan, Ağcabədi, Bərdə, Yevlax, Tərtər və Yuxarı Qarabağ ərazisində türk xalqlarına məxsus olan çoxlu sayda skif kurqanları aşkar etmişlər. Bunlar türklərə məxsus e.ə. VI-III əsrlərə aid qəbir abidələridir.

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində mədəniyyətin

inkişafını izlərkən arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş sadə tikinti materiallarını yeni formalı və bədii tərtibatlıları əvəz etdiyinə şahidi oluruq. Qarabağdan (Bərdə, Ağdam, Füzuli, Xankəndi, Şuşa və s.) aşkar edilmiş küncələrində qoç başı təsvir olunmuş kapitel (sütun başlığı) və sütun altlıqları, müxtəlif formalı daşlardan tikilmiş otaq qalıqları dövrün və məkanın inkişaf səviyyəsini təsəvvür etməyə imkan verir. Onların oxşarları Azərbaycanın digər abidələrindən də (Şamaxı, Qəbələ, Mingəçevir, Təzəkənd) aşkar edilmişdir.

Üzərində epigrafiq nişanələr və yazılar olan daşlar və digər abidələrin Qarabağda geniş yayılması burada insan cəmiyyətinin həyatındakı mədəni prosesi, daxili dinamikanı izləməyə imkan verir. Qarabağın müxtəlif yerlərində aparılmış qazıntı işləri zamanı antik dövrə aid daş heykəllər, dəyirmanı daşları və d. aşkar edilmişdir. İnsanın müqəddəs saydığı çörəyin istehsalında istifadə edilmiş həmin daş alətlər Qarabağ ərazisində çox yayılmışdır. Bu nümunələr həmin dövr üçün səciyyəvi məişət əşyaları olmaqla, tariximiz üçün maddi mədəniyyət nümunələridir.

Burada bir məsələni xatırlatmaq lazımdır ki, XX əsrin 70-ci illərində Dünyada cəmiyyəti bir neçə yerdə mövcud olan çörək muzeyindən biri də Qarabağın mərkəzi şəhərlərindən biri olan Ağdamda yaradılmışdı. Həmin muzeydə çörəyin istehsalı üçün lazım olan hər cür alət və avadanlıqlar toplanmışdı. Bu muzey hər bir tamaşaçıya müqəddəs torpağa, vətənə və çörəyə bağlılığı, mədəniyyət ənənəsinə rəğbəti əxs etdirirdi. Muzeydə uzaq əsrlərdən qalmış, daş yaddaşlara çevrilmiş daş alətlər çoxluq təşkil edirdi. Təəssüf ki, bu muzey Ermənistanın Ağdamı işğal zamanı dağıdıldı.

Maraqlıdır ki, Qarabağ ərazisində daşla bağlı xeyli ayın və

mərasim qaydaları yaranmışdır. Məsələn, ölünün başının altına daş qoyulması, ölünü daşdan düzəldilmiş tabutlarda dəfn etmək, ölünün gözü qarşısına hər hansı daş alətin və ya sadəcə bir daşın qoyulması müşahidə edilmişdir.

Qarabağda daş hələ də nicat, bərəkət, şəfa və s. rəmzi kimi istifadə olunur. Qarabağda cənazəni götürərkən, yerinə daş qoyurlar ki, həmin ruh daşda qalsın. Bunlar qədim azərbaycanlıların daşa inamları ilə bağlıdır. Yuxarı Qarabağın Vəng kəndində sürüşkən daş deyilən qayanı öpüb, bir neçə dəfə üstündən sürüşürlər ki, diləkləri (istəkləri) hasil olsun (1).

Qarabağ ərazisində müxtəlif dövrlərdə müxtəlif dinlər biri digərini əvəz etmişsə də bunlar öz tarixi-etnik torpağına bağlı olan avtohton bir xalqın tarixi taleyində baş verdiyindən dinin özü və dini inamlar dəyişmişsə də, xalq bir qayda olaraq adət-ənənə özəlliyini, milli xüsusiyyətini saxlamışdır. Ancaq bu həmişə və hər yerdə eyni olmamışdır. Zaman və dövrənin təsirindən asılı olaraq, müxtəlif həyat tərz, dini ideologiya mövcud olmuş, bununla əlaqədar mənəvi mədəniyyətin fərqli xüsusiyyətləri meydana çıxmışdır. Azərbaycanın digər ərazilərindən fərqli olaraq, Qarabağ ərazisində dini ayrılığın davam etməsi bölgədə sonralar böyük dəyişikliklərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Albaniyada xristianlığın müsəlmanlıqla əvəz olunduğu zaman Qarabağın dağlıq ərazisində yaşayanlar xristianlıq dini ideologiyasına sitayiş etməkdə davam etmişlər. İlk orta əsrlərdə tikilən alban-xristian məbədləri isə əvvəlki kimi qorunub saxlanmışdır.

Yeri gəlmişkən Qarabağın avtohton (yerli) albanlarının xristian olmasından istifadə edərək, oraya XIX əsrdən etibarən çoxlu erməni ailəsi köçürülmüşdür. Qarabağda yerləşdikdən sonra ermənilər həmin ərazinin tarixi mədəniyyətinə sahib

çıxmağa, onları özəlləşdirməyə başlamışlar. Onlar yerli xristian albanları qriqoryanlaşdıraraq, assimliyasiya etmiş hayklar (ermənilər) adlandırmış, ərazini isə “hayk ölkəsinin bir hissəsi” hesab etmişlər. Vaxtilə gələrək sığınacaq tapdığı Azərbaycan torpaqlarını son dövrlərdə “Şərqi Ermənistan” adlandıraraq “Böyük ermənistanın” (?) tərkibinə daxil olan ərazi kimi tanıtməyə cəhd etməklə, həmin əraziləri “tarixi vətənləri”, “erməni mədəniyyəti məskənləri” kimi tarixi uydurma yaratmışlar.

Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün bir qədər qədimə müraciət etmək lazımdır. Qarabağ ərazisində xristianlıqdan əvvəlki dinlər ayrı-ayrı etnik qrupları əhatə etmiş, insanlar biri digərindən az ya çox dərəcədə fərqlənən müxtəlif dini ideologiyalara sahib olmuşlar. Xristianlığın qəbul edilməsi (II əsrdən etibarən) və ölkədə (Albaniyada) rəsmi dövlət dininə çevrilməsi (IV əsrin əvvəlləri) bir sıra tarixi proseslərin baş verməsi ilə nəticələnmişdir. Xristianlıq dini özündən əvvəlki dinlərdən bir çox cəhətləri ilə fərqləndiyinə görə yeni proseslərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Eranın əvvəlində Yaxın və Orta Şərqdə yayılmağa başlayan xristianlıq Avropada və digər yerlərdə hökmran din kimi möhkəmlənərək, yayılma prosesi keçirdiyi bir dövrdə ilk orta əsrlərdən etibarən Cənubi Qafqazda da özünə yer tutmuşdur (2).

Qeyd etmək lazımdır ki, erməni tədqiqatçılarının elmi ədəbiyyata daxil etdikləri bir fikir - Cənubi Qafqazda xristianlığın ilk dəfə ermənilər tərəfindən qəbul edilməsi və onların vasitəsilə yayılması fikri özünü doğrultmadığı da diqqətdən qaçmamalıdır. Xristianlığı Albaniyadan (Azərbaycan) əvvəl guya ermənilər qəbul etmiş, Albaniya və İberiyada da yaymaqda əsas vasitəçi rolu oynamışlar. Burada məqsəd

erməniləri Cənubi Qafqazda gedən proseslərin həmişə önündə olduğunu göstərməkdir. Bundan çıxış edərək Azərbaycan ərazisindəki alban-xristian abidələrinin ermənilərə məxsus olmasını təlğın edirlər. Əslində onların bu fikri elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilmir. Ciddi alimlər bu fikrin yanlış, əsassız olduğunu dəfələrlə bəyan etmişlər (İ.Əliyev, R.Göyüşov, T.Məmmədov, D.Axundov, A.Qarəhmədova). Əslində xristianlıq Cənubi Qafqazda rəsmi din kimi ilk dəfə Albaniyada qəbul edildiyi (IV əsrin əvvəlləri) məlumdur. O da məlumdur ki, xristianlıq Albaniyada çox möhkəmlənməmiş müsəlmanlıqla (VII əsr) əvəz olunmuşdur (3).

Xristianlığın mövcud olduğu bir yerdə yeni meydana çıxmış İslam dininin Albaniyada qəbul edilməsi mütərəqqi hal sayılırdı. Bu, hər şeydən əvvəl ölkənin paytaxtı, beynəlxalq iqtisadi, ticarət mərkəzlərindən biri olan Bərdə şəhərinin dünyada baş verən proseslərlə sıx bağlı olması ilə əlaqədar idisə, ikincisi, İslam dininin yüksək mənəvi məna kəsb etməsi ilə bağlı idi.

İslam dininin qəbul edilməsi Albaniyada (Azərbaycanda) yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. Çox keçmədən ölkənin hər yerində, o cümlədən Qarabağda keçmiş dini ibadətlərə son qoyulmuş, yeni və mütərəqqi olan islam bütün dinləri üstələmişdir.

Üzərində epigrafiq nişanələr və yazılar olan daş və digər abidələrin Qarabağda geniş yayılması orada insan cəmiyyətinin həyatındakı prosesi, daxili dinamikanı izləməyə imkan verir. Qarabağ ərazisində mövcud olan abidələr və tikinti qalıqları alban xristian və ondan sonrakı müsəlman Şərqi tipində yaranmış tikililərdə həmin dövrün tikinti mədəniyyətini, memarlıq və incəsənət tiplərinin əlaqəsini və inkişaf ardıcılığını

aydın göstərir.

Beləliklə, elmi tədqiqat belə bir məntiqi nəticə çıxarmağa imkan verir deyək ki, büt-pərəstlikdən tanrıçılığa, atəşpərəstliyə onlardan da xristianlığa keçilmişdir, xalqa bu dinlər heç vaxt zorla qəbul etdirilməmişdir. Eləcə də xristianlıqdan müsəlmanlığa keçid zorla həyata keçirilməmişdir. Məlum olduğu kimi, bu dəyişmələr dinlərin biri digərindən mütərəqqi hesab edildiyinə görə baş vermişdir. Ancaq burada bəzi məsələləri ayrıca qeyd etmək lazımdır. Bu da ondan ibarətdir ki, Qarabağ ərazisində tarixən bütün dinlərə rəğbətlə yanaşılmışdır. Bu proses arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri ilə təsdiq olunur. Aşkar edilmiş kurqan dəfn adətinin, küp və daş qutu qəbirlərin, bütlərin, üzərində xaçobrazlı naxışları olan nişan daşların tədqiqi bunu deməyə əsas verir. Hətta ilk orta əsrlərdə xristianlığın Cənubi Qafqazdakı mərkəzlərindən biri Qarabağın qədim və mərkəzi şəhəri Bərdə olmuşdur. Alban xristian katolikosluğunun taxtı Bərdə şəhərində yerləşmişdir. Həmçinin ilk orta əsrlərdə xristian dini cərəyanları arasında gedən mübarizədə (Yaqubilik hərəkatı, alban katolikosu Bəkirin fəaliyyəti) ideoloji fikir cərəyanı da Bərdədə cəmləşmişdi. Mənbələrin verdiyi məlumata görə orta əsrlərdə şəhərdə müsəlman məscidləri ilə yanaşı alban xristian məbədləri də görünürdü. Buradan bu abidələrin eyni bir xalq tərəfindən yaradıldığını təsdiq edir. Bütün bunların Azərbaycanın Qarabağ regionunda dini və etnokonfessional proseslərin mahiyyətini anlamaq üçün ip ucu verə biləcəyini düşünürük.

Ədəbiyyat:

1. Göyüşov R.B. Azərbaycan arxeologiyası, Bakı, Işıq, 1986, 186 s., s.83

2. Qeyuşev R.B. Xristianstvo v Kavkazskoy Albanii, Baku, Elm, 1984, 191 s., s.164.

3. Hacıyev Q.Ə. Bərdə şəhərinin tarixi (b.e.ə.ni-b.e.XVIII əsri), Bakı, "T" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2000, 320 s.

I BÖLMƏ

a) Ortaçağ Azərbaycan tarixinin sosial-iqtisadi, siyasi və beynəlxalq münasibətlərinin tarixi məsələləri

Süleymanov Nizami Məmməd oğlu

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Tarix elmləri doktoru, professor

nizamisuleymanovunec@gmail.com

AĞQOYUNLU OSMANLI MÜNASIBƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə XIV əsrin sonu – XV əsrdə Osmanlı dövləti ilə Ağqoyunlular arasında münasibətlər, xüsusilə XV əsrin başlaangıcında Ağqoyunlu tayfa ittifaqının Osmanlı dövlətinin sərhəd ərazilərində - Ərzincan və Mardində möhkəmlənməsinin İldırım Bayazidi narahat etməsi, Əmir Teymurun yürüşləri dövründə Qara Osmanın teymurilərlə yaxınlaşaraq Osmanlılara qarşı yürüşlərdə iştirak etməsi, Uzun Həsənin dövründə Ağqoyunlu – Osmanlı münasibətlərinin daha da kəskinləşməsi, Ağqoyunlu – Osmanlı savaşları, Avropa dövlətlərinin bu iki türk dövlətlərini bir-birinə qarşı müharibəyə təhrik etmə siyasətləri təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Ağqoyunlu, Osmanlı, ticarət yolları, Avropa, Şərq, döyüş, münasibətlər.

Azərbaycanda müstəqil dövlətçilik ənənəsinin bərpasında və Azərbaycan xalqının təşəkkülündə Ağqoyunlu dövlətinin mühüm rolu olmuşdur. Hələ erkən orta əsrlərdə Şərqi Anadoluda, İranın qərbində, həmçinin indiki İraq ərazilərində məskunlaşmış Ağqoyunlu tayfaları XIV əsrdə Kiçik Asiyanın Şərqində, Qaraqoyunlulardan qərbdə, cənubda – Urfada, Mərdində, Şimalda – Bayburdda, Dəclə çayının müxtəlif qollara ayrıldığı sahələrdə yaşayırdılar. XIV əsrin sonu – XV əsrin əvvəllərində Ağqoyunlu tayfa ittifaqı daxilində gedən çəkişmələr və Qaraqoyunlu yürüşlərinə qarşı mübarizə nəticəsində Qara Osmanın rəhbərliyi ilə Ağqoyunlu tayfa birliyi Diyarbəkirə möhkəmləndi və Ağqoyunlu bəyliyi əsası qoyuldu [1, 86-87].

Qaraqoyunlularla döyüşdə qazanılan qələbə nəticəsində Ərzincan və Mərdin ərazilərinin ağqoyunlu tayfa ittifaqının hakimiyyəti altına düşməsi, Osmanlı dövləti ilə həmsərhəd ərazilərdə Ağqoyunluların möhkəmlənməsi Osmanlı Sultanı İldırım Bayazidi narahat etdi. Ona görə o, Ağqoyunlulara qarşı mübarizəyə başladı. Ağqoyunlular isə vəziyyətdən çıxış yolunu Teymurilərle birləşməkdə görürlər. Onlar 1402-ci ildə Teymurun Bayazidlə Ankara döyüşündə iştirak edirlər [9,181]. İldırım Bayazidə qarşı Teymurun tərəfində vuruşduqlarına görə Ağqoyunlularla Osmanlılar arasında münasibətlər daha da kəskinləşir. Qara Osmanın ölümündən sonra (1435) Ağqoyunlu tayfa ittifaqında başlanan daxili çəkişmələr dövründə Osmanlı sultanlığı Ağqoyunlular əleyhinə bir sıra tədbirlər həyata keçirməyə cəh etsə də, əhəmiyyətli nəticələr əldə edə bilmədi.

Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərinin kəskinləşməsində ticarət maraqlarının toqquşması mühüm rol oynamışdı. XV əsrin II yarısında beynəlxalq əhəmiyyəti olan başlıca karvan yolları Ağqoyunlu dövlətinin ərazisindən keçirdi. Bu yollardan biri Yaxın və Orta Şərq bazalarını Təbrizlə, Xəzər sahili Azərbaycan bölgələrini isə, Həştərxan vasitəsilə Moskva ilə birləşdirirdi [5,13-14]. Digər mühüm karvan yolu Hindistanı, İrani və Azərbaycanı Qara dənizlə birləşdirən Hörmüz – Təbriz – Trabzon ticarət yolu idi. Şərq – Qərb ticarət əlaqələrinin inkişafında Təbriz – Bursa – İstanbul yolunun da böyük əhəmiyyəti vardı [6,12].

Osmanlı sultanı II Mehmet öz ölkəsində toxuculuğun inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. O, Türkiyəni şərqdən gətirilən ipəyi toxuyaraq avropalılara hazır məhsul satan bir ölkəyə çevirmək istəyirdi. Ona görə də Azərbaycandan gətirilən xam ipəyin avropa dövlətlərinə aparılmasına mane olur, həmçinin ipək karvanlarına yüksək gömrük haqqı qoyurdu. II Mehmet 1453-cü ildə Bosfor və Dardanel boğazlarını ələ keçirəndən sonra Azərbaycandakı ipək istehsalı mərkəzlərinə yiyələnmək üçün Şərqdə geniş işğallara başladı. Strateji bölgələr və Qərb-Şərq ticarət yollarına nəzarət üstündə bu iki türk dövlətinin mənafeləri kəskin şəkildə toqquşurdu [4,115].

Osmanlı dövləti ilə münasibətlər Trabzonun II Mehmet tərəfindən işğalı zamanı daha da kəskinləşdi. Trabzon Azərbaycan tacirləri üçün Qara dənizə əsas çıxış olmaqla yanaşı, Uzun Həsənin Osmanlıya qarşı hərbi-strateji müttəfiqi idi. 1461-ci ildə Trabzon uğrunda tərəflər arasında baş vermiş, Qoyluhisar döyüşündə Osmanlılar məğlub olsa da Uzun Həsən müharibəni davam etdirməkdən ehtiyat edərək Yassiçəməndə sülh bağlamağa məcbur oldu. Nəticədə Ağqoyunlular Osmanlı

dövləti ilə müharibə təhlükəsindən xilas olsa da, Trabzonu Osmanlı işğalından xilas edə bilmədi.

1468-ci ildə Ağqoyunlu dövlətinin əsasını qoyan Uzun Həsən Avropa dövlətləri ilə əlaqə yaradaraq odlu silah əldə edib Osmmanlı dövlətinə qarşı hərbi ittifaq və müharibə planı hazırladı. Belə bir şəraitdə Qaraman hadisələri Ağqoyunlu-Osmanlı ziddiyyətlərini son həddə çatdırdı [10,124]. Osmanlı dövləti Qaraman bəyliyi ələ keçirmək istəyirdi. Qaraman bəyliyi Osmanlılara qarşı Ağqoyunluların müttəfiqi idi. Həmçinin Trabzon fəth olunandan sonra Qara dəniz ticarətindən məhrum olmuş ağqoyunlular üçün Aralıq dənizi sahilində, çox əlverişli mövqedə yerləşən Qaraman bəyliyi Avropa dövlətləri ilə ticarət əlaqələri yaratmaqda yeganə vasitə idi.

II Mehmet Qaraman bəyliyi fəth olunmasını başa çatdırdı. Uzun Həsən sultandan Qaramanın işlərinə qarışmamağı tələb etsə də, bu heç bir nəticə vermədi, görkəmli diplomaat Sara xatunun Osmanlı sultanı ilə Qaramanı öz keçmiş hakimlərinə qaytarmaq haqqındakı danışıqları da faydasız oldu. Osmanlı Sultanı Sülh danışıqları ilə vaxt qazanmaq və baş verə biləcək müharibəyə hazırlaşmaq üçün Ağqoyunlu sarayına elçi göndərirdi. Lakin Dəspinə Xatunun, Qaraman şahzadələrinin (Osmanlılar Qaramanı fəth edən zaman onlar Uzun Həsənin sarayına sığınmışdılar) və Katerino Zenonun ümumi səyləri nəticəsində Uzun Həsən sultan II Mehmedin elçilərini qəbul etmədi [10,128]. Qeyd etmək lazımdır ki, Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərinin gərginləşməsində Avropa dövlətləri, xüsusilə Venesiya respublikası mühüm rol oynayırdı. Osmanlı imperiyasının Ön Asiyada əsas ticarət mərkəzlərini ələ keçirməsi və gömrük siyasəti İtaliya şəhərlərinin, əsas da Venesiyanın Şərqlə ticarətinə ağır zərbə vururdu.

Konstantinopolun fəthindən sonra Osmanlı işğallarının Avropaya istiqamətlənməsi, bir sıra Avropa ölkələrinin osmanlıların hücum təhlükəsi ilə üzləşməsi onları Osmanlı imperiyasına qarşı birləşdirirdi [11, 131-132]. Avropa dövlətləri Ağqoyunlu dövlətini hər vasitə ilə Osmanlıya qarşı müharibəyə başlamağa təhrik edirdilər. Nəhayət, 1472-ci ilin yazında Venesiya ilə Təbrizdə Osmanlı əleyhinə iki dövlət arasında hərbi ittifaq bağlandı. Osmanlı əleyhinə koalisiya planına müvafiq olaraq 1472 – ci ilin yazında Uzun Həsən Osmanlı üzərinə hücumə keçdi. Ağqoyunlu ordusu Qeysəriyyə yaxınlığında Osmanlı ordusu üzərində parlaq qələbə çalıb Aralıq dənizi sahillərinə çıxsada, odlu silah və artilleriya mütəxəssisi gətirəcək Venesiya gəmilərinə rast gəlinmədi. Beyşehir gölü yaxınlığındakı döyüşdə isə Ağqoyunlular məğlubiyyətə uğrayaraq geri çəkildilər. Venesiya hökuməti isə Osmanlı dövlətinin ağır vəziyyətindən istifadə edərək əvvəlcədən razılaşdırılmış hərbi planın əksinə olaraq, gizli surətdə İstanbuldakı səfirlərinin vasitəsilə Osmanlı hökumətindən ticarət üstünlüyü qoparmaq üçün danışıqlar apardı [2,391].

Bir il sonra, 1473-cü il avqustun 1-də Uzun Həsənin seçdiyi düzgün döyüş taktikası nəticəsində Ağqoyunlu Suvariləri Osmanlı ordusunun zərbə qüvvəsini aldadıb Fəratın sol sahilinə keçib II Mehmeti ağır məğlubiyyətə uğratdılar. Malatiya döyüşü adlanan bu məğlubiyyətdən sonra Osmanlı sultanı öz zabitlərindən birini sülh bağlamaq üçün Ağqoyunlu hökmdarının yanına göndərdi. Lakin Uzun Həsən II Mehmetin sülh təklifini rədd etdi [8,36].

Malatiya vuruşmasından on gün sonra, 1473-cü il avqustun 11-də Tərcan yaxınlığında Otluqbel döyüşündə Fateh Mehmet qəti uğur qazandı. Ağqoyunlu ordusu böyük itkilər

verdi [3,330]. Beləliklə, iki fatehin hərbi qüvvələri arasında baş verən 8 saatlıq döyüş iki türk dövlətləri arasında müharibənin taleyini həll etdi. Nəticədə, Qərb dövlətləri ilə diplomatik danışıqlar zamanı göstərdiyi bütün səylərə baxmayaraq, Ağqoyunlu hökmdarı yalnız qaldı [7,111]. Otluqbeli döyüşündən sonra Venesiya respublikası dəfələrlə Ağqoyunlu sarayına elçilər göndərsə də öz məqsədlərinə nail ola bilmədilər. Uzun Həsən Osmanlı dövləti ilə müharibəyə başlamadı.

1478-ci il yanvar ayının 6-da Uzun Həsənin ölümündən sonra onun varisləri dövründə Osmanlı sarayı ilə qarşılıqlı elçilik münasibətləri mütəmadi xarakter almış və dostluq münasibətləri yaranmışdı.

Beləliklə XIV əsrin sonu – XV əsrin əvvəllərində Ağqoyunlu tayfa ittifaqının Osmanlı dövləti ilə həmsərhəd olan ərazilərdə getdikcə məhkəmlənməsi Ağqoyunlu – Osmanlı münasibətlərinə mənfi təsir göstərmiş, XV əsrin 60-cı illərindən bu münasibətlər hərbi-strateji maraqlar üstündə daha da kəskinləşərək 1472-1473-cü illərdə təfərlər arasında qanlı döyüşlərlə nəticələnmişdir. Nəticədə, Ağqoyunlu dövləti məğlubiyyətə uğrayaraq Avropa dövlətləri ilə ticarət yollarından məhrum olsa da, Osmanlı dövləti də Şərq istiqamətində işğalçılıq niyyətlərindən əl çəkmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi. VII cildə, III c, Bakı: Elm, 1999, 584 s.
2. Azərbaycan tarixi. I cild. Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifovun redaktəsilə. Bakı: “Çıraq nəşriyyatı”, 2007, 719 s.
3. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər. Süleyman Əliyarlının redaktorluğu ilə. Bakı: “Çıraq nəşriyyatı”, 2009, 861 s.

4. Azərbaycan tarixi. Mehman Abdullayevin elmi redaktorluğu ilə. Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2014, 380
5. Mahmudov Y.M. Oyrənilməmiş səhifələr. Bakı: Gənclik, 1972, 98 s.
6. Mahmudov Y.M. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1986, 96 s.
7. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı: "Azərbaycan diplomatiyası" jurnalının nəşri, 1996, 289 s.
8. Məmmədov S.A. Azərbaycan tarixi. (XV-XIX əsrin birinci otuzilliyi). Bakı: "Maarif", 2002, 292 s.
9. Məmmədov İ.M. Azərbaycan tarixi. Bakı: "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2005, 485 s.
10. Nəcəfli T.H. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixi müasir türk tarixşünaslığında. Bakı: "Çaşıoğlu", 2000, 198 s.
11. Шабиев Б.Ш. Внешняя политика Узун Хасана. Баку: Типография Аз.ТУ, 2012, 253 с.

Suleymanov Nizami

AGHTOYUNLI OTTOMAN RELATIONS

Summary

The article deals with the relations between the Ottoman state and the Aghgoyunlus in the late 14th and 15th centuries, especially the strengthening of the Aghgoyunlu tribal union in the border areas of the Ottoman state in Erzincan and Mardin at the beginning of the 15th century. During the marches of Amir Teymur, Kara Osman approached the Teymurids and took part in the marches against the Ottomans, during the reign of Uzun Hasan, the aggravation of Aghgoyunlu-Ottoman relations, The Aghgoyunlu-Ottoman wars and the policies of European

countries to incite these two Turkic states to war against each other were analyzed.

Keywords: Aghgoyunlu, Ottoman, trade routes, Europe, East, war, relations.

Сулейманов Низами

АГГЮНЛУ ОСМАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ

Резюме

Статья касается озабоченности Йылдырима Баязида отношениями между Османским государством и Аггюнлу в конце 14-15 веков, особенно укреплением племенного союза Аггюнлу в приграничных с Османской империей областях Эрзинджана и Мардина в начале 15 века. В период Хасана были проанализированы обострение отношений Аггюнлу и Османской империи, войны Аггюнлу и Османской империи, политика европейских государств по подстрекательству этих двух тюркских государств к войне друг против друга.

Ключевые слова: Аггюнлу, Османская империя, торговые пути, Европа, Восток, война, отношения.

Kayırken ADIYET
Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim
ve Bilim Bakanlığı
Bilim Komitesi Devlet Tarihi Enstitüsü araştırma
görevlisi, PhD

KAZAK HANLIĞI İLE SAFEVİ DEVLETİ ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN İNCELENMESİ KONULARI

Özet

Makale Kazak Hanlığı ile Safevi devleti arasındaki ilişkileri ele alıyor. XVI - XVIII. yüzyılın başlarında Kazak hükümdarları ile Safevi devleti arasındaki diplomatik ilişkilerin varlığına tanıklık eden tarihi kaynakları incelendiğinde, (o dönemin) Kazak Hanlığı tam teşekküllü bir uluslararası ilişkilerin tarafı olarak ortaya çıktığı gözlemleniyor.

Anahtar kelimeler:Kazak Hanlığı, Abbas Şah, Savaş, Şaibaniler, Kızılbaş, Tevke Han, Barış Antlaşması, Abdullah Han.

XVIII yüzyılın başlarında Kazak Hanlığı bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmıştı. Bununla birlikte uluslararası hukuk alanında diğer devletler tarafından tanınan bir varlık olarak hareket geçti. Bu, hem Batı hem de Doğu devletleri ile diplomatik ilişkileri hakkında arşiv kaynaklardan ve bilgilerden meydana gelir. Biz XVI - XVII yüzyılın başında Safevi devleti ile Kazak Hanlığı arasındaki diplomatik temaslara işaret malzeme kaynakları üzerinde durmak istiyoruz. XVI yüzyılın sonunda, kazak elçileri İran ve Güney Kafkasya'da 1502 ile 1722 yılları arasında var olan Safevi (Kızılbaş) devletiyle

diplomatik ilişkiler kurmaya çalıştılar.

Kazak Hanlığı ve Safevilerin ilk doğrudan temasları XVI – XVII yüzyılların başında veya hatta XVIII yüzyılında da gerçekleşti. Bununla birlikte ortaçağ tarihi yazılarında bu devletlerin ilk ilişkilerinin XVI yüzyılın başlangıcına ait olduğunu gösteren kanıtlar vardır. Kazak Hanlığının diplomatik misyonu Kasım Han'ın (1511-1523) döneminde var olmuştur. Bu da Kızılbaş Şahları sarayı'nda birçok elçimizin ziyaret ettiği anlamına geliyor. Her biri kazak devletini güçlendirmek için kendi görevlerini yerine getirdi. Bu bilgiler "Alam ara-i Sefevi" metninde yer almaktadır(Ekayev, 1981: 144). Yazıya göre, 919 h. / 1513-1514 yıllarında Şeybaniler Safeviler ve müttefikleri Timurilerden ciddi yenilgiler yaşadktan sonra, Safevilere karşın ortak bir mücadele önerisi ile Kazak Hanlığının yüce hükümdarı Kasım Han'a çağrıda bulundu.Türkistan'daki yönetimine endişe eden Kasım Han onların tekliflerini kabul etmesine neden oldu. Onun emriyle, Safevilere karşı çıkan büyük bir ordu toplandı.Bu savaşta Şeybani Muhammed Timur-Sultan, savaşın zamanını kışın sonuna ve 1514 baharın başlangıcına atfediyor. 1514 yılındaki savaşÖzbek-kazak ile Safevi devleti arasındaki çatışma tek değildi. 1528'te Kazak Hanlığı birlikleri, Safevi askeri güçleriyle Özbeklere karşı savaşa yeniden katıldı. Bu, kaynaklarda Kazak Hanlığı ve Safevi Devleti arasındaki ilişki hakkında bilinen ilk bilgidir.Bunun dışında oldukça güvenilir bir tarihsel kaynak ve bilgileri güvenilirirdir(Efendiev, 1981: 172).

Kazak-Safevi ilişkilerinin sonraki dönemde nasıl geliştiğine dair hiçbir bilgimiz yok.Araştırmacı Rahmani çalışmalarına göre aynı yıl Kazaklar Safevilerle Özbekler'in arasındaki diğer savaşlarında bulunmaktadır(Rahmani, 1960: 191). Kazak-Safevi ilişkileri ile ilgili aşağıdaki veriler XVI

yüzyılın sonuna kadar uzanmaktadır. 16. yüzyılın ikinci yarısında Kazak Hanlığının dış politika durumu çok zordu. Kazak devletinin bu dönemin sonuna kadar en güçlü siyasi durgunluğu'du(Abuseitova, 1985: 58). Böylelikle 1580-1590 yılları arasında Safevi devletinin dış politika durumu da zordu. Kızılbaş kabileleri arasında meydana gelen iç çatışmalardan yararlanan Osmanlı İmparatorluğu, topraklarının önemli bir bölümünü ele geçirdi. Doğu kesiminde durum daha iyi değildi. O zamanlar önde gelen yöneticilerden biri olan Abdullah Han'ın önderliğindeki Şeybani devletinin birlikleri neredeyse tüm Horasan'ı ele geçirdi(Atigayev, 2004: 233).

Görünüşe göre, zayıflamış Kazak hanları ile Safeviler Şerbaniler'e direnemediler ve onlarla barışçıl ilişkiler kurmaya çalıştılar. Yüce kazak hükümdarı Tevekkel Han ile hükümdarŞeybani Abdullah Han arasındaki tutukluluğa rağmen geçici anlaşma yaptılar. Fakat Kazak hanlığına yönelik artan Özbek saldırılarının tehdidi ortadan kalkmadı. Bu nedenle, Kazak hanları müttefikler bulmaya çalıştılar. Dolayısıyla 1587'de genç ve kabadayı Abbas-Şah'ın geldiği iktidara Safevi devleti olabilirdi(Rahmani, 1981: 34).

17. yüzyılın sonlarında Rus büyükelçileri F. Skibina ve M. TroşinaTürkistan'da kabul edilen Tevke-Han: "Türk de saltan veya Kızılbaş Şah, Tevke Han'dan daha mı yüksek? Onlar bizim gibi aynı"diye konuştu(Kazakistan tarihi, 2005: 704). Bu sözleri, Osmanlı İmparatorluğu ve Safevi devleti hakkında bilgi edindiği belki de kendi elçilerinden geldiğini gösteriyor. 1590'da Osmanlı İmparatorluğu ile devlet için çok ağır bir barış anlaşması imzalayan Abbas Şah yaklaşan savaşta müttefikler arıyordu. Kul-Muhammed Safevi elçileri ile temas kurmak için aktif girişimlerde bulundu. Kazak büyükelçisi amacını oldukça

açık bir şekilde açıkladı: "*Nam s kızılaskim soslatsa i stoyat by s kızılaskim na buharskovo*"(Kazak-Rus ilişkileri, 1961: 740). Abbas Şah'ın elçileriyle karşılaşmakOnun için önemliydi.Karşılaşma Safevi büyükelçileri için de faydalı oldu. Onların teşebbüsleri başarılıydı. Kazak bozkırına Kul-Muhammed ve Rus elçileri ile birlikte şah adamı Derviş-Magmet gitti. Ayrıca Kul-Muhammed Safevi Şahı Abbas'a kendisinin güvenilir adamın gönderdi. Bu görüşmelerin sonuçları tarihsel belgelerin sayfalarına ulaşmadı ve sonuç halen muğlaktır. Ancak, Kazak Hanlığının toprakları üzerinden anavatanına dönmeyi planlayan Derviş-Muhammed'in Tevekel Han'ın iznini almadığı bilinmektedir (Kazak-Rus ilişkileri, 1961: 740). Bunun nedeni belli değildir.

Bu bağlamda, bizim görüşümüze göre, önemli bir gerçeği belirtmek gerekir. Kazak Hanlığı hükümdarlarının ve Safevi devletinin hükümdarlarının Şeybanilere karşı askeri seferleri zamanla çakıştı. Tevekel Han tam anda bir sefer üstlendi ve Maveranehirde gücünü kurmak için çalıştı, Şeybanilere karşı benzer bir eylem Horasan'da I Abbas Şaha doğrulanmıştır. 1598-1599 yıllarında, kazak hükümdarları Türkistan şehri, Taşkent ve Fergana'yı dahil ettiğinde Kazak hanlığının yanı sıra da (Abuseitova, 1998: 268. Abuseitova, 1985:104)Safeviler, neredeyse tüm Horasan şehirleri – Nişapur, Meşhed, Herat ve Merv üzerinde iktidarını kurdular (Rahmani, 1981: 34). Belki de eylemleri kendi aralarında kabul edildi.

17. yüzyılın ikinci yarısında Kazak Hanlığı ve Safevi devletinin diplomatik ilişkileri hakkında kanıtlar vardır.Safevi şahlarının birkaç mektubunun metinleri kapsamındaKazak hükümdarı Tevke Han, oğlu Cangir Han' içerir. 1072 yılında (1661-62 yıl) Abbas-Şah'ın Tevke Han'a gönderilmiş bir

mektubu oryantalist K. Kari tarafından ortaya çıkarıldı. Birkaç tane daha mektup mevcuttur.

Onlar, en büyük İranlı araştırmacı İrac Afşar'ın işaret ettiği gibi, onun tarihi 1101 hicri yılı (1689-90 yıllarımız), 1104 hicri yılı (1692-1693 yıllarımız), 1105 hicri yılı (1693-1694 yıllarımız) aittir. Rus kaynaklarına göre Tevke Han'a ek olarak onun oğulları olan Tursun Han, Fulad Sultan (Bolat Sultan) isimlerinden bahsedilmektedir (Atigayev, 2004: 233).

Tarihsel kaynaklardan elde edilen verilere dayanarak, Kazak Hanlığı ve Safevi devletlerinin ilişkilerinin tarihinin oldukça karmaşık olduğu ve belirli bir siyasi duruma bağlı olarak her an değiştiğı sonucuna varılabilir. XVI yüzyılın ilk yarısında, Safevi devleti Kazak Hanlığının siyasi bir rakibi olsaydı o yüzyılın sonuna kadar kazak hükümdarları tarafından Şeybani devletine karşı mücadelede potansiyel bir müttefik olarak görülüyordu. Kazak-Safevi ilişkileri sorunu hakkında bilgi eksikliği, sorunu kapsamlı bir şekilde incelememize izin vermez.

Kaynaklar

1. Ekayev O. (1981), Türkmenistan ve Türkmenler XV yüzyılsonunda XVI yüzyılın ilk yarısında «Alamara-i Sefevi» verilerine göre. Aşhabat. S.144.
2. Efendiev O. (1981), Azerbaycan Safevi devleti. Bakı. S.172.
3. Rahmani A. (1960), Azerbaycan tarihinin kaynağı olarak «Tarih-i alamara-i sefevi" Abbasi». Bakı. S.191.
4. Abuseitova M. (1985), 16. yüzyılın ikinci yarısında Kazak Hanlığı. Almaty: Bilim. S.58.
5. Atigayev N. (2003), 16. yüzyılda Kazak Hanlığı ve Safevi Devleti arasındaki ilişki sorunları. Uluslararası yuvarlak masa malzemeleri (Almaty, 11-12 mart 2003 y.). Almaty: Dyke

basın. s. 233-252.

6. RahmaniA. (1981), XVI ve XVII yüzyılın sonunda Azerbaycan. Bak, s.34.
7. Rus kaynaklarında Kazakistan'ın tarihi. (2005), Cilt I. Rus devletinin Elçilik materyalleri (XVI-XVII yüzyıl). Yisin A. Almaty: Dyke basın. s.704.
8. XVI-XVIII yüzyıllarda kazak-Rus ilişkileri (1961), (belge ve materyallerin toplanması). Almaty, s.740.
9. Abuseitova M. (1998), Kazakistan ve Orta Asya XV-XVII yüzyıllarda: tarih, siyaset, diplomasi. Almaty, s.268.

T. Kairken ADIYET,

**HE ISSUES OF STUDYING THE RELATIONS
BETWEEN THE KAZAKH KHANATE AND THE
SAFAVID STATE**

Abstract

The article deals with the relationship between the Kazakh Khanate and the Safavid state. Analyzing historical sources testifying to the existence of diplomatic relations between the Kazakh rulers and the Safavid state in the XVI – early XVIII century, it was concluded that in historical sources the Kazakh Khanate was a full-fledged subject of international relations.

Keywords: Kazakh khanate, Abbas Shah, War, The Shaybanids, Kyzylbash, Tauke Khan, Peace agreement, Abdallah Khan.

Юнис Насибли,
доцент кафедры «История
Азербайджана» БГУ.
e-mail: ynasibli@gmail.com

**Раннесредневековые грузинские агиографические
сочинения по истории Азербайджана V-X вв.**

Ключевые слова: грузинская агиография, Варскен,
Евстатий Мцхетский, «сирийские отцы», Гандзак

Памятники агиографии занимают видное место в средневековой христианской литературе и имеют важное значение как аутентичные источники, дополняющие сведения нарративных сочинений, а для некоторых периодов истории, когда в силу обстоятельств историография переживала упадок или летописные памятники не дошли до наших дней (как в случае с Кавказской Албанией), они приобретают первостепенное значение как заслуживающие доверия источники при изучении социально-политической, экономической и культурно-религиозной жизни. В памятниках агиографии – житиях и мученичествах – имеются исторический, бытовой и психологический материалы, в них отразились этноконфессиональная ситуация и внутренняя жизнь страны как бы в разрезе, слепки политических событий и догматических споров, довольно подробные сведения о быте и морально-этических нормах социальных слоев населения, даже данные о системе управления и пределах компетенции комендантов и правителей городов и

крепостей в период господства на Южном Кавказе Сасанидов и Халифата.

Указанная многоплановость свойственна и образцам грузинской агиографической литературы, наиболее ранние из которых дошли до нас в редакциях IX-X вв. Значение грузинских агиографических сочинений раннего средневековья в науке было признано вскоре после того, как они стали входить в научный оборот. По значимости заключенных в них материалов, ввиду того, что система управления и религиозно-культурное воздействие обеих держав носила унитарный характер, материалы этих сочинений оправданно можно интерполировать и на синхронный период истории Азербайджана V-X вв., тем более что, к великому сожалению, мы вынуждены констатировать скудость местных письменных исторических источников рассматриваемого периода [16].

В агиографических памятниках, что вполне естественно, на первый план выступает чисто религиозный момент – восхваление христианской религии и мучеников за веру, яркая демонстрация высоких человеческих качеств ревнителей, их готовность к самопожертвованию ради достоинств вероучения, но наряду с религиозной направленностью они сохранили такие детали и сведения, которые оставались за пределами внимания даже самых прилежных летописцев. Как отмечал патриарх современной грузинской историографии И.А. Джавахишвили, «особенностью древнегрузинской литературы доарабского периода является то, что вся дошедшая до нас историческая литература своими корнями уходит в жития святых и мученичества» [4, 35]. В предлагаемой вниманию

публикации будут рассмотрены сведения по истории Азербайджана V-X вв. «Мученичество Шушаник» (V в.) [24], «Мученичество Евстатия Мцхетского» (VI в.) [15; 23], «Мученичество Гоброна» (первая четверть X в.) [18]. и «Житие и деяния святого и блаженного отца нашего Иллариона» (X в) [8].

Древнейшим из предлагаемых вашему вниманию грузинских агиографических памятников является сочинение последней четверти V в. «Мученичество святой царицы Шушаник» священника Якова Цуртавели (далее – МШ). Оно поражает читателя своей реалистичностью, жизненностью, удивительной правдивостью [21, 494], порой вызывая сомнение в принадлежности перу автора пятого века.

МШ содержит описываемый современником рассказ о мученичестве супруги питиахша Варскена - крупнейшего феодального владельца в южной части Восточной Грузии (Картли), отказавшегося «на восьмом году царствования персидского царя Пероза» (соответствует 465 году) от христианской веры и перешедшего в зороастризм, что требовали «по наущению магов» («устрани лжеучение христиан!») от своих подданных шаханшахи Иездигерд II и его преемник Пероз [7, 13]. На фоне описываемых событий можно проследить за сложившейся в 60-70-х годах V в. политической ситуацией не только в Иберии/Картли, но и во всем Южном Кавказе под властью Сасанидского Ирана. В этом сочинении не раз упоминается о «пределах Эрети» - Кавказской Албании, сообщается о войне против гуннов [см. также 10, гл. X] и о крепости Чола (Дербенте) – военном оплоте Ирана в северо-восточной Албании. Для

определения статуса Албании в военно-административной системе Сасанидов – уже после подавления антисасанидского выступления царя Ваче II Аршакида [9, 41-42, гл.21; 10, гл. X] – особое значение представляет отвержение данными МШ сообщения полагаемого автором второй половины XIV в. Джуаншерао якобы имевшем место марзбанстве картлийского питиахша Варскена в Албании [6, 216], т.е. его фактическом наместничестве в Картлии Албании, включая крепость и проход Чола. Ничего не говорит о каком-либо наместничестве или марзбанстве в Барде или в Чола «бдешха/питиахша» Гугарка (по армянской географической номенклатуре южная часть Картли. – Ю.Н.) современник событий 60-80-х гг. V в. армянский историк Лазар Парбский, которому, безусловно, был известен «бдешх Вазген, убитый царем Вахтангом на двадцать пятом году Пероза» [5, 243]. Однако МШ сообщает о двукратном выезде Варскена в район Чола, судя по всему, с находившимся в его распоряжении военным отрядом. Первый раз – на войну с гуннами, в другой раз, после получения назначения – в Чола [24, с.19, 22], причем в пространной армянской редакции этого сочинения питиахш там остается в течение четырех лет [3, 44]. Видимо, столь долгое нахождение Варскена и явилось причиной произвольного толкования Джуаншером этого факта, послужив источником не совсем точных толкований и выводов в наше время.

Четырехлетнее пребывание питиахша Варскена в числе других мобилизованных Сасанидами феодалов зависимых стран было вполне нормальным явлением в условиях частых гуннских вторжений и того значения для

северных оборонительных рубежей империи, которое Сасаниды придавали Албании и Дербентскому проходу, что еще раз подчеркивается сведениями агиографического сочинения «Мученичество святой царицы Шушаник».

В другом предполагаемом к рассмотрению здесь памятнике грузинской агиографии – «Мученичестве святого Евстатия Мцхетского» (далее – МЕМ) [15; 21], являющимся вторым после "Мученичества Шушаник" Якова Цуртавели дошедшим до нас оригинальным агиографическим произведением на грузинском языке, описывается события и ситуация второй половины VI в.: показана система сасанидского военно-административного управления, неограниченная власть сасанидского марзбана-шахрдара, наряду с которыми были и марзбаны нижнего ранга, управлявшие отдаленными регионами стратегического характера, а также коменданты городов и крепостей, компетенция которых имела характер более военный, чем гражданский [17, 169-170]. МЕМ имеет значение для выяснения отношения сасанидских властей в отношении подвластного христианского населения и для некоторого пополнения наших представлений об отправлении религиозных обрядов представителями средних слоев населения в Сасанидской империи, о чем в источниках "ничего почти не известно"[23,117], не случайно еще академик К. Кекелидзе отмечал, что «начиная с правления Пероза и до десятого года царствования Хосрова Ануширвана, христиане в Иране жили в спокойствии, безвредно и свободно, но с этого года маги затеяли на них гонения» [13, 509-510].

Образ Евстатия Мцхетского – это как бы образ-идея, что вполне соответствует каноничности средневековой литературы, события происходят в древнем городе и столице, резиденции картлийских царей и католикосов, начало повествования приходится на 541 г., т. е. десятый год правления Хосрова Ануширвана (531–579), когда марзпаном Картли был Арванд Гушнасп [15, 30; 22, 120.]. Период правления шаханшаха Хосрова I считается временем наивысшего усиления государственности Сасанидского Ирана, при нем было закончено начатое его предшественником Кавадом I строительство «транскавказской» оборонительной стены, ибо владычеству на Южном Кавказе он уделял особое внимание. Были проведены перепись населения, учет «всех полей, долин и гор», определены земельная и подушная подати, причем последняя теперь взималась не только натурой, но и деньгами. Централизация всей империи, включение окраинных владений в единый организм, возможность выплаты налогов деньгами создавали условия для активного перемещения населения внутри империи. Из текста МЕМ ясно следуют пути освоения Сасанидами окраин империи, где значительно увеличился по численности и влиянию ираноязычный этнический элемент. Стремясь к дальнейшему укреплению своих позиций, иранские власти строго преследовали отступавших от их государственной идеологии – зороастризма, всячески поощряли христиан, принимавших догмы государственной религии и продолжали проводить политику отказа от преследований последователей конфликтного с византийским православием несторианства. Для упорядочения

религиозной жизни, в том числе относительно господствовавшего этноса и его веры в русле государственной идеологии, «на пятнадцатом году царствования Хорсова Ануширвана был издан приказ для всех земель, на которые простиралось правление шаханшаха: если кто-либо из персов окажется исповедующим Христа, пусть его пленят, посадят в тюрьму и подвергнут жестоким мучениям, пока не отрекутся они от христианства. Силой вернуть их в лоно солнца и огнепоклонства» [13, 510]. Именно в силу этого закона Евстафий/Гвиروبандак, став неофитом, подвергся гонениям и жестоким испытаниям со стороны своих соплеменников и бывших единоверцев – мцхетских и тифлисских персов и представителей власти. Корыстная терпимость иранских властей к христианам не снимала с персов ответственности быть верным зороастризму,отягчающим обстоятельством являлась «измена» служителей или членов семей культа Зороастра, которым строго наказывалось оставаться в вере своих отцов. Появление закона о преследовании изменивших огнепоклонничеству поданных империи свидетельствует, что процесс имел место, в том числе, наверное, и в пределах христианской Албании. Применение закона на деле – это мученичество и смерть Евстатия, который на допросе у коменданта Мцхеты Гвиروبандак/Евстатий сам признается, что "отец мой был волхвом и меня же обучал волхованию, но я не признал одного волхования" [15,31; 22, 22].

Как выше было отмечено, Сасаниды проводили политику поддержки последователей бывшего константинопольского патриарха Нестория*. Христиане-

сирийцы, гонимые в пределах диофизитской Византии, получили покровительство, также свободу вероисповедания и передвижения в пределах Сасанидской империи, в том числе в Албании и Адурбадагане. Как свидетельствуют письменные источники, достаточно сильная волна приверженцев несторианства в Албанию привела даже к возникновению несторианского епископства в городе Пайтакаране (городище раскопано недалеко от нынешнего Бейлагана) – имена некоторых тамошних епископов известны по синодальным документам VI в. [см.:11, 40-41]. Автору МЕМ известен «город Гандзак, где много христиан, есть и епископ». Это свидетельство подчеркивает привилегированное положение несториан, пользовавшихся своим положением для распространения своего учения. Учитывая значительную общину несториан в Гандзаке, американский исследователь С.Рапп [20, 48-50] предположил, что Гвиробандак мог принять христианство еще в Адурбадагане, в Гандзаке, однако из показаний персов-обвинителей и самого Евстатия следует, что дело было в Мцхета. Из данных МЕМ также можно заключить, какой неограниченной властью в покоренных странах обладали - в каждом городе или крепости - сасанидские коменданты или марзбаны соответственно своему рангу. Вместе с тем, согласно свидетельству агиографа, в некоторых вопросах внутренней жизни сохранялась компетенция старейшин «цеховых» объединений ремесленников и авторитетных представителей местной знати. Однако именно комендант отвечал за порядок и безопасность города или крепости, о чем говорит речь представителя зороастрийской общины: «...ибо в этом

городе властью владеешь ты» [15, 32]. В стратегически важных регионах Южного Кавказа в компетенции марзбанов укрепленных крепостей с военным гарнизоном, которые были рангом выше, чем коменданты городов, находились вопросы жизни и смерти всех жителей, невзирая на этническую или конфессиональную принадлежность – именно марзбан принимает решение предать смерти отвергнувшего «веру отцов» Евстатия/Гвирибандака.

Несколько памятников грузинской агиографии связаны с эпохой арабского господства и постхалифатским периодом. К их числу относится «Мученичество святого Гоброна, которого вывели из крепости Квели, заключающее некоторые сведения по интересующей нас теме и принадлежащее перу церковного деятеля первой половины X в. Степане Мтбевари[21]. Следует отметить, что автор оказался хорошо осведомленным о событиях не только в Грузии, но и сопредельных странах в начале X в., в частности, о результатах походов на Южный Кавказ Абу-л-Касыма Юсуфа ибн Абу Саджа (901-908), виднейшего деятеля правителей Саджогуллары, эмиров Южного Азербайджана. Согласно тексту памятника, Гоброн находился в крепости Квели, когда её осаждал в 914 году Юсуф ибн Абу Садж. После почти месячной осады защитники крепости сдались в количестве 200 человек, среди них Гоброн, отличившийся при обороне крепости, о чем узнал Саджид и предложил «смелому ратоборцу» перейти в ислам и на службу ему. Гоброн, несмотря на увещевания, разные щедрые обещания, а затем и страшные мучения, не отказался от христианства и был казнен в

ноябре 914 года. Такова суть основного повествования, осада и захват Юсуфом Абу Саджем крепости Квели является историческим фактом, подтверждаемым и синхронными нарративными источниками. «Мученичество Гоброна» не исчерпывается только данным эпизодом, автор дает ценные сведения по исторической географии восточной части Южного Кавказа, отмечает могущество и богатство саджидского эмира, сообщает о разгроме, пленении и казни за измену и заигрывание с Византией армянского царя Сумбата I, о методах взимания дани с покоренных стран и их правителей, дает очень интересный материал о вооружении и снаряжении саджидского войска, о тактике ведения боя, осады вражеских крепостей и особом расположении своих боевых шатров – чтобы обезопасить их при возможных вылазках вражеского войска их связывали веревками. Обзор описания обычного вооружения, применение «пилекаванов» (осадных лестниц –Ю.Н.), копий и стрел «в количестве сотни верблюжьих поклаж» подсказывают нам, современным читателям, характеристику и методы ведения боя, вооружение тюркских воинов на службе Халифату. Таким образом, еще одно сочинение грузинской агиографии - «Мученичество Гоброна» - содержит интереснейший материал по истории Азербайджана, повествующий о событиях начала X века.

* Несторианство — самобытное диофизитское христологическое учение, связанное с именем свергнутого патриарха Константинополя Нестория (428—431), яркого представителя сирийской богословской школы. Учение самого Нестория было осуждено как ересь на Эфесском

(Третьем Вселенском) соборе в 431 г. и повлекло гонения на его приверженцев по всей империи.

Использованная литература

1. Azərbaycantarixi. Yeddicildə. İkincicild (III-XIII əsrinİrübü. Bakı, Elm, 2007, 608 s.
2. Башелеишвили Л. О. Персы в «Мученичестве Евстафия Мцхетели» // Вестник ПСТГУ. Сер. 3: Филология. М., 2007. Вып. 1(7). С. 26-32.
3. Богверадзе А.А. Политическое и социально-экономическое развитие Картли в IV-VIII вв. Тбилиси, Мецниереба, 1979 (на груз.яз).
4. Джавахишвили И.А. Древнегрузинская историческая литература, ч.I (V-XVIII вв.). Тбилиси, 1945, с.35 (на груз.яз). О сравнительном изучении грузинской агиографии и исторической письменности, а также сводку литературы темы см.: Аласания Г.Г. Классификация грузинских письменных исторических источников. Тбилиси, 1986, с.126-142.
5. Джанашиа Л.-Н. Сведения Лазара Фарбеци о Грузии. Тбилиси, изд-во АН Груз.ССР, 1962, 287 с. (на груз.яз.)
6. Джуаншер. Жизнь Вахтанга Горгасала.// Картлис Цховреба (История Грузии). Текст установлен по всем основным рукописям С.Каухчишвили. Т.1. Тбилиси, Госиздат, 1955, с. (на груз.яз.).
7. Егишэ. О Вардане и войне армянской. Перевод с древнеарм. акад. И. А. Орбели. Ереван, изд-во АН Арм. ССР, 1971, 192 с.

8. Житие и деяния Иллариона Грузина. Перевод с древнегрузинского, введение, примечания Г.В. Цулая. Издание второе, дополненное Москва, РАН, 1998.
9. Kalankatuklu Moisey. Albaniya tarixi. Bakı, Elm, 1993, 272 с.
10. Каланкатуаци Мовсес. История страны Алуанк. Перевод Ш.В.Смбатяна. Ереван, 1984, 258 с.; Патканов К. П. История Агван Моисея Каланкатуйского. СПб., 1861.
11. Касумова Сара. Христианство в Азербайджане в раннем средневековье. Баку, MasterPrint&Publishing, 2005, 145 с.
12. История епископа Себеоса. Пер. С. Малхасянца. Ереван. Изд-во АрмФАН, 1939, 184 с.
13. Кекелидзе К.С. История древнегрузинской литературы. Тбилиси, Мецниереба, 1980 (на груз. яз.).
14. Георгий Мерчуле. Житие Св. Григория Хандзтийского. Грузинский текст, введение, издание, перевод Н.Марра. //Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии. Т.УП. СПб., 1911.
15. Мученичество Евстатия Мцхетского. // Памятники древнегрузинской агиографической литературы, I (V-X вв.). Под ред. И.В.Абуладзе. Тбилиси, 1963, (далее – ПДАЛ, на груз.яз.), с.30-45.
16. Насибли Ю.М. Древнегрузинские источники по истории Азербайджана V-XII вв. (историко-литературная характеристика). // "Tarix və onun problemləri" jurnalı, Bakı, 1997, № 1, s. 251-257.
17. Насибли Юнис. Сасанидская система управления в Албании V-VI вв. // Aidə İmamquliyevanın 70 illik

yubileyinə həsr olunmuş “Şərqşünaslığın actual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2009, s.168-171.

18. Насибли Юнис. Средневековые христианские пещерные памятники Кешикчидагского хребта. // Труды Международной конференции «Место и роль Кавказской Албании в истории Азербайджана и Кавказа»: С.277-286. Баку, Центр полиграфии Национальной Академии Авиации, 2012, 365 с.
19. Очерки истории Грузии. В восьми томах. Т.II. Грузия в IV-X вв. Тбилиси, 1988, 580 с.
20. Stephen H. Rapp Jr. The Sasanian World through Georgian Eyes. Caucasia and the Iranian Commonwealth in Late Antique Georgian Literatur. Sam Houston State University, 2014, 540 p.
21. Степане Мтбевари. Мученичество Гоброна. // ПДАЛ, I, с.172-183.
22. Толковый словарь грузинского языка. Однотомник. Тб., 1986, 591 с.
23. Цулая Г.В. Из раннесредневековой грузинской агиографии "Страсти св. Евстафия Мцхетского" (Этнокультурный аспект) // Древнейшие государства на территории СССР. 1990 год. М. Наука, 1991, с. 116-134.
24. Цуртавели Яков. Мученичество святой царицы Шушаник. // Памятники древнегрузинской агиографической литературы, I (V-X вв.). Под ред. И.В.Абуладзе. Тбилиси, 1963, с.11-29 (далее – ПДАЛ, на груз.яз.).
25. Чубинашвили Г.Н. Пещерные монастыри Давид-Гареджи. Тбилиси, Изд-во АН Груз. ССР, 1948, 120 с.

Yunis Nasibly
Early medieval Georgian hagiographic works based on
History of Azerbaijan V-X centuries

Resume

Monuments of hagiography occupy a prominent place in medieval Christian literature and are important as authentic sources that supplement the information of narrative writings. The article deals with the information of the monuments of Georgian hagiography on the history of Azerbaijan in the 5-10th centuries.

Keywords: Georgian hagiography, Varsgen, Evstatiy Mtskhetsky, "Syrian fathers", Gandzak

Yunis Nəsibli
V-X əsrlər Azərbaycan tarixinə dair erkən orta əsrlər gürcü
hagioqrafiya əsərləri

Xülasə

Hagioqrafiya abidələri orta əsr xristian ədəbiyyatında görkəmli yer tutur və narrativ yazılarının məlumatlarını tamamlayan orijinal mənbələr kimi vacibdir. Məqalədə, V-X-cu əsrlər Azərbaycan tarixinə dair gürcü hagioqrafiya ədəbiyyatı abidələrinin məlumatları tədqiq olunur.

Açar sözlər: Gürcü hagioqrafiyası, Varsgen, Evstatiy Mtsxetski, "Suriyalı atalar", Qandzak

Рена Ибрагимова
БДУ. Исторический факультет,
кафедра Археологии и этнографии, доц.
rena.ibrahimov.historian@gmail.com

Характерные особенности традиционного семейного быта у народов Северного Кавказа

Статья посвящена актуальной проблеме трудового и физического воспитания детей. Взаимоотношениям в семье, традиции и обряды играли важную роль в формировании ребенка как личности, как представителя своего этноса. Каждый член семьи нес ответственность за воспитание ребенка и принимал в этом процессе участие. Детские игры постепенно трансформировались в различные спортивные состязания. Труд и спорт формировал в детях ответственность за свои поступки, ловкость, храбрость, выносливость и значительно облегчал их переход в группу взрослых. Традиции народной педагогики могут найти применение и сегодня в воспитании подрастающего поколения.

Вопрос воспитания детей являлся насущным во все периоды существования человеческого общества. От умения подрастающего поколения сохранять и следовать традициям предков в огромной степени зависит вероятность существования народа в будущем. Сегодня целесообразно внедрение многовековых традиций в образовательный процесс, в стремлении улучшить механизм воспитания, что является важной проблемой для всех этнических групп, живущих на Кавказе.

Все народы Северного Кавказа придавали огромное значение воспитанию детей, в равной степени мальчиков и девочек. Согласно в течении веков сформировавшимся традициям воспитание детей включало их всестороннее физическое, трудовое, нравственное, эстетическое развитие. Крепкие родственные узы, бытовавшие в обществе горских народов, уважение к старшему поколению играли большую роль в процессе формирования личности ребенка. Дети с рождения учились послушанию и проникались уважением ко всем старшим, в особенности, к пожилым женщинам. Управлением хозяйством и воспитанием детей занимались старейшины женского пола. Близкие родственники активно участвовали в воспитании подрастающего поколения, оказывая как материальную, так и моральную помощь семье, в которой рождались дети. В воспитании детей имелись два возрастных рубежа, соответствовавших приблизительно 6-8 и 10-12 годам. До 6-8 лет мальчики и девочки пользовались полной свободой, но уже с этого периода они выполняли мелкие поручения взрослых. Распределение труда и обязанностей происходило по гендерному отличию, что играло важную роль в осознании ребенком своего «Я», что регламентировало разницу между полами в повседневном поведении (1.с.62). Девочек раньше начинали приобщать к труду, привлекая их к домашним делам. Особое значение имело освоение домашних промыслов и рукоделия: обработка шерсти и конопли, шитье, вязание, плетение, вышивание (2.с.103). Они участвовала в приготовлении пищи, выпечке хлеба, уборке дома наравне с матерью, ухаживали за младшими братьями и сестрами. С

наступлением следующего рубежа взросления, в 10-12 лет девочку же старались оградить от общества подростков и юношей. Девочки должны были наравне с хозяйственными навыками получить еще соответствующее нравственное воспитание. В осетинском обществе у них воспитывали необходимые качества для женщины: знание и строгое соблюдение обычаев, скромность и терпение, послушание и покорность старшим в семье (1.с.71). С 10-12 лет мальчики наравне со взрослыми мужчинами выполняли различные хозяйственные дела: ухаживать за домашним скотом, работать в поле, заготавливать дрова и сено, строить и ремонтировать дом, изготавливать и чинить сельскохозяйственный и домашний инвентарь. В семьях ремесленников существовала трудовая преемственность, так мальчики в таких семьях овладевали профессиями кузнеца, плотника, шорника и др. В 13-14 лет мальчик становился помощником отца во всех отраслях хозяйства, а к 15 годам свободно управлял сохой, владел топором, серпом и косой. С этого возраста он становился полноправным членом семьи с правом голоса. Нормы трудового воспитания были характерны не для всех социальных слоев в одинаковой степени. Детям знатных феодальных родов тоже прививали необходимые хозяйственные навыки, однако основной упор в воспитании делали на эстетическую сторону, обучая их аристократическим манерам, музыке и танцам. У осетин достижение совершеннолетия сопровождалось особыми обрядами. Юноша, совершивший в этом возрасте свой первый выход на сенокос, получал специально сшитый новый комплект одежды, по поводу чего устраивалось

празднество, после застолья устраивались разные гимнастические игры, во время которых выявлялись наиболее сильные и ловкие юноши (З.с.25). С этого момента юноша мог посещать общественные танцы, которые служили своего рода признаком половой зрелости. В горской среде народов Северного Кавказа виды спорта неизменно сохраняют также и многие черты самобытности. Это было связано с тем, что в своеобразных условиях предгорий и высокогорья в постоянной борьбе с тяжелыми природными условиями, военизированное физическое воспитание всегда имело особенное значение. Помимо этого, те же природные условия надолго законсервировали патриархальный и раннефеодальный, воинственный уклад жизни, что не могло не сказаться на специфике игр и упражнений, особенно традиционного спорта, нацеленного на подготовку умелых и отважных воинов. Истоки народной физической культуры и спорта связаны с хозяйственным и общественным бытом, с календарными праздниками и обрядами, циклом хозяйственных работ (Новый год, первый день пахоты, выгон скота на пастбища, сенокос, уборка урожая), с событиями семейной жизни (с рождением детей, с наречением имени, с совершеннолетием, со свадьбой, с похоронами, с поминками). Народные физические упражнения и игры горских народов Северного Кавказа, сложившиеся в процессе специфических трудовых и боевых действий людей в местных условиях, отражающие их культуру, быт, историческое прошлое, психический склад, являлись веками проверенным средством физической подготовки людей к жизни, способствовали привитию необходимых в жизни практических навыков. В народной

системе воспитания основополагающую роль играли закалка здоровья детей и подростков, трудовое воспитание, воспитание дисциплинированности, культуры общения, уважения к старшим. Занятия развивали силу, ловкость, выносливость, быстроту, коллективизм, изобретательность, организаторские способности, самостоятельность. Эти традиции народной педагогики могут и сегодня успешно применяться в процессе воспитания физического закалывания современной молодежи. Спортивное воспитание молодого поколения предусматривало требования к одежде на состязаниях, инвентарю, технике игры или упражнения, разновидности ее, правил, регламентации; времени проведения состязаний (весна, лето, осень, зима); приуроченности к тем или иным религиозным праздникам, памятным датам и сельским собраниям; месту проведения; организации соревнований, порядка проведения, составу участников, подготовку их, судейству, определения и награждения победителей. Воспитание детей горцев Северного Кавказа в прошлом было задачей всей общины, которая была ответственна и заинтересована в подготовке подрастающего поколения в соответствии с традиционными нормами патриархального коллектива. Практически же воспитание осуществляли старейшие члены общины, которые отличились мужеством, ловкостью, имели высокий авторитет и заслуги. Старшее поколение служило неоспоримым примером для молодежи. Основными средствами физического воспитания горских народов Северного Кавказа являлись исторически сложившиеся народные физические упражнения и игры. Широкой популярностью среди них пользовались: борьба, метание

камня и других предметов, стрельба из лука и огнестрельного оружия, разновидности скачек, джигитовка, конные игры, конное и пешее фехтование на шашках и кинжалах, поднятие и переноска тяжестей; перетягивание палки (каната); лазание на столб; разновидности ходьбы, бега и прыжков; плавание и ныряние и переходы горных рек вброд; скалолазание; зимние виды упражнений и игры; подвижные игры. Собственно физическое воспитание детей у горцев Северного Кавказа начиналось примерно с 9 месяцев – 1 года и продолжалось несколькими этапами. Первый этап (от 9 месяцев – 1 года до 5-7 лет) закладывал основу правильного развития и закаливания организма. Несложные упражнения были направлены на правильное физическое развитие младенца, умение ползать, ходить и бегать. С 3-5 лет горцы начинали прививать детям некоторые трудовые, а в редких случаях и боевые умения, которые в дальнейшем, при систематических упражнениях превращались в навыки. С 5-6 лет детей шире привлекали к посильному труду. Воспитанием детей в этом возрасте занимались преимущественно мать, старшие сестры, бабушка, хотя в отдельных случаях в этом принимали участие и мужская половина семьи. В больших семьях, которая включала стариков-родителей мужа, воспитание детей занимались не столько родители, сколько другие обитатели дома. Особенно много внимания им бабушки и дедушки по отцовской и материнской линии, имевшие достаточно свободного времени для воспитания внуков. Они заботились о детях, делали им подарки, рассказывали сказки и предания, знакомили с обычаями своего народа, направляли их игры и первые шаги в освоении первых

трудовых навыков. У абхазов, как и у других кавказских народов, детей воспитывали в атмосфере почтения традиций и обычаев народа. Использовались принципы и способы убеждения, принуждения, а также практиковались формы социального влияния: общественные внушения, порицания, а порой и строгие наказания (1.с.63). Считалось, что заметное участие в воспитании должны принимать братья и сестры матери и отца ребенка. Как проявление обычая ванкулата в прошлом важную роль в воспитании ребенка отводилось дяде – брату матери. Он должен был подарить племяннику колыбель, позднее – коня, ему принадлежало почетное место за столом и преимущественное право мести за кровь. В воспитании детей активное участие принимали и старшие братья и сестры. На детей старались воздействовать уговорами, указывали на проступки, но прежде всего воспитывали своим примером. Согласно традиции, дед избегал физического наказания детей. Наказывал обычно отец, который мог лишить виновного очередной обновки или права садиться на лошадь, а также послать пасти скот вне очереди. С подрастающими детьми отец должен быть строг, требователен и эмоционально сдержан. Намного реже применялись телесные наказания, такой поступок родителей порицался обществом. Поэтому детей старались воспитывать разумно, без побоев (2.с.40). Самым страшным и тяжелым наказанием у кумыков считались некоторые виды «отлучения», которые носили форму запретов: на участие в общественной трапезе – «отлучение от стола», которое могло длиться в течение недели; на выполнение работы – «обращение на бездеятельность», которое могло

длиться максимум несколько дней – и было самым постыдным для наказуемого (4.с.212).

Следующим этапом в физическом воспитании горцев был возраст от 5-7 до 15 лет. Основными задачами физического воспитания теперь становились правильное развитие мускулатуры, костно-мышечного аппарата, роста и органов чувств, развитие физических и морально-волевых качеств, привитие конкретных жизненно-необходимых трудовых и боевых навыков. С 5-7 лет воспитанием мальчиков преимущественно занимались отец, дед, старшие братья; девочки оставались в обществе женской половины семьи. В 10-12 лет мальчик и девочка считались вышедшими из детского возраста. Они должны были иметь соответствующую физическую подготовку и отвечать за свои поступки. Если до этого разрешались совместные занятия играми и физическими упражнениями мальчиков и девочек, то теперь их контакты ограничивали в этом, а в ряде мест изапрещали. В дальнейшем воспитанием мальчиков занимались опытные, бывалые воины: мальчики совершенствовали свое искусство в военном деле, управлении конем, активно участвовали в различных состязаниях и единоборствах. В 15 лет горец считался совершеннолетним, постоянно носил оружие, получал определенные со старшими права в семейной и общественной жизни, имел право жениться и должен был быть всесторонне подготовленным к труду и военным действиям, участие в которых уже становилось обязательным для него (6.с.30). Юноши проходили военно-физическую подготовку наравне со взрослыми воинами. К этому времени приурочивался обряд посвящения во

взрослые воины (обряд инициации). Прохождение через инициации или посвятительные обряды были обязательным начиная еще с первобытно-родового общества и означали переход из одной возрастной и социальной группы в другую. У народов Кавказа подростки участвовали в военно-спортивных состязаниях, где надо было продемонстрировать военное искусство, ловкость, силу, находчивость, быстроту. Древние корни имеет конный спорт. Лошади широко использовались в сельском хозяйстве, являлись главным транспортом, а также необходимы в военно-спортивных состязаниях. Конные состязания молодежи устраивались на праздниках, связанных с сельскохозяйственным календарем. У осетин по окончании полевых работ проводились конные скачки с участием до 200-300 всадников. Опытные старики наблюдали за соревнующимися в ловкости и мужестве и выявляли лучшего коня и лучшего наездника (5.с.145). Подростков девочек также учили верховой езде и умению обращаться с оружием, но во второй половине XIX в. эта традиция постепенно исчезла. В воспитании девочек большое значение имело приобщение их к домашнему хозяйству. Девочки-подростки становились помощницами матери, а в 15-16-летняя девушка в случае нужды могла самостоятельно вести хозяйство. Условия жизни в горных районах, в отличие от равнины и предгорья, требовали, чтобы дети должны были привыкать к преодолению препятствий, подъемов и спусков. Широко было распространено и применялось на состязаниях поднимание тяжестей. Для этой цели использовали камни различного размера. Камень необходимо было поднять на забор

специальной игровой площадки и снять его обратно. Победителем был тот, кто поднимал самый тяжелый камень. Проводилось и усложненное состязание – толкание камня или его «метание с плеча» (6.с.31). Также было распространено упражнение – прыжок с шестом в длину, которое первым делом было связано с жизненной потребностью: облегчением преодоления широких и глубоких естественных преград. Такое упражнение включалось в программу народных праздничных состязаний. На охоте юношей учили ориентироваться на местности, делать дальние переходы и устраивать засады, переносить трудности и лишения.

Значительное место в жизни горцев Северного Кавказа занимали народные танцы, которые служили не только средством эстетического воспитания, но и хорошим физическим упражнением. Искусству танца горцы обучались с раннего возраста. Исполнение некоторых темпераментных танцев могло быть под силу только самым выносливым и крепким. Физические упражнения делятся на три группы: для совершенствования производственных навыков, для формирования военно-прикладных качеств и просто для развлечения; по принадлежности к возрастным группам – на упражнения для детей и упражнения для взрослых.

Упражнения производственного характера связаны с хозяйственным бытом горцев. Они требуют хорошей физической подготовки и выражаются в проявлении психических черт личности (моральных, интеллектуальных, эстетических, эмоциональных и волевых черт). Те же самые требования относятся к упражнениям военно-прикладного

характера. Упражнения же развлекательного характера – это различного рода аттракционы на семейных и общественных торжествах(6.с.33). К упражнениям производственного характера относятся такие детские упражнения, как восхождение на гору, преодоление горных рек с помощью и без помощи аркана, на бурдюках и бревнах. К упражнениям для взрослых: охота на зверя или дичь, умение всадников или пеших заарканить лошадей, в самое короткое время скосить и собрать в скирды сено на участке, стрижка овец, убой и обработка туш мелкого и крупного рогатого скота.

Упражнения военно-прикладного характера были очень многообразны как для детей, так и для взрослых. Для детей была борьба, конные упражнения (скачки на 1-40 км), скачки с препятствиями, скачки в гору, джигитовка с доставанием на скаку различных предметов, стрельба из лука по неподвижным и подвижным мишеням. Для детей и подростков предусматривалось подводное плавание на дальность, ныряние с доставанием предметов или на длительность пребывания под водой, травяной хоккей, катание на самодельных коньках, лыжах, санях с горок и гор. Особое место занимала легкая атлетика: бег на близкие и дальние расстояния (1-10 км), состязание пеших с верховыми в преодолении дистанции в 1000 м, прыжки с высоты, прыжки в длину с места и с разбега, прыжки в высоту и длину с шестом, метание легких камней пращей, метание камней разного веса (от 50 г до 4 кг) правой и левой рукой и другими способами. Гимнастические упражнения для детей и подростков: лазание по гладкому вертикальному столбу, по канату из промасленной бычьей шкуры (на высоту 6-7 м), хождение по тонкому,

качающемуся бревну, различные элементы акробатики. Большой популярностью в Чечне и Дагестане пользовались упражнения на канате. Детей начинали учить этому искусству с самого раннего возраста. В своеобразных народных школах канатоходству обучали как мальчиков, так и девочек (7.с18). Распространенное среди ингушей, чеченцев и карачаевцев игра в поло считалась как детской, так взрослой игрой.

Традиционные игры и упражнения описаны в Нартовском эпосе. Главным занятием нарттов были военные походы, в связи с которыми устраивались специальные сборища для испытания воинских навыков молодежи. На пиршествах нарттов исполнялись массовые и сольные пляски, требующие от исполнителей большой ловкости. Главный из героев осетинских нартских сказаний Сослан проявляет незаурядные физические качества и навыки в упражнениях, ищет «кто сильнее его», чтобы соревноваться с ним в танцах, стрельбе из лука, в схватке с быком. Этот своеобразный кодекс чести северокавказского средневекового рыцаря в течение веков оказывал глубокое воздействие на сознание горцев Кавказа, стал характерной чертой его ментальности.

Состязания и игры были неотъемлемой частью народных праздников и сходов сельского населения. В дни мусульманских религиозных праздников – «Курбан-байрамы», «Ураза байрама» широко практиковались скачки и другие состязания. Также торжественно отмечались и христианские праздники и сопровождалась массовыми играми. В Дагестане у кубачинцев существовали группы, своего рода союзы, неженатой молодежи в возрасте от 15

до 25 лет. Видимо, это пережиток, существовавших в прошлом мужских союзов. Эти группы устраивали ежегодные собрания, во время которых исполнялись военные танцы и состязания в беге. У осетин во время праздников устраивались спортивные игры. Состязались в верховой езде, кулачном бое, стрельбе, танцах, песнях. У чеченцев и ингушей популярными были спортивные фехтовальные поединки. Они проводились следующим образом: к верхней части шлема участника прикреплялся пучок зелени или веточка. Во время поединка каждый стремился срубить у другого веточку на шлеме. Потерявший веточку считался побежденным, он должен был слезть с лошади и поднять руки. Однако через некоторое время сражение с победителем могло возобновиться по желанию побежденного(6.с.40). У ногайцев в редких случаях на праздниках не устраивались состязания силачей (батыров) в перетягивании каната. Как правило, команды комплектовались из членов отдельных фамилий, кварталов и аулов. Команды приступали к перетягиванию каната по сигналу судьи. У осетин-христиан во время погребально-поминальных обрядов, так называемых хист, устраивались конные скачки. Победителям раздавались призы деньгами или вещами – по состоянию семьи покойного. Обычай устраивать скачки в память об умершем родственнике существовал у чеченцев, ингушей и черкесов. Однако у большинства мусульман Северного Кавказа этот обычай стерся с распространением ислама. У чеченцев, осетин и ингушей в скачках на приз в виде оружия, лошади и одежды умершего принимали участие дети, молодежь различных возрастов. Как правило,

дети участвовали в скачках, в которых разыгрывалась одежда умершего. А мальчики постарше участвовали в скачках при розыгрыше лошади и сбруи. Наиболее опытные и меткие разыгрывали кинжал, шашку, винтовку, пистолет и т.д. Шашку и кинжал разыгрывали те, кто свободно владел этими видами холодного оружия. Обязательным условием во время разыгрывания кинжала являлись элементы джигитовки с кинжалом в зубах участников этих состязаний. Самым же важным и сложным видом соревнований в память умершего были скачки нарасстояние от 4 до 40 км, на которых разыгрывался самый почетный приз – головной убор усопшего. В этом состязании участвовали дети и подростки от 12 до 15 лет (б.с.43). Абхазы на своих народных празднествах, а также в пасхальные дни, на поминках, свадьбах устраивали спортивные игры. В приморских районах и в бассейнах больших рек естественным было развитие водных видов физических упражнений и спорта (плавание с помощью бурдюка, бревна, вязанки хвороста, ныряние с камнем и без него, водное поло). Адыги как опытные, умелые гребцы в средние века совершали торговые поездки в Трапезунд и обратно. В горах и предгорьях культивировались такие виды спорта как скалолазание, прыжки с палкой или шестом, бег в гору, бег с горы, бег с препятствиями (скалы, расщелины), конные скачки в гору, переход через реки вброд, катание на коротких лыжах, самодельных деревянных коньках, скольжение по ледяным горным склонам. Из прививавшихся детям нравственных качеств особое значение придавали чувству долга и родственной солидарности, дисциплинированности и вежливости,

сознанию мужского достоинства горца и женской чести горянки. Девочка – будущая мать, создающая тепло и уют в семье, порядок в доме, хранительница традиций. Мальчик – будущий покровитель и защитник общества, семьи. Каждый человек, обладающий хорошей репутацией должен был знать нормы адатов и правил этикета. Подросток с детства усваивал нормы взаимоотношений между старшими и младшими родственниками, правила поведения в общественных местах. Согласно общим кавказским обычаям, он должен был помнить, что каждый взрослый житель селения вправе попросить его об услуге и отказать в ней нельзя. Старшинство соблюдалось особенно внимательно. Как отмечают этнографы, в среде карачаевцев и балкарцев считалось – «старшему первый привет, лучше кусок и мягче постель» (2.с.123). Со старшим нельзя было заговорить первым, обогнать его или пресечь ему дорогу; ехать верхом надо, слегка приотстав от взрослого, а при встрече с ним полагалось спешиться и пропустить его стоя. Сопровождая взрослого, подростки должны были идти по правую и левую сторону от него. Карачаевские пословицы ясно говорят об этом этикете: «кто не уважает старейшин, тот сам будет лишен уважения в старости», «в доме, где нет стариков, очаг ярко гореть не будет». Подросток должен был также в совершенстве изучить законы гостеприимства и его сложный этикет. Так, часть забот о госте лежала на нем: подать умыться, подать еду, постелить постель и т.д. (3.с.70). Подрастающему мальчику полагалось знать все знаки внимания, оказываемые мужчиной женщине, девочке – оказываемые женщиной мужчине; вместе с тем им обоим знаки взаимного отчуждения, но все же девочка должна

была оказывать большее почтение к мальчику, даже своему ровеснику. Так, она должна была уступать ему дорогу, уступить место и т.д.(2.с.108). Должное внимание уделяли творческому, эстетическому развитию детей. Девочек учили игре на музыкальных инструментах и танцам, но особо одаренных мальчиков старались учить не только в домашних условиях, но и могли послать к известному в народе музыканту или певцу. В театрализованных свадебных и календарных обрядах участвовали только юноши. У детей развивали художественный вкус, приучая девочек изготовлению узорных циновок и войлоков, вышиванию и златоткачеству, мальчиков - учили резьбе по дереву, а в семьях ремесленников – художественной обработке металла, тиснению по коже, резьбе по камню (2.с.108). Анализ использованного выше материала позволяет сделать следующие выводы: 1. Семья у народов Северного Кавказа в качестве главенствующего общественного института исполняет важнейшую роль в воспитании детей. 2. Воздействие традиций и обычаев на воспитание детей у народов Северного Кавказа имеет свои характерные черты, что доказывает их педагогическую эффективность. Вековая народная мудрость и традиции воспитания детей нашла свое отражение в пословицах жителей Северного Кавказа: «Дети – свет очей», «Человек живет для потомства», «Дети – мед, богатство жизни», «Матери выносливого не придется плакать», «К почету одна дорога – труд», «Человек познается в труде», «Кто владеет ремеслом, тот оставит о себе память», «Старого почитай, а молодого учи».

Использованная литература

1.М.Ф.,Анкваб, Народная педагогика абхазов: воспитание детей посредством традиций и обычаев, журнал «Аграрный вестник Урала», №5 (135), 2015 г., с. 61-63

2.Б.М-Г.Харсиев, Обычаи семьи и семейного быта горцев Кавказа с конца XIX до середины XX века, Магас, «Пилигрим», 2015, с.140

4.К.М.Крамымина, Внутрисемейный этикет кумыков в XIX – начале XX веков, журнал «Научный диалог», 2018, №11, с.209-219

3.Х.В.Дзуцев, Т.З.Бесаева, Этнография детства у осетин, Владикавказ, 1994, с.112

5.В.С.Уарзати, Народные игры и развлечения осетин, изд. «ИР», Орджоникидзе, 1987, с.160

6.К.У.Тайсиев, Этнография традиционного спорта у народов Северного Кавказа, автореферат диссертации на соискание ученой степени д.и.н., М.,1997, с.53

7.И.Р.Кулова, Идеи и опыт физического воспитания в народной педагогике Северного Кавказа, автореферат на соискание уч.степени кандидата педагогических наук. Владикавказ, 2004, с.23

Dos. R.M.Ibrahimova

Characteristic features of traditional family life of the Northern Caucasus nations

Resume

The article is dedicated to labor and physical upbringing of children. Family relationships, traditions and ceremonies played a crucial role in shaping children as individuals and

representatives of their ethnos. Every member in a family was responsible for the upbringing of children and participated in this process.

Children's games gradually transformed in to various sport competitions. Labor and sport developed responsibility for their actions, agility, courage, endurance in children and significantly eased their transition in to the group of adults. Traditions of national pedagogy may apply also today in education of the growing generation.

Keywords: Northern Caucasus, family, traditions, folk pedagogy, labor and physical upbringing of children

Гаджи Нагиев

канд. ист. наук, доцент,
г. Москва,
hnagiev@gmail.com

Письменные известия об укреплениях древних и средневековых городов Азербайджана

Аннотация: проблема урбанизации является одним из главных в исторической науке. Цель исследователей различных отраслей знания, в том числе историков – выявить причины возникновения древних городов, выяснить закономерности их развития на различных исторических этапах.

В истории древних и средневековых городов Азербайджана много актуальных являются вопросов: вопросы о становлении городской культуры, взаимосвязях

появления городов с процессами социальной, политической, экономической эволюции общества.

Имеющиеся письменные источники отмечают наличие в исторической Азербайджане сложившихся городов со сложной социальной структурой, внутренней планировкой, развитой инфраструктурой, разной конфигурацией и формой в плане, внешними атрибутами – мощными фортификационными сооружениями.

Для изучения историю формирования и развития древних и средневековых городов учёными пользуются разнохарактерные источники, в том числе письменные, применяются различные научные методы и исследовательские подходы.

В статье представлен краткий обзор письменных источников об укреплениях, фортификационных сооружениях в системе обороны исторических городов Азербайджана.

Ключевые слова: исторические города Азербайджана, источники о городах Азербайджана, Барда, Дербент, Шамахи, Гянджа, Габала, Бейлаган, Чола

Письменные сведения об укреплениях древних и средневековых городов Азербайджана

Город отличается особым укладом жизни, спецификой политико-экономической, социокультурной и интеллектуальной деятельности, мировоззрением и мировосприятием различных слоёв населения.

Письменные источники сохранили довольно скудные сведения о древних и средневековых городах Азербайджана. Это способствовало широкому привлечению исследователями сведений из разноязычных письменных памятников.

В античных трудах имеются сведения о существовании на территории исторического Азербайджана в значительном количестве городов с мощными оборонительными сооружениями. Однако авторы этих трудов подробно не описывают крепостные элементы этих городов. В них отсутствуют информации об особенностях защиты, стратегических и тактических приёмах в организации обороны. Главная цель авторов этих сочинений – рассказывая об укреплении городов об укреплении этих городов с целью показать их «величественными», «славными».

По сообщению Страбона (64/63 г. до н. э. – ок. 23/24 г. н. э.), «айнианы ... построили в области витиев укрепленный город, который называется Айнианой² (гр. Αἰνιάνα) ... [22, XI, VII, 1]. В другом месте «Географии» Страбон сообщает, что летней столицей Атропатены является Газака, расположенная на равнине, а зимней -

² По мнению большинства исследователей, албанский город Айниана соответствует средневековому городу Йунан, о котором имеются сообщения в арабских источниках (Куфи, Истахри, Ибн Хаукаль, Мукаддаси, Йакут). Айниана Йунан ассоциируется с городищем Галатепе (Северный Азербайджан, район Агджабеди). Город просуществовал с начала III в. до н. э. до первой половины XIII в.

сильная крепость Вера, которую осадил Антоний во время похода против парфян [22, XI, 13, 3].

Древнеримский писатель Плиний Старший³ (23 – 79 гг. н.э.) в «Естественной истории» сообщает о главном (то есть неединственным) городе Албании Габале (Pravalent oppida⁴ – Albanioe – Cabalaca) [20, кн.VI, гл.10, §29].

Древнегреческий историк и военачальник Полибий (ок. 200 – ок. 120 до н. э) описывая Мидии, сообщает о равнинах, «густо занятых городами...» [цит. по 2, с.11].

Единственным местным источником, где имеются важные сведения о городах и их укреплениях, является сочинение албанского автора VII в. Моисея Каланкатуйского «История Албании» («История Агван») [25], дошедшем до нас на языке грабар⁵.

В «Истории Албании» имеются сведения о городах Барда (Партав), Дербент, Чола, Бейлаган (Пайтакаран), Габала и др., об их укреплениях, крепостях, частично о топографиях (Дербент) и градообразующих элементах (церковь, дворец и т. д.), о политико-экономическом положении, о заградительных («длинных») стенах

³Неисключено, что Плиний встретил это название у римлянина Верона, жившего в II-I в. до н.э.

⁴ Римляне тогда «оппидум»ом назвали города, имеющие оборонительные сооружения и все такие города варварского мира.

⁵«История Агван» по своему содержанию и по автору является албанским первоисточником, что установлено многочисленными исследованиями. В тексте «Истории Албан» есть ряд показателей того, что она была переведена на грабар человеком, плохо знавшим албанский язык VII в. или плохо знавшим грабар [9, с.85-100; 16, с.47-52].

сасанидского периода. Значение этого источника огромно ещё и потому, что сообщения даны самим автором, который был родом из области Ути Албании.

Моисей Каланкатуйский, рассказывая о событиях 626 г. отметил существование в это время укрепленного города в Каспийском (Албанском) проходе. Он определяет топоним «ворота Чола» с понятием «город»: «...отправил отборных воинов-всадников, искусных лучников, числом в одну тысячу, которые внезапно перешли через ворота Чола, пренебрегая внутренней стражей города и другими отрядами персидского царя, посланными туда для охраны великих ворот» [25, с. 161].

К строительству этих «дивных стен» была привлечена масса местного населения. По этому поводу очень характерны слова М. Каланкатуйского, который сообщает: «... на построение которых цари персидские изнурили нашу страну (Албанию), мобилизуя архитекторов и изыскивая много различных материалов» [25, с. 155]. «История Албании» М. Каланкатуйского помогает получить ответ на многие вопросы: о дате строительства «длинных» стен, об их локализации, о внутренней планировке и т.д.

История городов Азербайджана получила определённое отражение в армяноязычных источниках. Эти источники содержат ценные сведения о земледелии, скотоводстве, орошении, ремёслах, городах и населённых пунктах, сословиях и политических слоях албанского государства, его структуре, войске, границах (политических), религии и внешней политике албанских царей, войнах на территории Кавказской Албании, об этническом составе населения. К сожалению, мало

информаций о городах, об их социальной структуре, архитектурных сооружениях.

При использовании этой группы материалов следует учитывать, что рукописи источников дошли до нас от времён значительно более поздних от оригиналов, после они подвергались разнообразной обработке. В ходе переписки не исключено, что различные административные и сословные термины могли быть заменены другими. Иногда эти источники представляют компиляцию. Поэтому к ним, как это делается в отношении других письменных источников, надо относиться с большой осторожностью [16, с.11].

Армяноязычные источники не упоминают о планированном строительстве фортификационных сооружений в этом регионе, и не сообщают о дате их возведения. В них не отражены точные географические ориентиры нахождения этих сооружений, не дана привязка к известным населённым пунктам, не указан тип этих сооружений, исходя из использованных строительных материалов, не приведены данные о характерных особенностях архитектуры.

В «Географии» (VII в.) Анания Ширакаци перечисляется названия провинций, указывается границы Албании, даётся сведения о естественно-географических условиях (ископаемых богатствах, реках, морях, плодородных полях, животном мире), о сельскохозяйственных культурах – хлопке, масличных деревьях, цитрусовых, зерновых, виноградниках, шелковице, садах, административно-территориальном делении, этническом составе, городах (Партав (Барда),

Гандзак) и крепостей, о сооружениях заградительного характера между Албанией и «страной гуннов» – о «длинных стенах» – Гилгилчайской и Бармагской «Хорсвем» и «Абзут Кавад»[4, 30–31]. Ананией Ширакаци сообщает о двух системах фортификации, местоположение которых привязано к побережью Каспийского моря. Автор сообщает о «стене Дербенда» («связь и ворота города Чорского прохода»), и о заградительной стене «Абзуд-Кават».

В письменных источниках говорится о широкой строительной деятельности Кавада I (Кобад, Кубад) (488 – 531 гг.), который в связи с проникновением савилов укрепил города Байлакан, Партав и другие. Исследователи считают, что стена «Абзуд-Кават» (Гильгильчайская, или Шабаранская стена) также построена при царе Каваде I, которая упоминается в арабских источниках X в. под названием Сураттин.

Ценные сведения по городам Азербайджана встречаются в «Истории Халифов» Гевонда (он жил предположительно в VIII в.). Для изучения таких вопросов как, религия, язык, этнический состав, социально-политический состав «Истории Халифов» Гевонда является ценным источником. Гевонд сообщает о нападениях хазаров, разрушительных действиях арабов в городах, построении новых городов и укрепленных пунктов, а также об их восстановлении и усилении в оборонном отношении. У Гевонда имеются сведения о городах Дербент, Чола, Партав и др., о защитной стене у отрогов Кавказского хребта. В сообщениях Гевонда косвенно говорится о структуре и планировке городов [14, с. 72, 92 и др.]

Киракос Гандзакеси (XIII в.) даёт ценные сведения о городах Гянджи и Бейлагана, об их укреплениях, разрушенных монголами в начале XIII в. В его «Истории Армении» говорится о том, с каким трудом монголы захватили азербайджанские города и что для этого ими использовалась различная осадная техника [8, гл. 20, с.152 – 155].

В труде «О Вартане и армянской войне» Егише⁶ (V в.), связывая все происходящие с религиозными факторами, подробно рассказывает о борьбе албанцев против Сасанидов. Кроме того, в этой работе описываются естественно-географические условия, социально-политический состав, политический строй, административно-территориальное деление, население раннесредневековой Албании. Особо интересны сообщения Егише об оборонительных сооружениях городов [10].

Он рассказывая о антисасанидской восстании 450 г., сообщает о разрушении восставшими крепости у «ворот гуннов»: «Соединившись, пошли они все вместе к воротам гуннов, там построена была Йездигердом крепость, над которую персы сохраняли свое владычество» [10]. Исходя из данных Егише, крепость в пограничной с гуннами области была построена в правлении Йездигерда II (438–457 гг.).

Однако сообщения Егише вызывают противоречивое толкование среди исследователей «о разорении» «укрепленных мест» о наличии единой системы обороны страны.

⁶Вопрос о времени жизни Егише является спорным.

В «Истории Армении» Моисея Хоренацского сообщается о естественно-географических условиях городов (Пайтакаран (Бейлаган), Хунаракерт (Хунан)), о социальном составе, политическом строе, административно-территориальном и церковно-административном делении, политических границах, внешней политике и войнах, об оборонительных сооружениях, этническом составе Албании [18].

Автор «Истории императора Иракла» Себеос (VII в.) в сжатой форме излагает политические и военные события в Албании во время многолетней борьбы между Византией и Персией, даёт сведения о естественно-географических условиях, городах (Бейлаган (в источнике Пайтакаран), Гянджа (в источнике Гандзак)), социально-политическом составе, административно-территориальном делении, нашествии войск халифата и борьбе против них, этническом составе Албании и оборонительных сооружениях [21].

Представляют значительный интерес грузинские источники «Картлис Цховреба» («История Грузии») и «Восхваление венценосцев». Несмотря на то, что в этих источниках тенденциозно описываются военные и другие события XI – XII вв. [6, с.5] в Азербайджане, в них имеются важные сведения о некоторых городах [15, с.17].

Обширные территории Арабского Халифата, включавшего в свой состав страны с разнохарактерными социально-экономическими условиями, развитие торговых отношений в VIII–X вв. требовали от управленческого аппарата сбора подробных сведений о захваченных странах, соседних территориях, городах, торговых путях этих стран, в том числе и Азербайджана. Эта нужда создала

предпосылки для возникновения географической науки со второй половины IX в., однако не исключено, что она имела место и ранее. Сведения арабских источников о городах Азербайджана очень кратки и иногда противоречивы. В них в основном описываются природные богатства, военные действия, торговые маршруты, расположение городов на этих путях, расстояние между ними и т.д. Что касается фортификации и топографии городов – об этом прямая информация отсутствует. Лишь в некоторых случаях говорится о наличии укреплений городов, об их плане. Ценными данными являются сообщения этих историков о времени построения крепостных стен городов, об их осаде и обороне, которые помогают восстановить исторический облик городов, их фортификацию и топографию.

В сочинении Табари (838 - 923 гг.) «Тарих ар-расул вал-Мулк» – «История пророков и царей» имеются ценные сведения о политической жизни Азербайджана и его городов VII - IX вв. Значимость работы Табари заключается в том, что в ней изложены обширные и наиболее достоверные материалы по истории отдельных городов, краев и областей. «История пророков и царей» содержит сообщения причинах народных восстаний против Халифата, об их лидерах и движущих силах [23, с. 77-109]. У Табари упоминается цитадель (гала) Дербента, когда он сообщает о захвате города арабским полководцем Маслама.

Балазури (806-892 гг.) в своем труде «Китаб футух ал булдан» («Книга завоевания стран») описывая пути военных походов арабских полководцев Маслама и Марвана, перечисляет целый ряд городов и крепостей, упоминает о «глиняных валах», «между Ширваном и

Алланским проходом», свидетельствует о построении арабами города Касал (Казах/Газак) [7] и т. д.

Балазури отмечает, что царь Кавад отправил против них (хазар) двадцать тысяч воинов, а вслед за ними выступил и сам, и построил преграду из необожженного кирпича [7, с.7]. Такое же сообщение имеется у Йакута Хамави, где говорится, что царь Кубад воздвиг преграду (стену) из сырцового кирпича между Ширваном и Арраном и вдоль этой преграды заложил 360 городов [11, с.27].

Балазури, опираясь на сообщение жителя Барды, писал о построении города арабским полководцам в конце VII в [7, с. 15].

В книге Истахри (X в.) «Китаб Масалик ва мамалик», составленной на основе не дошедших до нас сочинений среднеазиатского географа Бахили (850-934 гг.) имеются сведения о плановой структуре городов Ардабиля, Барды, об их крепостных стенах и цитадели. Истахри описывает крепостные стены Дербента, упоминает о городах Марага, Бейлаган, Шамахи и др. Автор описывает торговые пути, называет расстояние между городами [3].

Ахмад ибн А'сам ал Куфи (X в.) дает более пространные сведения о городах Азербайджана. Особо ценными являются сообщения о Дербенте, интересны его данные о Бейлагане, Барде, Ардабиле и др. Куфи упоминает о восстановлении некоторых городов арабским полководцем Афшином [5].

Куфи сообщает, что Маслама решил разрушить стены Дербента. Но его сподвижники советовали не разрушать город, так как он мог быть необходим, и его разрушение вело бы только к тому, что потом пришлось бы истратить

много средств на его восстановление. Однако Маслама все-таки разрушил часть стен города [5, с.15].

Важные сведения мы встречаем в труде Мукаддаси (946/47 -1000 гг.) «Лучшее из делений для познания климатов», где говорится о численности городов, что отсутствует в работах других географов. Мукаддаси описывает топографию некоторых городов (Барда), указывает на их местонахождение и время построения, упоминает о крепостных сооружениях городов («при нем громадное укрепление» [19, с.7-8]), о соборных мечетях и их расположениях. Расцвет Барды был прерван нашествием русов в 943 г. [13, с. 96-97]. После чего наступил период упадка. В этот период город описывается так: «... окраины его уже развалились, число жителей его уменьшилось и крепость полуразрушена» [19, с.8]. Его работа играет большую роль в локализации городов, в получении представления об их укреплениях и топографии.

Одним из важных арабских источников является труд Ибн Хордадбеха (820-913 гг.). В книге Ибн Хордадбеха «Книге путей и стран» имеются важные сведения об Албании - ее городах, путях, экономике в целом, сельском хозяйстве, торговле, налогах, географические заметки, указаны рустак и города Азербайджана, торговые пути, расстояния между городами [12].

Ибн Хордадбех упоминает город Баджарван близ Бармакских стен. Возможно речь идет о городе Ширван, расположенный в районе между Бешбармагской и Гильгильчайской.

Ценным источником является «Тарихе ал Баб» (X в.) труд неизвестного автора, приведенный в сочинении

турецкого автора Мюнеджимбашы. В источнике описываются городские стены Дербента, ряд крепостей и укрепленных городов (Шабран, Шамахи). Более подробные сведения имеются о политической истории городов [1].

Ибн ал Асир (1160-1233 гг.) автор двенадцати томного сочинения «Тарих ал камил», где в числе прочего говорится о политической истории Azerbaijan, о его городах. Автор сообщает о завоевании Azerbaijan арабами, об условиях «мирных договоров» между арабами и жителями захваченных городов. Ибн ал Асир, описывая войны Бабека против арабов, упоминает о некоторых метательных орудиях того периода. Он пишет о неприступности городов Azerbaijan во время монгольских завоеваний [13].

Ибн ал-Асир, ссылаясь на Табари более подробно сообщает: «Затем он [Кабад] построил преграду Аллана между областью Ширвана и воротами Аллана. И построил над преградой много городов, которые были разрушены после постройки Баб-ал-абуаб (Дербенда)... Когда же воцарился Хосрой [Ануширван], он построил в округе Сула и Джорджана много построек и укрепленные замки, которыми он укрепил всю страну» ... И построил Кобад стену, прилегающую к одной части той местности... его сын Ануширван... построил город Шабаран и город Маскат и город ал-Баб-в-ал-абуаб, который был назван Абуаб потому, что он был построен на дороге в гору. И поселил в эти города народ, который он назвал саджитами. И построил другие, кроме этих города и для каждого ворот прохода он построил каменный замок» [13, с. 9].

На основании сообщений Табари и Ибн ал Асира можно установить хронологию и последовательность

возведения заградительных укреплений и различных по назначению оборонительных построек - «стен» или «преград».

Исходя из сведений ибн ал-Асира в период правления Кавада было построено «много городов над преградой», т.е. на территории, защищенной стеной, в том числе «ал-Баб-в-ал-абуаб», расположенный «на дороге в гору».

Многотомный географический словарь Йакута Хамави (1179-1229) – «Муджам ал булдан» является большим компилятивным сочинением – источником для изучения истории Азербайджана. В этом сочинении имеется немало сведений о городах, об оборонительных сооружениях и замках. Ценность сочинения Й. Хамави в том, что автор сам побывал в Азербайджане дважды - в 1213 и 1220 гг. (в южном Азербайджане) [11].

Арабские авторы Белазури, Йакуби, Табари упоминают цитадель (гала) города, когда повествуют о том, как арабский полководец Маслама, захватив Дербенд, не стал терять время на штурм цитадели, где запирались хазары.

Ибн Мискавейх указал, что крепость (цитадель) города Барда расположена внутри города (шахристана), и в ней по всей вероятности, размещался гарнизон [24, с.53] .

Довольно разнообразные и интересные информации сохранились в трудах и арабских географов и историков Ибн Хаукала (Хв.), Кудамы (X в.), Йакуби (IX- Хвв.), Мас'уди (X в.), Ибн Руста (Хв.), Ибн Мискавейха (X в.), Закарийа ал Казвини (XIII в.) и др. о городах Азербайджана.

В статье в рамках её объема изложен краткий обзор письменных источников об укреплениях древних и средневековых городов Азербайджана.

Древние и средневековые авторы, как правило, перечисляют города и крепости когда рассказывают об исторических событиях. Ни внешний вид, ни внутреннюю структуру городов источники полностью не отражают. Нередко источники повторяя друг друга, заимствуя один от другого создают противоречия, что требует детальный анализ, внимательное сравнение и сопоставление с другими материалами.

Упоминание городов Азербайджана в древних и средневековых сочинениях свидетельствует об их значительной роли как социально-экономические и культурные центры.

Литература

1. Акташи А. М. Тарихи Дербентнаме. – Махачкала: ИД «Эпоха», 2007. – 192 с.
2. Алиев К.Г. Античные источники по истории Азербайджана. – Баку: Элм, 1987. –132 с.
3. Ал-Истахри. Китаб масалик ал-мамалик //СМОМПК – Вып.29.– Тбилиси. – 1907. – с.1 – 73.
4. Армянская география VII века. (Пер.К. Патканова). СПб. – 1877. – 84 с.
5. Ахмад ибн асам ал Куфи. Книга завоеваний. Баку. – 1981. – 84 с.
6. Ашурбейли С. Государство Ширваншахов (VI – XVI вв.). Баку. – Элм, 1983. – 341 с.

7. Баладзори. Книга завоевания стран // Материалы по истории Азербайджана. Вып. III. – Баку. –1981, Изд. ООИА,1927. –70с.
8. Гандзакеци К. История Армении. М.: – Наука. 1976. –357 с.
9. Гукасян В. Л. О некоторых вопросах истории албанской письменности и литературы (в связи с работой А. Ш. Мнацаканяна). О литературе Кавказской Албании. – Изв. АН Аз. ССР, сер. лит., яз. и искусства, 1968, № 2: с. 85 – 100.
10. Егише. О Вардане и войне армянской. – Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1971. – 192 с.
11. Йакут ал-Хамави. Му,джам ал-булдан: Сведения об Азербайджане. Баку. – Элм. – 1983. – 65с.
12. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Баку. – Элм, 1986. – 428 с.
13. Ибн-ал-Асир. Материалы по истории Азербайджана из «Тарих-ал-камиль» (Полного свода истории). – Баку: Изд-во АзФАН. – 1940. – 184 с.
14. История халифов Вардапета Гевонда, писателя VIII века (Пер. К. Патканова). СПб., 1862. –165с.
15. Картлис цховреба (История Грузии). – Тбилиси: Артануджи. – 2008. – 454.
16. Мамедов Т. М. О Летописи Кавказской Албании. В кн.: Вопросы истории Азербайджана. – Баку: Изд. АН Аз. ССР, 1966, с. 48 47–52.
17. Мамедов Т.М. Кавказская Албания в IV – VII вв. Баку. – Маариф, 1993. – 216с.
18. Мовсес Хоренаци (410/413–490). Армянская география VII века по Р. Х. (приписывавшаяся Моисею

- Хоренскому) / Текст и пер. с присовокуплением карт и объясн. прим. изд. К.П. Патканов. – Санкт–Петербург, 1877. – XXVIII, 84, 26 с.
19. Мукаддаси. Ахсан ат–такасим фи марифат аль–акалим. (Лучшее из делений познания климатов)// СМОМПК. вып.38. Тифлис. – 1908.
 20. Плиний Секунд. Естественная история (пер.В.В.Латышева) // ВИ, 1948, № 2.
 21. Себеос. История императора Иракла.–Рязань, 2006 М.: – Наука. – 398с.
 22. Страбон. География в 17 книгах. Репринтное воспроизведение текста издания 1964 г. М.: – «Ладомир», 1994. –509 с.
 23. Табари. Тарих ар–расул ва–л–мулк (История царей и пророков) // Источники по истории Азербайджана. Баку. – 1989. – с.77–109.
 24. Якубовский А.Ю. Ибн Мискавейх о походе русов в Бардаа в 332/943–944 гг. //Византийский временник. – Л., 1926. –Вып. XXIV. – с. 63–92.
 25. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi.Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Bakı, «Avrasiya press». – 2006. – 296 s.

Məmmədov Aydın
t.ü.f.d. dosent
Bakı Dövlət Universiteti
aydin.mmmmdov.67@mail.ru

Azərbaycanın orta çağ tarixinə dair XX əsrin ikinci yarısı tarixşünaslığında tarixi demoqrafiya məsələləri

Açar sözlər: tarixi demoqrafiya, əhali artımı, demoqrafik dinamika, tarixşünaslıq

Müharibədən sonrakı illərdə totalitar rejimin, eləcə də inzibati-idarəetmə metodunun güclənməsi ilə ictimai elmlərin obyektiv inkişafına əngəllər gətirdikcə artırdı. Belə ki, 40-50-ci illərdə marksist ideologiyanın inhisarı elmin ayrı-ayrı sahələri üzərində, xüsusən də ictimai elmlər sahəsində özünü daha qabarıq büruzə verirdi. Xüsusilə tarix elminə təzyiq daha güclü idi. Bütün bunlara baxmayaraq, XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın tarixşünaslığında Vətən tariximizin ən müxtəlif tarixi dövrlərinə dair qiymətli tədqiqat əsərləri meydana gəlmişdir. Müharibədən sonrakı illərdə M.Şərifli, Ə.Əlizadə, C.İbrahimov, O.Əfəndiyev və digər Azərbaycan tarixçiləri öz əsərləri ilə tarixi demoqrafiya sahəsində müəyyən işlər görmüşlər.

XX əsrin 40-cı illərin sonu – 50-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan tarixşünaslığında kollektiv əməyin bəhrəsi olan “Azərbaycanın maddi mədəniyyəti” adlı məqalələr toplusu işıq üzü görmüşdür. (Материальная культура Азербайджана. Баку, АН АЗССР, 1949. вып. 1; Материальная культура Азербайджана. Баку, АН АЗССР, 1951. вып. 2;

Материальная культура Азербайджана. Баку, АН АзССР, 1953. вып. 3)

1956-cı ildə akademik Ə.Əlizadənin “XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın ictimai-iqtisadi və siyasi tarixi” adlı son dərəcə qiymətli monoqrafiyasında əhalinin təbii və mexaniki artımı son dərəcə aşağı səviyyədə inkişaf etməsində Azərbaycan torpaqlarına yiyələnmək uğrunda Qızıl Ordu və Hülakülər arasında gedən qanlı müharibələrin səbəb olmasını zəngin faktlarla göstərə bilmişdir.

Tağı Musəvinin 1967-ci ildə işıq üzü görən Azərbaycan tarixşünaslığında tarixi demoqrafiya məsələlərini özündə əks etdirən “Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri” adlı tədqiqat əsərində, müəllif Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin Azərbaycan əhalisinin sosial-iqtisadi və deməli, demoqrafik durumuna ciddi zərər vurduğunu konkret faktlarla tədqiq etmişdir.

XX əsrin 60-70-ci illərində maraqlı elmi məqalələri ilə diqqəti cəlb edən tədqiqatçı Məmmədəli Şəriflinin 1978-ci ildə işıq üzü görən “IX əsrin ikinci yarısı - XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri” adlı monoqrafiyasında sözügedən dövrdə sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi həyatını son dərəcə geniş və elmi-obyektiv surətdə işıqlandıraraq Azərbaycanın tarixi demoqrafiyasına dair qiymətli məlumatlar vermişdir.

Azərbaycan tarixinin görkəmli tədqiqatçısı Ziya Bünyadov 1965-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” adlı monoqrafiyasında türklərin Azərbaycana kənardan gəlməsi fikri ilə nəinki barışmır, əksinə Vətənimizin tarixin ən qədim çağlarından türkdilli tayfaların məskunlaşdığı ərazi olmasını elmi baxımdan daha düzgün olması qənaətinə gəlir.

C.İbrahimov 1962-ci ildə işıq üzü görən “XV əsr Azərbaycan ərazisində feodal dövlətləri” adlı əsərində yazırdı:

“Müasir tarixşünaslıqda Azərbaycanın XV əsr sosial-iqtisadi quruluşu İ.Petruşevskinin “XV əsr Azərbaycan dövlətləri” adlı əsəri istisna olunmaqla tədqiq olunmamışdır”. Müəllif sözügedən əsərində tarixi demoqrafiya baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edən sosial-iqtisadi inkişaf məsələlərindən bəhs edərək, sözü gedən dövrdə əhali artımının azalmasının əsas səbəbini Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri arasındakı fasiləsiz surətdə davam edən, misilsiz fəlakət, aclıq və qırğınlar gətirən, dağıdıcı müharibələrdə görmüşdür.

Öz əsərlərində avropalı səyyahların məlumatlarına geniş yer ayıran görkəmli tədqiqatçı Yaqub Mahmudovun 1972-ci ildə nəşr olunan “Öyrənilməmiş səhifələr” adlı kitabında demoqrafik baxımdan maraq kəsb edən ailə quruculuğu, nikah məsələlərinə dair son dərəcə qiymətli olan bilgiler də öz əksini tapmışdır. Buradakı məlumatlardan məlum olur ki, azərbaycanlı ailəsi evinə, ocağına gəlin seçərkən onu ağıllı, xoşxasiyyətli olmasına xüsusi önəm vermişdir.

Oqtay Əfəndiyevin Səfəvi dövlətinin tarixinə dair yazdığı əsərlər də böyük maraq və əhəmiyyət kəsb edir. O.Əfəndiyevin 1961-ci ildə nəşr edilən “XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması” adlı əsərində Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin xalqın sosial-iqtisadi vəziyyətini son dərəcə ağırlaşdırdığı faktoloji materiallar əsasında tədqiq etmişdir.

Beləliklə, azərbaycanlı alimlər, ortaçağ Vətən tariximizin ictimai-siyasi sferalarının inkişaf dinamikasını əks etdirən sanballı monoqrafiyalar ərsəyə gətirməklə xalqımızın tarixi demoqrafik həyatını da elmi obyektiv müstəvidə təsvir etməyə nail olmuşlar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Mahmudov Y. Öyrənilməmiş səhifələr. B., Gənclik, 1972. – 97 s.
2. Şərifli M. IX əsrin ikinci yarısı - XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. B., Elm, 1978. – 343 s.
3. Бунятов З. Азербайджан в VII-IX вв. Б., АН АзССР, 1965. –383 с.
4. Ибрагимов Дж. Феодалные государства на территории Азербайджана. Б., АПИ, 1962. – 111 с.

Айдын Мамедов

Вопросы исторической демографии в историографии второй половины XX века по средневековой истории Азербайджана

В послевоенные годы, с усилением тоталитарного режима, а также административного метода, увеличились препятствия на пути объективного развития социальных наук. В 1940-х и 1950-х годах монополия марксистской идеологии стала более заметной в различных областях науки, особенно в социальных науках. Давление на историю было особенно сильным. Несмотря на все это, во второй половине XX века в историографии Азербайджана появились ценные исследовательские работы, посвященные различным историческим периодам истории нашей страны. В послевоенные годы, М.Шарифли, А.Ализаде, Дж. Ибрагимов, О.Эфендиев и другие азербайджанские историки проделали определенную работу в области исторической демографии со своими трудами.

Ключевые слова: историческая демография, рост населения, демографическая динамика, историография.

Aydin Mammadov

Issues of historical demography in the historiography of the second half of the twentieth century on the medieval history of Azerbaijan

In the postwar years, with the strengthening of the totalitarian regime, as well as the administrative method, obstacles to the objective development of the social sciences increased. In the 1940s and 1950s, the monopoly of Marxist ideology became more prominent in various fields of science, especially in the social sciences. The pressure on history was particularly strong. Despite all this, in the second half of the twentieth century, valuable research works appeared in the historiography of Azerbaijan, dedicated to various historical periods in the history of our country. In the post-war years, M.Sharifli, A. Alizadeh, J.Ibrahimov, O.Efendiyev and other Azerbaijani historians have done some work in the field of historical demography with their works.

Keywords: historical demography, population growth, demographic dynamics, historiography.

Elnur Kəlbizadə

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutunun Qafqaz siyasəti
şöbəsinin müdiri,
Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun dissertantı.
kelbizadeh@gmail.com

İRANDAKI ERMƏNİ İCMASI VƏ “BÖYÜK SÜRGÜN” (1603): HƏQİQƏTLƏR VƏ MİFLƏR

Giriş

1991-ci ildə Sovet İttifaqının süqut etməsindən sonra Qafqazda müstəqilliyini elan etmiş yeni respublikalar beynəlxalq hüququn subyektlərinə çevrilmişdir. Cənubi Qafqazın müstəqilliyini elan etmiş ölkələrinin xarici siyasətinin formalaşmasına müxtəlif geosiyasi, milli və beynəlxalq amillər təsir göstərmişdir. Ermənistanın xarici siyasət prioritetlərinin həyata keçirilməsində, ölkənin böhranlı sosial-iqtisadi durumundan qurtarılması üçün tədbirlərin həyata keçirilməsində erməni diasporası amili əhəmiyyətli rol oynamışdır.

1991-ci ildən sonrakı dövrdə İran-Ermənistan əlaqələrini şərtləndirən əsas amillərdən biri İrandakı erməni icması və diasporası amili olmuşdur. Müasir mərhələdə İran erməniləri Ermənistanla münasibətlərin tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol oynayırlar [1, s. 1088].

Qeyd etmək lazımdır ki, 1979-cu il İslam İnqilabından sonrakı dövrdə İran İslam Respublikasında milli hüquqlar uğrunda yeni mübarizə dalğası başlasa da, bu mübarizədə əsasən müsəlman qeyri-fars xalqları iştirak etmişlər. 1979-cu il dekabrın 15-də qəbul edilmiş İslam Respublikasının Əsas

Qanununun “Millətin hüququ” adlanan üçüncü fəslində və yeddinci fəslin bəzi maddələrində İslam Respublikasındakı xalqların hüquqları müəyyən edilmişdir. Əsas Qanunda yerli və etnik dillərin rəsmi dövlət dili olan fars dili ilə yanaşı işlənməsi, bu dillərdə mətbuat və digər kütləvi informasiya vasitələrinin azad olduğu qeyd edilmişdir [2, s.29]. Lakin İranın bütün müsəlman xalqları İrandilli və qeyri-iran dilli olmalarından asılı olmayaraq rəsmi dövlət konspesiyasında görə “İran milləti” olaraq xarakterizə edilmişdir. Müsəlman xalqlarına nisbətən ölkənin qeyri-müsəlman xalqlarının hüquqları, statusları daha qabarıq şəkildə ön plana çıxarılmışdır. Təhlillər göstərir ki, ölkədə erməni diasporasının varlığını qabartmaqla beynəlxalq miqyasda müsbət imicinin formalaşdırmağa çalışan İran buna görə bir çox hallarda Ermənistanı güzəştlər etmişdir.

I. İran erməniləri: icma yoxsa diaspora?

İran bütün dünyada erməni icmasının və erməni diasporasının ən güclü olduğu ölkələrdən biri hesab edilir. Erməni icması dedikdə, tarixən İranın bəzi bölgələrində məskunlaşmış ermənilər nəzərdə tutulur. Erməni diasporası dedikdə isə, müxtəlif dövrlərdə İranın daxili vilayətlərindən, o cümlədən SSRİ-nin qurulmasından sonra indiki Ermənistan ərazisindən köçərək Təbriz, Urmiya, Qəzvin və digər şəhərlərdə məskunlaşan ermənilər nəzərdə tutulmalıdır.

Məlumdur ki, XX əsrin 80-ci illərindən etibarən ermənilər tərəfindən diaspora təşkilatları iki qrupda təsnif olunmuşdur: “daxili diaspora” və “xarici diaspora”. Daxili diaspora dedikdə keçmiş SSRİ-nin ayrı-ayrı respublikalarında məskunlaşan ermənilər və onların yaratdıqları təşkilatlar, xarici diasporaya isə Qərb və Yaxın Şərq ölkələrindəki ermənilər daxil edilir. Bu

mənada İran İslam Respublikasındakı erməni diasporası xarici diaspora qrupuna aid edilirdi.

Ermənistan dövləti və erməni rəsmi tarixşünaslığı isə İran İslam Respublikasındakı erməni icması və erməni diasporası məsələlərinin eyniləşdirilməsində maraqlı tərəf kimi çıxış edir. Bunun da bir sıra siyasi və təcavüzkar səbəbləri vardır. Ermənistanın rəsmi və kilsə siyasətində hər zaman çalışılır ki, İran erməniləri diaspora kimi xarakterizə olunsun. Çünki, diaspora xalqın aid olduğu və tarixən yaşadığı torpaqlardan (ana vətəndən) uzaq məsafədə yaşaması vəziyyəti kimi izah edilir [3, p. 83-84, 4, p. 515]. Ermənistan dövləti də İrandakı erməni icmasını diaspora kimi xarakterizə etməklə bu toplumun nə vaxtsa guya indiki Ermənistan adlanan tarixi Azərbaycan torpaqlarını və Şərqi Anadolunu əhatə edən xəyali “ana vətən”dən miqrasiya etdiklərini əsaslandırmağa çalışırlar.

Müasir mərhələdə İranda yaşayan ermənilərin sayı ilə bağlı məlumatlar mübahisəlidir. İranlı tədqiqatçıların bəzilərinin də qeyd etdikləri kimi, ölkənin rəsmi diaspora qurumları bu sahədə səhih məlumatların açıqlanmasında maraqlı deyillər [5, s. 368]. İsfahanda yaşayan erməni müəlliflərindən biri Karen Stepanyan yazır ki, əgər XX əsrin 80-ci illərində İran İslam Respublikasındakı ermənilərin sayı 200 min civarında göstərilirdisə, sonrakı dövrlərdə bu rəqəmdə artım müşahidə edilməmişdir [6]. Tehran Universitetinin Hüquq və siyasi elmlər Fakültəsinin professoru Əkbər Vəlizadə və Şiva Əlizadə də İranda yaşayan ermənilərin sayının 200 minə yaxın olduğunu, lakin onların xeyli hissəsinin mühacirət etdiyini yazırlar. Lakin Ə.Vəlizadə və Ş.Əlizadə İrandakı qriqoryan ermənilərinin sayını bu cür göstərirlər. Qriqoryan ermənilərlə yanaşı katolik ermənilərin olduğunu da qeyd edirlər [1, s. 1082]. İrandakı bəzi

erməni icması nümayəndələri daha da irəli gedərək İslam inqilabından sonra ölkədəki ermənilərin sayının 50 min nəfərə qədər azaldığını iddia edirlər [5, s. 368].

Bəzi tədqiqatçılar iddia edirlər ki, bu azalma İran dövlətinin ermənilərə tam güvənməməsi ilə bağlıdır. Belə ki, ermənilər İran İslam Respublikasında əsasən iş, qida istehsalı və avtomobil təmiri sahələrində çalışırlar. Digər dini azlıqlar kimi, həssas hərbi və ya dövlət vəzifələrini tuta bilmirər. Bütün bu səbəblər isə İslam İnqilabından sonrakı dövrdə ermənilərin İranı sürətlə tərk etməsinə təsir göstərmişdir.

İrandan miqrasiya edən ermənilərin miqrasiya istiqamətləri də maraq doğurur. 1979-cu il İslam inqilabından sonrakı dövrdə İrandakı ermənilərin bir qismi Qərbi Avropa ölkələrinə, 1991-ci ildən sonrakı mərhələdə isə Ermənistan və bu ölkə tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionuna köçərək məskunlaşmışlar. Lakin sonrakı dövrdə İran ermənilərinin Ermənistan axını dayanmışdır. Ermənistan Milli Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunun əməkdaşı Gohar İsgandaryan bunun səbəbini belə izah edir: *“Təəssüf ki, Ermənistan həmişə İslam inqilabından və İran-İraq müharibəsindən sonra İrandan gələn erməni mühacirlərinin üz tutduğu və məskunlaşdığı yer olmamışdır. Bu, çox güman ki, Ermənistandakı qeyri-sabit sosial-iqtisadi vəziyyət, korrupsiya, ədalətin olmaması və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll olunmaması ilə əlaqədardır”* [7, s.135]. İranlı tədqiqatçı Məhəmməd Rəsuli İrandakı erməni diasporunun həmrəlik ruhu ilə bağlı apardığı araşdırmasında da bu məsələyə toxunmuş, tədqiqatçının erməni icması nümayəndələrindən götürdüyü sorğu-müsahibələrdən birində icma nümayəndəsi bunu etiraf etmişdi. O, ermənilər üçün “səhralıq” Ermənistanə nisbətən

neftlə zəngin İranın daha cəlbədicisi olduğunu qeyd etmişdir. Vaxtilə Ermənistanı üz tutmuş icma nümayəndəsi qeyd edirdi ki, təbliğ olunan Ermənistandan fərqli olaraq, korrupsiyanın, ifrat yoxsulluğun və qadın əxlaqsızlığının hökm sürdüyü bir ölkə ilə qarşılaşmışdı [5, s. 344].

II. İran ermənilərinin etnik və dini özünüidarəçiliyi (muxtariyyəti)

İran İslam Respublikasında ermənilər dövlətin rəsmi qanunlarına görə dini azlıq kimi tanınırlar. İran konstitusiyası onlara daxili, mədəni və dini sahədə demək olar ki, muxtariyyət hüququna bərabər olan xeyli hüquqlar vermişdir. Hazırda erməni icması İranın üç böyük şəhərində - paytaxt Tehrandə, İsfahanda və Təbrizdə məskunlaşmışdır. Bundan əlavə Urmiya və Ərak da ermənilərin sayının çox olduğu şəhərlər sırasındadırlar. İrandakı erməni yeparxiyaları rəsmi olaraq Kilikiyadakı erməni katalikosluğuna tabedirlər. Dini yeparxiyalara uyğun olaraq İrandakı erməni icması üç yerə bölünür:

1. Mərkəz-Tehran yeparxiyası;
2. Cənubi İran-Hindistan (İsfahan) yeparxiyası;
3. Azərbaycan (Təbriz) yeparxiyası [7, s.132].

Yeparxiyalara rəhbərlik edən din xadimləri Kilikiya Katalikosluğunun Ali Şurasının nəzarəti altında İdarə Heyəti tərəfindən seçilir [8]. Yeparxiyalara inzibati, milli, kargüzarlıq, təhsil və ərazi məsələlərini həll etmək missiyasını yerinə yetirmək üçün nümayəndəli şuralar formalaşdırmaq hüququ verilmişdir. Bu şuralar vəftiz, evlilik, ölüm və sairə bağlı sənədlər təqdim edir, mülki hüquq sahəsində bəzi fəaliyyətləri həyata keçirir. Lakin cinayətlərlə bağlı məsələlərdə ermənilər

birbaşa İran İslam Respublikasının qanunvericiliyinə tabedirlər. Ermənilər İrandakı bütün seçkilərdə iştirak edirlər. Prezident seçkilərində erməni icmasının hüquqları sadəcə olaraq aktiv seçki hüququ (seçmək) ilə məhdudlaşır, lakin qanunlar bu seçkidə ermənilərə passiv seçki hüququnu (seçilmək) tanımır. Seçkilər zamanı ermənilər ya cəmiyyətlərdə, ya kilsədə, ya da digər icma binalarda səs verirlər [7, s.128]. Məclisə (parlamentə) seçkilər zamanı isə ermənilər həm aktiv, həm də passiv seçki hüququna malikdirlər, yəni seçməklə yanaşı, erməni nümayəndələri Məclisə seçilə də bilirlər.

III.Mərkəz-Tehran Yeparxiyası

XX əsrin 40-cı illərində (1945) formalaşan Tehran icması Yeparxiya Şurasının funksiyalarını həyata keçirmək üçün orqanları var. Bu diasporanın formalaşması II Dünya müharibəsi dövründə və ondan sonrakı illərdə SSRİ-nin dünyanın müxtəlif ölkələrindən erməniləri Qafqaza toplamaq siyasəti ilə bağlı olmuşdur. Məlum olduğu kimi, sovet rəhbərliyindəki ermənilərin də təsiri ilə SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin sədri İ.V.Stalin və XKS-nin işlər müdiri M.Smirtyukov 1945-ci il 21 noyabr tarixində bu barədə 4 bənddən ibarət 2947 sayılı qərarı imzalamışdılar [9, s. 288-289]. Hökumətin qərarına uyğun olaraq Ermənistan SSR XKS yanında xaricdən gətirilən erməni mühacirlərin qəbulu və yerləşdirilməsi üzrə komitə yaradıldı. Bu komitə Suriya, Livan, İran, Yunanıstan, Bolqarıstan və Rumıniyadan ermənilərin gətirilməsi üçün müraciətlər göndərərək, işi təşkil etməyə başlamışdı. İranın müxtəlif yerlərində, İsfahanın ətraf kəndlərində məskunlaşmış, əkinçiliklə məşğul olan və sosial durumları kifayət qədər aşağı olan ermənilər arasında təbliğat aparən kommunistlər Sovet

İttifaqının kəndli hökuməti olması amilini qabarıq təbliğ edir, bununla paralel olaraq ermənilərin “ana vətəni”nin guya Qafqazda olması məsələsini ön plana çəkirdilər. İranlı tədqiqatçılardan biri Tehrandakı erməni icmasının bir nümayəndəsinin dili ilə prosesi təsvir edərək göstərir ki, SSRİ-yə köçmək üçün İsfahandan Tehrana gələn ermənilərin bir qismi sonradan müxtəlif səbəblərdən köçmək fikrindən daşınmışdır. Bu ermənilər İsfahana qayıtmamış, Tehran ətrafı ərazilərdə məskunlaşaraq burada icma formalaşdırmışlar [5, s. 338].

Hazırda yeparxiyanın tərkibində erməni məktəblərinin monitorinqini həyata keçirmək üçün təhsil şurası, boşanma və miras kimi ailə məsələlərini həll etmək üçün əmlak şurası və məhkəmə şurası fəaliyyət göstərir. Tehrandakı səkkiz erməni kilsəsi vardır [7, s. 132]. Tehrandakı təxminən 7000 şagirdi olan 25 erməni məktəbi fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə bu şəhərdə bir sıra idman-mədəni birliklər fəaliyyət göstərir və bir çox dövrü nəşrlər çap edilir. İranın Mərkəzi, Tehran, Gilan, Mazandaran, Gülistan, Xorasan, Kirmanşah, Həmədan və Qəzvin əyalətlərində (ostanlarında) yaşayan ermənilər bu yeparxiyanın kurasiyasındadırlar [8].

Hazırda bu yeparxiyaya baş yepiskop Sabuh Sarkisyan rəhbərlik edir. 1960-1999-cu illərdə yeparxiyaya rəhbərlik edən Ardak Mamukyan Ermənistan-İran əlaqələrinin qurulması və güclənməsində, eləcə də İranın hakimiyyət dairələri üzərində erməni təsirinin güclənməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. O Tehrandakı çoxlu sayda erməni məktəblərinin yaradılmasını həyata keçirmişdir. İlk yarandığı dövrlərdə yeparxiyanın mərkəzi Tehrandakı Müqəddəs Məryəm Ana Kilsəsi olmuş, 1972-ci ildə isə mərkəz yeni inşa edilmiş Müqəddəs Sakis Kilsəsinə köçürülmüşdür. Kilsə Kərim xan Zənd küçəsində

yerləşir. Tehran ermənilərinin əksəriyyəti Məciddiyyə, Nərmək, Heşmətiyyə, Tehranpars, Mirzəşirazi, Bahar, Sənaye, Villa və Jumhuri məhəllələrində yaşayırlar.

IV. Cənubi İran-Hindistan yeparxiyası və yaxud İsfahan erməniləri hardan gəlib?

Cənubi İran və Hindistan yeparxiyasını bəzən onun mərkəzinin adı ilə İsfahan yeparxiyası da adlandırırlar. İran-Hindistan yeparxiyası I Şah Abbasın birbaşa təşəbbüsü ilə İsfahan şəhərinin yaxınlığında Yeni Culfa qəsəbəsi yaradılarkən - 1606-cı ildə formalaşdırılmışdır.

Bu yerdə bir haşiyə çıxaraq qeyd etmək lazımdır ki, əksər erməni və bəzi İran tədqiqatçıları I Şah Abbas tərəfindən Yeni Culfa şəhərinin salınması və ermənilərin buraya toplanması ilə bağlı məsələni guya ermənilərin Qafqazdan, Naxçıvan Culfasından bura köçürülmələri kimi təqdim edir [5, s. 335] və beləliklə də Naxçıvan ərazisini “erməni yurdu” kimi təqdim etməyə cəhd göstərirlər. Bəs əslində məsələnin mahiyyəti nədən ibarətdir? Həqiqət odur ki, I Şah Abbas Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanında Osmanlı ordusunun davamlı hücumlarının qarşısını almaq üçün Culfa və Naxçıvan əhalisinin indiki İranın daxili vilayətlərinə köçürülməsi barədə göstəriş vermişdir [10, s. 81]. Həmçinin Yeni Culfa şəhəri də məhz I Şah Abbasın göstərişi ilə bu məqsədlə yaradılmışdır. Fransız səyyahı J.Tavernyenin qeydlərindən aydın olur ki, bu dövrdə 27 min ailə Naxçıvandan imperiyanın digər ərazilərinə köçürülmüşdü [11, s.80]. Lakin məsələ ondan ibarətdir ki, orta əsr şərtlərində 27 min nəfər insanın 1137 kilometr məsafəni qət etməsi mümkün deyildi. Müasir dövrün şərtlərində sərbəst hərəkət edən bir insan bu məsafəni orta hesabla 230 saata qət edə bilər. Nəzərə alsaq

ki, köçürülənlərin içərisində uşaq, qadın, ahıllar da var idi, erməni “tədqiqatçı”larının bu fikrinin məntiqi əsasını tapmaq çətinidir. Tədqiqatlar göstərir ki, Şah Abbasın göstərişi ilə İsfahan yaxınlığında Culfa şəhəri salınsa da, buraya Naxçıvan Culfasının əhalisi köçürülməmişdir. Əhalinin köçürülməsi mərhələli şəkildə aparılmış, Culfa əhalisi Qaradağ, Təbriz istiqamətinə, Təbrizdən əhalinin müəyyən qismi Qəzvin istiqamətinə köçürülmüşdür. Qəzvindən indiki İranın daxili vilayətlərinə doğru əhali yerdəyişmələri olmuş, köç prosesində bu şəkildə baş vermişdir. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, indiki İsfahan yaxınlığındakı Yeni Culfada məskunlaşmış ermənilər üçün “orta əsrlər dövrünün ana vətəni” Naxçıvan ərazisində deyil, İranın daxili vilayətlərində axtarmaq daha doğru olardı. Unutmamaq lazımdır ki, hətta köçürmənin birbaşa olduğuna inanılan bir sıra rus və Qərbi Avropa tarixçilərinin verdikləri məlumatlar belə ciddi fərqlər malikdir və köçürmə deyil, əhalinin mərhələli yerdəyişməsi olduğunu təsdiq edir. Məsələn, İ.P.Petruşevski göstərir ki, Culfadan İsfahan ətrafına 15 min ailənin köçürülməsi nəzərdə tutulurdu, lakin yalnız 3 min ailə İsfahana gəlib çıxmışdı [12, s. 277].

Bu gün yeparxiyanın mərkəzi İsfahanın Müqəddəs Bütün Xilaskarlar monastırıdır. İran İslam Respublikasının İsfahan, Fars, Xuzistan, Çaharmahal, Bəxtiyari, Kohkiluyə, Boyarəhməd, Luristan və Hörmüzgan erməniləri bu yeparxiyanın kurasiyasındadırlar [8]. Yeparxiyada əvvəllər 100-dən çox kilsə olmuşdur. Lakin hazırda bu yeparxiyanın tərkibində 24 kilsə fəaliyyət göstərir ki, onlardan da 13-ü Yeni Culfadadır [7, s.132]. Hazırda bu yeparxiyaya baş yepiskop Babakan Çariyan rəhbərlik edir. Cənubi Şərqi Asiya, Hindistan və İraq erməniləri də bu yeparxiyanın tabeliyində hesab edilir.

V. Azərbaycan yeparxiyası

İrandakı üçüncü erməni yeparxiyası isə Azərbaycan (Təbriz) yeparxiyası hesab edilir. Bu yeparxiyanın rəsmi olaraq formalaşmasına qədərki dövrdə onun mərkəzi Maku yaxınlığındakı Müqəddəs Tadevos kilsəsi hesab edilmişdir. 1830-cu ildə mərkəzin Təbrizə köçürülməsindən sonra Azərbaycan Yeparxiyası (1833) qurulmuşdur [8]. Bu yeparxiya əsasən Ermənistanın sovetləşməsindən sonra İrana qaçan daşnakların hesabına formalaşmış və güclənmişdir. İran İslam Respublikasının Şərqi Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan, Ərdəbil və Kürdüstan ostanlarının erməniləri bu yeparxiyanın kurasiyasındadır. Hazırda bu yeparxiyaya baş yepiskop Vaqinak Melviyan rəhbərlik edir. Yeparxiya mərkəzi Təbriz şəhərinin cənubunda yerləşən Şəriəti küçəsindədir. Təbrizdə ermənilər Arami, Marallan, Baron Avak (Barnava) məhəllələrində, Urmiyada Nahçavan təpə, Rahvan, Badalbo və Qardabad kəndlərində yaşayırlar.

VI. İrandakı ermənilər bu ölkəyə hansı fürsətlər və təhdidlər vəd edir?

Yuxarıda aparılan təhlillərdən də göründüyü kimi, İran İslam Respublikasında erməni icmasının və diasporasının təsir imkanları hətta saylarının azalmasına belə baxmayaraq kifayət qədər güclüdür. Bu güc əsasən ölkənin xarici ticarət əlaqələrində və bəzi istehsal sahələrində ermənilərin mövcud olan iqtisadi resurslarından qaynaqlanır. Digər tərəfdən İran Respublikası olan İran xristian erməniləri gücləndirməklə beynəlxalq aləmə tolerant dövlət mesajları verir. Ermənilərdən İran daxili etnik

məsələlərin tənzimlənməsində və regional xarici siyasətdə təzyiq vasitəsi kimi istifadə edir.

Ə.Vəlizadə və Şiva Əlizadə erməni diasporasının İran üçün əhəmiyyətini aşağıdakı kimi xarakterizə edirlər:

a) İrandakı erməni diasporasının varlığı beynəlxalq miqyasda İranın müsbət imicinin formalaşdırılmasına müsbət təsir göstərir;

b) İran İslam Respublikası üçün ABŞ və Avropada erməni diasporasının lobbicilik imkanlarından istifadə etmək imkanları yaranır;

c) İran İslam Respublikası erməni diasporasının varlığından və onlar üçün yaradılan şəraitdən insan hüquqlarının vəziyyəti ilə bağlı mənfi təbliğatın qarşısının alınmasında istifadə edir;

d) İran erməniləri Ermənistanla münasibətlərin tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol oynayır;

e) İran İslam Respublikasına turist axınının təmin olunmasında da ermənilərin varlığı fürsət olaraq qiymətləndirilir. İranlı müəlliflər xüsusən, hər il iyun-avqust aylarında Maku yaxınlığındakı Qara kilsəni (Müqəddəs Faddey – Tadeus kilsəsi) ziyarət etmək üçün minlərlə erməninin dünyanın müxtəlif ölkələrindən İran İslam Respublikasına gəlməsi nəticəsində ölkəyə xeyli dərəcədə valyuta daxil olduğunu vurğulayırlar;

f) Xarici sərmayələrin cəlb edilməsi baxımından da ermənilərin imkanları İranda fürsət olaraq dəyərləndirilir;

g) İran İslam Respublikası ermənilərdən bir çox hallarda Azərbaycan Respublikası və Türkiyə ilə münasibətlərin tənzimlənməsində, başqa sözlə desək bu dövlətlərə təzyiq göstərilməsində istifadə edir;

h) Xarici ölkələrdən yardımların cəlb edilməsində ermənilərin əlaqələri əhəmiyyətli hesab edilir [1, s.1084-1088].

Bunun müqabilində erməni diasporasının varlığı həmçinin İran İslam Respublikası üçün bir sıra təhdidlər də meydana gətirməkdədir:

a) İranda ermənilərin fəallaşması etnik qarışıq-
b) durmaların yaranmasına səbəb ola bilər;
c) Türkiyə və Azərbaycan Respublikası ilə münasibətlərin lazım olmayan vaxtlarda ermənilərin təşəbbüsləri İranın xarici siyasətinə zərbə vura bilər;

d) Erməni maraqlarının müdafiəsi üçün güclü erməni diasporasının təzyiqləri problemlər yarada bilər;

e) İrandan ermənilərin mühacirətinin güclənməsi ölkəyə zərbə vura bilər.

Aparılan təhlillər göstərir ki, İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında münasibətlərin pozulması üçün bu ölkədəki erməni diasporası həm gizli, həm də açıq fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikasına qarşı gizli fəaliyyətin təşkilində xüsusən Urmiya, Mərənd, Culfa bölgələrində yaşayan ermənilər fəal rol oynayırlar. Xüsusən, ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıdışından və İran İslam Respublikası ilə əlaqələrin yaxşılaşdırılmasından sonra bu fəaliyyəti müşahidə etmək mümkün idi. Diplomatik xidmət orqanlarının yazışmalarından birində 1995-ci ilin noyabrın 16-da “Comhuriye Eslami” qəzetində dərc olunmuş bir xəbər haqqında verilən məlumat diqqəti bu cəhətdən cəlb edir. Xəbərdə deyilirdi ki, həmin ilin noyabrın 14-də “Urmiya şəhərinin tələbələri və müəllimləri manifestiya təşkil edərək Azərbaycan Respublikasında İslama qarşı həyata keçirilən siyasəti məhkum

etmişlər. ...Qətnamədə Azərbaycan Respublikası məsullarına konstitusiyada islama yer vermədikləri üçün xəbərdarlıq bildirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Culfa, Mərənd, sakinləri tərəfindən də bu haqda səfirliyə (Azərbaycan Respublikasının səfirliyi nəzərdə tutulur –E.K.) etiraz petisiyaları daxil olmuşdur” [13, v.213]. Ola bilsin ki, o zaman səfirliyin İran İslam Respublikasındakı bu prosesi dərinlən araşdırmaq imkanı olmamışdı və yaxud da diplomatik prosedurlarla bağlı olaraq göndərilən məktubda bir məqam açıq vurğulanmamışdı. Bu məqam ondan ibarətdir ki, etirazlar Təbriz, Ərdəbil, Qəzvin, Astara kimi azərbaycanlı əhalininin daha sıx məskun olduğu şəhərlərdən, yaxud Qum, Məşhəd kimi dini mərkəzlərdən deyil, ermənilərin də məskun olduqları Urmiya və Mərənd kimi şəhərlərdən gəlmişdi. Şəksiz ki, bu cür saxta etirazların təşkili İranda olan bəzi qüvvələrin marağında idi. İran erməniləri isə bu məqamdan məharətlə istifadə etmişdilər.

VII. İran-Ermənistan münasibətlərində diasporanın rolu

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, müstəqilliyin əldə edilməsindən sonrakı dövrdə Ermənistan xarici siyasətinin həyata keçirilməsi üçün əsas vasitələrdən biri diaspora olmuşdur. Lakin bəzi dövrlərdə (xüsusən Levon Ter-Petrosyanın hakimiyyəti illərində) siyasi hakimiyyətlə spruk arasında gərginliklər də yaşanmışdır. İran-Ermənistan münasibətlərin ən aktiv dövrlərindən biri kimi qiymətləndirə biləcəyimiz Əhmədişad-Sarkisyan dövründə İrandakı erməni diasporasının imkanlarından istifadə cəhdləri daha da artmışdı.

2009-cu ilin aprelində Serj Sarkisyanın İran İslam Respublikasına səfəri zamanı la bərabər İrana gedən Ermənistan

nümayəndə heyətinin tərkibində hökumətdəki əsas simalarından biri kimi Diaspora naziri Qranuş Akopyan da iştirak etmişdi [14].

İki ölkə prezidentlərinin görüşü zamanı diqqət çəkən əsas məsələlərdən biri İrandakı erməni icmasının İranla Ermənistan arasında əlaqələrin inkişafındakı yeri və rolu ilə bağlı olmuşdu. Əslində bu illərdə Amerika Birləşmiş Ştatları və İsrail dövləti ilə açıq qarşıdurma şəraitində olan və antisemitist çağırışları ilə seçilən Mahmud Əhmədinəjadın xaricdə ölkəsinin maraqlarının müdafiəsi üçün erməni diasporasına böyük ehtiyacı var idi. Dünyanın müxtəlif ölkələrində yayılmış güclü yəhudi diasporasına qarşı İran İslam Respublikası erməni diasporasından istifadə etməyə çalışırdı. Səfər zamanı Serj Sarkisyan erməni icmasının nümayəndələri ilə də xüsusi görüş keçirmişdi.

2018-ci ildə Ermənistanda baş verən “küçə inqilabı”ndan sonra hakimiyyəti ələ keçirən Nikol Paşinyan da İranla korladığı münasibətləri yenidən düzəltmək üçün İrandakı erməni icmasının və diasporasının gücündən istifadə etməyə çalışmışdı. 2019-cu ilin fevralında İran İslam Respublikasına səfəri zamanı o həm Tehrandə, həm də İsfahanda erməni icmasının nümayəndələri ilə görüşlər keçirmişdi. Fevralın 27-də Tehrandə keçirilən görüş zamanı Nikol Paşinyan demişdi: *“Qəti olaraq qeyd etmək istəyirəm. Bəli, Ermənistanda diaspora ilə bağlı müxtəlif mövzularda müzakirələr, mübahisələr, fərqli yanaşmalar və baxışlar ola bilər, lakin hər şeydən əvvəl, bizdən əvvəlki hakimiyyətin Ermənistanla xaricdəki, eləcə də İrandakı erməni diaspor təşkilatları arasında inamsızlıq yaratdığını demək istəyirəm. Lakin bu birlik hər hansı siyasi və partiya maraqlarından daha vacibdir, birliyimiz hər şeydən yüksəkdə*

dayanır və hamımız sadəcə olaraq bu birliyə xidmət edirik” [15].

Nikol Paşinyan Erməni Apostol Kilsəsi, Erməni Katolik Kilsəsi və Erməni Yevangelist Kilsəsinin İran ermənilərini birləşdirmək üçün fəaliyyətlərini təqdir etdi. O, artıq Ermənistan Respublikası və erməni diasporunun hədəflərinin fərqli deyil, eyni olduğunu vurğulamış, işğal olunmuş Azərbaycan əraziləri ilə bağlı təxribatçı fikirlər səsləndirməklə İran-Azərbaycan münasibətlərinə zərbə vurmağa çalışmışdı. İrandakı erməni icması tərəfindən keçirilən görüşlərdə qaldırılan şüarlar da təxribatçı xarakter daşımış, bununla bağlı nəinki İranın xarici siyasət məsələlərində, hətta daxilində də müəyyən gərginliklər yaşanmışdı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan İrandakı müxtəlif ermənidilli nəşrlərdən və İran parlamentindəki erməni deputatların imkanlarından da bir çox hallarda öz təxribatçı məqsədləri naminə istifadə edir, digər dövlətlərə xüsusən Türkiyə Cümhuriyyəti və Azərbaycan Respublikasına qarşı təbliğat aparmağa çalışır.

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, 83 milyonluq İran İslam Respublikası əhalisinin elə də böyük bir hissəsini təşkil etməmələrinə baxmayaraq bu ölkədəki erməni icması kifayət qədər təsir imkanlarına malikdir. Yürütdüyü işğalçı siyasət səbəbindən dərin iqtisadi və sosial böhran yaşayan Ermənistan Respublikası əsas “iqtisadi nəfəsliyi” sayılan İran İslam Respublikası ilə əlaqələrin qurulması və inkişafı üçün bu ölkədəki erməni icmasının imkanlarından istifadə etməyə çalışır.

İran İslam Respublikasının isə ölkədəki erməni icması ilə bağlı xüsusi iqtisadi və təbliğati məqsədləri mövcuddur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. اکبر ولیزاده ، شیوا علی زاده. دیاسپورای ارمانی :فرصت ها وتحدیدهای پیش روی ایران، فصلنامه سیاست، دوره ۴۵، شماره ۴، زمستان، ۱۳۹۴، ۱۰۷۵-۱۰۹۴.
2. İran İslam Cümhuriyyətinin Əsas Qanunu. Bakı:Qızıl Şərq, 1993, 96 s.
3. Safran, W. 'Diaspora in Modern Societies: Myths of Homeland and Return'// Diaspora, 1991, № 1(1), pp. 83-99.
4. Cohen, R. Global Diasporas: An Introduction. London: UCL Press, 1997, 228 p.
5. محمد رسولی. نگاهی به روابط برون گروهی دیاسپورای ارمنی با تکیهبر مفهوم «حافظه جمعی» (مطالعه ای انسان شناختی در ارانمه ایران)// فصلنامه علوم اجتماعی. سال ۲۵ شماره ۷۰ پاییز ۱۳۹۴، ص. 315-368.
6. Stepanian K Armenians torn over emigration from Iran. 2010. Available at: www.payvand.com/news/10/aug/1300.html (last visited 23 May 2018).
7. İskandaryan Gohar. The Armenian community in Iran: Issues and emigration // 3 Global Campus Human Rights Journal, 2019, p. 127-140.
8. آنوشیک ملکی. نگاهی اجمالی بر حوزه های انتخاباتی ارمنیان در مجلس شورای اسلامی// <https://www.paymanonline.com/-/انتهخاباتی-ارمن-انتهخاباتی-ارمن>

9. Qasımlı Musa. Azərbaycan, Ermenistan ve Türkiye: Gerçek tarih arayışı (1920-1994) / Musa Qasımlı; çev.: Ali Asker, Nurlana Qasımlı-Mustafayeva. Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2019, 642 s.

10. Kəlbizadə E. Naxçıvanın tarixi-coğrafiyası (XII-XVIII əsrin I yarısı). Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 200 s.

11. Tavernier J.B. Tavenier Seyahatnamesi. Editör: Stefanos Yerasimos, Çeviren: Teoman Tunçdoğan, İstanbul: KitapYayınevi, 2006, 343 s.

12. Пигулевская Н., Якубовский А., Петрушевский И., Строева Л., Беленицкий Л. История Ирана с древнейших времен до конца 18 века. Ленинград, 1958, 387 с.

13. ARXİNA, Qovluq 21, v. 213.

14. ՀՀ նախագահի առաջին պաշտոնական այցը Իրան. 14.04.2009, www.aysor.am/am/news/2009/04/14/naxiran/20624 [26.01.2019]

15. Այլևս չունենք Հայաստանի օրակարգ և Սփյուռքի օրակարգ, ունենք համազգային օրակարգ, որի նպատակը համազգային նպատակների իրագործումն է. Նիկոլ Փաշինյանը հանդիպել է Իրանի հայ համայնքի ներկայացուցիչներին. 27.02.2019, <http://www.primeminister.am/hy/press-release/item/2019/02/27/Nikol-Pashinyan-meets-with-Armenian-community/> [14.04.2019]

Xülasə

1991-ci ildə müstəqilliyini elan edən Ermənistanın xarici siyasətinin həyata keçirilməsində, bir sıra ölkələrlə iqtisadi, humanitar əlaqələrin qurulmasında erməni diasporası amili əhəmiyyətli rol oynamışdır. SSRİ-nin süqutuna qədərki dövrdə bu ölkədə siyasi proseslərə müxtəlif formalarda, əsasən gizli təsir göstərməyə çalışan “Spruk” (diaspora) 1991-ci ildən etibarən ölkə siyasətinə daha geniş təsir imkanları qazanmışdır. Ermənistanın cənub qonşusu, əsas regional geosiyasi oyunçulardan biri olan İran İslam Respublikası ilə münasibətlərin qurulmasında və inkişaf etdirilməsində də erməni icması və diasporası amili əhəmiyyətli rol oynamışdır. Ermənistan tərəfi öz siyasi məqsədlərinə uyğun olaraq İrandakı erməni toplumunu daha çox diaspora kimi təqdim etməyə çalışsa da, tarixi və məskunlaşma xüsusiyyətləri bu toplumu daha çox icma kimi xarakterizə etməyə imkan verir.

Erməni müəllifləri bu gün İrandakı Hind-İran və ya İsfahan yeparxiyasının tabeliyində yaşayan ermənilərin I Şah Abbas tərəfindən Naxçıvan və Culfa ərazilərindən sürgün edildiyini iddia edirlər. Əslində “Böyük sürgün”lə bağlı miflər və həqiqətlər nədən ibarətdir? Məruzədə orta əsrlər və müasir dövrdəki tarixi-coğrafi proseslərin müqayisəli təhlili əsasında aşağıdakı tezislər irəli sürülür:

- I Şah Abbas tərəfindən həyata keçirilən “böyük sürgün” etnik deyil, hərbi siyasi və iqtisadi məqsədlər güdmüşdür;

- “Böyük sürgün” zamanı əhalinin köçürülməsi prosesi mərhələli xarakter daşmışdır;

- Bu gün İsfahanda yaşayan ermənilər Naxçıvan və Culfa ərazilərindən köçürülməmişdir.

Açar sözlər: “böyük sürgün”, erməni, icma, diaspora, İran

THE ARMENIAN COMMUNITY IN IRAN AND THE "GREAT EXILE" (1603): TRUTHS AND MYTHS

The factor of the Armenian Diaspora has played an important role in the implementation of the foreign policy of Armenia, which declared its independence in 1991, and in the establishment of economic and humanitarian relations with a number of countries. In the period before the collapse of the USSR, the Spryuk (diaspora), which tried to influence the political process in this country in various forms, mainly covertly, since 1991 has gained more influence in the country's politics. The Armenian community and the diaspora have also played an important role in establishing and developing relations with Armenia's southern neighbor, the Islamic Republic of Iran (IRI), one of the key regional geopolitical players. Although the Armenian side tries to present the Armenian ‘community’ in Iran more as a ‘diaspora’ in accordance with its political goals, but the historical and settlement features allow to characterize this minority as a community.

Armenian authors claim that Armenians living under the Indo-Iranian or Isfahan diocese in Iran were deported from Nakhchivan and Julfa by Shah Abbas I. What are the myths and truths about the Great Exile? The article presents the following theses based on a comparative analysis of historical and geographical processes in the Middle Ages and modern times:

- The "great exile" carried out by Shah Abbas I had military, political and economic goals, not ethnic ones;
- The process of resettlement during the "Great Exile" was gradual;

- Armenians living in Isfahan today have not been relocated from Nakhchivan and Julfa.

Keywords: "great exile", Armenian, community, diaspora, Iran

NURLAN PAŞA OĞLU NƏSİROV
QƏRBİ KASPI UNİVERİTETİ TARİX KAFEDRASININ
MÜDİRİ, TARİX ÜZRƏ FƏLSƏFƏ DOKTORU

Nurlan.pasha@wcu.edu.az

**Abdullah Kaşaninin “Tarix-e Olcaytu” əsərində İlhanlı
hökmdarı Olcaytu Xudabəndənin şiə islahatı və nəticələri**

Azərbaycanın ortaçağ tarixində önəmli və eyni zamanda müərkəb dövrlərdən biri moğol hakimiyyəti zamanıdır. Belə ki, ilkin destruktiv istilalarından fərqli olaraq Hülakü xanın komandalığında Orta Şərq coğrafiyasında daxil olan türk-moğol tayfaları mərkəzi Azərbaycanda yerləşən və təxminən bir əsr mövcud olan ulus yaratdılar. Qaynaqlarda İlhanlılar adlandırılan bu ulusun diqqət çəkən hökmdarlarında biri Olcaytu Xudabəndədir. Məqalədə Olcaytu xan tərəfindən həyata keçirilən dini siyasət, xüsusilə onun 1309 – cü ildə şiə islahatın mahiyyəti, səbəb və nəticələri bu haqda əsas ilkin qaynaq olan Abdullah Kaşaninin “Tarix-e Olcaytu” adlı əsəri, eləcə də xarici tədqiqat əsərləri əsasında araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Olcaytu Xudabəndə, İlhanlı, şiəlik, Tarix-e Olcaytu, Kaşani

Giriş. Moğol işğalları və Azərbaycanda İlxlılar ulusunun hakimiyyəti məsələsi ötən əsrin 40-cı illərindən başlanaraq Sovet tarixşünaslığı adı altında azərbaycanlı tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış və dəyərli tədqiqat işləri meydana gəlmişdir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, bu tədqiqat işlərində dövrün ideoloji basqıları ucbatından dini-etnokonfessional məsələlərə geniş yer verilməmiş və bəzi hallarda da öləri şəkildə toxunulmuşdur. Azərbaycanın ikinci dəfə müstəqillik qazanmasından sonra bu mövzuda müəyyən tədqiqatlar aparılsa da, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, moğollar zamanında Azərbaycanda islam dininin mövqeyi, məzhəblər tarixi, etnik proseslər və digər məsələlərlə bağlı geniş araşdırmalar hələ də mövcud deyildir. Halbuki tədqiqat obyektini seçdiyimiz İlxlılar zamanında baş vermiş önəmli dini proseslərin, xüsusilə bir sıra sufi təriqətlərin bu zaman meydana çıxmasını nəzərə alsaq hesab etmək olar ki, Azərbaycanda XV-XVI əsrlərdə baş vermiş bir sıra sosial-iqtisadi, dini-ideoloji və siyasi hadisələrin köklərini məhz bu dövrdə axtarmaq lazımdır.

1304-cü ildə görkəmli İlxlı hökmdarı Mahmud Qazan xan (1295-1304) ağır xəstəlik nəticəsində vəfat etdi. Hələ sağlığında qardaşı Olcaytunu vəliəhd elan edən Qazan xan onu Xorasanın valisi vəzifəsinə təyin etmişdi [8,534]. Qazan xanın ölüm xəbərini Təbrizdəki casusları vasitəsi ilə öyrənən Olcaytu xan dərhal Xorasandan *dar ül-səltənət* Təbrizə tərəf hərəkətə keçdi. Ancaq bu zaman İlxlı taxtına Keyxatu xanın (1291-1294) oğlu Alafrəngin də iddiası var idi. Əmir Horqudaq başda olmaqla bir sıra nüfuzlu moğol əmirlərinin dəstəkləməsinə baxmayaraq bəyzadə Alafrəngə ilxanın ölüm xəbərini çatdırılmasına imkan verilmədi. Belə ki, 1304-cü ilin mayın 24-də Olcaytunun yaxın əmirləri İsan Qurluq, əmir Kərçi və Karta Buka Mazandarana

gedərək Aləfrəngi infaz etdilər. Bundan əlavə taxta namizəd ola biləcək Horqutaq noyan da aradan qaldırıldı. Beləliklə, taxt-taca tamahı olan əmirləri aradan qaldıran nüfuzlu moğol əmirlərinin dəstəyi nəticəsində Olcaytu xan 1304-cü ildə Ucan şəhərində İlxanlı taxtına çıxdı. [12, 24]. İlxanlı taxına sahib olduqdan sonra öz adına Məhəmməd Xudabəndə hissəsini də əlavə etdi⁷. Ş. Bleyrin fikrincə Olcaytu Məhəmməd Xudabəndə bu adı qəbul etməklə hakimiyyətinin ictimai dayaqları olan moğol, islam və fars ünsürlərini ifadə etmişdi [11, 37]. Olcaytu Xudabəndnin hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra gördüyü tədbirlər sırasında onun dini siyasəti dövlətin daxili vəziyyətinin müəyənləşməsində əhəmiyyətli hadisə olmuşdur.

1. Olcaytu Xudabəndənin dini mənsubiyyəti

Olcaytu Xudabəndənin dini mənsubiyyəti və məzhəçilik siyasəti bir sıra tədqiqatçıların diqqətinə səbəb olmuşdur. Şübhəsiz bunun əsas səbəbi onun pragmatik dini siyasət həyata keçirməsi və ən əsası şiəlik (isna-əşəriyyəni) məzhəbini ilk dəfə İlxanlı ulusunun əhatə etdiyi ərazilərdə dövlətin rəsmi məzhəbi elan etməsi ilə bağlı olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, ərazi tarixi nöqteyi nəzərindən yanaşıldığı zaman Səfəvilər dövlətindən təqribən 192 il öncə mərkəzi Azərbaycanda olmaqla geniş vilayətləri əhatə edən İlxanlılar dövlətində şiəlik rəsmi

⁷Qaynaqlarda bəzən Xarbəndə (Moğolca-ulaqa baxan) mənasında da işlədilir. Bunun səbəbi moğol adətinə görə yeni doğulmuş uşağa bəd nəzərdən qorumaq məqsədi ilə bu adın verilməsidir. Ancaq ilxan olduqdan sonra bu ad Xudabəndə (farsca- Allahın – bəndəsi) kimi dəyişdirilmişdir. Əlavə məlumat üçün. Mustafa Uyar. İLHAN ÖLCEYTÜ'YE VERİLEN HARBENDE İSMİNİN KÖKENİ VE ANLAMI HAKKINDA YENİ BİR YAKLAŞIM, Tarih İncelemeleri Dergisi XXXI

dövlət məzhəbi elan edilmişdir. Aşağıdakı təhlil olunacaq qaynaqlarda olan faktlar deməyə əsas verir ki, tarixşünaslıqda dominant olan fikrin əksinə olaraq Azərbaycan ərazisində şiiilik heç də ilk dəfə Səfəvilər tərəfindən yox, İlhanilər tərəfindən rəsmi dövlət məzhəbi elan edilmişdir. Ancaq sözsüz ki bu məzhəb Səfəvilər dövründə olduğu kimi bir ideologiya səviyyəsinə yüksəlməmiş, davamlı olmamış və geniş kütlələr arasında yayılmamışdır. Belə ki, bir sıra qaynaqlara görə Olcaytunun hakimiyyətinin sonlarında bu məzhəbdən imtina etmiş, digərlərinə görə isə onun ölümündən sonra yerinə keçən Əbu Səid zamanında yenidən sünni hənəfi məzhəb bərpa edilmişdir.

Olcaytu Xudabəndənin dini mənsubiyyəti haqqında ingilisdilli tarixşünaslıqda fikirlər birmənalı deyildir. Belə ki, moğol tarixinə aid ilk dəfə geniş tədqiqat işi aparmış ingilisdilli tarixçi H.Hovors xristian qaynaqlarının Olcaytunun digər ilxanlar kimi hakimiyyətə gəlməzdən öncə xristian inancına sahib olduğunu və xaçaçuran edilərək Nikolas adını qəbul etdiyini qeyd edir [178, 535]. A.Boyl isə Olcaytunun erkən yaşlarında xristian Nikolas adı ilə xaçaçuran edilməsinə baxmayaraq, onun daha sonra buddist və nəhayət (hənəfi) islam dinini qəbul etdiyini bildirir [263, 401]. R.Qrossetin tədqiqatlarına görə isə Olcaytu ilk öncə anası Uruq xatunun təsiri ilə nestorianlığı, daha sonra digər həyat yoldaşının təsiri ilə islamı qəbul etmişdi [117, 482;169, 383]. Ancaq qeyd olunan müəlliflərin daha çox xristian qaynaqlarına (xüsusilə ermənidilli salnamələrə) söykənərək Olcaytunun xristian hökmdar kimi dəyərləndirmələri subyektivdir. Belə ki, hələ Qazan xan zamanında İlhanlı xanədanına mənsub olan şahzadələrin və əksər moğol əmirlərinin islamı qəbul etməsini eləcə də

Olcaytunun vəliəhd seçilməsini nəzərə alsaq bu məlumatların əsasının olmadığı qənatinə gəlmək olur.

2. Olcaytu Xudabəndənin məzhəbçilik siyasəti və şiiyyətin rəsmi dövlət məzhəbi elan edilməsi

Olcaytu Xudabəndənin İslam məzhəblərinə münasibəti də diqqət çəkən məqamlardandır. Belə ki, dövrün qaynaqları deməyə əsas verir ki, Sultan tez-tez dini məzhəb şeyxləri arasında diskussiyalar təşkil edir və bu onun məzhəbi düşüncələrinin dəyişkənliyinə səbəb olurdu. İlhanın son olaraq şiiyyət məzhəbini daha üstün tutması onun bu məzhəbi rəsmi dövlət məzhəbi kimi qəbul etməsi ilə nəticələnmişdir.

Olcaytunun dini siyasəti xüsusilə islam məzhəbləri arasında hansının daha doğru olması üçün axtarışları, nəhayət şiiyyət məzhəbini rəsmi məzhəb elan etməsi haqqında ən geniş və unikal məlumatlar Abdullah Kaşani tərəfindən ilxana həsr olunmuş “Tarix-e Olcaytu” adlı farsca yazılmış əsərdə öz əksini tapmışdır. Dəyərli tarixçimiz S. Onullahinin də haqlı olaraq vurğuladığı kimi A.Kaşaninin Olcaytu Sultan Məhəmmədin sarayında vəqifnəvis olduğundan həmin dövrün hadisələrini konkret, dəqiq və gündəlik şərh etməsi qaynağın əhəmiyyətli olmasını göstərir [10, 58]. Təbii ki, Abdullah Kaşaninin saray tarixçisi olmasını və Olcaytunun şəxsiyyətini ideallaşdırmaq cəhdlərini nəzərə almasaq onun sultanın dini mənsubiyyəti və dini baxışları haqqındakı verdiyi unikal məlumatlar məsələnin mahiyyətini anlamaq üçün xüsusi dəyərə sahibdir. Əsərdə ilk olaraq diqqət çəkən məqam 1307 və 1309-cu illər hənəfi və şafəii məzhəbləri arasında baş vermiş ixtilaflardır. Belə ki, qaynağın verdiyi bilgilərdən məlum olur ki, müxtəlif şəri və fiqhi fikir ayrılığına görə bu məzhəb alimləri arasında baş verən

qarşıdurma sultanın da dini baxışlarına təsir etmişdi. Sultani daha çox öz məzhəbinin təsir dairəsinə çəkmək üçün mübarizə aparan hənəfi və şafeilər bir nəticə əldə edə bilməmiş, hətta bu əks təsir yaratmışdır. Abdullah Kaşani islam məzhəblərinin çarpışmalarından təngə gələn moğol əmiri Qutluq şah noyanın etiraz olaraq: “Nədir bizim bu etdiyimiz? Çingiz xanın yasa və yosununu buraxıb ərəbin köhnə dinini qəbul etdik...Çingiz xanın yasasına geri dönək” söylədiyi qeyd olunmuşdur.[11, Göründüyü kimi Qazan xan zamanından yeni müsəlman olan butpərəst moğol aristokratiyasının islami məzhəb ixtilaflarından narazı qaldığı məlum olur.

A. Kaşaninin məlumatına görə sultanı şiəlik məzhəbini qəbul etməyə bu əqidəyə sahib olan *Tarmatas* adlı moğol əmiri rəğbətləndirmiş, ona qardaşı Qazan xanın da bu məzhəbə olan sevgisini xatırlatmışdır [12, 99-100]. İbn Bəttuə isə Olcaytunun şiəlik məzhəbini Nəsirəddin Tusinin tələbəsi olmuş dövrün məşhur şiə alimi Cəmaləddin Mütəhərri Hillinin təsiri ilə qəbul etdiyini bildirir [4, 285-286]. Qaynaqlarda olan müxtəlif hekayələri bəzi tədqiqatçılarda təsdiq edir. A. Boyl ilxanın Tacəddin Avəci Məşhədi və Cəmaləddin Mütəhərri Hillinin təsiri ilə şiəliyi qəbul etdiyi nəticəsinə gəlir [12, 543]

Olcaytu Xudabəndənin isna - əşəriyyə (on iki imamilik – N.N) məzhəbini qəbul etməsini dövrün farsdilli və ərəbdilli qaynaqları əsasında tədqiq edən Cudi Pfayfrın fikrincə, sultanın bu məzhəbi qəbul etməsində *Barak Baba* (1257-1307) adlı tanınmış türk-sufi şeyxinin mühüm rolu olmuşdur [11, 40-43]. İbn Tağrıberdi bu türkmən şeyxin kəraməti haqqında olduqca maraqlı məlumatlar vermişdir. Müəllif yazır ki, “Deyilənə görə Qazan xan bu şeyxlə bağlı bilgi alınca onun üstünə vəhşi bir aslan göndərmiş, ancaq şeyx aslanın üzərinə minərək onu

sürməyə başlamışdır. Bu kəraməti görən Qazan xanın gözləri fal daşı kimi bərəlir və şeyxin üzərinə on min dinar səpir” [3, 113], J.Pfayfrın araşdırmalarına görə Barak Baba dövlət idarəçilik işlərinə də təsir edərək İlxanın səfiri qismində hətta diplomatik missiyalarda da iştirak etmiş və 1306-cı ildə moğol ordusu Dəməşqə daxil olan zaman dövlət bayrağını daşımışdır. Ancaq, İlxanilər əleyhinə Gilanda baş vermiş üsyan zamanı Barak Baba öldürülmüş və Olcaytu Xudabəndə tərəfindən Sultaniyyə şəhərində dəfn edilərək məzarı üzərində məqbərə inşa edilmişdir [11, 44-45]. Şübhəsiz qaynaqlarda olan faktlar deməyə imkan verir ki, Sultanın şiəlik məzhəbini qəbul etməsində türk sufi şeyxlərindən olan Barak babının da təsirinin olmuşdur. C.Pfayfrın haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi əksər farsdilli qaynaqlar və iranşünaslar bu məsələdən bəhs etməmişlər. Ona görə də Barak baba və onun Olcaytu ilə münasibətlər əksər hallarda İlxanlılara düşmən olan ərəbdilli məmlük qaynaqları vasitəsi ilə dövrümüze gəlib çatmış və türkoloqların diqqətini cəlb etmişdir.

Beləliklə İlxan Olcaytunun dini islahat cəhdi həyata keçsə də bu bütövlükdə dövlətin geniş kütlələləri tərəfindən qəbul olunmur. Ancaq buna baxmayaraq Qazan xan zamanından başlanan şiəlik məzhəbinə açıq şəkildə meyillərin olması sonrakı dövrlərdə bu məzhəbə bağlı sufi-dərviş ordenlərinin genişlənməsinə təsir etmişdir.

Nurlan Nasirov

Shiite reform and its results of Ilkhanli ruler Olcaytu Khodabanda on base of Abdullah Kashani's "Tarikh-e Olcaytu"

One of the most important and complicated periods in the medieval history of Azerbaijan was during the Mongol rule.

Thus, in contrast to the initial destructive invasions, under the command of Hulagu Khan, the Turkic-Mongol tribes included in the Middle East created a nation-state (ulus) where located in central Azerbaijan and existed for about a century. Oljaitu Khodabanda was one of the notable rulers of this ulus, which is called Ilkhanate in the writting sources. The article examines the religious policy pursued by Olcaytu khan, especially the essence, causes and consequences of his Shiite reform in 1309 on the basis of Abdullah Kashani's "Tarikh-e Olcaytu", as well as foreign scholars works

Keyword: *Oljaitu Khodabanda, Ilkhanate, shia, Tarikh-e Oljaitu, Kashani*

Нурлан Насиров

Реформа шиитов и ее результаты Олджейту Худабандэ в книге Абдуллы Кашани “Тарих-э Олджейту”

Один из самых важных и сложных периодов в средневековой истории Азербайджана был во времена монгольского владычества. Таким образом, в отличие от первоначальных деструктивных нашествий под командованием Хулагу-хана тюрко-монгольские племена, входящие в состав Ближнего Востока, создали нацию, расположенную в центральном Азербайджане, и просуществовали около века. Олджайту Худабенд - один из видных правителей этого народа, который в источниках именуется Ильханлы. В статье исследуется религиозная политика, проводимая Олчайту ханом, в частности, сущность, причины и последствия его шиитской реформы

1309 г. на основе «Тарих-е Олчайту» Абдуллы Кашани, а также зарубежных исследований.

Ключевое слово: Олджейту Худабандэ, Ильханат, шииты, Тарих-э Олджейту, Кашани

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər), prof.S.S.Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1996, 872 s.
- 2.Hanifi Şahin. Sebep ve sonuçları bakımından Olcaytu Sultanın şiiiliği //Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 2012, 64, s. 115-128
- 3.İbn Tagriberdi. En – Nücumuz – Zahirə (Parlayan Yıldızlar), Arapçadan çeviri, D.Ahsen Batur, İstanbul: Selenga Yayinlari, 2013, 621s
- 4.Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci. İbn Battuta Seyahetnamesi, Çeviri, inceleme, notlar: A.Sait Aykut, I cilt, İstanbul: YKY, 2000, 580s
- 5.Mustafa Uyar. İlhanlı hükümdarlarının İslama girmesinde rol alan Türk sufileri: İlhan Tegüder ve Gazan Han devirleri, T.T.K, Belleten, Cilt : LXXVI. Sayı 275, 2012, s. 7-31
6. Grousset R. The Empire of the Steppes. Translated from the French by Naomi Walford, New Jersey: New Brunswick, 1970
- 7.Hamdullah Mustawfi Qazwini. The Tarikh-i-Guzida, Translate by E.G. Browne, London: Gibb Memorial, 1913, 237p
- 8.Howorth H. History of the Mongols: from the 9th to the 19th century. Part III, London: 1880, 776p.

9. Morgan D.O. Medieval Persia 1040-1797. New York: Longman, 1988, 197.s
10. Onullahi.S.M. Elxanilər dövrünə aid istifadə edilməmiş mənbə. ASEAM.XXXII cild, No-5, 1976, s.58-61
11. Pfeiffer J. "Conversion versions: Sultan Öljeytü's conversion to Shi'ism (709/1309) in Muslim narrative sources," Mongolian Studies 22 , 1999, pp. 35-67
12. The Cambridge History of Iran. Volume 5. The Seljuk and Mongol periods, Edited J. A. Boyle. Cambridge: Cambridge University Press, 1968, 709
12. ابوالقاسم عبدالله بن محمد القا شانی. تاریخ اولجایتو. به اهتمام: مهین همبلی. تهران: انتشارات زیبا، ۱۳۴۸

Rauf Məmmədov

AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
aparıcı elmi işçi, fəls.ü.f.d, dosent
e-mail: raufsalam1@rambler.ru

Babək və xürrəmilik hərəkatının orta əsr mənbələrində təhlili Xülasə

Biz xürrəmiliyin və ya Babək hərəkatının mənbələrdə nə qədər obyektiv əks olunub-olunmamasını bilmək üçün, ilk növbədə bu barədə məlumat verən mənbələri, onların müəlliflərinin mövqeyini və müvafiq siyasi hakimiyyətin siyasi-ideoloji baxışlarını xüsusi metodlar vasitəsilə müəyyənləşdirməli və tarixi hadisələri ideoloji maraqların fəvqündə araşdırmalıyıq. Çünki bu gün olduğu kimi, əvvəlki dövrlərdə də tarix siyasi iradənin diktəsi altında yazılmışdır. Buna görə də əsil tarix, tarixi obrazlar təzyiqlər və təhriflər yolu ilə yaddaşlardan silinərək tədricən qəhrəmanlıq dastanlarının

ümumiləşmiş arxaik obrazlarında mifləşmişdir. Lakin tarixi keçid dövrlərində mövcud arxetiplər rəmzi şüuraltı səviyyədən ictimai şüur səviyyəsinə qədər ucalmış və yenidən yaranan ideoloji çərçivələrə salınaraq təhrif olunmuşlar.

Babək və xürrəmilik hərəkatı, XIX və XX əsrə qədər ya ümumiyyətlə xatırlanmamış, ya da orta əsrlərdə bir qism tarixçilər tərəfindən əvvəlki məlumatların təkrar olunması və ya hadisələrin həmin səpgidə dəyərləndirilməsi ilə davam etmişdir. XIX və XX əsrlərdən başlayaraq qərb müstəmləkəçiliyi, şərq xalqlarının qədim və orta əsrlər tarixini öyrənməyə və onu öz mənafeləri istiqamətində təhrif etməyə maraqlı olmuşlar. Onlar Müsəlman Şərqində yaşayan qeyri-ərəblərin (iranlıların) tarixi-keçmişini, dini dünyagörüşünü ideallaşdıraraq, onu orta əsr müsəlman mədəniyyətinə qarşı qoymuş və xürrəmilik hərəkatını əvvəlki səltənətlərin (Sasani, Əhəməni) bərpa edilməsi istiqamətində ortaya çıxan sosial hərəkat kimi dəyərləndirmişlər. Bu özünü SSRİ dövründə daha qabarıq şəkildə göstərdi və sovet ideologiyası, xürrəmiliyi sinfi hərəkat kimi qələmə verərək, onu antiislam, ateizm və antiburjuaziya təbliğatında istifadə etdi. Lakin VII-IX əsr Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində müasir dünya tədqiqatçıları arasında akademik Ziya Bünyadovun müstəsna yeri vardır. O, öz dəyərli tədqiqatı ilə Babəkin şəxsiyyətinə və xürrəmilik hərəkatına böyük aydınlıq gətirmişdir. Azərbaycanda son dövrdə bu mövzuyla əlaqədar maraqlı tədqiqat işləri meydana çıxmışdır.

Açar sözlər: Babək, xürrəmi, mənbələr, islam, müsəlman müəlliflər, ideologiya, xilafət.

• Babək və hürrəmilik hərəkatı barədə məlumat verən əsas müəlliflər kimlərdir?

Biz, əsasən Ziya Bünyadovun “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” əsərinin əlavələr bölməsində Babək və Xürrəminlik haqqında məlumat verən orta əsr mənbələrinin azərbaycan dilinə edilmiş tərcümə mətnlərinə istinad etmişik. Buna görə də, mənbə olaraq Ziya Bünyadovun müvafiq əsərini qeyd edirik.

Orta əsr müsəlman və qismən xristian müəlliflərinin Babək hərəkatı barədə verdikləri məlumatlar, bizim Babəkin şəxsiyyəti və onun rəhbərlik etdiyi hərəkat barədə tarixi təsəvvürlərimizi formalaşdırır. Bu məlumatlar oxucunu belə bir qənaətə yönəldir: *Babək hərəkatı qəddar, qarətçi, əxlaqsız dini-separatçı bir hərəkat kimi xilafətin dağılmasına və əvvəlki Sasani şahlığının, məcusiliyin bərpa olunmasına yönəlmişdir.*

Şübhəsiz, bu həmin dövrdə elmi mühiti öz təsir dairəsində saxlayan Abbasi hökumətinin mövqeyi idi. Buna görə də, mənbələrə istinad edərək hadisələri qiymətləndirmədən əvvəl, bu mənbələrin müqayisəli təhlilini aparmaq və müəlliflərin kimliyini müəyyənləşdirmək daha məqsədəuyğundur.

Babək hərəkatı barədə məlumat verən və əsərləri dövrümüzə qədər gəlib çatan müəlliflər bunlardır:

Əbu Cəfər ət-Təbəri, Əbu Hənifə Dinəvəri, Əbu Tahir Məqdisi, İbn əl-İbri, Məsudi, Əbu Mənsur Bağdadi, İbn İshaq Nədimi, Əhməd ibn Əsəm əl-Kufi, Nizamülmülk, İbn Kəsir və s.

Müxtəlif dövrlərdə yaşayan bu müəlliflərin heç biri Babək hərəkatının baş verdiyi dövrdə yaşamamışlar. Bu hadisələrin baş verdiyi dövrdə yaşayan müsəlman tarixçilərinin Babək hərəkatı ilə bağlı əsərləri (və ya məlumatları) isə, dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Demək olar ki, əsərləri dövrümüzə qədər gəlib çatan müəlliflərin heç biri xüsusilə Babək hərəkatı barədə məlumat verərkən, nə bir əsərə, nə də bir müəllifin adına istinad

etmişlər. Buna görə də, bu məlumatların ilk dəfə kimlər tərəfindən verilməsi və ilk dəfə hansı formada çatdırılması sual olaraq qalır.

Bütün müəlliflər Babəkin xəlifə Mötəsimə qədərki mübarizə tarixi barədə cüzi xronoloji məlumat verməklə kifayətlənmişlər. Onlar Afşinin sərkərdəliyi ilə xilafət ordusunun uğur qazandığı və Babəkin məğlubiyyəti ilə nəticələnən son döyüş illəri (220-223/835-838) barədə geniş məlumat vermiş, lakin Babək hərəkətinin uğurları ilə davam edən və xilafət ordusunun aramsız məğlubiyyəti ilə nəticələnən dövrlər (201-220/816-835) barədə susmağa üstünlük vermişlər. Yəni mənbələrin heç birində Babək hərəkətinin uğurlarını əks etdirən 20 illik mübarizə tarixi öz əksini tapmamışdır. Əbül-Fərəc ən-Nədimi isə, Babəkin bu 20 illik mübarizə tarixindən əvvəlki uşaqlıq, gənclik illərini və onun valideynlərini ləkələməklə məşğul olmuşdur.

Əsərləri dövrümüzə qədər gəlib çatan müəlliflər arasında Babək hərəkəti barədə ən müfəssəl və geniş məlumat verən yeganə müəllif **Əbu Cəfər ət-Təbəri**dir. Onun Babək hərəkəti barədə verdiyi məlumatların həcmi, digər müəlliflərin bu barədə yazdıqlarının ümumi həcmindən çoxdur. O, əvvəlki tarixçilər nəslinin növbəti varisi və X əsrin əvvəllərindən formalaşan yeni islam tarixşünaslığının banisi hesab olunduğuna görə, onun “Tarix ər-Rüsul vəl-müluk” əsəri sonrakı müsəlman tarixçilər nəslinin əsas mənbəyinə çevrilmişdir. Bunu ondan sonrakı dövrlərdə yaşayan Əhməd ibn Əsəm əl-Kufi, Məsudi, Nizamülmülk, İbn Kəsir və başqa müəlliflərin Babək hərəkəti barədə verdikləri məlumatlarda daha aydın görmək mümkündür. Məsələn, İbn Kəsir “əl-Bidayə və n nihayə” əsərində Babək barədə məlumat verərkən, tez-tez Təbəriyə əsaslanaraq deyir:

“İbn Cərir, bunu təfərrüatı ilə anlatmışdır.” Lakin bəzi yerlərdə Təbərinin dediklərini yazmır. Təbəri yazır ki, Babək əsir düşəndə Səhl ibn Sumbata deyir: “Olmaya sən məni yəhudilərə [yəni ərəblərə] cüzi bir pula satıbsan?” [2, 35]. İbn Kəsir isə, bu hissəsini əsərində yazmır.

Əbu Cəfər ət-Təbəri (838-923) və **Əbu Hənifə Dinəvəri** (820-895) digər müəlliflər arasında Babək hərəkatına (816-838) yaxın bir dövrdə və yaxın bir coğrafiyada yaşamışlar.

Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri vaxtilə xürrəmilik hərəkatının ilk əsas mərkəzlərindən biri olmaqla yanaşı, həm də Babəkin müttəfiqi Məzyərin əmirlik etdiyi və Azərbaycana qonşu ərəzidə yerləşən Təbəristanın Amul şəhərində 838-cü ildə dünyaya gəlmiş və elm dalınca Rey, Bəsrə, Kufə, Mədinə, Suriya və Misir kimi şəhər və ölkələri dolaşdıqdan sonra, xilafətin mərkəzi olan Bağdada yerləşmiş və orada da 923-cü ildə vəfat etmişdir. Əhməd bin Davud b. Vənənd əd-Dinəvəri (künyəsi: Əbu Hənifə və Əbu Musa)isə, IX əsrin əvvəllərində (təqribən b.e.820) xürrəmilik hərəkatının cərəyan etdiyi yerlərdən olan İraqın Dinəvər qəsəbəsində dünyaya gəlmiş və 895-ci (h. 282) ildə orada da vəfat etmişdir [3, c. 9, s. 356-358].

Hər iki müəllif Babəkin dövründə yaşamaları da, həmin hadisələrin canlı şahidi olan insanların arasında yaşamışlar. Xürrəmiliklə əlaqədar hadisələrin izlərini xatırlayan Dinəvəri deyir: “Onun (Babəkin) üstünə gedən [Abdullah] yolda Dinəvərdə və onun ətrafında bizim günlərdəki “Abdullah ibn Tahir qalası” ilə məşhur olan yerdə qaldı. Bu yer, öz üzümlükləri ilə məşhurdur.” [2, 376].

Onların Babək barədə əvvəlki müəlliflərin əsərlərindən və ya onlardan qalan hissələrdən ən çox istifadə etmək, xalq

arasında hadisələr barədə həqiqəti bilmək üçün məlumat toplayıb araşdırmaq imkanları daha çox olmuşdur. Əbu Hənifə Dinəvərinin “Kitab əl-əxbar ət-tivəl” (Uzun rəvayətlər kitabı) əsəri Təbərinin “Tarix ər-Rüsul vəl-müluk” (Peyğəmbərlərin və hökmdarların tarixi) əsərindən əvvəlki illərdə yazılmışdır. Təbəri öz əsərini bitirəndə, Dinəvəri vəfat etmişdir. Lakin buna baxmayaraq, hər iki müəllifin məlumatlarının əksər hissəsi üst-üstə düşür. Bu isə, Dinəvərinin istifadə etdiyi mənbələrdən Təbərinin də istifadə etdiyini göstərir. Dinəveridən fərqli olaraq, Təbərinin geniş və müfəssəl məlumatları, onun daha çox mənbələrdən istifadə etdiyinə işarədir. Lakin nə Dinəvəri, nə də Təbəri, Babək hərəkatı barədə əldə etdiyi məlumatların mənbəyini öz əsərlərində göstərməmişlər. Biz bu ənənəni, həm əvvəlki dövrlərdə, həm də sonrakı dövrlərdə onların əsərlərindən yararlanan müəlliflərdə də müşahidə edirik. Dinəvəri öz dövrünün müəlliflərindən fərqli olaraq Babək hərəkatı barədə susmamışdır. Halbuki, onun həmdövrü olan Yəqubi, Bəlazuri, ibn Xordadbeh kimi məşhur tarixçi və coğrafiyaların Babək hərəkatı barədə susmaları müəyyən suallar meydana çıxarır.

Əsərləri dövrümüzə qədər gəlib çatan müəlliflər arasında Babəkin ailəsi, gənclik illəri və onun ilk dəfə xürrəmilərə qoşulması dövrü (hicri 201/816 ilədək) barədə geniş məlumat verən İbn İshaq ən-Nədimdir.

Əbül-Fərəc Məhəmməd b. Əbi Yaqub ibn İshaq ən-Nədim barədə məlumat azdır. O, təqribən 932-ci (h.320) ildə Bağdad şəhərində dünyaya gəlmiş və orada da 995 (h. 385) ildə vəfat etmişdir. O, yazı, dil, ədəbiyyat, hədis, fiqh, fəlsəfə, məntiq və digər elmlərlə əlaqədar biliklərini dolayı və ya birbaşa yolla Əbu Səid əs-Sayrafi, Əbü'l-Fərəc əl-İsfahani, İsa b. Əli, Əbu Abdullah əl-Mərzübanı, İbnü'l-Hammar, İbn Kirnib və Əbu

Süleyman əs-Sicistani kimi alimlərdən almışdır [3, c 21, s. 171-173].

O, Təbəridən sonrakı dövrdə yaşayan müəlliflərdəndir. Lakin ona qədər nə Dinəvəri, nə də Təbəri, Babəkin ailə həyatını və gənclik illərini bu qədər işıqlandırmamış və bu məsələnin üstündən ötəri keçmişlər. Əbül-Fərəc ən-Nədim bu cür müəmmalı məlumatları haradan və necə əldə etməsi çox düşündürücüdür. O, “Kitab əl-Fihrist” əsərində Babəkin ailə və şəxsiyyətindən bəhs edərkən, Vaqid ibn Əmr ət-Təmininin “Babəkin tarixi” əsərinə istinad etdiyini bildirir. Lakin belə bir əsərin və müəllifin mövcudluğu barədə başqa heç bir müəllif məlumat vermir. Halbuki, əvvəlki nəsil tarixçilərin adları sonrakı dövr müəlliflərindən bir neçəsinin əsərlərində bir neçə dəfə xatırlanır. Necə ola bilərdi ki, Babək hərəkəti barədə məlumat toplamaqla məşğul olan, dövr, məkan və status baxımından hadisələri daha yaxından tədqiq etmək imkanlarına malik olan Təbəri, Dinəvəri kimi tarixçilər, Babəkə həsr olunan belə bir əsərin mövcudluğundan və onun müəllifindən bixəbər olsunlar?

Həmçinin, Nədiminin Təmimiyyə istinadən verdiyi məlumatlar, ondan əvvəlki dövrdə yaşayan müəlliflərin əsərlərində öz əksini tapmır. Əgər bu əsər və onun müəllifi Nədimdən əvvəl yaşayan müəlliflərə məlum olsaydı, Nədiminin söylədikləri heç olmasa məzmun baxımından bu və ya digər şəkildə onların əsərlərində öz əksini tapardı.

Yaxud Nədimi “Babəkin tarixi” kimi bir kitabı ələ keçirsəydi, Babək və hürremilik barədə daha geniş məlumatlar verərdi. Halbuki, onun Babəklə əlaqədar məlumatlarının böyük hissəsini qeyri-real məqamlar, uydurmalar və iftiralar təşkil edir. Yerdə qalan cüzi bir məlumat isə, Babək barədə hər hansı bir

kitabə deyil, ələ keçirdiyi kitablardan hər hansı deyilməmiş yeni bir məlumata istinad edə bilərdi. Buna görə də, Əbül-Fərəc ən-Nədimin istinad etdiyi mənbə və müəllif, bir çox şübhələrin yaranmasına səbəb olur. Lakin sonralar Babəkin ailəsi, gənclik illərini barədə məlumat vermək istəyən Əbu Tahir Məqdisi, İbn əl-İbri kimi müəlliflər Nədiminin “Fihrist” əsərindən istifadə etmişlər. Çünki Nədimi ənənəvi olaraq öz atasının və ya babasının kitabçılıq (vərraq) peşəsinin davamçısı olmuş və bununla əlaqədar olaraq bir çox unudulmuş müəllif və kitablar barədə ensiklopedik “Fihrist” əsərini ərsəyə gətirmişdir. Nədiminin “Fihrist” əsəri sayəsində bir çox unudulmuş müəllif və kitablar barədə məlumatlar dövrümüzə gəlib çatmışdır.

Əbu Tahir əl-Məqdisi “Kitab əl-Bəd və-t Tarix” əsərində (s. 114-118) Nədiminin Babəkin ailəsi, gənclik illəri və Cavidanın yerinə keçməsi ilə bağlı söylədiklərini bir qədər yığcam şəkildə təkrarlayır. Nədiminin “Fihrist” əsərində verdiyi məlumatlardan çoxları istifadə etmişlər. Əbu Tahir Məqdisi “Kitab əl-Bəd və-t Tarix” əsərində (s. 114-118) İbn əl-İbri “Tarixi müxtəsər əd-duvəl” əsərində (s. 240-241) Babək və Xürrəmilik barədə məlumat verərkən, Nədiminin bu barədə söylədiklərinə əsaslanmışlar.

Mənbələrdə verilən məlumatların müqayisəli təhlili nəticəsində məlum olur ki, digər müəlliflərin Babək və onun hərəkəti barədə istinad etmədən verdikləri məlumatlar, əsasən onlardan əvvəlki dövrdə yaşayan və Babək hərəkətinin son dövrlərini (835-838) müfəssəl şəkildə təsvir edən Əbu Cəfər ət-Təbərinin və Babəkin mübarizə dövrünə qədərki dövrü (201/816) işıqlandıran Əbül-Fərəc ən-Nədimin əsərlərindən qaynaqlanmışdır. Onlar bu müəlliflərin əsərlərindən əldə etdikləri məlumatların müəyyən bir qismini olduğu kimi

təkrarlamış və ya mətnin məzmunu üzərində ümumiləşdirmələr aparmış, yaxud deyilən hər hansı bir fikri öz təxəyyülünə əsaslanaraq süni şəkildə genişləndirmişlər. Bu məlumatlar arasında yeni bir fikrə demək olar ki, təsadüf etmək olmur. Bəzən istinadsız cüzi əlavələr müşahidə olunur ki, biz onların hansı mənbələrdən əldə olunduğunu, yaxud necə meydana çıxdığını bilmirik.

Lakin bu o demək deyildir ki, digər müəlliflər bu əsərlərdən başqa heç bir mənbəyə istinad etməmişlər. Çünki, müəlliflərin verdiyi məlumatların əksər hissəsi Təbərinin yazdıqları ilə üst-üstə düşsə də, üst-üstə düşməyən əlavə və zidd məlumatlara da təsadüf olunur. Bu isə, orta əsrlərdə bizə məlum olmayan alternativ mənbələrin mövcudluğundan xəbər verir.

• *Digər müəlliflərin mənbələrində müşahidə olunan fərqliliklər*

Tarixi hadisələrin baş verdiyi dövrdən uzaqlaşdıqca, onlar barədə həqiqətləri bilmək imkanları da məhdudlaşır. Lakin yazıya köçürülən mənbələr və onlar üzərində aparılan tədqiqatlar bizə həqiqətin qismən ortaya çıxmasına kömək edir.

Biz Babək hərəkatını əks etdirən əsas mənbənin Təbərinin “Tarix ər-Rüsul vəl-müluk” əsəri olduğunu müəyyənləşdirdik. Lakin Təbərinin söylədiklərinin bir çoxunu təkzib edən və fərqli məlumatlar ortaya qoyan müəlliflərdən ən başlıcası **Məsudi**, həmçinin **Dinəvəri**, **Kufi** və **Məqdisidir**. Onlar arasında zidd və ya fərqli fikirlərdən bir neçəsini aşağıda təqdim edirik:

Təbəri Babək hərəkatının başlanğıc tarixini hicri tarixi ilə 201-ilə (miladi 816-817), Məsudi isə, onun 200-cü ilə aid edir [2, 34].

Təbəridən fərqli olaraq, Məsudi Bəzz qalasını tərk edərək qonşu ərazilərə qaçan Babəkin yaxınları arasında oğlunun, bir qardaşının olduğunu və Səhl ibn Sumbatın Babəkin mövlası olduğunu vurğulayır. (Bu isə, Səhl ibn Sumbatın Babək tərəfindən islamı qəbul etməsinə işarədir).

Təbəri yazır: “Həmin [201/816/7] ildə Babək əl-Xürrəmi cavidanilərlə hərəkətə gəldi; bunlar əl-Bəzz şəhərinin hökmdarı Cavidan ibn Səhlin ardıcılıarı idilər.” (“Tarix ər-Rüsul vəl-müluk” s. 54) [2].

Məsudi yazır: “Onun [Babəkin] çıxış hərəkətini 200-cü ilə aid edirlər, lakin deyirlər ki, bu iş Azərbaycan ölkəsində, əl-Bəzzeyn dağında, Babəkin və digərlərinin dostu Cavidan ibn Şəhrək əl-Xürrəminin ardıcılıarı olan cavidanilərinin başçılığı ilə 201-ci ildə olmuşdur.” (“Kitab-i tənbiḥ vəl-işraf” s. 352) [2].

Təbəri yazır: “Buna görə Babək öz iki qardaşı - Abdullah və Müaviyə, öz anası, qadınlarından biri olan İbnat əl-Kalandaniyyə ilə yola çıxdılar və {1222} Ermənistanə tərəf getdilər.” (“Tarix ər-Rüsul vəl-müluk” s. 55) [2].

Məsudi yazır: “Bu əhvalat 223-cü ildə baş verdi. Babək, başına nə gəldiyini hiss edəndə, öz sığınacağından qaçmaq qərarına gəldi. O, paltarını dəyişdirib öz yerindən qaçdı. Qardaşı, arvadı, oğlu və bəzi yaxın adamları da onunla qaçdılar. ...Buna görə də, Afşin bütün yolları tutdu. Ermənistan, Azərbaycan, ər-Ran və Beyləqan ölkələrində bütün qalaların və məntəqələrin patriklərinə məktub yazıb vəd etdi ki, [kömək üçün] nə istəsələr onlara verəcəkdir.” (“Kitab əl-Muruc əz-Zəhəb” s. 124) [2].

Məsudi Təbəridən fərqli olaraq bildirir ki, “Babək, Səhli əsir tutmuşdu və onun gözü qarşısında anasını, arvadını və bacısını zorlamışdı.” O, yazır: “Səhl atdan düşüb, ona

yaxınlaşdı, onu bir padşah kimi salamladı və belə dedi: "Ey hökmdar, qalx, sənin mövlan yaşayan öz sarayına get, burada Allah səni öz düşməninə qoruyar". Babək Səhl ilə getdi, onlar Səhlin qəsrinə gəldilər. Səhl Babəki öz taxtına oturtdu, ona çox hörmət göstərərək qarşısında boyun əydi." ("Kitab əl-Muruc əz-Zəhəb" s. 127-128) [2].

Məsudi Təbəridən fərqli olaraq deyir ki, Səhl Babək üçün nahar gətirir, lakin Səhlin oturub onunla nahar etməsindən Babəkin acığı tutdu, onda Səhl onun əl-qolunu bağladı [2].

Təbəri isə "Tarix ər-Rüsul vəl-müluk" əsərində yazır: Babək patriklərdən birinin gözəl qızı və ya bacısı olduğunu biləndə, onun dalınca adam göndərərək istədir, patrik onun istəklisini ona göndərəndə, hər iş yaxşı gedirdi, yox, əgər patrik verməsəydi, o, gecə onun üstünə hücum edib, qadınını aparardı, patrikin bütün əmlakı və hər şeyini əlinə keçirər, bunları zorla öz torpağına aparardı." ("Tarix ər-Rüsul vəl-müluk" s. 59) [2].

Təbəri yazır ki, "Afşin Əbu Səidi və Buzbaranı məktubla ibn Sumbatın yanına göndərirdi." Məsudi isə əlavə edərək "Afşin öz köməkçisi Bumadanın [Buzbaranın] başçılığı ilə 400 zirehli atlı göndərirdi." (Tarix ər-Rüsul vəl-müluk. s. 56) [2].

Təbəri Səhl ibn Sumbatın Afşin tərəfindən mükaflatlandırılması barədə heç nə demir. Lakin Məsudi bu barədə əlavə məlumat verir (Məsudi "Kitab əl-Muruc əz-Zəhəb") [2].

Təbəri yazır ki, "Babək şəvvalın 10-da (837-ci il sentyabrın 15-də) Buzbara və Divdadın (Əbu Sacın) yanında Bərzəndə, Afşinin yanına gəldi." ("Tarix ər-Rüsul vəl-müluk" s. 60) [2].

Əl-Məsudi qeyd edir ki, bəziləri Babəkin ramazanda, digərləri isə şəvvalda əsir alındığını söyləyirlər." (Əl-Məsudi.

Tənbih, VIII, səh. 353) [2]. Məsudi əlavə edərək “Kitab əl-Muruc əz-Zəhəb” əsərində yazır: “Bumada Babəki və yanındakı adamları təhvil alıb Afşinin yanına gətirdi. İbn Sumbat da onunla gəlmişdi. Afşin onun rütbəsini yüksəldərək, ona [qiymətli hədiyyələr] bağışladı, əyninə fəxri paltar geydirib, başına tac qoydu, qoşunu onun qarşısından keçirtdi, onun üstündən xəracı götürdü, sonra özünü buraxdı.” Kufi isə yazır: “Səhl Babəkə itaət göstərüb ona qulluq etdi. Səhlin nəzakətli rəftarı Babəkin xoşuna gəlir və Səhl onu öz qalasına gətirir. Sonra o, Babəki şəraba qonaq edir. Babək içdi və yedi. Babək məst olur və Səhl əmr edir ki, onu buxovlasınlar və sağ əlini boynuna bağlasınlar. Sonra o, Babəki öz xadimlərinə tapşırıb onu əl-Afşinin yanına göndərir. Əl-Afşin Babəki görəndə kimi çox sevindi. Sonra o, Səhl ibn Sumbata bir milyon dirhəmlik hədiyyələr göndərdi.” (Kitab əl-Muruc əz-Zəhəb) [2].

Təbəri Babəkin xalq arasından bəzədilən fil üzərində xüsusi geyimdə tək tənha edama aparıldığını qeyd edir. Məsudi isə, onunla bərabər qardaşı Abdullanın inək üzərində edama aparıldığını yazır. Təbəri yazır ki, “(Babəki) Onu qəbul sarayına (Dar əl-Ammə) Əmir əl-Mömininin yanına gətirdilər. Məsudi isə, əlavə edərək xəlifənin ondan adını soruşduğunu vurğulayır. (“Tarix ər-Rüsul vəl-müluk” s. 60) [2].

Təbəri yazır: “Mötəsim cavab verdi və əmr etdi ki, fil hazırlasınlar. O əmr etdi Babəkin qeydinə qalsınlar; ona sonradan ipək qəba və girdə samur qalansuva geydirdilər. O tamamilə tək idi. Əl-Mətirədən Xalq Darvazasınadək camaat ona baxmağa axışmışdı”... (“Tarix ər-Rüsul vəl-müluk” s. 60) [2].

Məsudi əlavə edərək deyir ki, “Afşin atlıların müşayiətilə Babəki götürüb yola çıxdı və nəhayət 223-cü ildə Samarraya

çatdı. Afşini Mötəsimin oğlu Harun, xəlifənin ailəsi və [yüksək] rütbəli dövlət adamları qarşıladılar. Afşin Samarraya beş fərsəx qalmış Qatul adlı bir yerdə dayandı. Mötəsim, bir hind padşahının hələ əl-Məmunə bağışladığı boz fili oraya göndərdi. Bu, qırmızı və yaşıl dibac və əlvan ipək parça ilə örtülmüş böyük bir fil idi. Fil ilə yanaşı, eyni parça ilə örtülmüş böyük bir inək də göndərildi. Afşinə [xəlifə] qırmızı dibacdən bir qaftan göndərdi; bunun özü zərlə toxunmuş, döşü əlvan daş-qaş və qiymətli cavahirətlə örtülmüşdü, başqa, nisbətən pis bir qaftan və üstündə əlvan daş-qaş olan iki uzun papaq da [ona göndərdi]. Qaftanın birini Babəkə, o birisini isə qardaşına geyindirdilər. Papağın birini Babəkin başına, digərini isə qardaşının başına qoydular. Babəki filə, qardaşını isə inəyə mindirdilər.” [2].

Məsudi yazır: “Babəkin gəlib keçməsi üçün Qatuldan Samarrayadək yolda iki cərgə adam düzülmüşdü. Bu iki cərgənin ortasından Babək filin üstündə, qardaşı da inəyin üstündə keçirdilər. Babək sağa-sola baxır, kişilərə nəzər salır, onların sayını [müəyyən] edirdi. {129} Bu, 223-cü il səfər ayının qurtarmasına iki gün qalmış cümə axşamı idi. Camaat belə bir günü və belə təntənəli yerışı heç vaxt görməmişdi.” (“Kitab əl-Muruc əz-Zəhəb”) [2].

Təbəri yazır ki, “Əmir əl-Möminin ona (Babəkin cəlladına) əmr etdi, Babəkin əl və ayaqlarını kəsin... və onun qarnını yırtsinlar... Sonra o, Babəkin başını Xorasana göndərdi, bədənini isə Samarrada məşhur olan əl-Əkəbə məhəlləsində çarmıxa çəkildilər.... Abdullah edam zamanı heç səsini çıxarmadı. Sonra əmr verildi ki, onu çarmıxa çəksinlər; o, Dar üs-Sələmin şərq hissəsində iki körpü arasında çarmıxa çəkildi.” (“Tarix ər-Rüsul vəl-müluk” s. 60) [2].

Lakin Məsudi və Məqdisi, Babəkin və qardaşı Abdullahın bu halını bir qədər fərqli təsvir edirlər. Məsudi (“Kitab əl-Muruc əz-Zəhəb”) yazır: “Afşin Mötəsimin hüsuruna getdi, o da Afşini təntənəli surətdə qəbul edib ona xüsusi iltifat göstərdi. Onun yanına Babəki gətirdilər; ondan soruşdu: “Babək sənmişən?” Babək isə cavab vermirdi. Onda Afşin ona tərəf əylilərək dedi: “Ey biçarə! Əmir əl-Möminin səninlə danışır, sən isə dinmirsən!” Onda Babək cavab verdi: “Bəli, mən Babəkəm!” [2].

Yaxud Kufi, bəzən Təbərinin söylədiklərinə coğrafi məlumatlar əlavə edir və bəzi fərqli fikirlər irəli sürür. O, Afşinin Bərdəyə təyin etdiyi hakim barədə əlavə məlumat verir. Afşinin Babəklə birinci döyüşünün Ərşəq adlanan yerdə baş verdiyini söyləyir, son döyüşlərdə Babəkin sərkərdəsi olan Azinin döyüş taktikasından və Babəkin paltarını dəyişərək, 20 nəfər yaxın adamları ilə Səhl ibn Sumbatın hakimlik etdiyi Gəzəc adlı şəhərə qaçdığını söyləyir.

Məsudi yazır: “Mötəsim [ona] baş əydi və buyurdu onun əllərini və ayaqlarını kəssinlər... başını isə Bağdada göndərüb körpüdən assınlar. Sonra isə onun başını Xorasana göndərüb, [xalqı qorxutmaq üçün] oranın bütün şəhər və kəndlərində göstərdilər, çünki [orada] xalq [Babəkin] işini çox ciddi hesab edirdi, ona görə ki, onun [Babəkin] sayca çox qoşunu və şəxsi nüfuzu var idi, bir də ona görə ki, az qalmışdı o, bütöv bir dövləti və dini məhv etsin, bu dini yenisi ilə əvəz etsin.” [2].

Əbu Tahir əl-Məqdisi “Kitab əl-Bəd və-t Tarix” əsərində (s. 114-118) yazır: “Deyirlər ki, bu məlunun əli kəsildəndən sonra, o üzünü qanla boya-yıb güldü, bununla o, camaata göstərmək istəyirdi ki, əlinin kəsilməsindən ağrı görmür və onun ruhu heç bir şey hiss etmir.” [2].

Məsudi yazır: Babəkin başı ilə bərabər qardaşını da Bağdada göndərdilər. Babəkə Samarrada verilən cəzanı eynilə, burada İshaq ibn İbrahim onun qardaşına verdirdi. Babəkin bədəni Samarranın kənar yerində uzun bir dirəkdə çarmıxa çəkildi. Bu yer indiyədək "Babəkin kilsəsi" adlanır, hərçənd ki hazırda (X əsr - Z.B.) bu yer demək olar, səhradır [2].

Təbəri "Tarix ər-Rüsul vəl-müluk" əsərində yazır: "Afşin Bərzəndə gəlib, orada düşərgə saldı və Bərzəndlə Ərdəbil arasındakı qalaları bərpa etdi. O, Məhəmməd ibn Yusifi Xuşadlanan yerə göndərdi və orada xəndəklər qazdırdı. O, əlcəzirəlisərkərdə {1173} əl-Xeysəm əl-Qənavini Arşak adlı kəndə göndərdi; o da həmin yerdəki qalanı bərpa etdi və ətrafında xəndəklər qazdırdı." [2].

Kufi isə yazır: "Əl-Afşin öz qərargahını keçmişdə Bərzənd adlı şəhər olan yerdə saldırdı. O, Bərzəndi bərpa etdi və onu yolların birləşdiyi yerdə istehkama çevirdi. *Burada əl-Bəzzdən, Muğandan, Ərdəbildən və Vərsandan başlanan dörd yol birləşirdi.*" [2].

Kufi isə yazır: "Əl-Afşin Məhəmməd ibn Süleyman əs-Səmərqəndi adlı şəxsi Arrana hakim təyin edib onu Bərdəyə göndərdi. Özü isə Babəklə müharibəni davam etdi." [2].

Təbəri yazır ki, "{1232} Tauk ibn Əhmədin sözüne əsasən deyirlər ki, Babək qaçanda Səhl ibn Sumbatın yanına gəldi. Afşin Əbu Səidi və Buzbaranı göndərib, Babəki ondan aldılar, Səhl öz oğlu Müaviyəni yüz min dirhəm, Səhl üçün Əmir əl-Möminin adından bir milyon dirhəm, habelə bəzəkli qiymətli kəmərlər və patrik tacı verilsin. Bu yolla Səhl patrik oldu." [2].

Kufi isə yazır: [Müəllif] deyir: əl-Afşinin Babəklə birinci döyüşü Ərdəbil şəhərindən yeddi fərsəng aralı olan Ərşəq

adlanan yerdə baş vermişdi. Babək məğlub olub əl-Bəzzə qaçmışdır.” [1].

Kufi yazır: “[Müəllif] deyir: xəlifə əl-Mötəsim Səhl ibn Sumbatın Babəkin başına nə oyun gətirdiyini bilən kimi ona mirvari və bahalı qaş-daşla bəzənmiş qızıl tac göndərir. Tacın qiyməti 500 min dirhəm idi. Bundan başqa xəlifə Səhl ibn Sumbatı bütün patriklərin başçısı təyin etdi.” [1].

Kufi isə yazır: “[Müəllif] deyir: xəlifə əl-Mötəsim Səhl ibn Sumbatın Babəkin başına nə oyun gətirdiyini bilən kimi ona mirvari və bahalı qaş-daşla bəzənmiş qızıl tac göndərir. Tacın qiyməti 500 min dirhəm idi. Bundan başqa xəlifə Səhl ibn Sumbatı bütün patriklərin başçısı təyin etdi.” [2].

Təbəri yazır ki, “rəvayətə görə, Babək iyirmi il ərzində 225500 adam öldürmüşdür. Məsudi “Kitab-i tənbih vəl-işraf” əsərində (s. 352) yazır: “Babəkin 22 il ərzində əl-Məmunun, Mötəsimin qoşunlarından, o cümlədən əmirlərdən, sərkərdələrdən və əhalinin digər təbəqələrindən öldürdüklərinin sayı azı 500 min nəfərə çatır, lakin deyirlər ki, bundan artıqdır, çünki onları saymaq olmur.” [2].

Nədimivə digər müəlliflər də bu kimi məlumatlara istinad edərək “Babəki-xürrəmilərə gəlincə, onların ağası Babək əl-Xürrəmidir. O səhv edib deyirdi ki, Allahdır; o, xürrəmilərin o vaxtadək bilmədikləri qətl, qarət, müharibə və cəzanı dini etiqada daxil etmişdir [2, 376].

Əbu Tahir əl-Məqdisi “Kitab əl-Bəd və-t Tarix” əsərində (s. 114-118) Nədiminin bu məlumatına istinad edərək, Babəki və onun tərəfdarlarının qarətçilik, qəddarlıq, qətl əməllərini həddən artıq şişirdir.

İbn əl-İbri “Tarixi müxtəsər əd-duvəl” əsərində (s. 240-241) Məqdisinin bu iftirasını təkrarlayır. Bu isə, Babəkilik

barədə dövlət ideologiyasına və kütlə psixologiyasını idarə etməyə yönəlmişdir. [2, 376]

Dinəvəri Təbəri və Nədimidən fərqli olaraq «*Onun (Babəkin) əsli və təlimi haqqında adamlar müxtəlif rəyədirlər*» [Ziya Bünyadov, 1998, 309] - deyərək, yaşadığı dövrdə siyasi hakimiyyətin iradəsi altında Babəkin şəxsiyyəti və əqidəsi barədə söylənən iftiraları öz əsərində yazmaqdan boyun qaçırmış və “*Fikrimizcə ən dürüst və qəti budur ki, o, Əbu Müslimin qızı Fatimənin oğlu Mütəhhərin nəslindən əmələ gəlmiş və buna görə fatimilərə mənsub olan xürrəmilər adı almışlar; həmin Fatiməni, Rəsulullahın (s.ə.v) qızı Fatimə ilə qarışdırmamal*” – fikrini irəli sürərək, oxucular üçün düşünməyə ip ucu vermişdir.

Dinəvəri Təbəri fərqli olaraq qısa şəkildə Babək hərəkatının son dövrlərindən, yəni Xəlifə Mötəsimin dövründə Afşinin Babəklə uğurlu döyüşlərindən bəhs etmişdir. Çünki bu dövrə qədər Babək hərəkatı bir çox uğurlar əldə etmiş və xilafət ordusu böyük itkilər vermişdir. Buna görə də, həm Dinəvəri, həm də sonrakı dövr müəlliflərinin hamısı, Babək hərəkatının son məğlubiyyət illərindən bəhs etmişlər.

Müəlliflərin eyni məsələlər ətrafında fərqli və zidd fikirlər irəli sürmələri onu göstərir ki, Babək və hürremilik hərəkatı barədə Təbərinin “*Tarix ər-Rusul vəl-müluk*” əsərindən başqa əsərlər də mövcud olmuşdur. Lakin bizim bu gün həmin əsərlərin varlığı barədə məlumatımız yoxdur. Həmçinin bu fərqli və zidd məlumatların mövcudluğu hürremilik hərəkatına birmənalı şəkildə qiymət verməyin yanlış olduğunu göstərir.

• ***Babək və hürremilik hərəkatı barədə məlumat verən müəlliflər niyə əvvəlki müəlliflərə istinad etmirlər?***

Mənbələrdə diqqətimizi çəkən cəhətlərdən biri odur ki, bütün müəlliflər Babək və hürremiliklə (yaxud bunun kimi müxalif qüvvələrlə) bağlı məlumat verərkən heç bir mənbəyə istinad etmirlər və ənənəvi olaraq müvafiq tarixi hadisələri istinadsız şəkildə təqdim edirlər. Bunun bariz nümunəsini, Təbərinin və Əbu Tahir Məqdisinin heç bir mənbəyə istinad etmədən, tez-tez *“İnandığım adamlardan biri mənə dedi ki”, “deyirlər ki” “deyildiyinə görə” “rəvayətə görə” “rəvayət edirlər ki”* şəyiə formullarından istifadə etməsində, Əsəm əl-Kufinin *“(müəllif) deyir”, “deyir”* kimiadsız istinadlarından müşahidə etmək olar. Halbuki, Babək barədə istinadsız məlumat verən bu müəlliflərin hamısı digər tarixi hadisələr barədə məlumat verərkən, qismən əvvəlki müəlliflərin adlarına və mənbənin mənsəyinə istinad edirlər [1, 309]. Digər tarixi hadisələri və ya hədisləri zəif istinadla rəvayət etməkdə bir-birini ittiham edən müəlliflər, niyə Babək və hürremiliklə bağlı məlumatların heç bir mənbəyə istinad olunmamasına görə bir-birini ittiham etməyərək susurlar və bu ənənəni əvvəllər olduğu kimi sonrakı dövrlərdə də davam etdirirlər?

Ümumiyyətlə, bu VIII-X əsrlərdə yeni formalaşmaqda olan ilk müsəlman tarixşünaslığının çatışmayan cəhətlərindən idi. Sonrakı nəsil tarixçilər özlərindən əvvəlkilərin adlarına və əsərlərinə çox zəif istinad edərək və ya etməyərək dediklərini sübut etməyə çalışmışlar. Tədricən hədis elminin daha təkmil metod və prinsipləri, tarix elmində istinadların tətbiq olunmasına və məlumatların əsaslandırılmasına təsir göstərmişdir. Buna görə də, bir qrup tarixçilər digərlərini zəif istinada görə daima tənqid etmiş və onların məlumatlarını etibarsız saymışlar. Lakin X əsrdə yaşayan Yəqubi kimi tarixçilər isə, əsərlərinin daxilində deyil, yalnız əvvəlində istinad

etdiyi müəlliflərin adlarını çəkməklə kifayətlənmişlər. Bu, artıq X əsrdə tarix sahəsində yeni yanaşma ilə ənənəvi yanaşma arasında qarşıdurmanın olduğunu təsdiq edir. Bu qarşıdurma nəticəsində əvvəlki müəlliflərin əsərlərinin bir çoxunun yoxa çıxma ehtimalı böyükdür.

Göründüyü kimi, burada şübhəli məqamlar mövcuddur. Babəkin rəhbərlik etdiyi hərəkətlərə (816-838) yaxın bir dövr və coğrafiyada yaşayan Əbu Hənifə Dinəvərinin (820-895): «*Onun (Babəkin) əsli və təlimi haqqında adamlar müxtəlif rəyədirlər*», [1, 309] yaxud Məhəmməd Üvfinin: «*Deyirlər ki, onun (Babəkin) atasının kim olduğu məlum deyildir*» [4, 5-6] – demələri, xalq arasında Babək barədə bir-birinə zidd şeyiə, yalan və iftiraların yayıldığını təsdiq edir. Lakin heç bir müəllif Babək barədə verdiyi məlumatların hamısını özündən uydura və ya şeyiələrə əsaslanaraq məlumat verə bilməzdi. Çünki Təbəri, Dinəvəri və digər müəlliflərin əsərlərində bu tip şeyiə və iftira xarakterli məlumatlarla yanaşı, hərbi əməliyyatların gedişatını, döyüş zonalarıyla bağlı coğrafi bilikləri əks etdirən ciddi məlumatlar da vardır. Bu cür məlumatlar yalnız konkret mənbədən götürülə bilərdi. Bəs nəyə görə bu mənbənin və ya müəllifin adı çəkilmir? Axı, bu istinadlar verilən məlumatları daha inandırıcı edərdi.

Təbəri «Tarix ər-Rüsul vəl-müluk» əsərinin giriş hissəsində yazır: “Bu kitabımızı araşdıran bilsin ki, burada demək istədiyim mövzular barədə nə demişəmsə, açıq şəkildə bildirilən xəbərlərə və adlarını çəkdiyim rəvayətlərin (rəvayətçilərin) rəvayətlərinə əsaslanır. Mən çox məhdud halları çıxmaq şərtiylə, nə əqli dəlillər yoluyla anlatmağa, nə də duyğulara istinadən nəticə çıxarmağa meyl edirəm. Çünki keçmiş insanlarla əlaqədar biliklər və indikilər haqqındakı

mövcud xəbərlər, bu insanları yaş etibarı ilə şəxsən görməyənlər tərəfindən əldə edilə bilməz. İkinci halda məlumat, məntiq və duyğu yolu ilə deyil, ravilərin ya da nəql edənlərin sözlərindən əldə edilə bilər. Bu kitabda oxucu qeyri-real, həqiqətə uyğun olmayan, qəbul olunması mümkün olmayan və ya onu narahat edən xəbərlərə təsadüf etsə, bilsin ki, bu bizim deyil, bu xəbəri bizə nəql edənlərin məsuliyyətidir. Çünki biz, sadəcə olaraq onları olduğu kimi sizə söyləmişik.” [1].

Təbərinin söylədiklərindən belə çıxır ki, onun Babək və hürremilər barədə yazdıqlarının məsuliyyəti ona deyil, bu məlumatları çatdıran müəlliflərin mənbələrinə aiddir. Əgər belədirsə, onda niyə bu müəlliflərin və ya onların əsərlərinin adını çəkmir? «Tarix ər-Rüsul vəl-müluk» əsərinin başqa mövzulara aid hissələrində istinad etdiyi müəlliflərin adlarını çəkdiyi təqdirdə, niyə Babək və hürremilər barədə verilən məlumatların mənbəyini göstərmir? Niyə digər müəlliflər də bu mövzuyla əlaqədar mənbəni gizlədirlər?

• ***Təbəri və digər müəlliflər Babək və hürremiliklə bağlı məlumatların ünvanını niyə gizlətməyə çalışırlar?***

Bu suala cavab olaraq bir neçə ehtimal irəli sürmək olar:

1. *Onlar özlərindən əvvəlki müəlliflərin əsərlərini və ya məlumatlarını mənimsəməyə çalışmışlar?*

Təbəri, VII-IX əsr hadisələrindən bəhs edərkən, əsasən Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Ömər əl-Vəqidi, Əbu Mihnəf, Əbu Maşər, əl-Mədaini, Avənə b. əl-Hakəm, Ömər b. Şəbbə (İbn Şəbbə), İbnü'l Kəlbi, Əli ibn Abdulla ibn Əbi Sayf Əbu əl-Həsənin və başqa İraq məktəbi tarixçilərinin əsasən dövrümüzə gəlib çatmayan əsərlərinə istinad edir [3]. Bu müəlliflərdən biri və ya bir neçəsi Təbərinin hürremilər barədə verilən

məlumatlarının müəllifi ola bilərdi. Lakin Təbəri nədənsə bu mövzuya gələndə onların adlarını çəkmir. Halbuki, eyni əsərdə digər mövzuyla əlaqədar olaraq müəlliflərin adları çəkilir. Bu hal təkcə ona deyil, həmçinin bu mövzudan bəhs edən digər müəlliflərə də aiddir. Nədimi istinad etdiyi müəllifin və onun əsərinin adını çəksə də, belə bir müəllif və əsərin adına heç bir mənbədə təsadüf olunmur. Eyni halın Təbəri və digər müəlliflərlə əlaqədar təkrarlanması onu göstərir ki, bu müəlliflər özlərindən əvvəlki müəlliflərin əsərlərini mənimsəmək məqsədi daşımamışlar.

Təbərinin də əsərlərinin bir qismi dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Onun əsərləri həm Qərb, həm də Şərqdə dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Hicri 352-ci ildə (m. 974) onun əsərləri Samani vəziri Əbu Əli Muhəmməd Bələmi tərəfindən ixtisar edilərək fars dilinə çevrilmişdir. Müəllif onu görünür tam mətndən tərcümə etmişdir. Çünki ərəb nüsxəsində olmayan mətnlərə fars tərcüməsində rast gəlinir. Buna görə də, onun əsərləri fars dilindən başqa dillərə tərcümə edilmişdir. Bu ixtisarlar arasında onun Babəklə bağlı məlumatlarının bir qisminin ixtisar edildiyini ehtimal etmək olar.

2. Onlar hər hansı bir tarixçinin əsərindən deyil, məxfi dövlət arxivindən istifadə etmişlər?

Təbərinin Babəklə əlaqədar məlumatlarının əksər hissəsini, Babəkin xilafət ordusu ilə apardığı döyüşlərin coğrafiyası, hərbi əməliyyatların taktikası, döyüş ərəfəsində baş verən hadisələr, döyüşən tərəflər arasında aparılan danışıqlar, Babəkin əsir alınması və digər hərbi-məxfi xarakterli məlumatların geniş və müfəssəl təsviri təşkil edir. Bu cür məlumatlar, yalnız həmin dövrdə döyüşlərdə iştirak edən, regionun coğrafi şəraitini yaxından bilən və hərbi sirlərin etimad

olunduğu dövlət adamı tərəfindən verilə bilərdi. Belə bir müəllif, Təbərinin əsərində adları çəkilən müəlliflərdən biri və ya bir neçəsi ola bilərdimi? Əgər bu belədirsə, onda nəyə görə Təbəri həmin müəllifin adının yerində *“İnandığım adamlardan biri mənə dedi ki”, “deyirlər ki”, “deyildiyinə görə”, “rəvayətə görə”, “rəvayət edirlər ki [2]”* şayiə formullarından istifadə edir? Axı, bu cür istinadlar Təbərinin yuxarıda söylədikləri ilə ziddiyyət təşkil edir.

Təbərinin bu məlumatları hər hansı bir tarixçinin əsərindən deyil, məxfi dövlət arxivindən əldə etməsi ehtimalı da inandırıcı deyildir. Çünki Təbəridən başqa digər müəlliflər də (Dinəvəri, İbn Əsəm əl-Kufi, Məsudi) döyüşlərin gedişatını əks etdirən fərqli məlumatlar vermişlər. Müxtəlif dövrdə yaşayan bu müəlliflərin hamısının dövlət arxiv materiallarından istifadə etməsi ehtimalı da inandırıcı səslənmir. Deməli, Babək barədə məlumat verən müəlliflərin hamısı bu və ya digər dərəcədə, əsərləri dövrümüzə qədər gəlib çatmayan müəlliflərin əsərlərindən yararlanmışlar. Ancaq onların əsərlərindən yararlanan tarixçilərin nəyə görə onların adlarına istinad etməmələri sual olaraq qalır.

Sonrakı dövr müəlliflərinin əvvəlkilərin əsərlərini mənimsəmək məqsədi ilə istinad etməkdən çəkindiklərini söyləsək yanlır. Çünki onların belə bir məqsədi olsaydı, yalnız Babəklə və digər müxalif qüvvələrlə bağlı deyil, başqa tarixi məlumatları da istinadsız şəkildə verərdilər. Halbuki, bu belə deyildir. Əgər bunun hərbi sirr olması ilə əlaqədar olduğunu düşünsək, yenə də inandırıcı olmaz. Çünki Təbərinin, Dinəvərinin və digər müəlliflərin bu məlumatları yazıya aldıkları dövrdə Abbasilərin hakimiyyəti zəifləmiş və artıq Babək tarixi keçmişə çevrilmişdir. Bəs, bunun səbəbi nə ilə

bağlı ola bilərdi? Bunun yeganə səbəbi, həmin müəlliflərin Babək barədə uydurduqları yalan və iftiraların ört-basdır edilməsi ilə əlaqədar ola bilərdi. Çünki sonrakı dövr müəllifləri əvvəlki tarixçilərin əsərlərindən əsasən Babək hərəkatı ilə bağlı hərbi-coğrafi məlumatları əldə etmiş və sonra bu məlumatların arasına özlərindən bir çox yalan və iftiralar əlavə etmişlər (bunu mətnin məzmununa yamaq edilən bəzi söz, ifadə və cümlələrdə müşahidə etmək olar). Babəklə bağlı bu cür yalan və iftiraların əvvəlki müəlliflərin əsərlərində də olması mümkündür. Çünki bu məsələdə, tarixçilər həm öz şəxsi mənafeələrini, həm də Abbasilər hökumətinin hadisələrə siyasi baxışlarını müdafiə edirdilər. Əgər onlar verdikləri məlumatların mənbələrinə istinad etsəydilər, onda istinad etdikləri mənbələrlə verdikləri məlumatlar arasında bir çox ziddiyyətlər meydana çıxardı. Çünki həmin dövrdə əvvəlki müəlliflərin əsərlərinin nüsxələri yalnız bu müəlliflərdə deyil, həmçinin digər müəlliflərdə və müxtəlif kitabxanalarda da olmuşdur. Buna görə də, müəlliflər ənənəvi olaraq Babəklə və digər müxalif qüvvələrlə əlaqədar məlumat verərkən, istinadlardan çəkinmiş və ortaya qoyduqları yalan və iftiralarla özlərinin hakimiyyətə sədaqətlərini sübut etməyə çalışmışlar.

Babəkin dövründə yaşayan və həmin dövrdə baş verən hadisələri qələmə alanlardan sonrakı nəsil tarixçilərə Yəqubi (öl. 292/905), İbn Kuteybə (öl.276/889), Bəlazuri (öl. 279/892), Dinəvəri (220-282/895), İbn Xordadbeh kimi bəzi müəllifləri aid etmək olar. Onlar Babək dövrünə (816-838) yaxın bir dövrdə yaşadıkları üçün, onun barədə yazılan birinci mənbələrdən birbaşa istifadə edə bilərdilər. Təbəri (öl. 310/923), Məsudi (öl.346/957) kimi tarixçilər isə, onlardan sonra gələn müsəlman tarixçilər nəslinə aid olduqları üçün, onların və ya onlardan

əvvəlki nəsil tarixçilərin əsərlərinə istinad etmişlər. Bəs nəyə görə Dinəvərinin çıxmaq şərti ilə Təbəriyə, Məsudiyə qədər olan tarixçilər nəslinin Babək barədə məlumatları birbaşa olaraq dövrümüze qədər gəlib çatmamışdır? Onları bundan çəkindirən nə olmuşdur?

Düşünürəm ki, onları bundan heç nə çəkindirmirdi. Əgər belə olsaydı, həmin nəsil tarixçilərdən olan Dinəvəri də bu barədə susardı. Onların həyat və yaradıcılığı ilə yaxından tanış olanda görürsən ki, onların bu barədə məlumat vermək imkanları Təbəridən və Məsudidən daha çox olmuşdur. Onlar, əsərlərindən məlum olduğu kimi, regionun (xüsusilə, Azərbaycan və Arran ərazilərinin) hərbi-coğrafi şəraitinə daha yaxşı bələd olan hakimiyyətə sadıq insanlar idilər. Məsələn, Yəqubinin özü və valideynləri uzun müddət Azərbaycan və Ermənistan ərazilərində valilik, katiblik vəzifələrini yerinə yetirmiş və regiona yaxından bələd olmuşlar.

Əhməd b. Əbi Yəqub İshaq b. Cafər b. Vəhb b. Vadih əl-Əxbəri əl-Abbasi əl-Yəqubi təxminən hicri III əsrin əvvəlində Bağdad şəhərində anadan olduğu və 292-ci (905) ildə vəfat etdiyi söylənilir. Təxminən həmin dövrdə yaşayan müəlliflərə İbn Kuteybə (öl.276/889), Bəlazuri (öl. 279/892) Dinəvəri (220-282/895) kimi tarixçiləri aid etmək olar.

Bu baxımdan onların hadisələr barədə müfəssəl məlumat toplamaq, dövlət arxivlərinə və kitabxanalara müdaxilə etmək imkanları geniş olmuşdur. Onların bu baxımından Babək və onun yaşadığı ərazi barədə daha müfəssəl məlumatlarının olması şübhə doğurmur. Şübhə doğuran, onların bu hadisələr barədə susmalarıdır. Lakin, onların bu barədə olan əsərlərinin dövrümüze gəlib çatmaması ehtimalı daha inandırıcı səslənir [36].

Məsələn, Yəqubinin “Kitabu-l buldan” əsəri uzun müddət coğrafiyaşünaslar və tarixçilər üçün əsas mənbə hesab olunmuşdur. O, qədim dövrlərdən başlayaraq hicri 259-cu (872) ilə qədər olan tarixi hadisələri xronoloji ardıcılıqla istinadsız sərbəst şəkildə yazıya almışdır. O, öz məlumatlarını araşdırmaq üçün, çoxlu səyahətlər etmiş və hadisələr barədə dolğun məlumatlar çatdırmağa çalışmışdır [5, 165]

Yəqubi, Abbasilər divanında ənənəvi olaraq işləyən katiblər ailəsində dünyaya gəlmişdir. Yəqubinin özünün bildirdiyi kimi, onun babası Vadih xəlifə Mənsur tərəfindən azad edilən (mövla), sonra xəlifə tərəfindən Azərbaycana, Ermənistanı vali təyin olunmuşdur (Yəqubi. “Tarix” cild II. s. 372). Lakin xəlifə Hadi onun babası Vadihi edam etdirir. Çünki Abbasilərə qarşı qaldırılan ələvi qiyamlarında şiə liderlərindən olan İdris b. Abdullahı ölümdən xilas etmiş və şiələrlə əməkdaşlıqda ittiham olunmuşdur (Təbəri. Tarix. Cild 4. S. 600). Yəqubi də, əqidə baxımından valideynləri kimi şiə tərəfdarı olmuşdur. Görünür, bu məsələ, onun Babək barədə yazmasına mane olmuşdur. Ancaq o, Əməvilərə qarşı çıxsa da, Abbasiləri yeri gələndə tərifləməyə məcbur olmuşdur. Lakin onun Babək barədə geniş məlumata malik olduğu şübhəsizdir. Çünki Yəqubi Bağdadda doğulsa da, gənc yaşlarından Ermənistanı və Xorasana gedərək, Tahirilərin xidmətində olmuş və gənc yaşlarından tarixlə, coğrafiya ilə məşğul olmuşdur. Onun poçt və xəbərləşmə təşkilatında işləmiş, katiblik vəzifəsini yerinə yetirmişdir. Sonralar isə Hindistanı, Fələstinə və Misirə səfər etmişdir. Bilindiyi kimi, Yəqubinin tarixlə əlaqədar bir çox əsərləri dövrümüzə gəlib çatmamışdır [5, 166-167].

Görünən odur ki, dövrün müəllifləri tarixi həqiqəti gizlətməklə Abbasilər hökumətindən mükafat almaq məqsədi

daşımışlar. Abbasilər isə, dövlət ideologiyasına uyğun olmayan baxışları şirkdə, batildə ittiham etmişlər. Bu baxımdan, Xürrəmilik, Babəkilik hərəkətinin ideologiyası, birmənalı Abbasi dövlət ideologiyasına zidd olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. ADN. Bakı 1989.
2. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı 2007. s. 376.
3. İslam Ansiklopedisi, TDV, İstanbul, 1994.
4. Məhəmməd Üvfî. «Cavaməl-hekayət və ləvamər-rəvayət» əsəri. Səid Nəfisi. Babək. «Elm» Bakı 1990.
5. Salih Ari. “Tarihçi ve coğrafiyacı olarak Yakubi” İslami İlimler Dergisi. 2003. Say 2. s. 165-173.

Рауф Мамедов Анализ движения Бабека и Хюрремизма в средневековых источниках

Резюме

Чтобы узнать, насколько объективно Хюрремизм или движение Бабека нашло отражение в источниках, мы должны с помощью специальных методов определить источники, сообщающие об этом, позицию их авторов и политико-идеологические взгляды соответствующей политической власти, а также исследовать исторические события с точки зрения их идеологических интересов. В прежние времена, как и всегда, история писалась под диктовку политической власти. Поэтому подлинная

история, исторические образы стирались из памяти путем давлений и искажений, постепенно мифологизируясь в обобщенных архаических образах героических былин. Но в исторические переходные периоды существующие архетипы были подняты с уровня символического подсознания на уровень общественного сознания и искажены, сведены к вновь возникшим идеологическим рамкам.

Если до XIX и XX веков о Хюрремизме и движении Бабека вообще не упоминалось, то в Средние века некоторые историки в своих исследованиях начали повторять предыдущую информацию или оценивать события в том же духе. Начиная с XIX и XX веков, западный колониализм стал с интересом изучать древнюю и средневековую историю народов Востока, целенаправленно искажая ее в своих собственных интересах. Идеализируя историческое прошлое и религиозное мировоззрение не-арабов (иранцев), проживающих на мусульманском Востоке, они противопоставили его средневековой мусульманской культуре, расценивая движение Хюрремизм, как возникшее социальное движение в направлении восстановления прежних царств (Сасанидов, Ахеменидов). Это более ярко проявилось во времена СССР, а советская идеология, позиционируя Хюрремизм как классовое движение, использовала его в антиисламской, атеистической и антибуржуазной пропаганде. Однако в изучении истории Азербайджана VII-IX веков среди исследователей современного мираисключительное место занимает академик Зия Буниятов. Своими ценными исследованиями он внес большую ясность в личность

самого Бабека и движение Хюрремизм. В последнее время в Азербайджане появились интересные исследовательские работы на эту тему.

Ключевые слова: Бабек, Хюрремизм, источники, ислам, мусульманские авторы, идеология, халифат.

Rauf Tofik oglu Mamedov
Analysis of the movement of Babak and Hurremism in
medieval sources

Summary

To find out how objectively Hurremism or Babek's movement is reflected in the sources, we must use special methods to determine the sources that report this, the position of their authors and the political and ideological views of the relevant political authorities, as well as to study historical events from the point of view of their ideological interests. In the old days, as always, history was written under the dictates of political power. Therefore, true history, historical images were erased from memory by pressure and distortion, gradually mythologizing in generalized archaic images of heroic epics. But in historical transition periods, the existing archetypes were raised from the level of the symbolic subconscious to the level of public consciousness and distorted, reduced to the newly emerged ideological framework.

If until the 19th and 20th centuries, Hurremism and the Babek movement were not mentioned at all, then in the Middle Ages some historians in their research began to repeat previous information or evaluate events in the same spirit. Beginning in the 19th and 20th centuries, Western colonialism began to study with interest the ancient and medieval history of

the peoples of the East, purposefully distorting it in its own interests. Idealizing the historical past and religious worldview of non-Arabs (Iranians) living in the Muslim East, they contrasted it with medieval Muslim culture, considering the movement of Hurremism as a social movement that emerged in the direction of restoring the former kingdoms (Sassanids, Achaemenids). This was more pronounced during the Soviet era, and Soviet ideology, positioning Hurremism as a class movement, used it in anti-Islamic, atheist and anti-bourgeois propaganda. However, in the study of the history of Azerbaijan of the VII-IX centuries, academician Zia Bunyatov occupies an exceptional place among researchers of the modern world. Their valuable research he contributed a lot of clarity to the identity of the Babek movement Khurramis. Recently, interesting research works on this topic have appeared in Azerbaijan.

Keywords: Babek, Hurremism, sources, Islam, Muslim authors, the ideology, the Caliphate.

Tural Vəlizadə

Qərbi Kaspi Universitetinin müəllimi
turallachin@mail.ru

Orta əsr xəritələri Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi

Xülasə

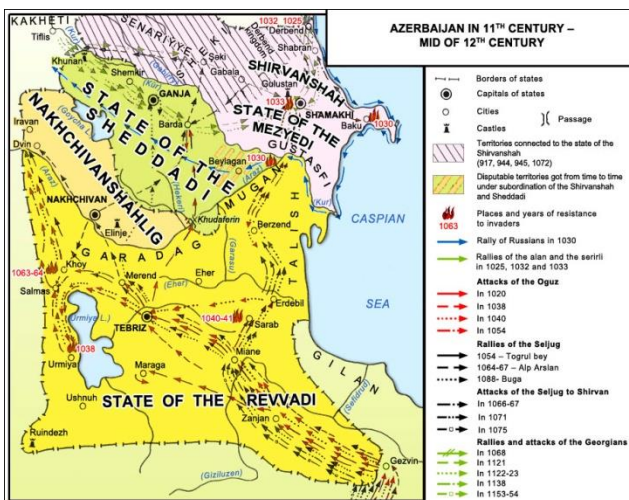
Bu məqalə Azərbaycanın orta əsr tarixi xəritələrinə həsr olunub. Burada erkən orta əsrlərdən başlayaraq son orta əsrlərə kimi Azərbaycan tarixinə aid yaradılan dəqiq,

mübahisəsiz xəritələrdən və qərəzli, yalan erməni xəritələrindən bəhs edilir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, tarixi xəritə, erməni saxtakarlıqları*

Xəritələr çəkmək, yaratmaq işinin insanlıq tarixi qədər keçmiş var. Məlum olduğu kimi, Qədimdən bəri müxtəlif xəritələr (dünya, bölgə, ölkə, şəhər və s.) hazırlanmışdır və orta əsrlər də bu baxımdan istisna deyil. Xalqımızın tarixi coğrafiyasının öyrənilməsi üçün faydalı olan orta əsr xəritələri də müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Hamburq, Bolonya, Cota, Leyden, Paris, London, Berlin və Vyanada saxlanılan qədim
ərəbvə fars əlyazmalarında Azərbaycana aid orta əsr
xəritələrinin və onların Avropa alimləri tərəfindən hazırlanmış
transkripsiyalarının fotosurətləri vardır. X-XIII əsrin birinci
yarısında tərtib olunan bu xəritələr Azərbaycanın tarixi əraziləri
haqqında həqiqəti olduğu kimi əks etdirir. Məsələn, onlardan
birində Azərbaycan əraziləri şimalda Bab al-abvabdan
("Dərbənd") bir qədər də yuxarıyadək torpaqları, cənubda indiki
Cənubi Azərbaycan ərazisini və ondan daha cənubda yerləşən
Ərməniyyə vilayətinin, əl-kəbir (böyük) və əl-sağır (kiçik) daxil
olmaqla, böyük hissəsini əhatə edir (Bəlxi, Hamburq nüsxəsi).

Xəritədə Azərbaycan ərazisinə Dərbənd, Şabran, Şəki, Qəbələ, Şəmkir, Gəncə, Bərdə, Bərzənd, Əhər, Ərdəbil, Mərənd, Marağa, Təbriz, Səlmas, Xoy, Hilat, Bitlis, Miyanə və s. şəhərlər daxildir. Xəritədə aydın görünür ki, “böyük” və “kiçik” Ərməniyyə tarixi Azərbaycan torpaqlarından cənubda yerləşib və yer adından başqa bir şey deyildir.

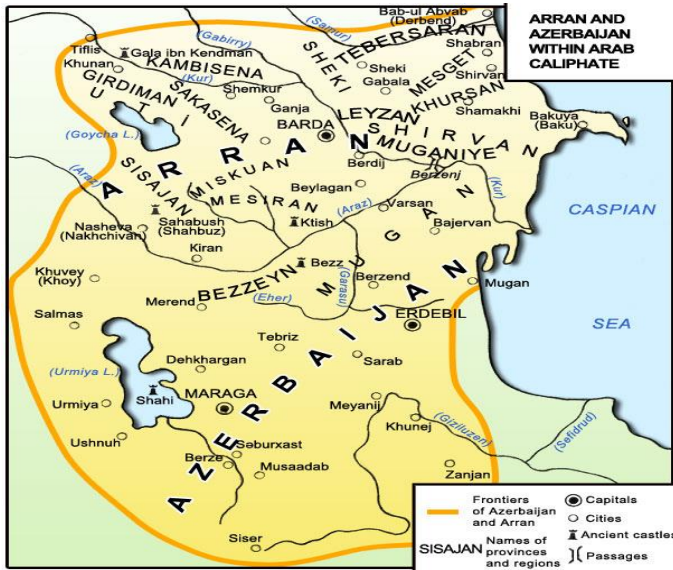
Beləliklə, bu xəritə bir daha təsdiq edir ki, erməni təbliğatının dənizdən-dənizə “böyük Ermənistan” xülyası böyük yalandan başqa bir şey deyildir. bu xəritələrin orta əsr insanının dünyaya baxışını əks etdirməsi tamamilə aydındır. Çünki onların demək olar ki, hamısı faktlar əsasında deyil, şayiələr, hekayələr, əfsanələr və gümanlar əsasında tərtib edilmişdir. Üstəlik, çox zaman dünya xəritələrinin bu baxışları Əhdi Ətiq və Əhdi Cədidə əsaslanırdı. Məlum olduğu kimi, orta əsrlərin kartoqrafiyasına ərəb kartoqrafiyası böyük təsir göstərmişdir. Araşdırmaçı Əmir Eyvazın qeyd etdiyi kimi, o

zaman ərəb xəritələrinin üzü avropalılar tərəfindən birbaşa köçürülürdü və ərəb dilindən necə gəldi tərcümə edilirdi. Məlumdur ki, orta əsrlər ərəb yazılışı çox zaman saitlənmədən istifadə etmirdi (saitlər göstərilirdi), bu, demək olar ki, bütün coğrafi adların ixtisar edildiyi xəritələrdə xüsusilə geniş yayılmışdı. Ona görə də ərəbcə RMN adətən, Ermənistan kimi deyil, Romaniya (Romeya, Rum) kimi və ya müasir dillə desək, Bizans kimi təfsir edilirdi. Ptolomeyin xəritəsi orta əsrlərdə Avropada peyda olanda, Bizans imperiyası hələ yetərinə böyük bir dövlət idi. Lakin, o, uzun müddət - artıq çoxdan Osmanlı imperiyasına çevriləndə də həttə Rum adlanırdı.

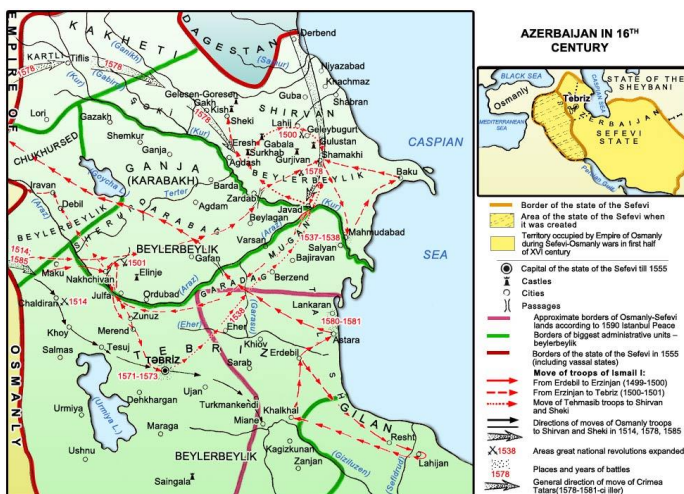
Məhz bu Rum ərazisi də ərəb dilindən “Armenia Major” kimi tərcümə edilən və XIV əsrdə Osmanlı imperiyasını lokallaşdıran bir sıra orta əsr xəritələrində göstərilmişdir. Hələ 1453-cü il gəlməyib, II Mehmet hələ Konstantinopolu fəth etməyib, imperiya da hələ bütün Kiçik Asiyaya yayılmayıb, amma o, artıq Böyükdür! Axı bu, necə ola bilər – “qədim” kartoqraflar gələcəkdə nə baş verəcəyini haradan bilirdilər?

Üstəlik, coğrafi adlar çox tez-tez hansısa orta əsr rahibi tərəfindən yalnız təkcə Bibliyada olmasına görə xəritələrə özbaşına daxil edilirdi. Bəs onlar Bibliyada necə olub ki, peyda olublar, bunu isə heç kim bilmir.

Surətləri Azərbaycana gətirilən xəritələr müxtəlif dövrlərdə və regionlarda tərtib edilib. Burada qədim Şərq alim, tarixçi və səyyahları Bəlxi (miladi 921-ci il), İstaxri (miladi 934), Müqəddəsi (miladi 985), Əhməd əl-Tus (miladi 1160), İbn Səid (miladi 1276), Nəsirəddin Tusi (miladi 1270) və digər müəlliflərin tərtib etdikləri xəritələr vardır.

XV-XVII əsrlər Avropa alim, səyyah və xəritəşünaslarının tərtib etdikləri xəritələr də çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Abraham Orteliusun 1570 və 1606-cı illərdə çap olunmuş Avropa xəritələri, Georq Sansonun 1669-cu ilə aid, Guiljelmo Blacuvun isə üzərində tarixi əks olunmayan Asiya qitəsinə aid xəritələri, Rofellenin 1506-cı il tarixli Yer kürəsi xəritəsi, naməlum müəllifin 1529-cu ildə hazırladığı və Avropa, Asiya və Afrikanı əhatə edən xəritəsi, Stalpartidin Antverpendə nəşr etdiyi dünya xəritəsi, 1562-ci ildə İenkenssononun yaratdığı Rusiya, Moskoviya və Tartariya xəritəsi, həmçinin, 1482-ci ildə Florensiyada Françesko Berlingierinin tərtib etdiyi xəritə və digər naməlum müəlliflərin əsərləri bu qəbildəndir.

Sonrakı dövr Avropa xəritəşünaslarının tərtib və nəşr etdirdikləri xəritələr də erməni təbliğatının yalan üzərində qurulduğunu sübut edir. XVIII-XIX əsrlərə aid bu xəritələrdən 1877-ci ildə tərtib edilmiş Qafqazın xəritəsi (Qota, Almaniya), A.Fon Petermannın hazırladığı Qafqazın fiziki-coğrafi xəritəsi, doktor H.Kiepertin 1854-cü ildə Berlində nəşr etdirdiyi Qafqaz ərazilərinin xəritəsi, eləcə də Gilyermo del İslenin, N.Sansonun (1724), Fridrix de Vitin (1775), Antonio Zattanın (1785) və digərlərinin xəritələri Azərbaycan həqiqətlərini təsdiqləyən tarixi sənədlərdir.

Görkəmli fransız xəritəşünası Alfons Taridin müxtəlif illərdə nəşr etdirdiyi Qafqaza və Osmanlı imperiyasına aid xəritələr xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Digər xəritələr qrupunu isə çar Rusiyası zamanı hərbi topoqrafik depoda və Əlahiddə Qafqaz Korpusunun Baş Qərargahı nəzdində tərtib edilmiş və İmperator Rus Coğrafiya Cəmiyyəti tərəfindən müxtəlif illərdə (1841, 1847, 1862, 1895,

1898, 1899, 1908, 1909, 1910 və s.) nəşr edilmiş Qafqaz və onun müxtəlif quberniya və uyezdlərini əks etdirən xəritələr təşkil edir.

Bunlardan əlavə, İstanbul Baş Nazirliyi Arxivindən Qafqaza aid Osmanlı xəritələrinin gətirilməsi də xalqımızın tarixi keçmişinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. XVII-XIX əsrin əvvəllərinə aid bu xəritələrdə Azərbaycanın tarixi coğrafiyası olduqca düzgün, obyektiv və dolğun əks olunub. Məsələn, xəritələrdən ikisində İrəvan şəhəri öz ilkin adına müvafiq olaraq, Rəvan variantında verilib. Tarixdən məlumdur ki, bu şəhər məhz yarandığı dövrdən Rəvan adlanmış və sonradan buraya gəlmiş ermənilər tərəfindən adı dəyişdirilərək hazırkı variantını alıb.

Bütün bu xəritələr Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təsdiqləməklə, erməni uydurmalarını ifşa etməklə yanaşı, bunun Qərbdə və Şərqdə ötən əsrlərdə xəritəşünas alimlər tərəfindən şəksiz qəbul edildiyini tam olaraq sübuta yetirir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi xəritələri. Bakı, 1994.
2. <https://www.rizvanhuseynov.com/2017/10/ermnistan-v-azrbaycan-qdim-orta-srlr-v.html>

Tural Valizadeh

Summary

This article is dedicated to the medieval historical maps of Azerbaijan. It deals with accurate, indisputable maps of the history of Azerbaijan from the early Middle Ages to the late Middle Ages, as well as biased, false Armenian maps.

Keywords: Azerbaijan, historical map, armenian falsification

Резюме

Эта статья посвящена средневековым историческим картам Азербайджана. В нем представлены точные, неоспоримые карты истории Азербайджана от раннего средневековья до позднего средневековья, а также предвзятые, фальшивые армянские карты.

Ключевые слова: *Азербайджан, историческая карта, армянская фальсификация*

Zəhra İslamova

t.ü.f.d., Bakı Dövlət Universiteti

zahraislamova@bsu.edu.az

XVI əsrin 40-50-ci illərində Səfəvi-Osmanlı müharibələri

Açar sözlər: Səfəvilər, Osmanlılar, Şah Təhmasib, Sultan Süleyman, Amasiya sülh müqaviləsi

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin idarəsi Şah Təhmasib dövründə (1524-1576) türk qızılbaş əmirlərinin əlində olmaqla geniş ərazini əhatə edirdi. Səfəvilərin yeni torpaqlar əldə etmək iddiaları Osmanlıları narahat etdiyi üçün bu iki güclü türk dövləti arasında toqquşma qaçılmaz idi. Sultan Süleymanın (1520-1566) 1534-cü ildən başlayaraq dəfələrlə Səfəvilər ərazisinə hücumları hər dəfə uğursuzluqla nəticələnmişdi. 1534-cü ildə İraqeyn, 1548-ci ildə Təbriz, 1553-cü ildə Naxçıvan səfərlərinin hər birində osmanlı ordu hissələri Azərbaycanın bir sıra ərazilərini, o cümlədən Bağdad, Təbriz, Bəsrə və digər bölgələri ələ keçirə bilsələr də, Şah Təhmasibin uğurlu hərbi strategiyası, eləcə də “yandırılmış torpaq” taktikası öz müsbət nəticələrini Səfəvilərin xeyrinə həll etdi. Qeyd edək ki, Şah Təhmasib osmanlı yenidənquruluşu ilə üzbəüz döyüşdən yayınmışdı,

çünki odlu silah təminatı baxımından qızılbaşların bir qədər zəif olmasını anlayaraq Səfəvi hökmdarı bu addımı atmışdı. Lakin Sultan Süleyman məhz şüə Səfəvilər ilə açıq döyüşə girmək məqsədilə hətta Avropa yürüşlərindən imtina etmişdi. Onu da qeyd edək ki, Oruc bəy Bayatın verdiyi məlumata əsasən Təbrizədək irəliləyən Sultan Süleyman şahla açıq döyüşə girə bilməyəcəyini anlayaraq Təbrizi yandırmışdı. (1, 143) Düzdür, qızılbaşlar bu hadisəni törədənlərə ağır cəza vermiş, Səfəvi sərkərdəsi Dəli Məhəmmədin başçılığı ilə osmanlılardan 40 min atlı, 70 mindən çox piyada qılınclan keçirilmişdi. Bu cəzalandırmada Şah Təhmasib özü də şəxsən iştirak etmiş, Oruc bəy Bayata əsasən “bir çox bəylərbəyi və türk görevlisinin boynunu şəxsən öz əlləri ilə vurmuşdu” (1, 144)

XVI əsrin 40-cı illərinin sonunda Ərzurumdakı Osmanlı hakimi İskəndər paşa Xoy və Çuxursəəd bölgələrinə basqınlar təşkil edirdi. Çox güman ki, mərkəzdən birbaşa əmr alan paşa İrəvan bölgələrini ələ keçirmişdi. Bu qarət və hücumlarının qarşısını almaq məqsədilə Şah Təhmasib öz oğlu İsmayıl Mirzəni Ərzuruma göndərir. Ərzurum qalası yaxınlığında iki tərəf arasında baş vermiş qanlı döyüşdə qızılbaşlar məğlub olurlar. Bununla belə qızılbaşlar bölgədə ciddi dağıntılar törədə bildilər. Hətta bununla kifayətlənməyən qızılbaşlar Kürdüstana hücum edib sərhəd məntəqələrini darmadağın edirlər. Əsas məqsəd sərhəd keçid məntəqələrində osmanlılara qarşı maneə yaratmaq və onların hücumunun qarşısını almaq idi. Eyni zamanda, Şah Təhmasibin şəxsən başçılığı ilə Gürcüstan ərazilərinə dördüncü dəfə yürüş təşkil edildi. Bu yürüş nəticəsində böyük qənimət ələ keçirilmişdir. (30 min qoyun, 10 min iri buynuzlu mal-qara, 3 min at). Gəncə bəylərbəyi Qacarlı Ziyadoğlu Şahverdi Sultan Mərkəzi Asiyada Pas vilayəti üzərinə

göndərilmişdi. Azərbaycan Səfəvi imperiyasının daxili vəziyyətində gərginliyi görən Sultan Süleyman fürsəti əldən verməmək üçün Cənubi Qafqaz üzərinə dördüncü yürüşünə başladı. İsgəndər bəy Münşinin məlumatına əsasən, Sultanın bu yürüşünün təhrikçisi Ərzurum bəylərbəyi İskəndər paşa olmuşdu (6, 163) Sultan Süleymanın Naxçıvan yürüşündən əvvəl İskəndər paşanın dəfələrlə İrəvana və Çuxursəəd bölgəsinə qarətçi hücumlarının olması və yürüşlər zamanı osmanlıların özbaşınalığı səbəbilə əhalinin narazılığı, hətta üsyan qaldırması haqqında saraya xəbərlər çatmışdı. Eyni zamanda, qızılbaşların köməyi ilə Əxlat qalasının və digər ordu-qala müdafiəçilərinin paşanı cəzalandırması istəklərinin olması xəbərləri Osmanlı sarayında təşviş ilə qarşılanmışdı. Anonim “Qızılbaşlar” əsərinə əsasən “İskəndər paşa Ərzurum hakimi idi və tez-tez Çuxursəəd bölgəsinə və ətraf bölgələrə hücum edirdi. Yalnız 1552-ci ildə qızılbaşlar Şah Təhmasibin oğlu İsmayıl Mirzənin sərkərdəliyi ilə onu qəti məğlubiyyətə uğratdılar.” (7, 35). Maraqlıdır ki, 1551-ci ildə İskəndər paşa İrəvana hücum edərkən Çuxursəəd valisi Rumlu əmirilərindən Hüseyn Can Sultan olmuşdu. O, buraya 1549-cu ildə təyin edilmiş və təyinatının ilk illərindən Ərzurum paşasına qarşı mübarizə aparmışdı. 1551-ci ildə ölüm səbəbilə başsız qalan əyalət İskəndər paşa tərəfindən hücum və qarətə məruz qalmışdı. Bundan sonra Çuxursəəddə İsmayıl Mirzə göndərilir və İskəndər paşanın hücumlarına son qoyulur. Gördüyümüz kimi, ilkin mənbələrdə İskəndər paşanın hücumları və qızılbaşlar tərəfindən buna son qoyulduğu göstərilir. İskəndər paşanın qızılbaşlara məğlub olması Osmanlının şərq sərhədlərində təhlükə yaratmışdı. Həmin ərəziləri itirmək və qızılbaşlar tərəfindən ələ keçirilməsi mümkünlüyü İstanbul hakim dairələrinin ciddi şəkildə narahat edirdi.

Ərzurum paşasının qızılbaşlar tərəfindən məğlub edilməsi xəbərini eşidən Sultan Süleyman Səfəvilərin qərbə doğru irəliləməsindən narahat olaraq Azərbaycana yürüş etmək istəsə də, "...azuqə qıtlığından bir daha (Azərbaycana) gələ bilməyərək, Hələbdə qışladı, gələn ilin yürüşü üçün silah və vəsait hazırlığı ilə məşğul oldu" (6, 167). Sultan Hələbdə 1553-cü ildə qışladıqdan sonra böyük qoşun hissəsi ilə Naxçıvan istiqamətində yürüşə hazırlaşır. Rum ordusunun gəlməsini eşidən Şah Təhmasib öz ətrafına etibarlı şəxsləri toplayaraq iki istiqamətdə qərbə doğru hərbi qüvvələr göndərdi. Birinci istiqamət Van, Vəstan şəhərləri və onların sərhəd zolağı nəzərdə tutulmuşdu. Buraya göndərilən qızılbaş hərbi dəstələri İsmayıl Mirzənin ixtiyarına verilmişdi. Eyni zamanda, əmir-divan Məsum bəy Səfəvi⁸ və Şahqulu Xəlifə Möhrdar⁹ öz hərbi dəstələri ilə bu istiqamətdə göndərilmişdi. İkinci istiqamət İsgəndər bəy Münşi tərəfindən dəqiq göstərilməsə də, buraya göndərilən qoşuna təyin edilmiş başçılar kimi Bəhrəm Mirzənin oğlu Sultan Hüseyn Mirzə Şah I İsmayılın nəvəsi olmuş,

⁸ Şeyxavənd tayfası Onlar Həzrət Sultan Şeyx Səfi əl-həqq vəd-dinin nəslindənirlər. Onların böyük əmiri Məsum bəy Səfəvidir. (O), Şah Təhmasibin hakimiyyətinəvvəllərində qorçı idi, sonra bir müddət yüzbaşılıq etdi, ondan sonra Ərdəbilvəqlərinin mütəvəllisi oldu, daha sonra isə Şah Təhmasibin vəkili oldu və 976-cı ildə (26.VI.1568—15.VI.1569) Həccə gedərkən yolda Sultan Səlimin göstərişi ilə öldürüldü (7, 11)

⁹ Zülqədər tayfasının başqa bir böyük əmiri Şahqulu Xəlifədir. Əvvəlcə Şah Təhmasibin qorçisi idi, Dəlu Şeyxinin öldürülməsindən sonra eşikağası oldu. Məhəmməd bəy Ərdivanoglunun vəfatından sonra Şah Təhmasibin möhrdarı oldu. Astrabadda sancıdan öldü. Siyahıdan anlaşılan budur ki, Səfəvilərin Möhrdar vəzifəsi irsi ötürülərək məhz Zülqədər tayfasından müəyyən olunurdu (7, 25)

Qəndəhar hakimi olmuş, 1576-cı ildə ölmüşdü) və Şahverdi Sultan Ziyadoğlu¹⁰dəqiq göstərilmişdir. (Münşi 167). Bu hərbi hissələrin əsas məqsədi göndərildikləri istiqamətdə şəhər və onun ətraflarını yerlə-yeksan etmək, dağıtmaq idi. Bunda əsas məqsəd Osmanlı qoşunlarının hərəkətinə mane olmaq, ləngitmək idi. Şah özü Bazarçaya doğru geri çəkilməmiş, əsas hərbi qərargah kimi Bazargahı müəyyən etmiş və buradan Osmanlı qoşunlarını izləməyi düşünürdü. Bu məqsədlə kəşfiyyat dəstələrindən - qaravulilərdən istifadə edirdi (6, 168).“Qaravul” döyüş başlamazdan qabaq düşmənin vəziyyətini öyrənmək və əsir ələ keçirmək üçün göndərilən kəşfiyyat dəstəsinə deyilirdi (7, 32) Bu yürüş zamanı qızılbaşlar osmanlıların əsas qüvvələri ilə üz-üzə gəlməmək taktikasını davam etdirdilər. Bu hərbi üsula əməl edən qızılbaş dəstələri düşmənin hərəkət etdiyi yollara gözlənilməz basqınlar edir, onun canlı qüvvəsinə zərbələr endirir və xeyli əsir götürürdülər. Bu hesabla Naxçıvana varana qədər Osmanlı ordusunun böyük əksəriyyəti sıradan çıxarılmışdır. Qızılbaşların açıq döyüşdən yayınma taktikası öz bəhrəsini verdi və osmanlı ordusu demək olar ki, sıradan çıxarılmış bir vəziyyətdə Azərbaycana çatdı. Sultan Naxçıvana yetişdikdə Şah özünün qələbəsinə və qüdrətini göstərmək üçün qızılbaş ordusunun hərbi paradını keçirtmək istəyirdi. Qızılbaşların 40 minlik süvari hərbi dəstələrinin keçidi artıq osmanlıların məğlubiyyətinə bir işarə idi. Vəziyyəti belə görən Sultan Naxçıvanı tutmasına baxmayaraq yenidən ərzaq

¹⁰Qacar tayfasından başqa biri Şahverdi Sultan Ziyadoğludur ki, Şah Təhmasib ona «Müsaib»deyirdi və o, Şanlı döyüşlər etmişdi—Gürcüstan padşahı Ləvasanı öldürmüş,Qorgin və Simaonu məğlub etmişdivə Bargiridə (Türkiyənin şərqində, Vandan 77 km şimal-şərqdə yerləşən şəhər)Süleyman bəy kürdü dəöldürmüşdü.(7, 29)

çatışmazlığından qoşunu geri çəkməyə məcbur oldu və osmanlılar Naxçıvanı yandıraraq tərk etdilər. Geri döənən osmanlı ordusu əhalinin müqaviməti, bəzi yerlərdə hətta hücumları ilə üzləşirdilər.

Qızılbaşlar düşmən ordusunun qüvvə toplayaraq bir daha hücum ehtimalını heçə endirmək və sülhə nail olmaq məqsədilə geri çəkilən osmanlı ordusunu təqib edir, lokal kiçik döyüşlərə girərək sultan ordusunu məğlub edirlər, bacardıqları qədər osmanlılara ziyan vurmaq, qarət etmək, tabe olmayanları öldürmək, qalanlarını isə əsir götürməyə çalışırdılar. Hətta sultanın yaxın adamı olan Sinan bəy kiçik dəstə ilə kəşfiyyət xarakterli məlumat toplamaq üçün ümumi qoşundan uzaqlaşan kimi qızılbaşlar ilə toqquşur və məğlub olaraq əsir götürülür.

Bu yürüş zamanı Sultan Süleyman qızılbaş ordularını iki cəbhədə vuruşmağa vadar etmək və Şah qərargahında çaşğınlıq yaratmaq məqsədilə şimaldan qızılbaşlara zərbə endirməyi düşünürdü. Bu məqsəd ilə Sultan Süleyman Şirvanşahlar – Dərbəndilər sülaləsindən olan Qasım Mirzəni yeniçəri ordu hissələri ilə təmin edir və Kəffəyə (Dağıstan) göndərir. Osmanlı Sultanının əmri ilə Dağıstan hakimlərindən Kumık və Qaytaq usmiləri Qasım Mirzə ilə birləşməli və Dərbənddən keçərək Şirvana daxil olmalı idilər. Plana əsasən qızılbaşların əsas hərbi qüvvələri sultan ordusu ilə müharibəyə cənuba doğru yönəlməli idi. Bu zaman Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustacılı əlində olan az bir qoşun (12 min) ilə Qasım Mirzənin hərtərəfli gücləndirilmiş ordusu ilə tək qalır. İlk hücum zamanı Abdulla xan Ustacılı qüvvəsinin az olmasını anlayır, eyni zamanda şirvanlıların qızılbaşlara xəyanət etməsini görərək açıq döyüşdən çəkinir. Şirvanlıların köməyi ilə Qasım Mirzənin Buğurd qalasını ələ keçirməsinə baxmayaraq Gülüstən qalası

yaxınlığında baş vermiş döyüşdə ağır məğlubiyyətə uğrayır və Tabasarana geri çəkilir. (6, 174-175) Qızılbaşların kəskin müqaviməti və Qasım Mirzənin bu məğlubiyyəti Osmanlı sultanının qızılbaşları iki cəbhədə vuruşmağa vədaredici planlarını alt-üst edir. Əlbəttə, Qasım Mirzə məsələsi Səfəvi sarayında ciddi narahatlığa səbəb olmuş və bunun üzərindən uzunsürən müzakirələr aparılmışdı. Belə ki, Səfəvilər Qasım Mirzənin Osmanlı sultanı üçün bir alət olduğunu və zaman-zaman bundan istifadə ediləcəyini açıq şəkildə görürdülər. Bir qrup Şirvan əyanlarının Səfəvilərdən narazılığı bu xəyanətə qol-qanaq verə bilərdi.

Bir məsələni qeyd edək ki, Qasım Mirzənin Osmanlıya qaçması, orada sığınacaq tapması, hətta ona hərbi yardım göstərilərək yenidən Şirvan taxtını ələ keçirməsinə şərait yaradılmasında Osmanlıların öz siyasi və iqtisadi məqsədləri vardı. İqtisadi cəhətdən ipək satışı səbəbilə Osmanlıdan asılı olan Şirvan və Gilan hakimlərini öz əlində saxlamaq və Osmanlıya meyli, ona tabe olan hakimlərin bu bölgələrə təyin edilməsi Porta üçün çox vacib idi. Sultan Süleymanın 1534-cü ildə Qızılbaşlara hücum etməsində dövlətin iqtisadi maraqları mühüm rol oynayır. Belə ki, xəzinənin başlıca gəliri olan ipəyin Təbrizdən Hələb və Bursaya çatdırılması məqsədilə “Şimal” tranzit, ticarət və karvan yolunun ələ keçirməsi ilə Osmanlı nəinki, əsas ipək ticarət yolunu ələ keçirir, eyni zamanda Hindistandan Yaxın Şərqədək uzanan ticarət yolunun böyük hissəsinə nəzarət etmiş olurdu. Bu məsələyə Türkiyə tarixçisi Halil İnalcikin münasibəti belədi: “Başlıca sərvət kaynağı ipeği, Tebriz yoluyla Bursa ve Haleb'e sevk eden ve böylece ekonomi bakımından Osmanlılara bağımlı olan Gilan ve Şirvan hökumdarları Osmanlı padişahını metbfi tanıdılar. Basra-

Bagdad-Haleb yolunun kontrolünü elde etmək ilə Osmanlılar, Hindistan-Orta-Doğu arasındakı bu ticarət yoluna da hakim oluyordular.” (3, 179). Unutmamalıyıq ki, 1515-ci ildə Şah İsmayıldan hiylə ilə ələ keçirdikləri Fars körfəzindən sonra portuqallar Qırmızı dənizdə hakim olmaq uğrunda mübarizə aparırdılar. Hindistandan gətirilən mallar Qırmızı dəniz vasitəsilə Aralıq dənizinə oradan da Avropaya aparılması planı portuqalların 1517-ci ildən osmanlılara qarşı ciddi mübarizəyə sövq etsə də, Sultan Süleyman dövründə bu istiqamətdə heç bir nəticə əldə etmədilər. (4, 12) Beləliklə, Sultan Süleymanın Azərbaycan istiqamətində yürüşlərin əsas məqsədlərindən birinin məhz iqtisadi maraqlar olduğunu dəqiq görmək mümkündür.

Osmanlı sultanının dördüncü yürüşünün araşdırılması zamanı siyasi və iqtisadi tərəfləri ilə yanaşı, dini cəhətini də görürük. Sultan Süleyman Səfəvilərə qarşı mübarizədə yerli hakimləri öz tərəfinə çəkməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda Qızılbaşlara qarşı dini əsas üzərində Mərkəzi Asiya xanlıqları ilə ittifaq qurmuşdu. Qeyd edək ki, Osmanlılar və Mərkəzi Asiya islamının sünni məzhəbinə etiqad edirdilər və Porta şiə qızılbaşlara qarşı dini məzhəb ayrılığından bir qarşıdurma bayrağı kimi istifadə edirdilər. Sultan Süleyman 1554-cü ildə Mərkəzi Asiya xanı Barak Novruza 300 yeniçəri və bir topçu dəstəsi göndərmişdi. Məqsəd Qızılbaşların hərbi qüvvələrini ikiye bölmək, imperiyanın həm şərq, həm də qərb istiqamətində döyüşlərə sövq etmək idi. Mərkəzi Asiya xanlıqlarının qızılbaşlara qarşı Osmanlı ilə birləşməsinə səbəb isə Həştərxanın Moskva çarlığı tərəfindən dəfələrlə hücumla məruz qalması və nəhayət 1556-cı ildə tutulması ilə onların ticarətinə dəyən böyük ziyan idi. Mərkəzi Asiyada Səmərqənd, Buxara və Xarəzm

xanları Həştərxanın geri qaytarılması ilə həm iqtisadiyyatı bərpa etmək istəyir, digər tərəfdən Həcc yolunun bu istiqamətdən bərpasını istəyirdilər. (3, 181)

Yerli hakimləri öz tərəfinə çəkmək məqsədilə də bir çox addımlar atılmışdı. İlk olaraq onu qeyd edək ki, Sultanın 16 noyabr 1554-cü il sərəncamına əsasən Rəvan qalasını ələ keçirdiyinə görə Batum bəylərbəyinə ildə üç min akçalıq gəliri olan timar – torpaq sahəsi hədiyyə edilmişdi. (8, 72-73) Bu sənəd Osmanlı hökumətinin yerli hakimlərdən istifadə edərək onlara müxtəlif hədiyyələr verməklə şirnikləndirməsi və yerlərdə münaqişə ocaqları yaratmasını bir daha göstərir. Bu münaqişələr vətəsilə Osmanlılar Səfəvi ordusunda və müdafiə hərbi hissələrində çaşğınlıq yaratmaq, qüvvələri parçalamaq məqsədi güdürdü. Hadisələrin sonrakı gedişatı bu istiqamətdə olan siyasi fəaliyyətin də uğursuzluqla nəticələndiyini göstərir.

Naxçıvan yürüşünün istənilən nəticəni verməməsi və Şirvan istiqamətində siyasi uğursuzluq Osmanlı sultanının Şah Təhmasib ilə sülh danışıqlarına başlamağa vadar etdi. Məhz Naxçıvandan geri qayıdan Sultan Süleyman baş vəzir Məhəmməd paşaya danışıqlara başlamağa və müqavilə hazırlamağı tapşırır. Əsirlikdə olan Sinan paşa ilə birlikdə Şahqulu bəy Qacar Osmanlı sarayına gedir və sülh danışıqlarına başlamaq üçün razılıq alır. Onu qeyd edək ki, ilk olaraq Sultan Süleyman özü sülh danışıqlarında maraqlı idi. Danışıqlara başlaması haqqında razılığa göstəriş kimi Şahqulu bəy Qacar ənam və hədiyyələr ilə geri göndərilmişdi. Osmanlı qoşunlarının təqib edilməməsini göstərmək üçün Şah Təhmasib qoşununun böyük hissəsini Gürcüstana göndərir. Şahın öz qoşunlarını sərhəddən geri çəkməsi artıq danışıqların davamı üçün başlanğıc oldu.

Danışıqların ikinci mərhələsində Qaradağ sufilərindən Fərruxzad bəy Qəraroğlunun fəaliyyətini görürük. Beləki, Osmanlı sultanının adından dostluq, sədaqət və sülh təklifli məktub məhz bu Səfəvi elçisi ilə Təbrizə göndərilmişdi.

Amasiyada müqavilə 1555-ci il mayın 29-da imzalanır. Şərtlərinə əsasən Səfəvilər bütün Azərbaycanı, Şərqi Gürcüstanı Qarsa qədər olan torpaqları əlində saxlayır. Qars vilayəti boşaldılmış ərazi kimi tanınır və əhalisi köçürülür. (neytral zona) Bağdadla birlikdə İraq-i Ərəb və Qərbi Gürcüstan sultanın əlində qalır. İsgəndər bəy münşiyə əsasən Mesq, Kartli, Kaxetiya Səfəvilərə, Başaıçiq, Dadyan, Kuryan Trabzon və Trablisə qədər ərazilər Osmanlıya verilir.

Halil İnalçikin əsərində Amasiya müqaviləsinə əsasən Təbriz və Bağdadın Osmanlının əlinə keçməsi məsələsi verilmişdir ki, bu məsələ mənbələr ilə öz təsdiqini tapmır. (Halil səh 180)

Müqavilənin müddəti İsgəndər bəy Münşiyə əsasən “Hər iki hökmdarın bu həyatda olduqları vaxt ərzində tərəflər arasında dostluq bərqərar oldu.” (6, 169). Buna baxmayaraq 1566-cı ildə Sultan Süleyman vəfat etdikdə, hakimiyyətə gələn oğlu Sultan II Səlim (1566-1574) müqavilənin müddətini uzadır və sülh-dostluq münasibətlərini davam etdirir.

1514-1555-ci illərdə davam etmiş Səfəvi-Osmanlı müharibəsi Amasiya sülhü ilə başa çatdı. Azərbaycanda möhkəmlənə bilməyən osmanlılar İraqi-Ərəb, Səfəvilərin qərb sərhədləri boyunca ərazilərini ələ keçirdilər. Qars rayonu iki dövlət arasında bitərəf zona elan olundu. Azərbaycan ərazisi Səfəvilər dövlətinin tərkibində qalsa da, məhz bu müharibə nəticəsində dövlətin paytaxtı Təbrizdən Qəzvinə köçürüldü və Təbriz ölkə idarəsindəki yüksək mövqeyindən məhrum oldu (11,

37)Səfəvilərin Amasiya müqaviləsindən sonra Kiçik Asiyaya yürüşlərinə fasilə verildikdən sonra Sultan Süleyman Avropaya yönəldi, Macarıstanı ələ keçirmək məqsədilə xristian dövlətlərlə mübarizəyə başladı. Əslində bu müharibə iki türk dövlətinin real gücünü göstərsə də, bir-biri ilə vuruşaraq zəif salması Avropanın qələbəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

- 1 Elçilik katibinin kalemindən Safavilər Oruç bey (Don Juan) 1560-1604. Çeviri Leyla Aksüt Kuzucular. Ankara, Yurt Kitap-Yayın, 2014, 307 seh.
- 2 Əfəndiyev O.Azərbaycan Səfəvilər dövləti.Bakı,”Şərq-Qərb”,2007,344 səh.
- 3 Halil Inalcık. Devlet-i Aliyye Osmanlı imperatorluğu üzerine araştırmalar – I. Klassik dönem (1302-1606) siyasal, kurumsal ve ekonomik gelişim. İstanbul: Türkiye İş bankası Kültür yayınları, 2009, 377 Seh.
- 4 Halil Inalcık. Osmanlı ve Avrupa. Osmanlı Devletinin Avrupa tarihindeki yeri. İstanbul: Kronik kitap, 2019, 269 seh.
- 5 Hasan-i Rumlu. Ahsenü-t tevarih. Çeviren Prof. Dr. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020, 652 seh.
- 6 İsgəndər bəy Münşi Türkmən. Dünyanı bəzəyənAbbasın tarixi (Tarixə-ələmarayə-Abbasi).Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2010, 1144 səh.
- 7 Kızılbaşlar tarixi. Tarih-i KızılbaşanTercüme ve notlar Tufan Gündüz. İstanbul, Yeditepe yayınevi, 2016, 134 seh

- 8 Osmanlı belgelerinde Azərbaycan. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 2015, 624 seh.
- 9 Osmanlı tarihi. J.Von Hammer. İstanbul: kamer yayınları, 2017, 473 seh.
- 10 Osmanlıların Kafkas ellerini fethi (1451-1590). Dr.M.Fahrettin Kırzioğlu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, 550 seh.
- 11 Piriye V.Z. Azərbaycan tarixi Azərbaycanın tarixi siyasi coğrafiyası. Bakı: "Müəllim", 2006, 148 səh.
- 12 Türklerin Altın Kitabı. Destanlar devrindən günümüze tarihi coğrafiyası, kültür ve sanatı. Refik Özdek. Cild 2. İstanbul, Tercuman tesisleri, 1990, 348 seh.

Safavid-Ottoman wars in the 40s and 50s of the 16th century

During the reign of Shah Tahmasib (1524-1576), the Safavid state of Azerbaijan was in the hands of the Turkish Qizilbash emirs and covered a large area. The Safavids claimed new lands, and this worried the Ottomans. a clash between these two powerful Turkish states was inevitable. Sultan Suleiman (1520-1566) repeatedly attacked the Safavid territory from 1534 and failed each time. In the late 1640s, the Ottoman ruler of Erzurum, Iskander Pasha, raided the Khoy and Chukursaad regions. It was these attacks that prompted Sultan Suleyman to march on Azerbaijan for the fourth time. During this march, the Ottomans used Qasim Mirza, a descendant of Shirvanshakhs, and other local rulers. They also wanted to strike back at the Safavids by providing military weapons to the khans of Central Asia. Despite all these measures, the Amasya peace treaty was finally signed in favor of the Safavids. This laid the foundation for the preservation of peace for a long time.

Keywords: Safavids, Ottomans, Shah Tahmasib, Sultan Suleyman, Amasya peace treaty

Сефевидско-османские войны 40-50-х годов XVI века

Управление государством Сефевидов во время правления шаха Тахмасиба (1524-1576) находилось в руках турецких гызылбашских эмиров и занимало большую территорию. Сефевиды Кизилбаша претендовали на новые земли, и это беспокоило османов. Столкновения между этими двумя могущественными турецкими государствами были неизбежны. Султан Сулейман (1520-1566) неоднократно нападал на территорию Сефевидов с 1534 года и каждый раз терпел поражение. В конце 1640-х годов османский правитель Эрзурума Искандер-паша совершил набег на районы Хой и Чукурсаад. Именно эти нападения побудили султана Сулеймана в четвертый раз пойти на Азербайджан. Во время этого марша османы использовали Касима Мирзу, потомка Ширваншахов, и других местных правителей. Они также хотели нанести ответный удар Сефевидам, предоставив военное оружие ханам Средней Азии. Несмотря на все эти меры, Амасийский мирный договор в конечном итоге был подписан в пользу Сефевидов. Это на долгое время заложило основу для сохранения мира.

Ключевые слова: Сефевиды, Османы, Шах Тахмасиб, Султан Сулейман, Амасийский мирный договор

a) Ortaçağ Azərbaycan tarixinin arxeoloji, etnoqrafik, numizmatik və digər elmlər vasitəsilə öyrənilməsi məsələləri

Taleh Aliyev

PhD on history, Associate Prof.
Institute of Archaeology and Ethnography
Azerbaijan National Academy of Sciences
taleh.ali@mail.ru

Lay-Shirin christian temple

Abstract. Article had been dedicated one of the early medieval fortified temple Lay-Shirin which situated in Zarna village of Gakh district (Azerbaijan Republic). Fortified temple which situated in the north part of Cambysena province of Caucasian Albania was built at the territory which named Lay-Shirin in the left bank of Zarna river. As a result of the archaeological excavations which had been led by Oghuz-Gakh archaeological expedition Zarna fortification were studied. Plans of Zarna fortification, alban temple which situated in, were prepared by us. Pottery samples which had been unearthed during archaeological excavation in the fortified temple complex concerned to Early Medieval period.

Keywords: Lay-Shirin, Caucasus Albania, Christianity, Albanian temple

INTRODUCTION. There are a number of fortresses, fortifications, dwellings and Christian temples in the historic territory of the Cambysena province of Caucasian Albania. One of them is Zarna fortification. The monument is located in the area called Lai-Shirin in the north of Zarna village of Gakh region (Azerbaijan Republic). In 2012, N.A. Alishov carried out

archaeological survey in the fortification and prepared the preliminary plan of the Albanian Temple located there [1, p. 98]. An initial plan for the protective walls of the Zarna castle was prepared during the archaeological excavations carried out by us in 2018 [2]. Oguz-Gakh Archaeological Expedition (head of Archaeological Expedition Taleh Aliyev) excavated in 2019 at the fortified temple complex. Research carried out by us has enabled us to prepare a comprehensive plan of the early medieval monument [3][Figure 1; Figure 2].

MAIN RESEARCH.Our research at Zarna Castle suggests that there are various building remains, water and food storage in the area of about 1 ha. Inside the castle, two parts of the long-standing remains of the north-south wall are traced. One of the important buildings of the Zarna castle is the Albanian temple, located at the south-west corner of the fort [1; 2].

The Lay-Shirin temple, located inside the Zarna Castle, was built with brick mortar from rock and river stones. Nearby there are tandem sites, construction debris and ponds. The diameter of the pool is 6 m. The available depth is 4 m. The inside was waterproof. The walls were destroyed because of natural process or earthquake through the outside and fell inside. There were three large wall remnants there. It extends to a wall 5 m long and 1 m wide.

The general plan of the Zarna fortified temple is also reflected in the peculiarities of the fortifications built by relief [Figure 1]. One of the key issues during archeological research at the Zarna castle was the refinement of the fortifications. First of all, we checked the measurements using primitive measurements for the purpose of the test, and then we made the

point with GPS. As a result, it was concluded that the fortified settlement, built on the left bank of the Zarna river, at the center of high mountains on the side of the river, 600 meters above sea level, was built to provide relief and strategically important protection [3].

The fortress walls, which extend from north-east to south-west, are 120x63 m. The entrance is from the north. From the entrance to the left, the brick, wall next to the tower, the auxiliary part, then the long wall, and the wall remains until the relief reaches the corner. Then, in a clockwise direction, the rear of the fortress adjoins the relief to the point where the Albanian temple is located, with a wall adjacent to the water reservoir near the temple. After the reservoir, the relief form of the fortress that runs through the back of the hedgehog wells ends with a wall remnant on the right side of the entrance.

The Albanian temple in the fortress was built in a secure area in the southern part of the fort. The lower floor is built deep and the next layer is laid. This is a kind of building block. The construction of the temple built by brick from the nearby brick wells is perfect. In the outer part of the north-west corner of the temple, the seat of the mid-sized pitcher was discovered during excavation. Next to the north wall were found ceramic tile parts used for the building of the temple's ceiling. There are also pieces of pottery water tubes used for laying the water line. Parts of pottery were also revealed from that section. Behind the temple, at the west end, there is a pool and a remnant of wall above. Recently, remnants of hedgehogs were recorded in the north-western part.

As a result of archeological excavations in the Albanian temple in Zarna Castle, the interior of the monument was

revealed. The Albanian temple was built with river lime mortar. The total dimensions are 13x9 m (12.95x8.85 m). The thickness of the wall is 90 cm and 80 cm. The size of river stones used during construction varies between 30x20x10 cm and 35x25x10 cm. After removing the soil at a depth of 0.5-0.7 m, the floor was unearthed. The doors of the temple were unearthed; the walls of the rooms were exposed and cleaned. The survived part has been opened. The exterior of the shrine is situated at high altitude, and the exposed arched structure is cleared. Its archetype is built in accordance with the symmetry of the altar of the temple. The lounge floor is better than any other place. It was found out that the lower lash was poured out and flat stones were laid on it. So the floor was flat and neat. The destructive effect of tree roots completely destroyed the top of the floor. Only a small part of it remained in the form of scrap. Only the central lounge and the lower floor in the entrance to the hall between the pastofory and the hall remained neatly. The surviving part of the south-west corner of the hall was also completely cleaned. This part of the soil that was underground was excavated [3].

The common entrance to the temple is from the west. Once inside, there is a front hall entrance. To the south, after the corridor-shaped passage to the east, there is a direction towards the pasture. At first glance, the reminiscent of the narthex actually acts as a corridor for comfortable movement to the hall and pastofory. Interestingly, the southern wall of the temple also has access to the mentioned section. It is also possible to enter the hall from the south. On the south side of the main wall facing the south entrance of the hall is another entrance adjacent to the previous entrance. From the intersection of those

entrances, it is possible to climb into the pastofory and enter the lobby, complete with a small altar. Unlike the main altar, the western portion of the lodge's apartments is straightened. In the east, a semi-circular apex complements the temple. The southern wall of the temple also collapsed as a result of an earthquake or other natural disaster. The part was also cleared and the remains of the wall were revealed. The west and south walls of the temple also cleared and reached the floor inside. Pastofory flooring has been destroyed by the devastating effects of tree roots, with the exception of niche. There the soil layer was opened. However, the entrance to the pastofory and the lower lash beyond the walls give reason to think of its floor. While the floor portion of the small altar, completed in the east, remained intact. The corridor-shaped south-western part has also been affected by the devastating effects of hardwood and shrub vegetation in some places, and in some parts, the hedgehog layer survives. Archaeological excavations have revealed chairs, mouths and locks on pottery near the temple, lounge, pastofory and entrance. There were also ceramic tiles covering the temple's ceiling and pottery tubes that provided water to the temple. Researches give evidence that the water line in the temple came from a nearby area. It is also based on our opinion that a 6 m diameter deep water pool, located at the end of the castle on the south-west corner of the Albanian Temple. The same structure was constructed in a circular form with lime sludge from the river stone and plastered inside. Above it is the remains of the fortress wall to the south. The pottery products obtained from archaeological excavations date back to the 5th and 9th centuries.

CONCLUSION. Our research indicates that the fortress and the Albanian temple belonged to the Early Middle Ages. The temple, built during the flourishing of Caucasian Albanian architecture (V-VII centuries), was restored in the VIII-IX centuries. Small bricks were also used during the reconstruction. Thus, both the specifics and the plan, the materials found suggest that the Zarna castle and the Albanian temple belong to the V-IX centuries [3]. Early medieval Takhtali Albanian Christian temple in Zarna village also was found and prepared plan of the monument by us [Figure 3].

Thus, the early medieval Lay-Shirin (Zarna) fortified temple, located in the village of Zarna in Gakh region (Azerbaijan Republic), is known for its unique architectural style and importance as a castle and temple complex. Archaeological research suggests that the fortification is one of the most important strategic points for Caucasian Albania.

REFERENCES:

1. Alishov N.A. (2013) About Christian monuments in the territory of Gakh, Zagatala and Balakan regions of Azerbaijan // Pedagogical University News, Baku, N 1, p. 85-103
2. Aliyev T.V. (2018) Report of archaeological research works of the Oguz-Gakh archaeological expedition in 2018 // Scientific Archive of the Academy of Sciences of the Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, 300 p.
3. Aliyev T.V. (2019) Report of archaeological research works of the Oguz-Gakh archaeological expedition in 2019 // Scientific Archive of the Academy of Sciences of the Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, 320 p.

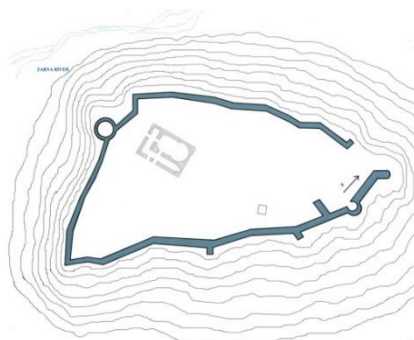

Figure 1. Plan of Zarna fortified temple (1:20 m) (Taleh Aliyev)

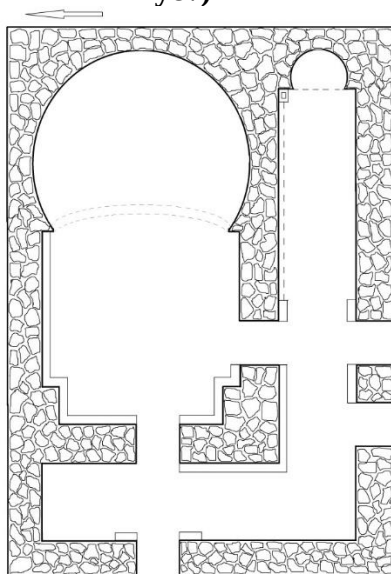
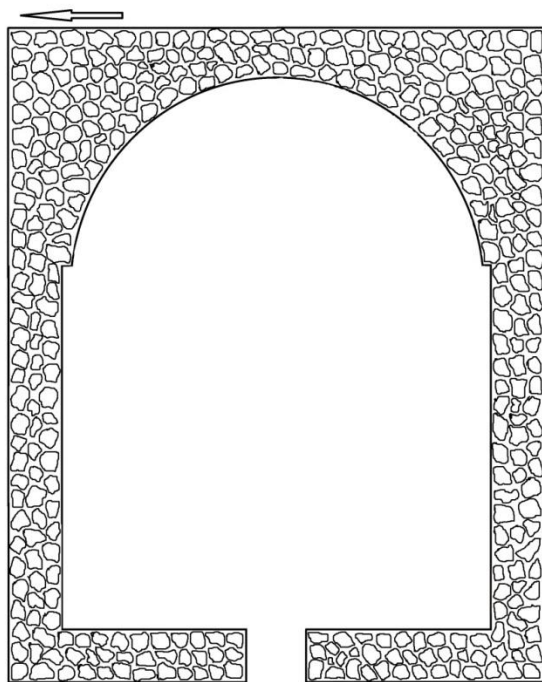

Figure2. Plan of Zarna albanian temple (1:20) (Taleh Aliyev)

**Figure3. Plan of Takhtali albanian temple (1:20)
(Taleh Aliyev)**

Pirağa İsmayılzadə

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Arxeologiya və
Etnoqrafiya institutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə
doktoru

Evliya Çələbinin Səyahətnaməsində Azərbaycan etnoqrafiyasına dair

Açar sözlər: Azərbaycan etnoqrafiyası, Evliya Çələbi, Səyahətnamə, maddi mədəniyyət, orta əsr yaşayış evləri, Təbriz, Mil-Muğan, Şirvan.

Məlumdur ki, 1640- cı ildən Bursadan başlayan və 1680 – ci ildə Misirdə sona yetən səyahət zamanı Evliya Çələbi öz müşahidələri əsasında on cildlik əsərində təkcə XVII əsr Osmanlı coğrafiyası haqqında deyil, həm də Azərbaycan xalqının məişət və mədəniyyətilə bağlı dəyərli məlumatlar vermişdir. O, dörd dəfə Azərbaycanda olmuş və əsərinin iki yüz səhifəsini azərbaycanlılar əsr etmişdir. Səyyah Azərbaycana səfəri zamanı keçdiyi əyalətlər, qəsəbələr və kəndlər haqqında tarixi, ictimai və siyasi məlumatlarla yanaşı, bu torpaqlarda yaşayan xalqların etnik, dil, din, adət-ənənələrinə dair bir sırada yerli məlumatlar verir. Səyyahın ilk səyahəti 1646- cı ildə Cənubi Azərbaycan ərazisindən başlamışdır. Təbrizdə keçirdiyi iki aydan sonra Rəvana, daha sonra Şirvana, 1647- ci ilin fevralında isə Bakıya gəlmişdir (1,s.12). Ümumiyyətlə səyyahın diplomatik səciyyə daşıyan səfərlərində göstərilən Azərbaycan torpaqları, tarixi - etnoqrafik baxımından bu günə səs-ləşən Azərbaycan əraziləridir. Bu təbirin əhatə etdiyi tarixi-coğrafi ərazi şimali və cənubi Azərbaycanı, Naxçıvan, Ermənistan, Dərbənd və Tiflisə qədər olan yerləri tərkibinə almaqdadır (2,s.25).

Səyyah Azərbaycanın milli memarlıq nümunələrindən bəhs edərək “Rumun qəhqəhəsi-Həsənabad qalasının vəsfi”dən mükəmməlməlumatlar vermişdir. Azərbaycanın Ağqoyunlu dövlətinin əsasını qoyan Uzun Həsənin dövründə bu qala inşa edilmişdir. Azərbaycanın maddi mədəniyyət nümunələrindən sayılan və müdafiə istehkamlarından biri də Həsənqalası olmuşdur. Araz çayı sahilində qərarlaşan bu qala yerli əhalini, sənətkarlıq mərkəzlərini qorumaqla iki hissədən, rabat və ərkdən ibarət idi. Rabat iki qatlı daş hörgüsündən ibarət omaqla, ətraf çevrəsinin uzunluğu altı min addım olmuşdur (2,s.33). Həmin dövrdə Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin funksional memarlıq – planlaşdırma quruluşunda ərək (forşad) və rabat (məhəllələr) adı ilə müəyyənləşən əraziləri görmək mümkündür. Ənənəvi olaraq şəhərin ərək hissəsində saray, rəsmi binalar, eləcədə onlar üçün ayrılmış rəsmi sahələr vahid planlaşdırma kompleksi şəklindəistehkam, yəni müdafiə divarları ilə əhatə olunurdu. Rabat ərazisinin topoqrafik quruluşundan aslı olaraq, mürəkkəb və qarışıq küçə şəbəkəsi ilə, ərkin ətrafında yerləşirdi. Əsasən rabatın daxilində və ya böyük meydanın ətrafında tava daşlar yerə döşənərək vahid şəhər planlaşdırma kompleksini təşkil edirdi. Məhz bu mərkəzi küçə şəhərin ticarət-istehsalat bölməsinə aid idi. İstehsalat binaları eyni zamanda hazırlanmış malların satışı işində, ticarət məqsədləri üçün də istifadə olunurdu (3, s.162).

Səyyah təsvir edir ki, həmin “qala içində beş yüz doxsana yaxın damları torpaq örtülü alçaq, işlək qış evləri vardır” (2, s.34). Görünür etnoqrafik baxımdan belə xalq yaşayış evləri Azərbaycanın arxaik ev tiplərindən olan, “bağdati, qarğı evlər, covustan, qom ev, gil-saman evlər, o cümlədən daxal” evlərə uyğun inşa edilmişdir. Azərbaycanın Kür-Araz tarixi – etnoqrafik bölgəsini təşkil edən Mil-Muğan,

Şirvantarixi-siyasibölgələrində belə evləri “daxma, daxal, salyani” ev tipləri kimi xarakterizə edirlər (4, s.218). Səyyahın təsvir etdiyi damı torpaqla örtülü evlərə Azərbaycanın hər yerində, o cümlədən Bakı şəhəri yaxınlığında yerləşən Qala kəndində də rast gəlmək mümkündür. Belə tipli elərə dublalı evlər deyirlər. Bu tip konstruksiyalı tikililər yalnız yaşayış binalarına məxsusdur. Dublalı evlər birmərtəbəli olmaqla, üzərində dublaların – təndir və ocaq günbəzlərinin evin siluetində yaratdığı canlanma ilə seçilir. Binanın fasadına dekorativ zənginlik gətirən daş navalçalar, maili dam örtüyündə yağıntı sularının yığılmasını tənzimləyir (5, s.76). Dublalı evlərin torpaq örtüyünü yumru oval şəklində olan “dam daşı” ilə bərkidirdilər. Əslində dublalı evlər, iki buxarılı, iki bacalı evlər kimi xarakterizə edilməlidir. Digər tərəfdən səyyahın “işlək qış evləri” deməsi fikri yerli əhalinin əkinçilik və maldarlıqla məşğul olunmasına işarədir. Qədim türklər köçəri maldarlıq tipi ilə məşğul olmaqla, bir növ əski dünya sivilizasiyasının daşıyıcısına çevrilmişdir. Həm əkinçilik, həm də maldarlıqla məşğul olan Azərbaycan əhalisinin təsərrüfat məişətini etnoqrafik ədəbiyyatda “örüş-tövlə, örüş yaylaq tipli maldarlıq formasına aid edirlər” (6, s.17). Yaylaq heyvanların yay zamanı otarıldığı yerə deyilir. Köçmə maldarlıqda, heyvan sürüləri iqlim şəraitinə uyğun olaraq düzənlik rayonlardan yayda bir necə ay müddətində dağa, qışda isə əsas yaşayış yerinə qayıdır (7, s.82). Nəticə etibarilə dağ və düzən əhalinin daima bir yerdə olması iqtisadi şərait yaratmaq baxımından etnik konsolidasiya proseslərini gücləndirirdi (8, s.27).

Səyyah Naxçıvan torpağında Böyük Qarabağlar yaşayış məntəqəsini təsvir edərkən yazır ki, burada on min miqdarda bağlı və bağçalı ev, yetmiş mehrab, qırx minarəsi olan camelər,

xanhamamı, çoxlu bazarları olmaqla, meyvələrinin bənzəri heç bir diyarda yoxdur. Elçi ilə bir bağı gəzərkən Yazdan Qulu adlı bir bağban iyirmi altı cür şirəli armud gətirdi. Mələsə, abbasi, ürdübari adları ilə tanınan armudların abət şərbəti kimi dadlı və şirəlidir. Böyük bazarlarında pak və pakizə işçilərinin bişirdiyi cürbəcür Rəvan düyüsündən olan plovlarının hərisəsi, sifri ləziz və xoş ətirlidir. İşçiləri olduqca təmizdir. Zira cümləsi müsəlmandır. Bu Əcəm diyarında bütün yeyəcək və içəcək satanlar arasında əsla rum və erməni yoxdur. Rumlular ancaq ticarət üçün gəlib gedərlər. Amma yəhudi və şiə, təbərrayi və qurayi çoxdur, mülhidlər, zindiqlər, cəbri, qədəri, hürufi, zəmini və s. kimi batil məzhəblər və yolunu azmış firqələrdə rast gəlmək mümkündür. Qarabağdan a doqquz saat qibləyə tərəf getdikdə Nəqşi-cahan, Naxşivan qalasını görmək mümkündür. Səyyah yazır ki, həqiqətən, cahanın nəqşi olan Naxçıvan rəngarəng, buqələmun naxışlı şəhərdir. İndi də Azərbaycan-Ucan həddində ayrıca xanlıqdır ki, xanlığın iki min əsgəri vardır. Etimadövləsi, kələntəri, münşisi, dargası və s. vardır ki, bu əsnaflar hökumət işçisi hesab edilir. Eyni zamanda müstəqil qazisi və şeyxülislamı da mövcuddur. Bu şəhəri qədim zamanlarda Şah Əfrasiyab inşa etdirmişdir ki, burada əcdadlarının dəfn olunduğu sərdəbələri görmək olar. Onların hakimiyyəti zamanında bu Naxşivan o qədər abad və müzəyyən imiş ki, çölündə-düzündə bir addım da boş yer yox imiş. 1291-1292-ci illərdə moğollar şəhəri dağıdaraq xarabazarlığı döndərmişlər. Daha sonra Şah İsmayıl gəlib bu şəhəri bərpa etmiş və daha sonra 1603-cü ildə Osmanlı sultanı III Mehmed Naxçıvanı istila etmişdir. Şəhərin abu-havası kəskin keçir, yəni iqlimi kontenentaldır. Bağ və bağçası azacıq olmaqla meyvəli ağacları da azdır. Amma nəbatatının ən tərifiəsi yeddi növdə

becerilənəlvən pambığıdır. Məsələn, pənbeyi-zağı, mollayı, zəfərani, ləli, xas və bəyaz pambığı ilə yanaşı taxıl və buğdası dünyada məşhurdur. Sənətkarlığın hər növünə, o cümlədən bəhrəpuriqələmkarların çit-pambıq dəstərxanları məşhuri-cahani-nəqşvandır. Bütün çölləri geniş ərazilli və bərəkətli arpa zəmiləridir ki, dörd vüqiyyə qara arpasını bir at yesə kifayətdir. Olduqca yağlı arpası və bostanlarında su tuluğu kimi qovunu və qarpızı olur(2,s.44-45). Görünür yağlı arpa dedikdə, Azərbaycanda və Muğanda geniş yayılmış şeşpəri arpa növünə işarə edir (9,s.15). Abu-havasının lətafətindən məhbub və məhbubəsinin simalarının rəngi bəyazdır. Kişiləri zər-zibalı tac şəkilli başlıq sarıyıb “qələmkari libas” geyər, zənənləri “çaxçur”(qadınların geydikləri balağı büzməli enli şalvar növü),ayaqlarına isə əlvən keçədənyaşıl, qırmızı, narıncı, turuncu papuş geyərdilər. Burada səyyah çaxçuru ayaq geyimi kimitəsvir etmişdir (2, s.45).Amma Azərbaycanda qadınalt geyimləri kompleksinədaxil olan çaxçur, bir qaydaolaraq, şəhər əhalisinin,xüsusilə də varlı və kübar ailələrin geyimi kimi mövcud olmuşdur. Ayağı büzməlişalvarı xatırladan bu geyimnövü Yaxın və Orta Şərqlərlərində, Orta Asiya vəQafqaz xalqları arasında geniş yayılmış, Ön Asiya vasitəsiləAzərbaycana da keçmişdir.Çaxçur geyim tipi Gəncədə, Naxçıvanda, Abşeronda, Şirvan və Mil-Muğanda (Şamaxı, Basqal, Lahıc) daha çox istifadə olunurdu(10,s.116).Çaxçur xüsusilə yağmurlu havalarda geyilmək üçün əlverişli sayılır və balaqları topuğa qədər büzməli olurdu. Hər balağı 3-4 taxtadan biçilən çaxçuru varlılar tafta, darayı, mov və s. ipək parçalardan, kasıblar isə ucuz pambıq parçalardan (çit, satin və s.) tikirdilər. Səyyahın təsvir etdiyi “qələmkari libas”, əslində papaq növüdür. Qələmi, qələmkari adlanan bu papaq növü hündür, həm də

boyvəboy bütöv dəridən biçilib tikilirdi. Varlılara məxsus olan bu papaq növü “şişkəri”, “qacarı”, “qocu papağı” adı ilə də məlum idi (11,s.80). Səyyah yazır ki, “qadınları sivri başlıq geyib, üzlərinə bəyaz dördkünc üzər bürüyüb, ayaqlarına əlvan çəkmə geyərlərdi”(2,s.45).Buradaqadın baş geyimi kimi xatırlanan “sivri başlıq” çutqunun təsviridir. Eni 25-30 sm. olan çutqu ayağı açıq torbanı xatırladırdı. Çutqunu bahalı ipək parçalardan tikirdilər. Çox vaxt onun astarı çit parçadan olurdu. Baş tərəfi 10-15 sm. ortadan yarıq, qulaqcıqları isə kəmçik düzəldilirdi. Onun ələyinə saçaqlı “pürçüm” tikilirdi. Ondan yuxarıda dar bafta, onun üstündən isə 8 sm. enində zərxara və enli bafta olurdu. Çutqu geyilərkən onun qabağına adətən, “çutquqabağı” tutulurdu (11,s.91). Buradan aydın olur ki, “bəyaz dördkünc üzər” həmin “çutquqabağı”dır. Çutqunu başa bağlamaq üçün onun küncələrinə yarım metr uzunluğunda qaytan tikilirdi. Cavanların çutqu qaytanı “pitik” və yaxud “qotazla” tamamlanırdı. Çutqunun üstündən “üzər” görünmək şərti ilə, daha sonra cuna çəkkər, onun üstündən isə kələğayı və ya tor örpək örtərdilər. Azərbaycan qadınlarına məxsus bu baş geyimi XIX-XX əsrin əvvəllərində də geyinilmişdir (12, s.87).

Daha sonra səyyah yazır ki, məhbubları, yəni kişiləri “cürbəcür xəz və kürklərdən İsfahan bürkü geyib ürək ovlayan şahzadələr tək xuraman rəftar deyil, həm də nəzakətlə, incə xoş söhbət edərlər”... (2, s.45). Əslində Azərbaycanda adətən, Mil-Muğan bölgəsində İsfahan, Şirvanda isə Ərdəbil kürkü dəbdə olmuşdur. Arif Mustafayev yazır ki, “keçmişdə Xorasan və Ərdəbil kürkcülərinin hazırladıqları məmulat daha geniş şöhrət qazandığından Şirvanda kaval kürk həmin şəhərlərin adı ilə “Xorasan” və ya “Ərdəbil kürkü” adlanırdı” (11,s.78). XIX əsrin ədəbiyyatında göstərilir ki, yerli dərilərlə iş görən papaqçılardan

fərqli olaraq qaragül aşılı quzu dərisindən papaqtikən ustalar çox vaxt “börkçü” adlanırdı. Börkçülük sənəti xeyli diqqət və səy tələb edirdi. Sifarişçininistəyindən aslı olaraq börk ”kəsik”, yaxud “bütöv” formada tikilirdi. Kişilərin baş geyimi olan “börk” haqqında məlumatı erkən orta əsrlərin dastanı olan “Kitabi-Dədə Qorqud”dan almaq olar (10,s.102). Amma “İsfahan börkü” adlı kürk azərbaycanlıların məişətindətəsədüf edilməmişdir.

Təbrizə gələn səyyah şəhəri Azərbaycanı İranın taxtı kimi vəsf edərək yazır ki, şəhərə “moğol dilində Tivris deyirlər, lisani-farsidəTivriz, dehqani dilində Tabriz, ana dilində Təbriz deyirlər; bütün dillərdə təb, isitməni, qızdırmanı götürən mənasındadır”. O, fikrini yerli əhalinin rəvayətilə davam etdirərək yazır ki,qızdırmalı olan səyyah başqa diyarlardan gəlib Təbrizdə Uçan, yəni bir mənada cənnət, behişt suyundan içib isitmə xəstəliyindən qurtulur;malyariyadan xilas olduğuna görə bu şəhərin adına o zamandan Təbriz deyirlər. Müsəlman dünyasının iç qalası sayılan heç Misirin özündə belə təbiətə rast gəlmək mümkün deyil. Hər ikisi də lətif, yəni yumşaq, mülayim, xoş şəhərlərdir.Təbrizin taxt-tac qəssrinə çevrilməsini miladi tarixi ilə 791-792- ci illərdə Harun ər-Rəşidin xatunu Zübeydənin adı ilə bağlayırlar. Zübeydə xatunxəlifə Məhəmməd əl-Əminin (789 və ya/792-809- cu illər) anasıdır. Digər bir məsələ ondadır ki, əksər orta əsr müəllifləri Təbriz şəhərinin quruluşunu Abbasi xəlifəsi Harun ər-Rəşidin (786-809) xanımı Zübeydə xatunla əlaqələndirirlərsə, ancaq Təbrizin quruluş tarixinin eramızdan əvvəl VIII əsrə aid edilməsi faktıda mövcuddur (2,s.133).

Səyyah Təbrizin taxıl məhsulları barəsində yazır ki, “Təbriz düzünün yeddi əlvan buğdası olduqca dənəvər olur və

paxla, arpası da boldur; pambığının yeddi növü vardır”.Aydındır ki, lifli bitkilər içərisində birinci yeri tutan pambığın becərilməsi və istifadə edilməsi Şərq dünyasına çox qədim zamanlardan məlumdur. Tarixi nöqtəyi-nəzərdən ən qədim pambıqçılıq məkanı sayılan Orta Asiya və Azərbaycanda ən qədim pambıq növü sayılan Asiya qozası (*Gessypium horbaceum*L) əkilmişdir(9,s.15). Tədqiqatçıların fikrincə bu pambıq növünün telləri nisbətən kobud və məhsuldarlığı aşağı olmaqla yanaşı keyfiyyəti o qədər də yaxşı deyildir. Azərbaycanda pambığın əkilməsi eramızdan öncə IV-III əsrlərə aid edilsə də, amma onun tarixini Mesopotamiya mədəniyyəti dövrünə qədər getməsinin ehtimal etmək olar. Cənubi Qafqazda ən qədim pambıqçılıq rayonları müasir Azərbaycan respublikasının Mil-Muğan, Aran zonası olmuşdur. Görünür Təbriz kimi buranın təbii isti iqlimi, suvarma arxlarının çəkilməsi pambıqçılığın inkişafı üçün xüsusi zəmin yaratmışdır (13,s.144).

Xalqımızın maddi mədəniyyət nümunələrinə daxil edilən geyimlər, yeməklər və içkilər haqqında E.Çələbi maraqlı məlumatlar verir. Səyyah yerli əhəlinin qəbalarının vəsf edərək yazır ki, “əyan-əşrəfi başlarına alaca və qırmızı sərbənd sarıdıqlarından onlara qızılbaş deyərlər, amma çoxu Əcəmsayağı ağ Məhəmmədi dolaq sarıyırlar; lakin əmmamələri üzərində tac adlanan kiçik sivri dirək olur; üləmələrin tacı iki qarışdan uzundur; dövlət xidmətçiləri tacı bir qarış olan əmmamə, əyanlar samur və kəbuti, qalanları isə çuxa geyərlər” (2, s.61).Adətən “qəba”,keçmişdə dövlət və din xadimlərinin geydiyi uzun paltar, cübbə, donbəzən də əba-qəba şəklində işlənən geyim növüdür.Muğan bölgəsində “alaca” (elbisə)deyəndə isə əyinə geyilən hər şey, o cümlədən paltar, üst-baş, libas, qış geyimi, sadə geyim, hərbi geyim, həyat-baca, ev geyimi, mərasim,

gündəlik, təsərrüfat geyimləri nəzərdə tutulur. Hətta bu geyimin sinoniminə C.Cabbarlının “Sevil” əsərində də rast gəlinir. Burada Dilbər “gündə 3-4 manat faytona verəndə özünü itirir, elə bil, mən də onun üçün çitalaca geyəcəkdim” (14, s.89)ifadəsinə rast gəlinir.“Sərbənd” isə XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanla din xadimlərinə gündəlik geyim növü “küləh” və “çəltəri” baş geyim növüdür. “Küləh” baş geyim növü dördkünc formada tikilməklə Orta Asyada, Azərbaycanda, İranda, Muğanda və s. bölgələrdə dərvişlərin, mollaların, qazilərin geyindikləri baş geyim növü hesab edilirdi (15, s.170). Biçim üsulu və tikiş texnikası cəhətdən şəküləhdən fərqlənməyən küləhin bəzəklinaxışlarının arasına əski əlifba ilə “Əli” və başqa din xadimlərinin adları yazılırdı. Bu yazılar hər bir üçbucaq hissənin üzərində yuxarıda iri fonda bir, aşağıda isə nisbətən kiçik fonda üç ədəd olmaqla yan-yanı əlvən saplarla naxışlanırdı (16, s.132).“Əmmamə” - araqcın və ya küləhin üstündən xüsusi qaydada dolanan ensiz ipək parçadan ibarət baş geyimi idi. Orta əsərlər dövründə ən çox ağ rəngli ipək əmmamə dəb olmuşdur. Əmmamənin ölçüsü, adətən, hər bir şəxsin boynuna müvafiq olurdu. Çünki ondan yalnız baş geyimi kimi deyil, lazım gəldikdə süfrə, qurşaq və bəzən kəfən kimi də istifadə edilirdi (11, s.81). Əyanların “kəbuti” baş geyim növü Azərbaycanda “xəz-əzəmi” adlanmaqla astarı samur xəzindən tikilirdi. “Çuxa” isə arxalıq kimi üç hissədən – gövdə, əmək və qoldan ibarət biçilib tikilən geyim növüdür. Adətən əldətoxuma şal və ya mahuddan tikilən çuxanın gövdə hissəsinə, yəni əyininə və qollarına nazik ipək, yaxud pambıq parçadan astar qoyulurdu. N.Kastamarov bu geyim növünü türk xalqları üçün spesifik olduğunu yazaraq onu “kaftan” adlandırmışdır (17, s.34).O, yeməklərdən bəhs edərək yazır ki, “əvvəla, xas bəyaz

girdəsi, çaqıl çörəyi və saf somunu vardır ki, yağlı halqası, qətmər kaxısı, qətmər yəzd çörəyi, kəklik kababı və toyuq börəyi, qırx cür xoş müşk-ənbər ətirli plovu, hərisəsi, mastaba şorbası, aşpazlarının bişirdiyi qızartması, sulu xörəkləri, dadı məşhur olan bol təamları vardır”(2, s.63).Buradan aydın olur ki, Təbriz yeməkləri gündəlik və mərasim (toy, bayram, ehsan və s.) yeməkləri olmaqla iki qrupa bölünür. Gündəlik yeməklərdən fərqli olaraq, mərasim yeməkləri müxtəlif növ plov və ləziz ətli xörəklərdən ibarət olurdu. Burada adı çəkilən toyuq börəyi, əslində toyuq şorbasıdır. Görünür Təbriz mətbəxində quş ətindən hazırlanmış yeməklər də mühüm yer tuturdu. Bunun da səbəbi iri heyvan kəsmək ailənin iqtisadiyyatına zərər vurduğundan çox vaxt ətli xörəklər ev quşlarından hazırlanırdı. Kəklik kababının bişirilməsi o deməkdir ki, quş ovu təbrizlilərin daimi məşğuliyyət növü olub, əyləncə xarakteri daşdığından vəhşi quş ətələrindən çox istifadə olunurmuş. Azərbaycanın hər şəhərləri üçün bunu demək çətindir.

Səyyahın təsvirində belə məlum olur ki, spitli içkilər müasir dövrdə olduğu kimi təbrizlilərin yemək süfrəsində yer tutmurdu. Bu işdə spirtli içkini haram buyuran şəriət qanunlarının da müəyyən rolu olmuşdur. O, içəcək növləri haqqında yazır: əvvəla, misket üzümünün yeddi növ şirəsi olduqca faydalı içkidir. Məlik üzümünün saf şirəsi, köknaz şirəsi, nar şirəsi, gülöyşə nar şirəsi, şüllə suyu şərbəti, Səhlan şərbəti, vişnə şirəsi, bal şərbəti, ahıllar üçün darı bozası və düyü bozası ləziz içkilərdir (2,s.63).Adətən bu şirələr ənənəvi içkilərin bir qismi kimi iştahaçma və müalicə məqsədi güdürdü. Bu içkilər Təbrizdə yetişən bitkilərin meyvə və çiçəklərdən hazırlanırdı. Bayram süfrələrinə, toy, nişan və digər şənliklərin ziyafət məclislərinə şərbət çıxarmaq Azərbaycan əhalisi arasında

qədim zamanlardan adət halını almışdı. Şərbət sərinlədici, gümrahlandırıcı və iştahaçma xüsusiyyətlərinə malik olub həzmetmə prosesini asanlaşdırırdı. O, içki kimi sərbəst halda az istifadə olunur, başlıca olaraq süfrəyə xörəyin yanında verilir. Şərbət hazırlamaq üçün “qənd, bal, meyvə şirəsi və qaxac, yəni qurudulmuşmeyvələrdən istifadə edilirdi” (18,s.143).

Yeyəcək meyvələrin vəsfi haqqında səyyah bildirir ki, Təbrizin neçə min əlvan meyvəsi, amma nəcmi-xələf armudu, peyğəmbər armudu, səbət qovunu, zərdaluyi-hülvini, nəcmi-əhmədi, xırdagilə üzümü, rəzaqisi, tabarzəsi, baxranı, armudizənanəsi, cəzireyi-məcdəddini məşhurdur. Bu peyğəmbər meyvələri Şamda da olmaz, bəlkə İslambolda olar (2,s.63). İslambol deyəndə səyyah İstanbul şəhərini nəzərdə tutur. Çünki orta əsrlərdə İstanbul şəhərini belə adlandırırdılar. Səyyah Azərbaycan türklərinə məxsus “çovgan” oyunun keçirildiyi meydanın seyrangahı haqqında yazır:”bu meydanın ortasında başı göylərə ucalmış iki sərv sütunlu ağacları bir-birine bağlayıb onların ta yüksək zirvəsində bir gümüş tas qoymuşlar; hər dəfə cümə günü cümlə şah nöqərləri və xan nöqərləri yeldən iti atlara süvar olub o çovgan meydanında oyunbazlıq edərək həməntasa cəmi oxçular yağış kimi ox yağırdığında, bütün qəmxiar dostlar tamaşa edərlər; xüsusən, bu gözəl meydanda Xarəzimşah Novruzu günündə qaranlıq guşələrdə qırx-əlli gün bəslənmiş atları bir-birinə cəng etdirirlər ki, bu da möhtəşəm bir tamaşadır; devə döyüşü daha gözəl tamaşadır; camış döyüşü, qoç döyüşü, eşşək döyüşü, it döyüşü, xoruz döyüşdürmələrini Novruz günündə tamaşa etdirirlər ki, bunların da hər birisi Əcəm, yəni Azərbaycan türklərinə məxsusdur” (2, s.64). Bu gündə çovqan oyunu Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Yünesko Mədəni İrsində qədim əyləncəli bir oyunkimi azərbaycanlılara aid edilir.

Abşeron kəndlərində Novruz bayramı ərəfələrində müxtəlif heyvanların döyüşdürülməsi halları indidə mövcuddur.

Məşhur ingilis tədqiqatçısı M. Boyes Xarəzimşah Novruzu haqqında yazır ki, “Zərdüştün qeyd etdiyi bu bayram, ekinoks günüdür, yəni gecə-gündüzün bərabərliyi - gecə və gündüzün bərabər olduğu, Günəş şüalarının ekvatorda dik şəkildə düşməsi nəticəsində şüaların çevrənin qütblərdən keçdiyi anın bayramıdır; bayram yaz və payız gecə-gündüz bərabərliyi dövrünü özündə əks etdirməklə, Aşa-Vaxişta (Ən Yaxşı Doğru) və odla bağlı baharın gəlişinin göstəricisidir; Novruz günündə Aşa insanlara qələbə çalacağı dünyanın son gününü xatırladır və son gün eyni zamanda Əbədi Həyatın Yeni Günə çevrilməsidir; Bu bayram Axura mövsümünün - yayın gəlişindən xəbər verir və şər ruhun il olaraq məğlubiyyətidir; erkən orta əsrlərdən bəri keçirilən Zərdüştlik adətlərinə görə Yeni Günü günorta saatlarında Rəpətin günortadan sonra isti və işıq daşıyan ruhunun torpaqdan qayıtması məmnuniyyətlə qarşılanırdı” (19, s.19).

Qədim tarixçi Kvint Kurtius Rufus yazırdı ki, günəşin doğuşundakı qəfildən bərabərləşmə günündə, günəşin ilk şüası kral taxtına düşəndə günəşin təsviri kralın çadırının üstünə qaldırılaraq bayram alayı başlanardı (20, s.177).

Yeri gəlmişkən, Xarəzimşah Novruzu əsasən iki ideyadan – “yaxşı” (Ahura Mazda) və “şər” (Ahura Mana) qüvvələr arasındakı əbədi mübarizədən ibarət idi. Yaxşı qüvvələr odda, pis isə qaranlıqda özünü göstərirdi. Zərdüştlüyə görə hər bir insanın taleyi “şər” ə qarşı mübarizədə “yaxşı ruhlara” kömək etməlidir. Zərdüştlük tək bir Tanrı-Ahura-Mazdanın (od sahibi) “Ahura” – “Avesta” da, “Asura” – “Vedələrdə” tanınması ilə xarakterizə olunur. Ahura-Mazda Günəş, Ay, Göy, bir sözlə

kainatın ali tanrısı olmaqla Zərdüşt onun peyğəmbəridir. Rig Vedada Günəş tanrısı Mithra, Varuna və Agni tanrılarının gözü, Zənd-Avestada isə Günəş Ahura Mazdanın gözü olaraq təsvir edilir. Od Zərdüştlük ayinində əsas rol oynayır. Atəşpərəstlər oda güclü və əzəmətli qüvvə baxırdılar. Eyni zamanda, odun sirli və təmizləyici gücə sahib olduğuna inanırdılar. Bir maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, “Axura” adına Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsinin Şərur rayonunda eyniadlı çaya, nekropola və kəndadına rast gəlinir (21, s.37)

Səyyah Əcəmin Şirvan əyalətinin sərhədində yerləşən Bakı qalasını belə təsvir edir; “şəhərin havası lətif və rütubətli, kəndlərində düyü, kətan, bağ və bostan, pambıq hasil olunur, amma suyundan neft yağının iyi gəlir, çünki bu şəhərin yaxınlığında yeddi yerdə neft mədənləri vardır ki, hər biri bir rəngdədir; bu mədənlərdə sarı, qırmızı, qara neft olur; bu diyarın nahiyyələrindən olan Müşkir, Səndan, Rinəbin əsla bal mumu və yağ yandırmayıb, qara neft yağı yandırırılar” (2, s.107). Buradan aydın olur ki, Bakı neftindən təkcə məişətdə deyil, həm də bir sıra xəstəliklərin müalicəsində istifadə edirdilər. XVII əsrdə Azərbaycana gəlmiş Alman həkimi Yerkinini əhalinin neftlə müalicə olunması faktı onu çox maraqlandırmışdır. O yazırdı ki, dəri, sinə (boğaz və qulaq iltihabı) və damar, hətta böyrəkdə də xəstəliklərinin müalicəsinə görə yerli əhali ağ neft içərək sağalırdılar (22, s.16). Səyyah Ərdəbildə, Rəvanda, Şamaxıda, Bakıda olarkən müxtəlif sənət nümunələrindən bəhs edərkən nəzər muncuğunun onlarca emalatxanası olduğunu bilirmişdir. Məlumdur hər bir xalqın məişətində göz muncuqları önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Aydın ki, türk xalqlarında nəzər muncuğunun islam dinindən öncə olması ənənəsi olmuş və vardır. İnsanların dünyaya açılan pəncərəsi göz olduğundan, göz

yaxşılığın və pisliyin, yaxud bəd nəzərin qorunmasına işarədir. Türklərlə pis göz boncuğu arasındakı bağların İslamdan əvvəlki ənənələrdə mövcud olduğu aydındır. Pis göz boncuklarının göz şəklində olması, bu boncukların eyni zamanda göz boncukları adlandırılmasına səbəb olur. Göz insanın dünyaya açılan pəncərəsi olduğundan, göz hər cür yaxşı və pisin başlanğıc nöqtəsi kimi qəbul edilir. Pis görünən gözlərdən qorunmanın yalnız insan bədənindəki göz formalı muncuqla mümkün olduğuna inamənənəsi bu gündə mövcuddur. Yəhudilik, xristianlıq və islamdan əlavə buddist və hindu inanclarında da göz muncuğu fiquru əsaslı yer tutur. Hər bir dində mövcud olan bu ənənə, Anadoluda 3000 illik şüşə sənətinə fərqli bir baxış açır. O tarixdən bu günə qədər taleyüklü insanlar pis gözlərdən qaçınmaq istədikləri hər şeyə görə bu göz muncuklarını asmağa davam edirlər. Yeni doğulan, sünnət edilən uşaqlara, yeni gələn gəlinlərə, evlərə, araçlara, at arabalarına, dəyirmanlara, təknələrə və sair agla gələ bilən və nəzər toxunan hər şey üçün nəzər muncuğundan istifadə edilirdi. Bu baxımdan azərbaycanlıların məişət və mədəniyyətində göz muncuğunun qoruyucu özəlliyinə və tılsımına daima inanılır.

Beləliklə, Evliya Çələbinin Azərbaycana birinci səyahəti zamanı yerli əhalinin məişət və mədəniyyəti haqqında zəngin tarixi-etnoqrafik məlumatlar verilmiş və onun fikirləri bu gündə öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Səyyahın ikinci, üçüncü, dördüncü səfərləri zamanı yazıya alınan bütün fikirləri təkcə azərbaycanlılar üçün deyil, cəmi türk dünyasının tarixi-etnoqrafik baxımından öyrənilməsində əvəzsiz bir əsərdir.

Ədəbiyyat.

1. Onullahi S. Evliya Çələbi Səyahətnamə. Azərbaycan tarixinə dair seçmələr. Bakı, 1997.
2. Evliya Çələbi Səyahətnaməsində Azərbaycan. Bakı, 2012.
3. Саламзаде А. В. Градостроительство Азербайджана в XVI-XIX вв. «Искусство Азербайджана», т. VII, Баку, 1959, с.161-164.
4. İsmayılzadə P.Ə. XIX-XX əsrlərdə azərbaycanlıların məişətində etno-mədəni xüsusiyyətlər, Türkiyə, “Altoran yayınları” 2013.
5. Əliyeva Rəhibə. Unikal Qala kəndi. Bakı, 2007.
6. Гаевский В. Краткий очерк земледелия за Кавказом. Тифлис, 1887.
7. İsmayılzadə P.Ə. Muğanın təsərrüfat həyatı. Bakı, 2009.
8. Жуковский П.М. Происхождение культурных растений. Москва, 1956.
9. İsmayılzadə P.Ə. XIX-XX əsrin əvvəllərində Muğanın təsərrüfat məişəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat) // adlı tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2004.
10. Azərbaycan etnoqrafiyası.Üç cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007.
11. Mustafayev A. Şirvanın maddi mədəniyyəti, Bakı, 1977.
12. Əfəndiyev R. Azərbaycan geyimlər tarixindən, “Azərb.SSR EA Məruzələri”, Bakı, 1956.

13. Yusifov İ.N. Azərbaycanda pambıqçılığın tarixinə dair bəzi məlumat // Azərb.SSR EA Məruzələri, XI cild, №2, Bakı, 1953.
14. Cabbarlı C. Əsərləri. Dörd cildə. III cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005.
15. Исмаилзаде П.Е. Мужская одежда азербайджанцев в XIX - начале XX в. // Вопросы Истории, Москва, «Красная Звезда», 2018, №4.
16. Vəliyev F. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2010.
17. Ismailzade P.E. On etno-cultural contact of Russian and turkic peoples public domestic // Technology and Innovation, Philadelphia, USA, 2016, Theoretical w applied Science, Thomson reuters, based on international citation report, 02(34).
18. Nəsirli M.N. Azərbaycanın bəzi içkiləri haqqında // Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi, I buraxılış, Bakı, 1964.
19. Бойс М. Зороастрийцы. Вера и обычаи. М., 1988.
20. Керимов Э. Аханчи П. Огнепоклонство в контексте зороастризма и индуизма. Баку, издательство «Университет Хазар», 2014.
21. Novruznama. Türkmən dövlət nəşriyat gullugu. Aşgabat, 2013.
22. İsmayilzadə P. Ə. Neftin xalq məişətində rolu. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015.

Əliyeva Vüsala

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan
Kooperasiya Universitetinin əməkdaşı, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycanın orta əsr xalq geyimləri tarixindən

Açar sözlər: maddi mədəniyyət, Kitabı Dədə Qorqud, ənənəvi milli geyimlər, etnogenez, orta əsr geyim mədəniyyəti, çuxa, pambıq parça

Orta əsr milli ənənəvi xalq geyimləri maddi mədəniyyətin digər elementləri kimi, hər bir xalqın həyat və məişətinin ayrı-ayrı məsələlərini araşdırmaq baxımından zəngin etnoqrafik materiallar verir. Geyimlərin öyrənilməsi hər bir xalqın milli xüsusiyyətlərini, iqtisadi və mədəni həyat səviyyəsini, təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətini, onun başqa xalqlarla tarixi əlaqə və qarşılıqlı təsir məsələlərini, estetik və bədii zövqünü, etnik və sinfi mənsubiyyətini müəyyənləşdirməkdə əhəmiyyətli maddi mənbə rolunu oynayır.

Orta əsr maddi mədəniyyət elementlərinin müxtəlifliyi baxımından azərbaycanlıların milli xalq geyim kompleksi xüsusi yer tutur. Buradakı ənənəvi milli geyim nümunələri azərbaycanlıların şəhər etnoqrafiyasının zənginliyindən xəbər verir. Varislik prinsipinə əsaslanan milli geyimlərimiz multikultural dəyərlər baxımından da, Azərbaycanda ənənəvi geyim mühitinin yaranmasına öz töhfəsini vermişdir. Obyektiv çoxmədəniyyətçilik səbəbindən burada Azərbaycan mədəniyyətinin özünəməxsus cizgiləri ilə seçilən şəhər və kənd həyat tərzinə uyğun xalq geyimləri formalaşmışdır. Məhz orta əsr xalq geyimlərinə xas olan həmin spesifik xüsusiyyətləri aşkar etməklə, Ümumazərbaycan şəhər mədəniyyətində ənənəvi geyim bölgüsünü müəyyənləşdirmək və

bu proseslərə təsir edən etnomədəni faktorları araşdırmaq mümkündür.

Ənənəvi xalq geyim kompleksinin meydana gəlməsi uzun sürən tarixi inkişaf prosesinin nəticəsi olduğundan o, xalqın etnogenezi probleminin öyrənilməsində də layiqli mənbələrdən biri hesab olunur. Digər tarixi mənbələrlə bərabər, geyimlərə aid olan materiallar da hər bir xalqın mədəni-tarixi əlaqələrinin, milli xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinə və etnogenez problemlərinin həllinə cəlb oluna bilər.

Azərbaycanın orta əsr milli geyimləri uzun müddətli təkamül prosesində hasil olmuş, davamlı özünə məxsusluğunu etnik əlamət olaraq xalqın geyim mədəniyyətində öz əksini tapmışdır. Bu gün muzeylərdə qorunub saxlanan milli geyim nümunələri öz gözəllik və zərifliyi, bəzək motivlərinin zənginliyi və yüksək istehsal texnikalarına görə təkrarsızdır. Hələvenesiyalı səyyah Marko Polo (XIII əsr) Azərbaycan şəhəri Şamaxı və Bərdənin toxuma məmulatlarının gözəliyini tərifləyir, Azərbaycana gəlmiş ingilis səyyah Antoni Cenkinton (XVI əsr) yazırdı ki, hökəmdar gözəl, ipəklə və qızıldan tikilmiş çadırdə əyləşmişdir, onun paltarının üzərində mirvari və qiymətli daşlar tikilmişdir. Azərbaycan bütün bölgələrində ən çox yayılmış üst geyimi paltar növü arxalıq idi. Təqdim edilmiş nümunə tünd rəngli və tikişlə bəzədilmiş qalın məxmərdən hazırlanıb. Azərbaycan tikmələrinin texnika və kompozisiyasının kökü qədim dövrlərə gedir. Tikiş üçün Şamaxı, Gəncə, Şəki və digər şəhərlərdə istehsal edilən ipək və yün saplar və həmçinin kənaus, daray və məxmər parçalardan istifadə olunan motivlər qızılqul, nərqiş, qərənfil və nar, alça, heyva və digər meyvə ağaclarının çiçəkləri idi. Təqdim edilən paltar üzərində “güləbatın” və “doldurulma tikmə” üsulu ilə

tünd fonda parlaq mürəkkəb və bəzək yaradılmışdır. İpək parçalar mütəhərrik toxuculuq aləti olan şarbaft dəzgahında toxunurdu. Orta əsrlər dövründə Şirvanda darayı, tafta, atlas, qanovuz, habelə kəlağayı, hələbi, çadra və s. kimi müxtəlif ipək məmulatları toxunmuşdur. Bunların hər birinin toxuma texnikası fərqli xüsusiyyətə malik olduğundan ipək dəzgahları bir-birindən fərqlənirdi (1, s.68).

XII-XIII əsrlərdə Azərbaycanın ayrı-ayrı sənət, ticarət mərkəzləri bu və ya digər parça və geyim növünün hazırlanmasında ixtisaslaşmışdır: Salyanda, Gəncədə (zərxarə və diba), Beyləqanda (kəzzkaşidə), Ərdəbildə (camə), Bərdədə, Səlməsda, Xoyda ipək parçalar toxunurdu. Naxçıvanda məşhur çuxalar, Təbrizdə atlazdan kişi üst geyimləri, Gəncədə yun paltarlar hazırlanırdı. Bu dövrdə türk-islam mədəniyyəti öz inkişafının yüksək mərhələsinə çatmış, mücərrədlik, həndəsi ornamentlərin mürəkkəb sistemi qərarlaşmışdı. Bu işə xalq geyimlərində olan rəng harmoniyasında, biçim gözəlliyində, simmetriyada, geyimi daşıma zövqündə, bəzək və növ müxtəlifliyi kimi məsələlərdə daha çox özünü büruzə verirdi (2, s.220).

XIV-XV əsrlərdə Azərbaycan xalqı geyim fondunda ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Hər şeydən əvvəl geyimlər gündəlik mərasim (toy, qonaqlıq, bayram, yas və s.) geyimləri kimi müxtəlif sənəciyə kəsb etmiş, mərasim geyimlərində motivləşmə (bişin, rəng, bəzək və növ müxtəlifliyi) getdikcə daha daha çox dərinləşmişdir. Belə dəyişiklikləri Azərbaycan xalq məişətinin müxtəlif sahələrini özündə əks etdirən miniatürlərdə, burada təsvir olunan müxtəlif sosial mənsəbiyyətli əhəlinin geyimlərində görmək mümkündür. İstər miniatür məktəbin ümumi tərzinin yaradıcılığında, istərsə də

Azərbaycanda olmuş xariciölkə səyyah və coğrafiyaşünaslarının (Q.Klavixə, A.Kontarini, A.Cenkinson, A.Eduarde, L.Cepmen, D.Deket, T.Benster və b.) yolqeydlərində və əsərlərində xalq geyimlərində olan rəng harmoniyası, biçim gözəlliyinə s. kimi milli xüsusiyyətlər yüksəkqiymətləndirilmişdir. “Cami ət-təvarix” (“Tarixlər toplusu”) əsərinin müəllifi F.Rəşidəddin XIV əsrdə oğlu Şihabəddinə yazdığı məktubunda hər birhakimin ona gərəkli olan üç xəzinəsi (pul, yaraq, geyim-ərzaq) içərisində geyimin mühüm rol olduğu göstərilirdi (3, s.104). Bu fakt XIV-XV yüzilliklər Azərbaycan geyimmədəniyyətinin daha da zəngiləşdiyini bir daha sübut edir.

XVIyüzillikdə Şamaxıda Abdulla xanın qonağı olmuş ingilis səyyahı A.Cenkinson hökmdarın geyimini təsviri edərək yazır ki, hökmdar özüorta boylu və zəhmli adam idi, uzun ipək parçalardan bahalı mirvarilərvə daş-qaş düzülmüş paltar geyinmişdi. Şah başına şiş uclu, yarım yarduzunluğunda (ingilis ölçü vahididir, təxminən 1 yard=91,44 sm) zənginqızılı parçadan türban (papaq) qoymuşdu, üstündən 20yarduzunluğunda, qızılı sapla tikilmiş hind ipəyindən çalma bağlamışdı. Türbanın sağ tərəfində, mina ilə zərif bəzədilmiş və daş-qaş düzülmüşqızıl lüləyə lələk çələngi taxılmışdı. Onun sırğalarını əl içi boydaclarına böyük qiyməti olan iki yaqut qoyulmuşdu. Bu təsvirdən aydın olur ki, əhali arasında sosial təbəqələşmə də geyimlərin fondunaböyük təsir göstərmişdir. Həmçinin A.Cenkinsonun yol qeydlərindən məlumdur ki, Azərbaycan Səfəvilər dövlətində yerli istehsalat aid olan parçamaterialları ilə yanaşı, Avropada istehsal edilmiş böyük çeşidli geyimmaterialları-mahud, kamzol, atlas, karazey, xüsusilə müxtəlif rəngçalarlı (Qızılbaş əmmamələri üçün nəzərdə tutulan qırmızı rəngli parçalar da daxil olmaqla) hollanda parçaları və

London mahudunun bütün növləri də geyim növlərinin hazırlanmasında əsas yer tutmuşdur (4, s.93).

XVI yüzillik Azərbaycanın siyasi tarixində mühüm dövrolduğu kimi, geyim mədəniyyəti ənənələrinin zəngiləşdiyi dövr kimi dədiqqəti cəlb edir. Bu dövrə aid edilən süjetli parça növlərinin dünyanın bir çox muzeylərini (Moskvada Silah Palatası, ABŞ-ın Boston İncəsənət Muzeyi, Londonda Viktoriya-Albert Muzeyi, Budapeşt Dekorativ Sənətlər Muzeyi, Parisdə Dekorativ Sənətlər Muzeyi, Varşava Milli Geyim Tarixi Muzeyi və s.), eləcə də ayrı-ayrı kolleksiya sahiblərinin (Nyu-Yorkda cənab Morun, Parisdə cənab Levenin və b.) şəxsi kolleksiyalarını bəzəməsi bu gündə faktdır (5, s.17-26). Bu faktlar orta əsrlərdə Azərbaycanda, xüsusilə Təbrizdə, Ərdəbildə, Sərabda, Şamaxıda parça istehsalının ənənəvi milli zəmin üzərində yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini təsdiq edir. Bütün bu parçalardan hazırlanan kişi və qadın geyimləri özünün mühafizəkarlığını sonrakı yüzilliklərdə də saxlamış, biçilmə tərzində vətəkiş üslubunda müəyyən dəyişiklikləri, bədii-dekorativ çalarlarını və yerli xüsusiyyətlərini nəzərə almasaq, demək olar ki, bütünlüklə təkrarlanaraq ənənəvi mahiyyət kəsb etmişdir. XVI-XVIII yüzilliklərin qadın geyim dəsti içərisində, əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi, yenə də alt və üst köynəyi (qaftan), dizlik, tuman, arxalıq, çuxa, cübbə, çəpkən, balaqlar dizə və ya dabana qədər çatan şalvar, xəz bürüncək əsas yer tutmuşdur. Səfəvilər dövründə Azərbaycan kişi əhalisinin geyimlərində köynək və şalvarla yanaşı, çuxa, arxalıq, kürk, qurşaq, qəba, cübbə, başmaq, çama-əmmamə və s. həm gündəlik, həm də mərasim geyim növləri kimi məlum olmuşdur. Evliya Çələbi dövrün geyim növlərini təsvir edərək yazır ki, “əyan-əşrafı başlarına alaca və qırmızı sərbənd sarıdılarından onlara qızılbaş deyərlər” (6, s.62).

Maraqlıdır ki, bu dövrdə Azərbaycan orta əsr ənənəvi milli geyimləri təkcə sosial təbəqələşməni deyil, eləcə də tayfa mənsubiyyətinin göstəricisi kimifunksiyaları özündə ehtiva etmişdir. Bu baxımdan Bəktəşilərin ölkədə olan paltarlargeyməsi, Mövləvilərin geyimlərinin adi adamların geyimlərindən fərqlənməsi, Heydərilərin kürəklərinin tükü qoyun dərisi ilə örtməsi, Nemətullahilərin çox qərribə geyimi, Abdalların vəqf dərisindən paltargeyməsi və bu geyimin onların sinəsindən düzlərinə qədər uzanması Azərbaycanda olan xarici ölkə səyyahlarının diqqətini cəlb etmiş, bunları nəsil-dən nəsil ötürülən ənənəvi tayfa geyimləri kimi təsvir etmişlər (7, s.230). XVII yüzillikdə Azərbaycan şəhərlərinin say və çəkisinin artması ilə əlaqədar olaraq ənənəvi parça toxuculuğu və paltar istehsalı emalatxana və müəssisələri şəhərlərdə daha çox cəmləşməyə başlayır. Bu dövrdə ən çox toxuculuq mərkəzləri Təbriz, Ərdəbil və Şamaxı şəhərləri olmuş, bununla yanaşı, digər Azərbaycan şəhərləri- Gəncə, Salyan, Muğan, Naxçıvan, Ərəş, Marağa, Ordubad, Dehharqan və Mərənd də vacib istehsal mərkəzləri kimi seçilmişdir. Şəhərlər arasında parça istehsalı ilə bağlı ciddi ixtisaslaşma olmasa da hər halda Təbriz - məxmər, atlas, qumaş, rənbərəng qaba parça, yüngül parça (duvaq); Ərdəbil-tafta, duvaq parçası və qaba parça; Şamaxı-tafta və ya “şamaxı”, daray, duvaq parçası; Naxçıvan-“qələmkar”, Salyan “tafta qanovuz” adlanan parçaları ilə ad qazanmışdır. Külli miqdarda tarixi mənbələrə, arxiv sənədlərinə, miniatür rəsmlərə və səyyahların məlumatlarına istinad bir sıra müəlliflər XVII əsrdə xalqımızın geyim dəstində yun, pambıq, kətan və ipək parçalardan tikilmiş və dərinlən hazırlanmış müxtəlif dekorativ-bəzək xüsusiyyətlərinə, biçim tərzinə və tikiliş üslubuna malik olan geyimlərin –papaq, kaftan, kürk, qurşaq (kəmə),

kürdi(mahuddan tikilən baş geyimi), dolama (uzunətək çuxa), baş örpəyi,şalvar, corab və s. mövcud olduğunu təsdiqləyir (8, s.53).

Bəhs olunandövrün geyimləri içərisində “dövrənbənd” adlanan qızılbaş papağı,ərəb-müsəlman donu hesab olunan “üçətək” və “ləbbadə” əvəzinəgeyilən “xırqə” (boğazından kəmər yerinə qədər düymələnən, qurşaqsızgeyilən uzun və enli paltar olub, adətən yundan tikilirdi; “Suf”-farsca“yun” adlandığından, onu geyənlərə “sufilər” deyirdilər), xırqəyəbənzər, ancaq döyüş zamanı geyilən və belinə kəmər bağlanan“kəmərçin”, dabanlı və ya dabasız, uzunboğaz və ya yarımboğazçəkmə, qondara, ağ kətan ipdən toxunan, altına parçadan bir neçə qataltlıq salınan və “givə”adlanan ayaqqabı, yun ipdən toxunmuş corab vəpatava ilə geyilən “çaqcur” ayaqqabılar üstünlük təşkil edirdi. Zadəganqadınları başlarına “nimtac” (yarımtac) və ya “tiyar” adlanan üçbucaqlıtac qoyur, ətrafını lentlə bağlayırdılar. “Tiyar”- qadının həm də ərliolduğun bildirən mühüm əlamət hesab olunurdu. Subay qızlar “tiyar”əvəzinə saçlarını, üzərinə müxtəlif qiymətli muncuqlarla və daş-qaşlarlabəzək-naxış salınmış lentvari parçalarla bağlayırdılar. Zəncirəyətutulmuş araqcın, örpək, rübənd-niqab da qadın geyimlərinin ayrılmaztərəkib hissələri idi. Qadın kəmərçinlərinin ətəyi öndən qatlanıb kəmərəkeçirildiyindən, onun astara göz oxşayan rəngli ipək parçadan xüsusisəliqə ilə hazırlanırdı (9, s.244).

XVI-XVIII əsrlərin ənənəvi geyim tipləri haqqında məlumatlardan yaradıcılığında da, xüsusilə məhəbbət dastanlarında öz əksini tapmışdır. Burada geyim materialı kimi yun (şal), ipək (atlas, qumaş,darayı və s.), kətan, pambıq (şilə, satin və çit) parçalardan tikilmişköynək, don, ənbərçə, duvaq,

çəpkən, nimtənə, xalat, tuman, kələyağı, çalma, çarqut, niqab, külah və s. kimi qadın geyimlərinin mövcudluğunun şahidi oluruq. Bu geyimlər, müxtəlif səciyyəvi və təyinatlı qadın bəzəkləri ilə ahəngardlıq təşkil edərək, qadın görkəminə xüsusi gözəllik vermişdir. “Abbas və Gülgəz” dastanında Azərbaycan gözəlinin əndamına yaraşır verən milli geyimlərimiz incə və gözəl tərənnüm olunur;

Örtübən başına şalı-zər gəzər,
Abıdan nimtənə, qızıl düymələr,
Yaraşır belinə zərbəfdən kəmə, r,
Çəpkənli, çarqatlı ağ bədən gəlir (4, s.95).

Xanlıqlar dövründə müstəqilləşmə meylləri ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində kənd təsərrüfatının və sənətkarlığının nisbətən dirçəldilməsi, kустar sənət sahəsi məhsullarının istehsalının artırılması, Şuşa şəhəri kimi yeni sənət, ticarət mərkəzlərinin meydana gəlməsi, digər Şərq və Avropa ölkələri ilə ticarət-iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi və s. amillər Azərbaycan milli ənənəvi geyim fondunun daha da zənginləşməsinə, müxtəlif çeşidli geyim materiallarının keyfiyyətli və geniş şəkildə istehsalına, geyim növləri hazırlayan kустar emalatxanalarının sayının artması ilə nəticələnmişdir. Bu dövrdə böyük Azərbaycan şəhərləri xanlıqların mərkəzi olmaqla yanaşı, həm də mühüm sənət-ticarət mərkəzləri kimi inkişaf edir, eyni zamanda parça və geyim növlərinin istehsalı başlıca olaraq bu şəhərlərdə cəmləşirdi. Dövrün ictimai siyasi hadisələrinin xalq məişətinə mənfi təsirinə baxmayaraq, XVIII yüzillikdə Avropa geyim növləri xalq geyimlərimizin ayrı-ayrı növlərinə əcnəbi naxışlarla sirayət edərək, ənənəvi orta əsrlərin süjetli parçalarındakı naxışları sıxışdırıb aradan çıxarırdı. Əvəzində isə xalq məişətində həndəsi,

nəbatı, xətti formalı naxışlar parça istehsalında üstün yer tutmağa başladı. Bununla yanaşı, xalqın bədii zövqünün gözəl biliciləri olan səriştəli parça ustaları-şalbaflar, bəzzazlar, culfalar, qələmkarlar, basma-naxışçılar, şərbaflar, eləcə də paltar (libas) hazırlamaqla məşğul olan peşəkar dərzilər yeni-yeni empirik bilik sistemi yaradır, geyim fondunu yeni parça materialları və geyim növləri ilə zənginləşdirir, gözəl və əlvan rəng çalarlı, mükəmməl çeşidli xalq geyimlərini hazırlayırdılar. XVIII əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi Molla Pənah Vəqifin lirik şeirlərində Azərbaycan xalq geyimlərinin geniş çeşidinin, rəng əlvanlığının, forma müxtəlifliyinin poetik-bədii əksi fikrimizə sübut edir, M.P. Vəqifin yaradıcılığında qadını özünün əlvan geyimi ilə diqqətimiz çəkir; “Xoş yaraşır sənə diba nimtənə”, yaxud “Libasın əlvandır, çarqat narıncı”, yaxud da “Güləbətin köynək, abı nimtənə” (4, s.96) və s.

Araşdırmalardan aydın olur ki, bəhs edilən dövrlərdə yaşa və zövqə uyğun olaraq “qara, ağ, palıdı, sari yerli, yelənli (haşiyəli) kələğayılar Muğanda “səlyani”, “qubba” (10, s.54), Azərbaycanda “kolxana” və ya “korxana”, “qonşuçatladan”, “saçaqlı”, “Bağdatı”, “Hələbi”, “Heratı”, “Şamaxı” və s. adlarla məşhur olub, varlıların geyim dəstində, kasıbların isə boğçalıq paltarları içərisində əsas yer tuturdu. Adətən, təsəyin üstündən örtülən kələğayını qıyqac edir, uclarının birini sinə üstündən sərbəst buraxıb digər ucunu isə sərbəst qalan qanadın üstündən kürəyə atırdılar (11, s.56).

Beləliklə, azərbaycanlıların orta əsr geyim mədəniyyətinin tədqiqi üzrə apardığımız araşdırmalar göstərir ki, milli geyim nümunələrimiz uzun sürən tarixi inkişaf prosesinin məhsulu olaraq, yerli təbii-coğrafi şəraitin, təsərrüfat məşguliyyətinin, sosial təbəqələşmənin yaratdığı zənginləşmənin fəal təsiri

altında formalaşmışdır. Son dövrlərə qədər gəlib çatan ənənəvi geyim mədəniyyətimiz böyük təkamül və inkişaf yolu keçməsinə xalqın yaradıcı əməyinin, empirik bilik və təcrübəsinin, nəsildən-nəsilə ötrülən peşə-sənət vərdişlərinin böyük rolu olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Mustafayev A.N. Şirvanın maddi mədəniyyəti. Bakı, Elm, 1977.
2. İsmayılzadə P.Ə. XIX-XX əsrlərdə azərbaycanlıların məişətində etnomədəni xüsusiyyətlər. Bakı, Alatoran yayımları, 2013.
3. Azərbaycan etnoqrafiyası.Üç cildə. II cild.Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007.
4. Vəliyev F.İ. XIX-XXəsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı, “Şərq-Qərb”, 2010.
5. Azərbaycanın bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində // Tərtib edən: R.Əfəndiyev. Bakı, “İşıq”, 1980.
6. Evliya Çələbi Səyahətnaməsində Azərbaycan. Bakı, Qafqaz Universiteti Nəşriyyatı, 2012.
7. Həvilov H.A. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1991.
8. Dünyamalıyeva S.S. Azərbaycan geyim mədəniyyəti tarixi. Bakı, Elm, 2002.
9. Vəliyev F.İ. Azərbaycan xalq geyimləri tarixindən // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2004, № 2.
10. Ismailzade P.E. On etno-cultural contact of Russian and turkic peoples public domestic // Technology and Innovation, Philadelphia, USA, 2016, Theoretical w applied

Science, Thomson Reuters, based on international citation report, 02(34).

11. Fəliyev F. Əfəndiyev R. Səməd Vurğun və Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, Çinar-çap, 2006.

Алиева Вусала

**Из истории средневековых народных костюмов
Азербайджана**

Резюме

Статья посвящена средневековым национальным костюмам азербайджанцев. Здесь показано, что национальные костюмы, как и другие элементы материальной культуры, дают богатый этнографический материал для изучения отдельных вопросов быта и быта каждого народа. Изучение одежды определяет национальные особенности каждой нации, уровень экономической и культурной жизни, направление хозяйственной деятельности. Наши национальные костюмы играют важную роль в определении вопросов исторических отношений и взаимодействия с другими народами, эстетического и художественного вкуса, этнической и классовой принадлежности.

Ключевые слова: материальная культура, Китаби Дада Горгуд, традиционные национальные костюмы, этногенез, средневековая костюмная культура, чуха, хлопчатобумажная ткань.

Aliyeva Vusala

From the history of medieval folk costumes of Azerbaijan

Resume

The article is dedicated to the medieval national costumes of Azerbaijanis. Here it is shown that national costumes, as well as other elements of material culture, give rich ethnographic material for the study of individual issues of each and every nation. The study of clothing determines the national characteristics of each nation, the level of economic and cultural life, the direction of economic activity. Our national costumes play an important role in determining the issues of historical relations and interactions with other peoples, aesthetic and artistic taste, ethnic and class affiliation.

Keywords: material culture, Kitabi Dada Gorgud, traditional national clothes, ethnogenesis, medieval clothing culture, chukha, cotton cloth

Эльнур Гасанов

Главный специалист Гянджинского отделения

Национальной Академии Наук Азербайджана,

Доктор философии по истории

Гянджа, Азербайджан.

E-mail: el-hasanov@mail.ru,

Средневековое архитектурное наследие Гянджи как пример толерантности

Резюме

Важные исторические и религиозные памятники древнего города Гянджа были изучены как значимый источник в исследовании традиционных толерантных

ценностей. Также на основе различных исторических источников, архивных материалов и научных трудов выявлены важные факты и свидетельства об особенностях сохранения мультикультурализма среди жителей этого древнего города на протяжении веков.

Ключевые слова: Азербайджан, Гянджа, исторические памятники, мультикультурализм, архитектура, толерантность

Введение

Гянджа, один из древнейших городов Востока с многовековой историей, был построен на Великом Шелковом Пути, который соединяет Азию с Европой. Таким образом, Гянджа являлся духовным мостом между разными цивилизациями. Античный философ Страбон (I век до нашей эры) отмечал о древней Гяндже: «Здесь один раз посаженная почва дает урожай два или даже три раза в год. Орошение почвы лучше, чем в Вавилоне и Египте. Кроме этого, здесь воздух особенно чист и целебен» [5, 9-10].

Благодаря многовековым национально-моральным ценностям этот город считался своеобразным «индикатором» социально-культурного и политико-общественного строя в течение многих веков. Один из самых древних православных церквей в Западном регионе страны находится в Гяндже и до сих пор здесь верующие выполняют свои религиозные обряды, отмечают важные исторические даты, праздники. А этот древний храм охраняется как важный историко-архитектурный памятник и жители города с уважением относятся к православным верующим.

Один из самых крупных и в тоже время древних немецких лютеранских храмов тоже сохранился в нашем древнем городе и объявлен историко-архитектурным памятником. Несмотря на то, что основная часть верующего населения города мусульмани, но в городе жители в течение веков с особым уважением охраняли древние албанские христианские храмы, а также грузинскую церковь и другие памятники.

Прикладное значение исследования

Гянджа один из немногих городов, где существовали такие жилые кварталы как «Улица евреев», «Лезгинский квартал», «Квартал лагич (лахыдж)» и др., где представители других наций жили в мире и покое.

Гянджа столица первой демократической республики мусульманского Востока и в XX веке сохранила свой статус центра национально-государственных ценностей.

Один из важных памятников города, комплекс Имамзаде, расположенный на территории Государственного историко-культурного заповедника одного из древних центров науки и культуры – города Гянджи, был воздвигнут в 739 году над могилой Мовлана Ибрагима – сына пятого имама Мухаммед Багира, правнука Гусейна ибн Али – внука пророка Мухаммеда. Этот памятник является одним из основных символов города. Слово «Имамзаде» происходит от понятия «дитя имама» и означает «потомок рода имамов». В народе название Имамзаде считается священным местом поклонения и паломничества. Территория мавзолея, построенного в VIII веке, была расширена в XIV-XVI веках, а постройки вокруг него были воздвигнуты в основном в XVII-XVIII веках [8, 5-7].

Заключение

В XX веке на внутренних стенах гробницы был обнаружен значимый историко-эпиграфический образец – древнее писание, которое было исследовано видными исследователями - профессором Исагом Джафарзаде, а также видным ученым в области эпиграфики, членом Национальной академии наук Азербайджана Мешадиханум Нейматовой. Территория места паломничества Имамзаде входила во владения представителей рода великого азербайджанского поэта и мыслителя Низами Гяджеви – Шейхзамановых. По указанию легендарного полководца, последнего хана Гянджи Джавадхана Зиядоглу (1748-1804 гг.), вписавшего свое имя в героическую историю Азербайджана, в Имамзаде были проведены широкомасштабные реставрационные работы. В 1878-1879 годах по инициативе генералмайора Исрафил бека Ядигярзаде, а в начале XX века – гянджинской интеллигенции в комплексе Имамзаде был проведен капитальный ремонт [1, 17; 2, 17].

В период с 1930 по 1944 год постройки комплекса были приспособлены под детский дом. Этот священный уголок приютил пострадавших во время войны малолетних детей разных национальностей [4, 14-18; 6, 42].

В Азербайджанской Республике толерантность и мультикультурализм имеют глубокие исторические корни и являются образом жизни народа. Многочисленные указы и распоряжения Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева по восстановлению и реставрации религиозных и историко-архитектурных памятников, а также проекты, претворяемые в жизнь под руководством

президента Фонда Гейдара Алиева, посла доброй воли UNESCO и ISESCO Мехрибан Алиевой, являются ярким примером заботы нашего государства о богатом национальнокультурном наследии Азербайджана.

Литература:

1. Ализаде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку: Изд-во АН Аз. ССР, 1956, стр. 17
2. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialı. F. 20, s. 1, iş 17
3. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 544 s.
4. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Bakı: Şirvanəşr, 1998, 328 s.
5. Hasanov E.L. Applied significance of investigation of handicrafts branches in Ganja city based on innovative technologies (Historical-ethnographic research). Prague: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ» (Czech Republic), 2018, 110 p. ISBN 978-80-7526-323-0
6. Həsənov E.L. Azərbaycan ziyarətgahları: Gəncə İmamzadə türbəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 268 s.
7. Məmmədov F.N. XIX əsrdə Gəncə şəhərinin ərazisi, əhalisi və idarəsi (1868-ci ilə qədər) // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1976, № 3, s. 30-37
8. Нейматова М. Эпиграфические памятники Гянджи. Баку, 1991, стр. 4-7
9. Памятная книжка Елисаветпольской губернии на 1914 годъ. Елисаветполь, 1910, 337 с.

Elnur Həsənov
Gəncənin ortaçağ memarlıq irsi tolerant nümunəsi
kimi

Xülasə

Qədim Gəncə şəhərinin mühüm tarixi və dini abidələri ənənəvi tolerant dəyərlərin tədqiqində vacib mənbə kimi araşdırılmışdır. Həmçinin, müxtəlif tarixi mənbələr, arxiv materialları və elmi əsərlər əsasında bu şəhərin sakinləri arasında əsrlər boyu multikulturalizmin mühafizəsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə dair mühüm faktlar və dəlillər üzə çıxarılmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Gəncə, tarixi abidələr, multikulturalizm, memarlıq, tolerantlıq.

Elnur Hasanov

THE MEDIEVAL ARCHITECTURAL HERITAGE OF
GANJA AS AN EXAMPLE OF TOLERANCE

Summary

The main historical and religious monuments of the ancient city Ganja were explored as important sources of studying traditional tolerant values. It also revealed important arguments and facts about the typical characteristics of the preservation of multiculturalism among the population of this city for centuries based on various historical sources, archival materials and scientific literatures.

Key words: Azerbaijan, Ganja, historical monuments, multiculturalism, architecture, tolerance.

Məmmədova Aygün Musa qızı

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin
“Numizmatika və epigrafiya” elmi-fond şöbəsinin
b. e. i., t.ü.f.d. (aygun_kons@mail.ru)

**Qarabağ tarixinin nadir tapıntıları - XIII əsrin I
yarısına dair Gəncə dirhəmləri**

Açar sözlər: Qarabağ, Gəncə, Çingizilər, dirhəm, gümüş
Azərbaycan Respublikası ərazisində tapılan orta əsrlərə
dair sikkə dəfinələri, həmçinin Azərbaycanın şəhər-
zərbxanalarında istehsal edilən sikkələr milli numizmatikamızın
tədqiqi ilə yanaşı həm də Şərq numizmatikasının bir sıra
məsələlərini açıqlayan faktlardır.

Belə faktlar hazırda bir sıra muzeylərdə, şəxsi
kolleksiyalarda qorunur, bir sıra elmi nəşrlərdə və internet
resurslarda işıqlandırılır.

Tarixi məlumatlar və arxeoloji qazıntılar nəticəsində
Gəncə şəhərinin qədim tarixi müəyyən edilmişdir. Gəncə
ərazisində aşkarlanan arxeoloji (1) və numizmatik faktlar (5, s.
41), bu şəhərdə sikkə zərbinin eramızdan əvvəlki dövrdən
mövcud olduğunu deməyə əsas verir.

Ərəb istilasından digər Azərbaycan şəhərlərində olduğu kimi,
Gəncə şəhərində müəyyən dağıntılar törətsə də, hicri 90 = 708-ci
ilin Gəncə gümüş dirhəmləri (2,7 q) pul təsərrüfatına zərər
yetmədiyini sübut edir. Əməvixəlifəsi II Vəlid ibn Əbd əl-Məlikin
(705 - 715) hakimiyyəti dövründə anonim zərb edilən belə gümüş

dirhəmlərə جنزة (ərəbc. tərc. “xəzinə”) “Gəncə” sözü ilk dəfə ərəbcə həkk edilmişdir (2, s. 17).

Gəncə zərboxanasının Şəddadilər (971 - 1075) dövründə fəaliyyəti müvafiq dövrün gümüş dirhəmləri ilə təsdiqini tapır (3, s. 129).

Məruzəmizdə Çingizilər (Böyük Monqollar) dövründə (1230 - 1271) Gəncədə zərb edilən gümüş dirhəmlər araşdırılmışdır.

Çingizxan (1206–1227) dövründə Cənubi Qafqaz zərboxanalarının istehsalı olan sikkələr məlum olmasa da, onun varisləri dövrünə aid maraqlı tapıntılar vardır.

XIII əsrin yarısında vilayətlər, diyarlar, түмәнләр və mahallardan ibarət Azərbaycanı monqol xanının (xaqan) təyin etdiyi canişinlər idarə etsə də, bir sıra yerli hakimlər öz müstəqilliyini qorumağa çalışırdılar.

Uqedey (Oqtay) qaanın (624-639 = 1227-1241)

قائ العادل “ədalətli qaan” sözləri olan dirhəmləri.

Çingizxan oğlu Uqedey (Oqtay -1241) hicri 626 = 1232-1233-cü ildə monqol şahzadələrinin Qaraqorum (“qara daşlardan ibarət müdafiə” mənasını verən bu şəhər müasir dövrümüzdə Monqolustan ərazisindədir) qurultayının qərarı ilə Monqol dövlətinin rəhbəri seçilərək “qaan” tituluna layiq görülmüşdür. Oturaq və köçəri həyat tərz, ticarət əlaqələrinin genişləndirildiyi bu qaanın hakimiyyəti dövründə Şimali Çin, Şərqi Avropa və Ön Asiyada genişmiqyaslı işğallar davam etmişdir (7, s. 16).

Uqedey (Oqtay) qaanın hakimiyyət illərinə təsadüf edən hicri 630 = 1232 – 1233-cü illərdə Azərbaycan və Gürcüstanda gümüş sikkə zərbi yeni vüsət almışdır. Beş tipdə zərb edilən

belə sikkələrin üst tərəfinə qaanın adı əvəzinə: العدل قال - “ədalətli qaan” sözləri zərb edilmişdir.

Çingiz xanın oğlu - Uqedey qaan hicri 639 = 1241-ci ildə dünyasını dəyişdikdən sonra onun vəzifəsinə keçmək üçün bir neçə namizəd olsa da, onun həyat yoldaşı Turakinə xatun müvəqqəti olaraq idarəçi oldu. Sonuncunun əmri ilə əmir Kurğuz qətlə yetirildi və hicri 641=1243-1244-cü ildən beşinci ulusa daxil olan Azərbaycana (İran, Gürcüstan, “Ərminiyyə”, Diyarbəkir) əmir Arğun canışın təyin edildi [1, s. 160].

XIII əsrin 30-cu illərində Təbriz, Tiflis və Beyləqan zərboxanalarının fəaliyyətinə mizmatik faktlarla təsdiq edilir.

2. Turakinə xatun (639 - 644 = 1241 – 1246) dövrü.
“Uluğ monqol uluş bəy” sözləri olan dirhəmlər. Əyarı 92,5 %, olan hicri 642 - 643 = 1243-1245-ci il dirhəmlərinin üst tərəfinə mərkəzə kufi xətt ilə üç sətirdə: “Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhəmməd Allahın rəsuludur”, ətrafında zərboxana (كنجه – Gəncə) və sözlərlə hicri tarixinə müvafiq zərb ili, arxa tərəfinə isə - əlində dartılmış yay və ox tutan atlı (bəzi sikkələrdə atlı çaparaq vəziyyətdə və sanki quşa ox atan vəziyyətdə) təsviri, onun üzərinə “uluğ monqol uluş bəy” sözləri həkk edilmişdir.

Turakinə xatun müvəqqəti rəhbər olduğu üçün sikkələrə “qaan” sözünü həkk etdirmə iqtidarına malik deyildi.

Uyğun dövrdə yarım dirhəm, dirhəm və ¼ dirhəmlər Təbriz, Gəncə (iki tipdə dirhəmlər), Naxçıvan, Kiran (Ordubad rayonunda şəhər. N 14871 sayılı bu dirhəm Dövlət Ermitajında qorunur – çəki - 2,85 q; at təsviri və səkkizguşəli ulduz), Laçın, Varsan zərboxanalarında müxtəlif tiplərlə istehsal edilən belə dirhəmlərə müxtəlif heyvan təsvirləri (əjdaha, ilan, it, quş) həkk edilmişdir.

Azərbaycan numizmatikasının banisi t.e.d., professor Y.Paxomovun fikrincə “ulus bəy” – ulus qoşunun komandanı və canişinin tituludur. T.e.d., professor M.Seyfəddini bu titulu yalnız ulus canişininə aid etmiş, qoşun komandanının isə “noyon əzəm” (əzəmətli noyon) adlandırıldığını vurğulamışdır.

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan Turakinə xatun (639 - 644 = 1241 – 1246) dövrünə aid Təbriz dirhəmində yalnız “bəy” sözü, “Təbriz zərb” və zərb ilindən yalnız “altı yüz” sözləri qalmışdır (NF 515625, 3,25 q, diametr = 20-21 mm).

Numizmatik təyinatlar nəticəsində hicri 643-cü = 1245-ci ildən dirhəmlərə (Təbriz, Tiflis) yenidən “ədalətli qaan” sözlərinin zərb edildiyi məlum olmuşdur. Yazılı mənbələrdə Turakinə xatunun oğlu Göyük qaanın (644-647 = 1246 – 1249) məhz həmin ildə “qaan” elan olunduğu qeyd edilir (6, s. 165).

Numizmatik materialların təhlili nəticəsində hicri 655 = 1257-ci ildən sonra zərb edilən sikkələrin Menqu qaanın ölümündən sonra zərb edildiyi (Gəncə dirhəmi, hicri 655 = 1257, Tiflis, hicri 657 = 1258) deyilə bilər.

Beləliklə, hicri 642 = 1243-1244-cü illərə qədər zərb edilən Çingizi sikkələri təsvirsiz olmaqla “qaan əl-adil - ədalətli qaan” sözləri ilə, bu ildən sonra zərb edilənlər isə atlı təsviri olmaqla “uluğ monqol uluş bəy” sözləri ilə zərb edilmişdir.

Çingizilər dövrünün pul dövriyyəsində iştirak edən əksər sikkələrin – dirhəm, yarım dirhəm və $\frac{1}{4}$ dirhəmlərin əsas qisminin - Təbriz, digər qisminin - Beyləqan, Naxçıvan, Gəncə, Bakı, Kiran (Ordubad şəhərində dağıdılmış şəhər), Laçın, Tiflis, Varsan, Kəbran, Urmiyə, Lulu, Dəbil və Ləşxərdə (Xuzistan vilayətində) zərb edildiyi məlum olmuşdur (6, s. 162).

Uyğun dövrün pul dövriyyəsində qızıl dinarların və mis felslərin iştirak etdiyi də məlumdur.

Hələ Eldənizlər dövründən paytaxt şəhər olan Təbriz 1220-1222-ci illərdə üç dəfə monqol hücumuna məruz qalmış, Elxanilər dövründə yenidən paytaxt statusu qazanmışdır.

Uyğun dövrün iqtisadi əlaqələrinin tədqiqi sayəsində, Xəzər dənizi və Qara dəniz, Volqa və Neva çayları boyunca olan ticarət yolları vasitəsilə Şərqi Avropa dövlətləri, Mərkəzi Asiya, Monqoliya və Çinlə iqtisadi-mədəni əlaqələrin olduğu müəyyən edilmiş, əsas ticarət marşrutlarının Baltika – Volqa, Xəzər-Volqa, Bulqar - Kiyev – Regensburq, həmçinin Volqayanı-Krım yolları üzrə keçdiyi məlum olmuşdur (4, s. 15).

Cənubi Qafqaz ərazisində tapılmış sikkə dəfinələrində Çingizi sikkələrinin Səlcuqi, Ortuki, Hülakü sikkələri ilə birgə olması, belə sikkələrin uyğun dövrün ticarət əlaqələrində birgə dövr etdiyini sübut edir.

Araşdırmağa cəlb etdiyimiz Çingizilər dövründə Cənubi Qafqazın pul dövriyyəsində iştirak edən əksər sikkələrin – dirhəm, yarım dirhəm və $\frac{1}{4}$ dirhəmlərin əsasən paytaxt şəhər olan Təbriz zərbxanasında, müəyyən qism sikkələrin isə Beyləqan, Naxçıvan, Gəncə, Bakı, Kiran (Ordubad şəhərində dağıdılmış şəhər), Laçın, Tiflis, Varsan, Kəbran, bəzi tapıntılara əsasən isə Urmiyə, Lulu, Dəbil və Ləşxərdə zərb edildiyi məlum olmuşdur. Bəzi dirhəmlərə “dirhəm”, nadir hesab edilən digər sikkələrə “dinar” sözü həkk edilib.

Monqolların köçəri həyat tərzini, əsasən ovçuluqla məşğulluğunu büruzə edən faktlardan biri də Çingizilər dövrünə aid sikkələrdəki ox atan atlı, yay və ox təsvirləridir. Belə sikkələrdəki dovşan, ilan, əjdaha təsvirləri həm də zodiak işarələrini bildirir (1241 - 1246 illərə aid **Gəncə** və Təbriz

dirhəmləri). Uyğun dövrün Təbriz dirhəmlərində “Süleyman möhürü” (və ya “Davud ulduzu”) adlandırılan simvol vardır.

Çingizi sikkələrindəki əsas elementlər – “kəlimeyi tovhid”, hicri tarixi, müsəlman ayları imperiyada İslam dininin əsas olduğunu sübut edir.

Çingizi sikkələrindəki üçtiyəli dəşici silah təsviri orta əsr döyüş sənəti haqqında təsəvvür yaradır.

Turakinə xatun - 1241 – 1246

Şəkil 1. Çingizilər. Anonim, Gəncə, 642 = 1244-1245, d – 20.8 mm, 2,75 q (ilan təsviri ilə, I tip)

Şəkil 2. Çingizilər. Anonim, Gəncə, 642 = 1244-1245, d – 22 mm, 2,77 q, (əjdaha təsviri ilə, II tip)

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Arif Məmmədov: Gəncə şəhərinin arxeoloji tədqiqində yeni mərhələ başlayıb// anl.az
2. Məmmədova A.M. Ərəb Xilafəti dövründə Azərbaycanda sikkə zərbi və pul dövriyyəsi. T.ü.f.d. alim.dər.alm.üçün təq.ed.dis.avtoreferatı. Bakı: 2013, 26 s.
3. Rəcəbli Ə.M. Azərbaycan sikkələri. Bakı, Xalqbank, 2012, 358 s.
4. Арсланов А.М. Торгово-экономические связи Улуса Джучи (Золотой Орды) со странами Запада. Автореф. Диссерт. по истории.Казань: 2015, 23 с.
5. Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Вып. I, Баку, 1926, 68 с.
6. Сейфеддини М.А. Описание и характеристика монет, чеканенных в Азербайджане в первой половине XIII в. //Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане. Баку: Элм, 1978, 265 с.
7. Султанов Т. И. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть. М.: АСТ, 2006, 445 с.
8. Islamic world. Great Mongols. (Chingizids) 603-670 // zeno.ru

Aygun Mammadova

Unique finds of the history of Karabakh - dirhams from Ganja of the 1st half of the 13th century

The article provides information about coins - silver dirhams (weight - 2.77 - 2.85 g) dates 642 - 643 years of AH, minted in Ganja, which are a reliable fact in the study of

numismatics of the Great Mongols (or Chingizids - 1230 - 1271). These numismatic facts are now stored in various museums and private collections, published in publications, and shown in Internet resources.

The obverse of the silver dirhams depicts a horseman on a hunt, aiming at a prey (dragon, and on some coins a snake), above his head there is an inscription in Arabic: "Ulug Mongol Ulug Bek", and on the reverse in the center, on three lines in Arabic: "No Allah besides Allah alone, Muhammad is the Messenger of Allah ", around in Arabic: " Mint in Ganja, in the six hundred and forty-second year".

According to written sources of this type, dirhams were minted during the reign of Ugedey khan's wife, Turakina khatun (639 - 644 = 1241 - 1246).

As a result of historical and numismatic research, the meaning of the inscriptions on such coins has been clarified. The words "ulus Mongol ulus bek" indicated the title of the ruler or commander-in-chief of an army of a certain territory (ulus). According to the territorial division during the Chingizids period, Azerbaijan was part of the fifth ulus.

Thanks to numismatic research, during this period, in addition to the Ganja mint, anonymous dirhams of this type were also minted in the cities-mints of Azerbaijan - Beylagan, Nakhichevan, Lachin, Baku.

Key words: Karabakh, Ganja, Chingizids, dirham, silver

Айгюн Маммадова
Уникальные находки истории Карабаха - дирхемы
Гянджи I половины XIII в.

В статье предоставлена информация о монетах – серебряных дирхемах (вес - 2,77 – 2,85 г) 642 – 643 года хиджры, чеканенных в Гяндже, являющихся достоверным фактом в изучении нумизматики Великих Монголов (или Чингизидов - 1230 - 1271). Данные нумизматические факты ныне хранятся в различных музейных и личных коллекциях, опубликованы в изданиях, демонстрируются в интернет ресурсах.

На аверсе серебряных дирхемов изображен всадник на охоте, целящийся на добычу (дракон, а на некоторых монетах змея), над головой надпись на арабском: «улуг монгол улуг бек», а на реверсе в центре, на трех строках на арабском: «Нет Аллаха кроме Аллаха единого, Мухаммед посланник Аллаха», вокруг на арабском: «Чеканен в Гяндже, в шестьсот сорок втором году».

Согласно письменным источникам подобного типа дирхемы чеканились в период правления супруги Угедей каана - Туракины хатун (639 - 644 = 1241 - 1246).

В результате исторических и нумизматических исследований выяснен смысл надписей на таких монетах. Словами «улус монгол улус бек» указывался титул правителя или главнокомандующего войска определенной территории (улуса). Согласно территориальному делению в период Чингизидов Азербайджан входил в состав пятого улуса.

Благодаря нумизматическим изысканиям, в данный период кроме монетного двора Гянджи, подобного типа анонимные дирхемы чеканились также в городах-монетных дворах Азербайджана – Бейлаган, Нахичеван, Лачин, Баку.

Ключевые слова: Карабах, Гянджа, Чингизиды, дирхем, серебро

Məmmədova Bədircahan

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun «Azərbaycanın antik dövr arxeologiyası» şöbəsinin elmi işçisi
bcahan 1957@gmail.com

Qax rayonunun Qum kəndinin antik və orta əsr arxeoloji abidələrinin öyrənilməsi tarixi

Açar sözlər: Qax, Qum, arxeologiya, antik, orta əsrlər, abidə

Qax rayonundan 7 km şimalda, dəniz səviyyəsindən 700 m yüksəklikdə yerləşən Qum kəndi bir sıra tarixi-arxeoloji abidələri ilə tanınır. Böyük Qafqaz silsiləsinin ətəyindəki bu füsunkar kəndin ərazisindən Ərdəva çayı axır, dağ yamaqları qalın meşəliklə örtülüdür.

Hazırda iki min nəfərə yaxın əhalisi olan Qum kəndinin əhalisinin etnik tərkibinin formalaşmasında türk mənşəli – hun, kimmer, sak, kaspi, oğuz, qıpçaq, səlcuq tayfaları mühüm rol oynamışlar.

Tədqiqatlara əsasən, Kür-Araz ovalığı və Samur çayının yuxarı axarında yaşayan qədim tayfalar (ran, lbin, silv, hellər,

qırız) Qum kəndi əhalisinin formalaşmasında rolu olmuşdur və belə tayfaların yayılma arealı həm müasir Azərbaycan, həm də cənubi Dağıstan ərazisini əhatə etmişdir (4, s. 91 - 92).

Kəndin ərazisində və yaxınlığındakı Arpatala, Xıdır axurlar, Buduqoba, Güllütəpə, Doludöyən, Çınarlı, Sırt qala, Ballı qaya, Xəzinə qaya və digər yer adları, toponimlər Qum kəndinin tarixi, etnoarxeoloji zənginliyini sübut edir.

Qax abidələrinin tədqiqi hələ keçən əsrdə xarici tədqiqatçılar – A.Fon Plotto, A.Xaxanov, A.Poserbski, P.Baranovski, N.Çubinaşvili, Y.Paxomov və azərbaycanlı alimlər - Davud Axundov, Məşədixanım Nemət, Məmmədəli Hüseynov, Şərqiyyə Sadıxzadə və Aliyə Qarəhmədovanın əsərlərində əksini tapmışdır. Son illərdə Nəsim Muxtarov, İntizar Bədəlova, Mənsur Mənsurov, Natiq Alışov bu ərazidə arxeoloji tədqiqatlar aparmışlar.

Akademik Yaqub Mahmudovun rəhbərliyi ilə AMEA Abbasqulu ağa adına Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun alimləri Qax rayonunun tarixinə həsr edilmiş bir sıra elmi əsərlər nəşr etdirmişlər.

Kəndin orta əsr abidələri sırasında **Qum məbədi (və ya Qum bazilikası)** orijinallığı ilə seçilir (2, s. 12).

V – VI əsrlərə aid edilən bu abidə Qum çayı sahilində, meşəlik ərazidədir. Qafqaz Albaniyasının zəngin tarixi, memarlığı və mədəniyyətini büruzə verən bu abidə - bazilika dörbucaqlı, yarımqövs küncüdür. Eni 36,4 metr, uzunluğu 19,3 metrdir. Abidənin inşasında tünd yaşıl və göy rəngli yerli çay daşından və yandırılmış kərpicdən istifadə edilmişdir.

Üç tərəfdən eyvanla əhatələnən məbədə şərq tərəfdən bitişik olan dördbucaqlı iki otaqlar vardır. Tarixi-arxeoloji

tədqiqatlara istinadən, bu otaqlardan qurbangah və ibadət məqsədilə istifadə edilmişdir.

Məbədin daxilindəki iki cüt T şəkilli sütunlar və 3 zal vardır. Mərkəzi sütunlar enli və hündürdür. Abidənin meşab hissəsi Şərqə doğru yönəldilmişdir. Məbədin hər üç qapılarının üstü yarımqövs şəkilli tağlarla bəzədilib.

Abidənin sütunlarının, arkalarının, daxili tərtibatı təşkil edən dayaqlarının inşasında həm də yandırılmış döşəmə kərpicindən istifadə edilmiş, damı kərəmitlə örtülmüşdür. Zaman keçdikcə abidənin dörd tərəfinə əlavələr edilmişdir.

XX əsrin 40-cı illərində Qum məbəbində bərpaçı-memar Pyotr Baranovskinin rəhbərliyi ilə bərpa işləri və tədqiqatlar aparılıb (3, s. 10).

1958-ci ildə Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əməkdaşı Şərqiyyə Sadıxzadə və Tarix İnstitutunun elmi işçisi Məmmədəli Hüseynov Qax rayonunda tədqiqatlar apararaq qədim, orta əsr və yeni dövr abidələrini öyrənmişlər.

Arxeoloq-alim Məmmədəli Hüseynovun hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Arxivində qorunan 1958-ci ilə dair hesabatında Qum məbədinin çay daşından inşa edildiyi və hündürlüyünün 10 m olması qeyd edilmişdir.

Daxildən eni 10 m, uzunluğu isə 21 m olan Qum məbədinin iki qapısı vardır. Bunlardan biri şimali-şərqə, digəri isə cənubi-qərbə doğru durur.

Milli memarlığımızın nadir incilərindən olan Qum məbədi aydın planlaşdırma və səliqəli konstruksiyası ilə diqqəti cəlb edir. Bu möhtəşəm abidədən dövrümüzə qədər müəyyən qismi gəlib çatmışdır.

Qum məbədi Qax rayonunun Ləkit kəndindəki Yeddi Kilsə monastr kompleksi, Oğuz rayonundakı Calud məbədi, Oğuz məbədi, Zaqatala məbədi, Balakən rayonunun Talalar məbədi, Şəki rayonunun Bideyiz və Baş Küngüt məbədləri və Laçın rayonundakı Ağoqlan çayı sahilindəki Laçın bazilikası ilə həmdövr abidələrdəndir.

Qum kəndində turistlərin ən çox ziyarət etdiyi abidələrdən biri də Kilsəhəd məbədidir. Qədim inanc və müdafiə əhəmiyyətli bu abidə VI – VII əsrlərə aid edilsə də, inşaat üslubu və arxeoloji müşahidələr onun daha erkən dövrə aid olduğunu deməyə əsas verir.

Qum kəndindəki digər orta əsr abidəsi Sırt qalasıdır. Qum kəndinin yuxarı hissəsində yerləşən bu istehkam tipli abidənin adı - türkcə “sırt” (kürək, dayaq) sözü ilə əlaqədardır.

Etnoqrafik tədqiqatlara əsasən bu abidə yerli sakinlərin qədim inanc yeri olmuş, orta əsrlər müdafiə tipli istehkam əhəmiyyətə malik olmuşdur. Yerli sakinlər bu qalaya sərt qalası, bəzən isə Nizami qalası deyirlər.

Bişmiş kərpic, çay daşı və əhəng məhlulundan inşa edilən bu qala dağlarla əhatəli bir neçə bürcdən ibarət olsa da, dövrümüzədək bunlardan yalnız biri gəlib çatmışdır. Müdafiə və müşahidə məntəqəsi olan bu abidədən həm Qum, həm də Çinarlı kəndlərini aydın görmək mümkündür. Qax rayonunun Sırt qalasının inşa tarixi VII – VIII əsrlərə aid edilir.

Yolu dar və yoxuş cığırlardan ibarət bu qaladan daha yüksəklikdə, qarşdakı dağın zirvəsində yerli sakinlərin Taxtaqala adlandırdığı daha bir abidənin olduğu söylənilir.

Qum kəndində zəngin İslam nümunələri olan - məscid və epiqrafik abidələr olsa da, zəif tədqiq edilmişdir.

Qax rayonu həm də tarixi şəxsiyyətləri ilə tanınır.

Orta əsrlər Şərqinin böyük şairi, Azərbaycan poeziyasının sənətkarı, “Xəmsə” müəllifi Nizami Gəncəvi (1141-1209) yaradıcılığında həm İslamdan əvvəlki, həm də İslam dövrünü ümumiləşdirilmişdir. Yaradıcılığı ilə türk, ərəb və irandilli ölkələrin mədəniyyətlərinə təsir edən şairin doğum tarixi və doğum yeri uzun illər mübahisə mövzusu olmuşdur. Şair qeyd edir ki: “Mən mirvari kimi Gəncə dənizində qərq olsam da, dağda yerləşən Qum şəhərindənəm”. Bu misralara istinad edən İranlı alimlər şairin İranın Qum şəhərindən olmasını iddia etsələr də, akademik Ziya Bünyadov “Azərbaycan Atabəyləri dövləti” əsərində Nizaminin Qax şəhərinin Qum kəndindən olduğunu bildirmişdir (1, s. 202). Şeirdən də görüldüyü kimi, şair dağlıq ərazidə olan Qumdan bəhs edir, İrandakı Qum şəhəri isə düzəngah ərazidədir.

Orta əsrlər Azərbaycan tarixinə layiqli töhfəsini verən akademik Ziya Bünyadov Qaxın Qum kəndinin şəxsiyyətləri, Nizami Gəncəvinin müasirləri olan - Qum hakimi Sökmən ibn Qaymaz, Gəncədəki canişini, rəis Cəmaləddin əl-Qumi (s. 111), atabəy Özbəyin hacibi Şəmsəddin əl-Qumi (s. 158) haqqında məlumatlar təqdim etmişdir (1, s. 203).

Qum kəndində ötən əsrdə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar aparılmışdır. Qum kəndi ilə Gəncə arasında mədəni və ticarət əlaqələrinin olduğu tarixi məlumatlarla təsdiqlənmişdir. Belə nəticəyə gəlirik ki, Nizami Qumda dünyaya gəlsə də, yaradıcılığını Gəncə şəhərində davam etdirmiş və burada vəfat etmişdir.

Qum kəndinin zəngin təbiəti turizmin inkişafı üçün əlverişlidir. Məqalə müəllifinin müşahidələrinə əsasən, ərazidə

xalq arasında “xarı bülbul”, elmi ədəbiyyatda isə “Qafqaz səhləbi” adlanan çiçək bitir.

Hazırda Qax rayonunun Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyində Qum kəndində aşkarlanmış müxtəlif dövrlərə aid tapıntılar qorunur (şəkil 1 və 2).

Şəkil 1. Mis küpə. XIV-XVI əsrlər (hündürlüyü - 7,5 sm, diametri – 6 sm). Tapılma yeri – Qax rayonu, Qum kəndi.

Şəkil 2. Gil şamdan altlığı. XIV-XVI əsrlər (hündürlüyü - 4 sm, diametri – 9,5 sm). Tapılma yeri – Qax rayonu, Qum kəndi.

Xalqımızın qədim məişəti, adət və ənənələri, inancı barədə məlumatlar toplamağa yardım edən belə materialların tədqiqi, təbliği və qorunması dövrümüzün vacib məsələlərindəndir.

Müasir dövrümüzdə Qax rayonunun turizm potensialının nəzərə alınaraq maraqlı layihələrin tərtib edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Istifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı, Şərq-Qərb, 2007.

2. Əzimov H., Əhmədov Ş. Qax abidələri. Bakı, 1998.

3. Zərbəliyev C. Qaxın füsunkar Qumu // “Mədəniyyət” qəzeti, 2012.

4. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Т. 1, Баку: ЭЛМ, 1991.

Badirjahan Mammadova

On the history of the study of ancient and medieval archaeological monuments in the village of Gum in Gakh region

The article, based on historical and archaeological research, as well as on actual finds stored in the local history and local history museum of the Gakh region, provides information on the study of ancient and medieval monuments in the village of Gum in the Gakh region.

As a result of the study of written information, as well as research of the exploratory nature of Azerbaijani archaeologists

- Mamedali Huseynov (1922 - 1994), Shargiya Sadikhzade, Aliya Garahmedova, as well as personal observations of the author, information about the monuments of this village (Gum temple - V-VI centuries, Syrt tower - XII century, "Beideresi" temple, monuments "Takhtagala" and "Kilsedag").

Museum materials - a clay candlestick and a copper jug of the 14th - 16th centuries, found in the territory of the village of Gakh, clearly give information about the daily life, customs, and also the craft production of the local population.

The beliefs of local residents are evidenced by a religious monument of the village - a mosque of the 18th century.

According to the researches of academician Ziya Buniyatov (1923 - 1997), the great poet Nizami Ganjavi (1141-1209) was from the village of Gum, but due to his activities he moved to the city of Ganja.

Written information, archaeological finds and historical monuments of the village of Gum confirm the existence and continuous development of this settlement at various stages of history.

Key words: Gakh, Gum, archaeology, ancient, medieval age, monument

Бадирджахан Маммадова

К истории изучения античных и средневековых археологических памятников села Гум Гахского район

В статье основываясь на исторические и археологические изыскания, а также на фактические находки, хранящиеся в местном историко-краеведческом

музее Гахского района предоставлена информация об изучении античных и средневековых памятниках села Гум Гахского района.

В результате изучения письменных сведений, а также исследований разведочного характера азербайджанских археологов – Мамедали Гусейнова (1922-1994), Шаргии Садыхзаде, Алии Гарахмедовой, а также личных наблюдений автора, выявлена информация о памятниках данного села (Гумский храм - V – VI вв., башня Сырт - XII в., храм «Бейдереси», памятниках – «Тахтагала» и «Килседаг»).

Музейные материалы – глиняной подсвечник и медный кувшин XIV-XVI вв., найденные на территории села Гах, ясно выдают информацию о повседневном быте, обычаях, а также ремесленном производстве местного населения.

О верованиях местных жителей свидетельствует религиозный памятник села – мечеть XVIII века.

Согласно изысканиям академика Зии Буниятова (1923 - 1997), великий поэт Низами Гянджеви (1141-1209) был родом из села Гум, но в связи с деятельностью далее переселился в город Гянджу.

Письменные сведения, археонаходки и исторические памятники села Гум подтверждают о существовании и непрерывном развитии данного поселения на различных этапах истории.

Ключевые слова: Гах, Гум, археология, античный, средневековый век, памятник

Елена Мачай

аспирант кафедры всемирной истории НПУ имени М.П.
Драгоманова, Украина.
machaylena@mail.com

Культура Аррана и Ширвана во времена Ильханата

В XIII столетии земли Азербайджана были завоеваны монгольскими войсками. От начала правления монголы не стремились поддерживать здесь развитие экономической и культурной жизни, которым славились Арран и Ширван в начале столетия. Целью такого халатного отношения к достижениям азербайджанцев было уничтожить именно те регионы, которые были главными в развитии культуры, и которые могли стать центрами движения сопротивления завоевателям.

Отношение монголов к развитию Азербайджана меняется со второй половины XIII века, когда новосозданное Государство Хулагуидов нуждалось в сильной экономике. Именно экономический подъем способствовал оживлению культурной жизни. С момента создания Государства Хулагуидов, в крупных городах начали возводиться оборонительные, гражданские, религиозные, мемориальные здания; в архитектуре присутствовали как мусульманские черты, так и христианские и китайские мотивы. В 1259 году в Мараге была построена астрономическая обсерватория, оснащенная новейшим оборудованием, которая вскоре стала крупным научным центром Востока. Тут же была собрана огромная библиотека, насчитывающая около 400 тыс. книг;

организованы учебные заведения. В обсерваторию были приглашены ученые разных стран и конфессий, астрономы, инженеры, врачи, историки, философы.

Колоссальную поддержку культурному развитию оказывал Газан-хан. Проведенные им реформы способствовали усилению Азербайджана как важного экономического, политического, религиозного центра Ильханата. Развивая градостроительство, ильхан обращал внимание на образование: в городах возросло количество мечетей и медресе. Поддерживая отношения с другими государствами, в городах Азербайджана ильхан организовывал пышные праздники, способствовал созданию уникальных сооружений: башней, бань, роскошных шатров, был высажен ботанический сад.

Однако, культура Азербайджана в эпоху Ильханата развивалась только во времена его политического усиления, которое часто подрывалось главным образом войной против Джучидов. Поэтому в целом, монгольское правление не дало грандиозных достижений в культуре. Но, благодаря экономическому и культурному потенциалу, земли Азербайджана, которые привлекали правителей Ильханата, не пережили такого упадка, какой наблюдался в других странах, и не остановились в своем развитии, более того, стали центрами сосредоточения интеллектуальной элиты Ильханата.

Nazira Shalbuzova

Minor scientific researcher and
candidate for philosophy doctor of the
Institute of Archaeology and
Ethnography of ANAS

**Sacred places and their role of the belief of Shahdagh
people**

Different peoples living within the borders of Azerbaijan - Lezgians, Avars, Rutuls, Sahurs, Tabasarans, Dargins, Ingiloys, Udi, Laks, Tatars, Kumuks, Talyshs, Tats, Kurds, Jews and Gryzs, Haputs, Jeks, Aliks, grouped under the name of Shahdagh group, For centuries, the landowners, Budugs, and Khinaligs lived side by side with the Azerbaijani Turks and took an active part in the cultural and social life of Azerbaijan. The Shahdagh people are considered to be the oldest inhabitants of Azerbaijan and were registered only in Azerbaijan.

Study of material cultural monuments located in Shahdagh villages; The study of mosques, shrines, tombstones and the analysis of common beliefs and similar rituals, as well as the study of popular beliefs based on mythical thinking, is important in terms of enriching our material and cultural history. In the Shahdagh people, distinguished by their unique ethnographic features, each family unit had its own sacred place and was able to preserve the traditional features of material and spiritual culture to this day. As in many places in Azerbaijan, the word baba (grandfather) is added to the names of sacred places. For example, in Khinalig there are many sacred places connected with the holy spirit of fathers such as Jabbar baba, Shikh

Shalbuz baba, Shikh Israfil baba, Mugan baba and Babadilim in Hapit, and Pir Jalal baba in Gryz [1, p. 98].

In the village, which was composed of different neighborhoods and relatives, each relative had his own cemetery and mosque, as well as each neighborhood had its own shrine. One of the oldest monuments in the village of Gryz, Abu Muslim Mosque was built on a high place inside the castle. Although the mosque has not yet fully reached the present day, most of it has been preserved. There were 4 mosques and 2 madrassas taught by local mullahs in the village of Gryz. From 1900 to 1930, Mullah Halil Pirmurad Efendi taught in madrassas free of charge [2, p.7]. It should be noted that each relative had his own mosque and each relative prayed in his own mosque. However, on Fridays, the worshipers did not pray in separate mosques, but in this large religious center. I would like to note that the Kyrgyz and other Shahdagh peoples also belong to the Sunni sect. The Khinaligs belong to the Shafi'i school of Islam, and the Budugs, Gryzs, Jeks, and Aliks belong to the Hanafi school.

Apart from Gryz village, Abu Muslim mosque is also located in Khinalig and Jek villages of Guba region. The Abu Muslim Mosque, located in three villages, is said to have been built in the 8th century by Abu Muslim al-Khwarizmi, the famous commander of the Abbasid Caliphate, who spread Islam by invading Shirvan and Dagestan. It is believed that this commander was the ruler of Azerbaijan. Mosques in Gryz and Khinalig villages were used as warehouses in the former USSR. The Abu Muslim Mosque was restored by the local community and later overhauled by the state.

Various signs are found on the wooden pillars of the mosque in Khinalig. On the walls of the mosque, "runic" inscriptions are engraved on the stone in different parts. Although the articles were not read in full, Yusif Shabanov, a resident of the village of Khinalig, which oversees the mosque, said that "the sun rises" or "means the emergence of a new history." At present, the villagers perform Friday prayers in this mosque. The wooden pillars of the Abu Muslim Mosque in Khinalig are decorated with carved motifs of various shapes and images of lakes. At the entrance to the mosque, on the right side, 2 rungs of stone are engraved on two different stones. It can be assumed that the inscriptions were written between the III-VIII centuries [3, p.9].

Although the runic inscriptions found at the entrance to the Juma Mosque in Khinalig have not been fully read, they give us reason to say that this monument was a place of worship even before Islam. Thus, the temple of the Albanians, who practiced the belief in the sun in ancient times, was located here, and after the arrival of the Arabs in the area, the Albanian temple was turned into a mosque. It should be noted that the same signs can be found on the graves in the villages of Gryz and Haput. Some researchers note the similarity of these signs with the Albanian alphabet. "As in other Shahdag settlements, there are a large number of ancient shrines and places of worship in the village of Jek, about 25. However, the Abu Muslim Mosque, one of the oldest places of worship in the village, differs from traditional mosques in both its architecture and design elements, and retains a number of elements of pre-Islamic beliefs, especially the cult of the Sun. The ornaments on the building, built on steep cliffs, contain sacred symbols of the Sun cult, which were found by the

peoples of Caucasian Albania before Christianity. Ethnographic research suggests that these temples were once built on ancient temples of the Sun. These elements are also present in the Khinalig and Gryz mosques, which are similar to the same building and have the same name.

The traces of the sun cult on the material cultural relations once again show that the worship of the sun was one of the characteristic features of the ancient Azerbaijani culture. Unfortunately, during the Soviet era, part of the mosque was destroyed, a school was built of stone, and a granary was built of wood. After gaining independence, one of the elders of the village Shikhali Muradov Hajibala oglu and with the support of the village community partially restored the mosque. However, due to lack of funds, the mosque has not yet reached the required level. According to Shikhali Muradov, he prays in that mosque every time and pays attention to his service. There are various shaped signs at the entrance of the Abu Muslim Mosque in Gryz and above the door. According to the villagers, the sun-like symbols indicate the strength of the tribe, while the six-pointed symbol indicates the direction and ups and downs in Islam. The mosque was built on a high place, and the remains show that it covered a large area. The villagers want to restore the mosque. Today, the Haji Abdurrahman Mosque, built at the personal expense of a local Gryz villager, operates in the village of Gryz. The mosque is named after Haji Abdurrahman, a resident of the village, because it was built at his own expense after a pilgrimage. The mosque consists of two rooms and the moon and star are engraved on the ceiling of the main room. According to Haji Abdurrahman's grandfather, he once wanted

to build a father-in-law on the site of the mosque, but was not allowed to do so.

As in other parts of Azerbaijan, the manifestations of pre-Islamic beliefs in the villages of Shahdag have survived to the present day, and manifestations of this belief can be found in places of worship, mosques and tombstones. Usually, these places of worship and shrines are a treasure that creates a bridge between the past and the present, and retains the traces of the ancient worldview of the people for centuries. Among them are shrines visited for skin diseases, toothaches and other ailments, as well as for the observance of rituals such as rain and sunrise. In the past, in some regions of Azerbaijan, it was known that ordinary oak and plane trees were nailed to the trees in the sacred place - pir (popularly called "tomb tree") to eradicate diseases and pains [4, p. 48]. We observe that such beliefs still exist in the beliefs of the Shahdag peoples.

Ramazan baba piri, Dovrush Mohammadbey piri, Pir Isa baba piri, Hajikhammad piri, Pir Movcud (Piramovcud baba), Pir Jalal baba (Pirajalal baba) located in Gryz village; Hajj biran baba, Hajipirmurad baba, Gizdirma piri, Yel piri Khidir Nabi, Tower, Jabbar baba, Mohuj baba, Shikhshalbuz baba located in Khinalig village; Babadilim located in Hapit village, Isaq baba, Shikh Ibrahim baba and others in Alik village. such as shrines. These people, who gave their names to the sacred place - pir, once lived in those villages, were elected by the people and gained special respect. After their death, the locals considered their graves to be sacred and considered them sacred. The Arabic words "sheikh", "hazrat", Persian "pir", Azerbaijani "baba", "agha" used in the inscriptions mainly in the sense of "murshud" were nicknames given to great spiritual scholars,

heads of socio-cultural-ideological centers. Usually, in these sacred building complexes there was a scholar, a clergyman or a head of a sect [1, p.8].

Although the area of Gryz village is small, it is possible to see many places of worship here. One of such sacred places is the tomb of Bab bey - Bab ata (Pir Qirim Sham baba) and Pirajalal near the village of Gryz. Bab bey (baba) pira (holy place) is also called Pir Qirim Sham bey (baba-grandfather) in the written literature. It is believed that the Qirim clan, one of the Gryz clans, is connected with the Pir Qirim. In the past, when there was a drought, the locals prayed for rain. They would bring a stone from that shrine and bury it in a flowing river or spring. When it rained, they would take it out. Belief in the power of being able to influence the forces of nature with the help of various magic formulas is also based on primitive thinking. "When there is a drought, we take the stone of Hazrat Baba's tomb and throw it into the Kura River, this is the best option: between the stone of the mountain" [5, p. 83].

Pirjalal bey - Pirjalal baba's tomb and mausoleum are descended from periods. Suleyman bey - (the only Gryzli bey with the title of bey) belongs to the Dovrushlar clan. Pirajalal Baba is the great grandfather of Suleyman Bey. There were beautiful buildings in Haji Gazma village of Khachmaz and in Gryz. At present, this building is not preserved in Haji Gazma village.

There is another shrine with many horseshoes on the way to Pira Jalal Baba shrine. That is why it is often called Nal Piri. According to the locals, horseshoes were often dropped here because the Gryz area was difficult to cross, and in the village of Gryz, horseshoes found on the roads were brought to these

shrines to be taken by those who needed them. There are hundreds of horseshoes in this pir.

In addition, in the village of Gryz, there are such shrines as Ramazan baba, Pir Isa baba, Piramovcud baba, Haji Muhammad bey baba, Dovrush Mohammad baba, Magil pir, Qirmizi pir, Hajikhammad baba, One-legged pirva Veysalgara baba.

The locals also call Magil Pira "Gavahir Pir". The tomb of a Turkish soldier is located in the Red Pir. According to the villagers, Turkish soldiers arrived in Gryz in the time of Suleyman Bey. Suleyman Bey slaughtered bulls on the occasion of their arrival. A Turkish soldier who took part in the battle died in the area, so the local soldier buried him there. From that day on, the people accepted it as a shrine.

Sadqil Pir (One-legged Sacred place) - According to the legend, one day an enlightened elder came to the village and the villagers kept him in his house. Nurani makes the lands more fertile by laying a stone foundation, and the villagers have a special respect for him. One day, the old man wants to leave, but when the villagers do not want to let him go, he deceives them by saying "someone is coming from behind" and disappears.

Veysalgara Piri - At the beginning of the road from Susay to Gryz there is a cemetery of Gryz. The village of Gryz was difficult to get to and from, and the climate was harsh, so the Gryz sometimes buried their relatives in the same cemetery. The Veysalgara Pir is also located in the same cemetery.

Pir Isa Baba Piri - The story of this Pir is also interesting, so he gets engaged to a young man named Isa. A wrestler comes to the village and is looking for someone to wrestle with him. According to the village tradition, if no one came out to wrestle

with the wrestler, the wrestler could choose the woman he wanted. This choice is Isa' fiancée. Upon hearing this, Isa announced that he would wrestle with the wrestler. Three days later, Isa himself killed the wrestler by throwing him into an icy puddle. After that day, the congregation visits the tomb as a shrine.

Dovrush Mahammadbey piri is one of the legends associated with legends in Gryz. There is a field in front of the area, which the Gryz call the White Moth. One day, after working, a Gryz named Mohammad sleeps in that field. When he wakes up, he sees that the crop has been harvested on its own and hides it from the villagers. But one day, when one of the villagers came to him, he saw that Muhammadbey was sleeping, but the ground had been mowed by himself. Seeing this, the villager tells everyone in the village what he saw. Coincidentally, when the mystery was revealed, Dovrush Muhammad's heart exploded and he died. After that day, the tomb began to be visited as a shrine.

There is also a horse grave in the village of Gryz, which Gryz people first visit during the holidays. After the horse died after returning to Mecca seven times, the owner of the horse wrapped him in a shroud and buried him in a plain called Surumey in the village. The horse brought its owner three times and then the villagers to Mecca. It should be noted that such a horse grave also exists in Budug village. This horse also took its owner to Mecca, and since he was the only horse to return alive, the villagers shrouded the horse and buried it a short distance from its owner's grave. Even according to the residents of Khinalig village, horses were sometimes buried in this area as a sign of respect [3, p.42]. In general, the burial of horses is very

common in the Shahdagh peoples. It is also seen that Turkic-speaking peoples built tombs or tombs for famous horses. There are many facts about the custom of burying horses of Altai tribes living in Altai, Kazakhstan and Central Asia. This custom was present in the Scythians, Saks, Massagets, Sarmatians, and later in the Huns and Oghuzes [6, p. 19].

Sacred places also play an important role in various beliefs and traditions in the villages of Shahdagh. In Shahdagh villages, it is customary to bring the groom to the wedding, especially after the wedding day.

Alik village is also located in an area rich in such shrines and shrines. There are sacred places believed by Aliks as “Babazangar”, “Isaq baba”, “Ojaglar baba”, “Shikh Ibrahim baba”, Incha piri, Pir doctor baba, Minjaragay piri, Pirgalandar baba piri.

They took weak children and broke a bowl in their name. Sick people would go to Pirhakim Baba Pir and be healed. This shrine is located on a hill like a mound.

Minjaragay piri is a piri known as a rain piri. In times of drought, one animal was sacrificed, and two animals were led around the village and slaughtered in that piri. In the villages of Shahdagh, the custom of slaughtering an animal by roaming around the village was a very common custom. So, to protect the child from the disease, they sacrificed a red or yellow animal (calf and sheep) around the village. According to ancient Eastern mythology, the red sheep was born from the sun's rays [7, p. 417]. The people of Shahdagh also use Lake Tufan, which is formed between high mountain ranges during the drought and is fed by snow water, during the rain-calling ritual [8, p.39].

As in other regions of Azerbaijan, we are witnessing the belief in magical rites in certain ceremonies and beliefs in the villages of Shahdagh. These beliefs, which are the remnants of primitive beliefs and religions, were preserved in certain ceremonies and rituals in order to protect people from evil spirits, eyes, ugliness and spirits. Although common ethnic characteristics of Azerbaijanis predominate, there are some specific features, such as the fact that they are expressed differently, even though their essence is the same. It is interesting that only in the Guba region the various rituals associated with chilla differ in essence [9, p. 145].

Chilla is a Persian word meaning "40", probably derived from the Persian word "chehel", meaning 40. The word *çile* in the Turkish language means suffering. In general, falling into the trap means to have a certain hardship, to gain weight [9, p. 141]. Forty days passed after the wedding and the birth, and spells were performed to free the bride or child who fell into the chill from the chill. A person who did not have a child, who did not have a child, who came from a mourning ceremony (as well as the bride going to the funeral for 40 days) could unknowingly fall into a trance. Based on the information we received during our visit to Shahdagh villages, we learned a number of methods of extracting chilli. When the baby was forty, they would pour forty spoons of water, recite Surat al-Ikhlâs, and soak the baby in that water. If the child falls forty, the sick child will be dug underground next Wednesday and taken out of another excavation. Instead, they break eggs by putting eggs, a piece of bread, charcoal and a piece of iron. It is believed that evil spirits avoid bread and metal. In some places, a piece of bread, a metal object (usually scissors in the open position) was always placed

under the baby's head [10, p. 277]. Or when a child was forty, they would take soil from the cemetery, add it to the water and soak it in it, bring a rope from seven houses, wrap it around the child's feet, cut it in the middle and take it out.

Although these ideas about primitive religious beliefs have been around for a long time, they are still being fulfilled in a sense. When the child was forty, candles were lit on the edge of the cradle. This custom is called "whistling whistles" in Kyrgyz. It is clear from the proverb about the belief in the number 40, "Man is a guest with forty rooms," that people have a special belief in the magical power of the number 40 [11, p. 114].

According to the custom of making forty, women brought cloth from seven houses and made shirts, which they dressed for the child, or they brought flour from seven houses and baked and distributed bread. According to the Turkic-speaking population of Guba region (Sohub, Ruk, Garkhin, etc. villages) and Shahdagh group, the skirt of a shirt made for forty days should not be made with a thread, they should not "touch the needle" [10, p. 276]. It was not even right for a mourner to walk on a sleeping chicken. When someone was looked down upon, they would bring three pinches of soil from the dead person's body, throw it behind the person's neck without knowing it, or add it to the river and make it drink. The sanctification of the numbers 3 and 7 in Azerbaijan was also connected with the belief in the protective power of the moon goddess. The people of ancient Azerbaijan believed that the 3-day moon, which the Greeks called Selena, had a stronger influence on the Earth, but also deified 7 celestial bodies - the Moon, Sun, Mercury, Venus, Mars, Jupiter, Saturn [12, p. 66].

It is obvious that the ancient sacred place – pir beliefs of the Shahdagh people, as well as the rituals and imaginations associated with them, do not differ from the beliefs of the turkic people, as well as other ethnic people living in Azerbaijan. All these similar points allow us to conclude that they have always been rooted in one country, one tradition, one worldview.

References:

1. Nematova M.S. Azerbaijan's sacred places, Baku, Azerneshr, 1992, 202 p. (in Azerbaijani language)
2. Shahmurad G. Gryz and gryzes, Baku, Araz, 1996, 37 p. (in Azerbaijani language)
3. Pashayeva M.T. Khinalig - ancient land of Azerbaijan, Baku, Azerneshr, 2006, 60 p. (in Azerbaijani language)
4. Guliyev H.A., Baxtiyarov A. Ancient religious rites and their remains in Azerbaijan, Baku, Azerbaijan SSR Ministry of Culture, 1968, 111 p. (in Azerbaijani language)
5. Muradova F.M. Gobustan at the Bronze age, Yek production, Baku, 2011, 225 p. (in Azerbaijani language)
6. Gaybullayev G.A. The formation history of Azerbaijani turks, Baku, Azerneshr, 1994, 248 p. (in Azerbaijani language)
7. Shternberg L.L. Primitive beliefs in the light of ethnography, Moscow-Leningrad, 1936, 552 p. (in Russian language)
8. Pashayeva M.T. Sacred place beliefs of Shahdagh people // Journal of Turkic World (bulletin) 5/2007, p. 32-39 (in Azerbaijani language)
9. Bunyadova Sh.T. Medieval Azerbaijan family, Baku, Elm, 2012, 384 p. (in Azerbaijani language)

10. Gaybullayev G.A. Family and marriage in Azerbaijanis (XIX century and earlier of XX century, II part), Baku, Elm, 1994, 435 p. (in Azerbaijani language)
11. Kalafat Y. Turkic folk beliefs from Balkans to Great Turkistan (II part), Ankara, 2007 (in Turkish language)
12. Pashayeva M.T. The place of cosmological beliefs in the ancient religious myths of Azerbaijanis // Baku, Journal of Folklore and Ethnography, 2006, N 1, p. 64-74 (in Azerbaijani language)

Summary

The article provides general information about various shrines and shrines located in Gryz, Khinalig, Jek, Alik, Budug villages around Shahdag in Guba region. Here, as in other regions of Azerbaijan, we observe traces of pre-Islamic beliefs, and we see that over time, Islamic thoughts have been added to these beliefs. Our research contains information about the sacred place which in Azerbaijani calls "pir", especially in the village of Gryz.

Sevinc Zeynalova
BDU, doktorant

XV-XVI əsrlərdə Azərbaycanın diplomatik əlaqələrinin iqtisadi aspektləri rus tarixşünaslığında

Açar sözlər: Ağqoyunlu, Səfəvi, Avropa, diplomatiya, iqtisadi, tarixşünaslıq, rus, əlaqələr

Orta əsr Azərbaycan dövlətlərinin Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri tarix elmimizin mühüm problemlərindən biridir. Bu əlaqələrin səbəbləri, gedişi və nəticələrini

şərtləndirən bir sıra daxili və siyasi amillər kompleksi mövcuddur. Əslində XV əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanın Avropa dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin daha da genişlənməsi, artıq, obyektiv tarixi zərurət idi. Dərin iqtisadi kökü olan bu əlaqələr və ümumiyyətlə XV-XVI əsrlərdə Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin xarici siyasət məsələləri bir çox xarici ölkə tarixçilərinin, o cümlədən rus müəlliflərinin diqqətini çəkmiş, bu sahədə bir çox maraqlı tədqiqatlar ortaya çıxmışdır.

Məlum olduğu kimi, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin Avropa ölkələri ilə əlaqələri qarşılıqlı xarakter daşıyırdı, yəni bu əlaqələrin saxlanması qərb dövlətlərinin də konkret iqtisadi və siyasi maraqları var idi. Azərbaycan ipəyi,xüsisilə xam ipək qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrdə mühüm rol oynayırdı və, əslində, şərqlə qərb sivilizasiyaları arasında qədim zamanlardan başlanmış qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin davamı və konkret mərhələsi idi. Aydınır ki, Azərbaycanla ayrı-ayrı Avropa ölkələri arasında qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsinin ancaq bu ölkələrə aid olan konkret səbəbləri var idi. Bununla belə, Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri qərb ilə şərq arasında ümumi yaxınlaşma fonunda baş verirdi. Bu məsələlərin müstəqil bir problem kimi rus tarixşünaslığında araşdırılmamasına baxmayaraq, bir çox rus müəlliflərinin əsərlərindəki faktiki materialın təhlili Avropa ölkələrinin Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətləri ilə əlaqədar xarici siyasət planlarının mahiyyətini açmaqda mühüm elmi dayaq rolunu oynayır və heç şübhəsiz, Vətən tarixinin mübahisəli məsələlərinin həlli üçün əhəmiyyətli hesab edilir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Альтман М.М. Из истории торгово-дипломатических связей Москвы и Ширвана. Труды Ин-та им.А.А.Бакиханова. т.1 Б.,1947
2. Бушев П.П. История посольств и дипломатических отношений русского и иранского государств в 1586-1612 гг. М.,1976
3. Бушев П.П. История посольств и дипломатических отношений русского и иранского государств в 1613-1621 гг. М.,1987
4. Гордлевский В.А. Силуэты Турции. Трапезунд.- Изб.соч., т.III, М., 1962
5. Əhmədov B.Ə. XVII əsrin I yarısında İngiltərənin Şərq siyasəti. Bakı, 1998
6. Иванов А.Н. Англо-голландское торговое соперничество на русском рынке в конце XVI- нач.XVII вв. Автореф...к.и.н. Сыктывкар,1965
7. Карпов С.П. Трапезундская империя и западноевропейские государства в XIII-XV вв. М.,1981
8. Левин А.Я. Проникновение английской Ост-Индской компании в Индию, Индонезию и Персидский залив в первые десятилетия XVII в.- Автореф...к.и.н. Горький, 1964
9. Левин А.Я. Участие английского флота в изгнании португальцев из Ормуза в 1622 г. Горький, 1965
10. Mahmudov Y.M. Öyrənilməmiş səhifələr. Bakı, 1972
11. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, 1996
12. Махмудов Я.М. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами.Баку, 1991

13. Никитина Л.А. Английские хроники как источник по истории англо-русских отношений второй половины XVI- 50-х гг.XVII вв. Автореф...к.и.н.М.,1975
14. Новичев А.Д. История Турции. Т.1.,Л.,1963
15. Новосельцев А.П. Русско-иранские политические отношения во второй половине XVI в. Международные связи России до XVII в. М., 1961
16. Новосельцев А.П. Русско-иранские политические отношения в первой половине в. Международные связи России до XVII-XVIII вв. М., 1966
17. Олтаржевский В.П. Из истории английской Ост-Индской компании первой половины XVII в. Автореф...к.и.н. Иркутск, 1971
18. Осокин М.Г. Торговля Англии с Левантом в период кризиса английского абсолютизма (1600-1640). Автореф...к.и.н. М.,1982
19. Петрушевский И.П. Государство Азербайджана в XV в.-Сб. ст.по истории Азербайджана. Вып.1., Баку, 1949
20. Петрушевский И.П. Азербайджан в XVI-XVII вв.(уепә огада)
21. Туманович Н.Н. Европейские державы в Персидском заливе в XVI-XIX вв. М., 1982
22. Фехнер М.В. Торговля Русского государства со странами Востока в XVI в. М., 1952
23. Яброва М.М. Очерки истории раннеколониальной экспансии Англии в эпоху первоначального накопления. Саратов,1966

Экономические аспекты дипломатических отношений Азербайджана XV-XVI вв. в русской историографии

Взаимоотношения средневековых азербайджанских государств со странами Европы являются важной проблемой нашей исторической науки. Существует ряд внутренних и политических факторов, обусловивших причины, ход и результаты этих отношений. Начиная с середины XV века, еще большее расширение взаимоотношений Азербайджана со странами Европы стало объективной исторической необходимостью. Вопросы внешней политики государств Аккоюнлу и Сефевидов, в том числе причины экономических взаимоотношений этих государств с западноевропейскими странами, привлекли внимание многих советских (русских) историков и был создан ряд интересных исследований по данной теме.

Известно, что отношения Аккоюнлу и Сефевидов со странами Европы носили взаимовыгодный характер, то есть у западных стран были конкретные экономические и политические интересы в поддержании этих отношений. Так, азербайджанский шелк играл особую роль в развитии данных экономических отношений, а также являлся конкретным этапом экономических связей между западными и восточными цивилизациями. Несмотря на то, что взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов со странами Европы не исследовались в русской историографии как отдельная научная проблема, анализ фактического материала, содержащегося в трудах русских историков, дал значительный толчок расширению исследований истории государств Аккоюнлу и Сефевидов в

отечественной историографии. Помимо того, данный анализ является научной опорой для решения спорных вопросов нашей истории.

Ключевые слова: Аккоюнлу, Сефевиды, Европа, дипломатия, экономический, историография, русский, отношения

Economic aspects of Azerbaijan's diplomatic relations in XV-XVI centuries in Russian historiography

Resume

The relations between medieval Azerbaijani states and European countries are one of the strongest problems of historical science in Azerbaijan. There is a number of internal and political factors that determine the causes, course and outcomes of these relations. In fact, starting from the middle of the XV century, further strengthening of Azerbaijan's relations with European countries was already an objective historical necessity. These relations and the foreign policy of the Ag Qoyunlu and the Safavid states in the XV-XVI centuries caught attention of many foreign historians, including Russian authors.

It is known that the relations between the Ag Qoyunlu and the Safavid states with European countries were of mutual benefit, meaning that the European states had their own economic and political interests in maintaining these relations. Azerbaijani silk played an important role in mutual economic relations between these states. Additionally, strengthening of Azerbaijan's relations with European countries happened in parallel with the rapprochement between West and East. Although these issues have not been studied in Russian historiography as an independent problem, the in-depth analysis

of the works of many Russian authors once again underpins the importance for European countries to strengthen relations with the Ag Qoyunlu and the Safavid states.

Keywords: The Ag Qoyunlu, The Safavids, Europe, diplomacy, economic, historiography, Russian, relations

Aliyə Adıgözəlova

AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun “İlk orta əsrlər arxeologiyası” şöbəsinin əməkdaşı, SDU-nun magistrantı
aliya.adigozalova@mail.ru

QAFQAZ ALBANİYASININ MONASTIR KOMPLEKSLƏRİ

Xristian məbədləri və monastırları ilk orta əsrlərdə Albaniyada yaradılmış yeni tipli abidələr idi. Xristian dinini yayan apostollar erkən xristian məbədlərini büt-pərəstlərin müqəddəs ibadət-gahlarının yerində inşa etməyə çalışırdılar. Bu zaman onlar büt-pərəst məbədlərinin quruluşuna dəyişiklik edərək, onları xristian dini normalalarına uyğun olaraq yenidənqurma nəticəsində xristian məbədlərinə çevirməyə çalışırdılar [8.s. 34]. Bu yolla büt-pərəstlər sitayiş etməyə adət etdikləri yerlərə yenidən cəlb edilir və beləliklə, onların xristianlaşması prosesi asanlaşırdı. Mehrabın şərq tərəfdə qurulması və girişin qərb tərəfdən olması ilə büt-pərəst məbədi xristian məbədinə çevrilirdi [4.s.84].

“Monastır” termini yunan dilinə məxsus “monasterion” sözünün ekvivalenti olub, “zahid hücrəsi” mənasını verir.

Albaniyada ilk monastır kompleksləri IV əsrdə xristianlıq dövlət dininə çevrildikdən sonra inşa edilməyə başlamışdır. Bunlardan biri Ners-Mirh(Cervştik) monastırı olmuşdur. “Alban

tarixi” əsərində həmin monastırın hələ III Vaçaqanın hakimiyyətindən çox əvvəl mövcud olması barəsində məlumat vardır[4.s.167; 6. I:7].

Digər bir monastırın təqribən 338-ci ildə inşa edilməsi məlumdur. “Alban tarixi” əsərində qeyd olunub ki, müqəddəs Qriqoris 337-ci ildə Albaniyanın Tsri şəhərində bir sövmə tikmiş və öz şagirdini həmin kilsəyə rəhbər təyin etmişdir. Sonra Qriqorisin həmin şagirdi və daha bir xristian yeniyetmə burada öldürülür. Bu hadisə masqutların 1 il ərzində bütün Ermənistanı tutması ilə eyni vaxta(337-338-ci illər) düşür. Deməli həmin iki xristian 338-ci ildə öldürülmüşdür. “Alban tarixi” əsərində yazılır ki, “...Bir neçə Suriyalı rahib onları götürüb Qaku kəndinə apararaq orada dəfn etdilər və həmin yerdə monastır tikdilər...” [4. s.168; 6. I:14]. Albaniyanın Qaku kəndini arxeoloq A.A.Qaraəhmədova indiki Qax rayonu ilə eyniləşdirir[5. s.3].

Alban monastırlarının qədimliyini yalnız yazılı mənbələr deyil, onların memarlıq xüsusiyyətləri də təsdiq edir. Məsələn, monastır komplekslərinə daxil olan bəzi məbədlərin mehrab apsidasının düzbucaqlı quruluşa malik olması belə xarakterik xüsusiyyətlərdəndir[8. s.41,107].

XI-XIV əsrlərin alban dini memarlığı əsasən monastır komplekslərində cəmlənmişdir. Bu, bütün Cənubi Qafqaz üçün xarakterik idi. Albaniyanın ərazilərinin Ərəb xilafətinin tərkibinə qatılmasından sonra xristian dininə etiqadı qoruyub saxlamış albanların mənəvi həyatında monastırların xüsusi əhəmiyyəti vardı. Monastırlar köhnə dinə etiqad edənlərin nisbi iqtisadi müstəqilliyinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsində xüsusi rol oynayırdı.

XII-XIII əsrlərdə alban knyazlıqlarında mədəniyyətin ümumi yüksəlişi səbəbindən monastırların inkişafı da yüksək mərhələyə çatırdı. Burada yalnız dini həyat deyil, eyni zamanda dünyəvi məqsədlərə xidmət edən ən yaxşı sənət əsərləri, kitabxanalar, məktəblər yaradılır, kilsələrə böyük əlavələr-dəhlizlər tikilirdi.

Digər ölkələrdən fərqli olaraq, alban monastırları bir qayda olaraq, mənzərəli, dağlıq ərazilərdə təcrid olunmuş halda, bəziləri isə uçurumun kənarında və ya sıx meşələrlə əhatə olunmuş dağların yamaclarında yerləşmişdir.

Alban monastırlarının əksəriyyəti dövrümüzə qədər yarı dağılmış formada gəlib çatmışdır. Onların əsas hissəsini monastırların daxilində yerləşmiş kilsə və sövmələrin qalıqları təşkil edir. Bu tikililər haqqında əsasən salamat qalmış divarların fragmentləri məlumat verir. Adətən dağıntıların yaxınlığında və ya monastırların həyətidəki tikililərin içində məzarlar, yaranma tarixinə və formasına görə müxtəlif olan çoxlu sayda xaçdaşlar üstünlük təşkil edir. Monastırların tədqiqi, bəzi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün Xudavəng, Gəncəsar, Amaras, Müqəddəs Yelisey, Böyük Aran və s. kimi böyük komplekslər daha çox maraq doğurur. Azərbaycan tarixi-mədəni irsinin unikal nümunələri olan bu komplekslərin vaxtilə erməni qəsbkarları tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə qalması onların dağıntılara məruz qalmalarına səbəb olmuşdur.

Amaras monastırı – Xocavənd rayonunun Sos kəndi ərazisində yerləşir. O, xristianlığın erkən dövründən Alban apostol kilsəsinin ləğvinə qədər istər xristian, istərsə də müsəlmanlar tərəfindən müqəddəs sayılmış və son zamanlara qədər ziyarət edilmiş ən müqəddəs məbədlərdəndir. Qeyd edək ki, Amaras xristianlığın qəbulundan əvvəl də böyük dini mərkəz

rolunu oynamışdır[8. s.52]. Bu faktı ərazidə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunmuş artefaktlar və Amarasın yaxınlığında qədim məbədin qalıqlarının aşkarlanması sübut edir. Amaras məbədində çoxsaylı dini mərasimlərin keçilməsi barəsində məlumatlar mövcuddur[3. s.26-27].

Tarixi mənbələr həm monastırın özünün, həm də onun əsas məbədinin Qafqaz Albaniyasının ilk katolikosu Qriqorisin adı ilə bağlayırlar. Onun cəsədi Vatnian çölündə əzablı ölümdən sonra hələ marifçi Qriqori tərəfindən inşa edilmiş monastıra gətirilmiş və orada, sərdabədə (altarın altında) dəfn olunmuşdur [8. s.52].

Arxeoloji qazıntılar zamanı abidənin 3 tikinti dövrü mərhələsi keçməsi müəyyən edilmişdir: birinci mərhələ IV əsrin əvvəlinə, ikinci mərhələ X əsrə, və üçüncü mərhələ XIX əsrə aid edilmişdir [3. s.31]. Bu məbəddə təmir-bərpa işləri alban hökumdarı III Mömin Vaçaqanın(487-510-cu illər) dövründə də aparılmışdır [8. s.52]. Lakin çoxsaylı yenidənqurma işlərinə baxmayaraq, məbədin quruluşu öz əvvəlki qədim formasını saxlaya bilmişdir [3. s.55-57].

XIX əsrdə məbədin binası ciddi dağıntılara məruz qalmışdır və elə həmin əsrdə də köhnə özüllər üzərində yenidən bərpa edilmişdir. Müasir məbədin tikilməsində istifadə olunan relyefli və epiqrafik daşlar istisna olmaqla məbədin bütün interyer və eksteryeri məhz XIX əsrə(1858-ci ilə) aiddir [8. s.52].

Məbədin planı, IV əsrə aid qədim məbədin planını kiçik əlavələrlə təkrar edən X əsrə aid məbədin xüsusiyyətlərini saxlamışdır. Belə olduğu halda, arxeoloji tədqiqatların nəticələri IV əsrdə Amarasda, Qafqaz Albaniyası ərazisində erkən

xristianlıq dövrünə aid ən qədim üçnefli bazilikanın mövcudluğunu qeyd etməyə imkan verir[8. s.55].

IV əsrin 30-cu illərindən etibarən monastır yeparxiya mərkəzi olmuş və XIX əsrə kimi bu funksiyanı yerinə yetirmişdir. V əsrdə, ehtimal ki, Sasanilərə qarşı Vardan Mamikonyanın rəhbərliyi ilə aparılan üsyan (449-451) zamanı Amaras monastırı dağıdılmışdır. Monastırın dağıdılmasında maqlar da böyük rol oynamışlar, belə ki, onlar öz ölkələrinin sərhəddinə yaxın bir ərəzidə belə bir xristian məbədinin olmasını istəmirdilər. V əsrin sonlarında Amaras monastırı Qafqaz Albaniyası hökmdarı III Mömin Vaçaqanın sifarişi ilə bərpa edilmişdir.

Gəncəsar monastırı - Xaçınçayın kənarında hündür və mənzərəli yaylada, Kəlbəcər rayonunun Vəngli kəndi yaxınlığında, 1836-cı ilə kimi sonuncu Alban katolikoslarının iqamətgahı olan, Albaniyanın ən məşhur monastırlarından biri olan Gəncəsar monastırı yerləşir. Monastır kompleksi kilsədən, dəhlizdən və demək olar ki, kvadrat formalı həyətinin şimal-şərq küncünə bitirmiş təsərrüfat və yaşayış tikililəri qrupundan ibarətdir. Kompleks mərkəzi kompozisiyalıdır. Əsas bina hər tərəfdən seyr edilə bilən hündürüldə yerləşib. Hündür qala divarları ilə əhatə olunmuş Gəncəsar kompleksinə alban xristian memarlığı üslubunda inşa olunmuş baş kilsə, ona bitişik dörd maili dam örtüyündə rotonda formalı yüksələn məbəd və daxildən qala divarlarına hörülmüş tikililər daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Gəncəsar ilk dəfə X əsrin ortalarında erməni katolikosu Anani Mokazi, sonralar XII əsrdə Mixtar Qoş tərəfindən təsvir olunur. İlkin olaraq Gəncəsar Cəlalilər nəslinin, eləcə də Alban katolikoslarının dəfn yeri olub. Sonralar Alban mədəniyyətinin mərkəzinə çevrilib. Talış

kəndinin keşişi Anav monastırın damını təmir etdirib və bu belə bir epigrafiq yazıda öz əksini tapıb: "Bizim vəsaitlə bu kilsənin damı və dağılmış divarları bərpa olundu..."

XIII əsrin Alban kilsələri arasında Gəncəsar monastırı tarixi baxımdan böyük maraq doğurur. Abidədə çox sayda diofizit elementləri var və bu elementlər Alban katolikosluğunun həmin dövrdə müstəqil olmasından xəbər verirdi. Məbəd kompleksinin memarlıq planlaşdırma həlli və kompozisiyası, heykəltaraşlıq nümunələri və diofizit xarakterli elementlər bu abidənin çoxəsrlik ənənələri olan Qafqaz Albaniyası memarlığına aid olduğunu təsdiqləyir. Lakin son tədqiqatlar göstərir ki, bu məbəd sonrakı dövrlərdə ermənilər tərəfindən böyük dəyişikliklərə məruz qalıb.

Əslən alban mənşəli alim İosif Orbelnin Qansazar yazılarından bəhs edən, 1919-cu ildə çap olunmuş əsərinə nəzər yetirərkən məlum olur ki, Gəncəsar məbədinin daş piltələrinin üzərindəki yazılar silinərək təhrif olunmuş şəkildə yenidən yazılıb. Monastırın xarici divarlarının üzərində saysız-hesabsız yazılar olduğu halda, ermənilər tərəfindən son təmir işləri zamanı bu divarların üzərinə daş lövhələrdən üzlük çəkilib. Bununla da tarixi yazılar məhv edilib. Nəhayət, 2011-ci ildə erməni memarları tərəfindən yenidən restorasiya olunan monastırda Alban dövrünə aid olan-qalan yazılar da dəyişdirilib.

Alban xristian memarlığının kilsə çalarları digər xalqların kilsə memarlığından müəyyən detalları ilə fərqlənir. İlk orta əsrlərdə xristianlığın təriqət mübarizəsinin nəticəsi olaraq bu abidələrin üslubunda müəyyən dəyişikliklər olsa da, Qafqaz Albaniyasının kilsə memarlığı daha çox diofizit elementləri üzərində qurulub. Alban kilsələrinə sonradan edilən dəyişikliklər isə ya kilsənin monofizitliyə keçməsi ilə yaranan üslub

xüsusiyyətlərindən, ya da qonşu xalqların həmin kilsələrə sahiblənmək cəhdlərindən irəli gəlir. Bu cür dəyişikliklər özünü əsasən kilsələrin səcdəgahlarının fərqli hündürlükdə inşasında, açıq və qapalı altarlara malik olmasında göstərir[9. s.288].

Xudavəng(və ya Dədivəng) monastırı – Buabidələr kompleksi Tərtərçayın başlağıcında, Kəlbəcər rayonunun Vəng kəndi ərazisində yerləşmişdir. Bir sıra tədqiqatçılar Xudavəngi yazılı mənbələrdən məlum olan Dadivəng mmonastırı ilə eyniləşdirirlər[4. s.172; 8. s.142]. F.C.Məmmədova Xaçında yerləşdiyini qeyd etdiyi Dadivəng məbədinin bir müddət Alban apostol kilsəsinin mərkəzi iqamətgahı olduğunu bildirir[10. s.43].

Alban müəllifi Mixtar Qoş Dadivəng müqəddəs monastırının əsasının apostol tərəfindən qoyulması haqqında məlumat vermişdir[7. s.14]. Beləliklə, Xudavəng monastırı ilə bağlı məlumatlar əsası XII əsrlə bağlı rəvayətə əsaslanır. Həmin rəvayətə görə, xristian dinini yaymaq üçün Erməni çarlığına getmiş apostol Faddey öz şagirdi Dadi (Dadu) ilə birlikdə bu dini yaymağa başlayan zaman Dadi əzabla öldürülür. Dadinin əzablı cəsədi Kiçik Süniyə-Arsaxa gətirilərək burada dəfn olunmuş və həmin yerdə onun adına monastır inşa edilmişdir[8. s.142]. Bu hadisəyə bizAlban tarixi əsərində də rast gəlirik[6. I:6]. Göstərilən hadisələri nəzərə almaqla G.Məmmədova Xudavəng monastırının artıq I-II əsrlərdə müqəddəs yer olmasını qeyd etmişdir[8. s.142].

Xudavəng(Xotavəng) adının etimologiyasına nəzər saldıığımız zaman müxtəlif versiyalarla rastlaşırıq. Bunlardan biri arxeoloq R.Göyüşov tərəfindən irəli sürülən versiyada qeyd olunub ki, bu adın ilk hissəsi gürcü dilində “ikona” mənasını verən xat sözündəndir. Onun fikrincə, bu söz Xaçının

Gürcüstanla əlaqələrinin təzahürü olaraq XII-XII əsrlərə aid Qarabağın alban-xristian abidələrində öz əksini tapır[4. s.174].

D.Axundovun versiyasına görə isə, Xudavəng adının ilk hissəsi məhz “xaş” kimi səslənib və bu səbəbdən bu monastır Xaşavəng adlandırılıb. D.Axundov bu sözün udi(udin) dilində Ay, işıq mənalərini kəsb etdiyini bildirmişdir[1. s.225].

Kompleks Qafqaz Albaniyası dövləti dağıldıqdan bir əsr sonra-IX əsrdə də Qarabağın dağlıq hissəsində yaranmış Alban Xaçın knyazlığının dini mərkəzi olmaqda davam etmişdir. Kompleksdə alban yepiskopunun iqamətgahı və dini maarif mərkəzi fəaliyyət göstərmişdir.

Arxeoloji tədqiqatların nəticələrindən məlum olur ki,monastırın əsası VI-VII əsrlərdə qoyulmuşdur. XIII əsrdə Mehranilər sülaləsindən olan Xaçın knyazı Böyük Həsənin oğlu Vaxtanqın ailəsinin vəsaiti hesabına monastır yenilənmiş və orada əlavə yeni tikililər inşa edilmişdir. Diofizit xarakterli elementlərə malik olan Xudavəng monastırının əsasını alban bazilikası, Arzu xatın və Həsən Cəlal kilsələri təşkil edir. Hazırda kompleksə 9 tikili daxildir.

Solda yerləşən cübbəxanaya baxarkən onun tavanında Xotavəng monastırının baş keşişi XIII əsrdə yaşayan Ter-Atanasın yazısı var və ola bilər ki inşaatçı elə məhz odur(2. s.85-86). Binanın divarlarında Qafqaz Albaniyasına məxsus boya ilə çəkilmiş çoxlu təsvirlər və yazılar olub. Burada Arzu xatun tərəfindən 1214-cü ildə əri Vaxtanqın və iki oğlunun xatirəsinin əbədiləşdirilməsi üçün tikilmiş xaçvari-gümbəz tipli,dörd küncündə otaqları olan gözəl məbəd, qalereyaşəkilli dəhliz, birnefli bazilikanın önündə böyük əlavə və əsas inşa qrupundan cənuba doğru kiçik kilsə ucaldılmışdır. Dini tikililərdən cənuba doğru təpənin enişində əyan və zadəganlar

üçün binalar,eyni zamanda yaşayış və təsərrüfat tikililəri yerləşirdi. Xudavəng kompleksi Azərbaycan ərazisində ən böyük və gözəl monastırlardan biridir. Monastırın əsas dini hissəsi planına və kompazisiyasına görə müxtəlif olan bir-birinə sıx bitişik və mənzərəli ponorama yaradan yeddi həcmdən ibarətdir. Kvadrat dəhlizin ağır görünüşü ilə incə zəng qülləsi kəskin kontrast yaradır. Zallı kilsələrin sayə divarlarını alban memarlığı üçün çox xarakterik olan qalereyaya bağlayır. Tağlı açırmaların yaratdığı dərin kölgələrlə yanaşı Arzu xatın məbədinin isti tonlara malik təmiz yonulmuş daşlarla üzlənmiş cənub fasadı çox mənzərəli görünür. Həmçinin kompleksə sonradan əlavə edilmiş Müqəddəs Qriqoris məbədi və Həsən Cəlal kilsəsi də diqqətəlayiq memarlıq nümunələridir. Xudavəng monastırında daha bir gümbəzli zal inşa edilmişdir. Bu sol sövməəsinin divarına yerləşdirilmiş xaçdaşda “1182-ci il” tarixi olan Böyük Həsən kilsəsidir.Təəssüflə qeyd etmək istərdim ki, bu alban abidəsində ermənilər tərəfindən qanunsuz “rekonstruksiya” işləri aparılmışdır(4. s.280-286).

Xatirəvəng monastır kompleksi - Tərtər çayı sahilində Xudavəng kompleksindən aşağıda yerləşib və XIII əsrdə formalaşmışdır. Kompleks məbəddən, zəng qülləsindən, yaşayış tikililərindən, taxıl anbarından, sövməədən və hasardan ibarətdir. Kompleksin mərkəzində yerləşən məbədin (1204-cü il) özünəməxsus, analoqu olmayan həlli vardır. Hasarın əsas darvazaları şimal-qərb tərəfdə yerləşir. Kompleksin ərazisinə daxil olanlar yalnız həyətin ortasında yerləşən baş məbədi görürdülər, kompleksin oxundan kənarda yerləşən digər tikililər ikinci dərəcəli kimi baxılırdı.Xatirəvəng monastırının baş məbədiCənubi Qafqazın xristian memarlığında analoqu olmayan unikal bir abidədir. Xatirəvəng adi bazilikalardan neflərin

nisbətlərinə, gümbəzin altar apsidasının önündə yox, zəlin mərkəzində yerləşməsinə, altar hissəsinin simmetrik olmasına görə fərqlənir. Gümbəzin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o başqa xristian abidələrindən fərqli olaraq barabana yox, birbaşa səkkizüzüzlü alçaq əsasə oturur. Bu şübhəsiz **islam memarlığının** təsirini əks etdirən bir xüsusiyyətdir(9.s .289).

Gütəvəng (Gtiş)monastır kompleksi - Xocavənd rayonunda Tağlar kəndinin qarşısında,Quruçayın hündür sahilində yerləşir.Monastırda qonşu olan eyni adlı qala IX əsrdən etibarən alban knyazı İsa Əbu-Musanın iqamətgahı olmuşdur.Digər monastırlar kimi XIII əsrdə yenidən tikdirilmişdir.Epiqrafikadan məlum olduğu kimi,baş kilsə qədim tikilinin bünövrələri üzərində salınmışdır.Gütəvəng monastırının baş məbədiməna rəngli təmiz yonulmuş daşdan tikilmişdir.Gəncəsar və Arzu xatın məbədlərindən fərqli olaraq,kilsənin barabanı çox sadə xarici görünüşə malikdir.Kilsənin ümumi sadə görkəmini gümbəzin çatırşəkilli dam örtüyü bir qədər canlandırır.1241-1248-ci illərdə inşa edilmiş Gütəvəng kilsəsinin görünüşü ondan əvvəl tikilmiş Xudavəng və Gəncəsar məbədlərindən daha sadədir,lakin kilsəsinin gümbəz hissəsi daha çox nəzərə çarpan qamətli,hündür proporsiyalara malikdir(9. s.292).

Müqəddəs Yelisey monastırı –Tərtər rayonunun ərazisində Yelisey çayının sol sahilində dəniz səviyyəsindən 2000 m yüksəklikdə Murovdağın ətəklərində hökumdar kəndi olan Dütəkanın yaxınlığında yerləşmişdir(4. s.169-170).

Orta əsr müəlliflərinin məlumatlarına görə alban çarı III Mömin Vaçaqan kilsələrin tikintisinə xüsusi diqqət yetirirdi.Bir çox məbədlərin tikintisi onun adı ilə bağlıdır.Onların arasında xüsusi yeri bazilika tipli tikili olan Müqəddəs Yelisey məbədi

tutur. Əfsanəyə görə bu məbəd Albaniyada ilk dəfə xristianlığı təbliğ edən Yeliseyin şərəfinə V əsrdə tikilib. XI-XII əsrlərdə monastırın tərkibinə daxil olan məbəd və başqa binalar mühüm dəyişikliklərə məruz qalıb. Bu monastırın müxtəlif adları olub: Yelisey, Ners-Mixra, Cirviştik, XIII əsrdən etibarən bu məbəd “Yegişe Arakel” adlanırdı. Müqəddəs Yelisey məbədinin tikilmə tarixi haqqında alban tarixçisi Musa Kalankatuklu da məlumat vermişdir. III Mömin Vaçaqanın hakimiyyəti dövründə Müqəddəs Yelisey məbədinə təsvir edərəkən tarixçi qeyd edir: “Müqəddəs Yeliseyi gördükdən sonra onları orada dəfn etmək qərarına gəlir, orada müqəddəs İerey Stefanın Urekan kəndindən olan başı bastırılıb. Sonra onları müqəddəs Ners-Mixraya aparırlar, indi oralar Cirviştək adlanır...”. Uzun müddətdən sonra alban çarı III Vaçaqan Yeliseyin cəsədinin atıldığı çalada sütun inşa etdirir və son günlərini orada təklikdə keçirir (6. I:7).

Monastır böyük baş kilsə, altı kiçik kilsə, bir neçə yaşayış və təsərrüfat binalarından ibarətdir. Daşdan tikilmiş baş kilsənin ikiyamaclı damının üstündə 4 sütunlu rotunda ucaldılmışdır. Baş kilsənin divarındakı yazıda deyilir: “Mən baş keşiş Serob bu müqəddəs kilsədə onun əvvəlki fundamentində kilsə tikmişəm. Öz dualarınızda yad edin. 703-cü il (1264)...”. Monastır kompleksinin ərazisində 1971-ci ildə aparılmış arxeoloji qazıntılardan əldə edilən məlumatlara görə burada 3 inşaat mərhələsi aşkar edilmişdir. I mərhələyə binanın fundamenti aiddir və onun çox hissəsi yeni tikilinin altında qalıb. Monastırın bazilikası digərlərindən yan neflərin sonunda cübbəxananın olmaması ilə fərqlənir. Məbəd IX-X əsrlərdə dağıntılara məruz qalıb. Kompleksin hal-hazırda mövcud olan əsas tikililəri XII-XIII əsrlərdə inşa edilmişdir. Monastır özünün müdafiə baxımından əlçatmaz yerdə yerləşməsi ilə də çox

maraqlıdır.O,təcridilik,qapalılıq,tərki-dünyalıq təcəssümüdür və şübhəsiz erkən xristian tərki-dünya qardaşlığından törəmiş Qafqaz Albaniyasının ən qədim monastırları sırasına aiddir(9. s.286-287).

Böyük Aran(müqəddəs Yakov)monastırı - Bu məbəd Tərtər rayonunun Kolatağ kəndi yaxınlığında yerləşmişdir(8. s.40).Müqəddəs Yakov(Böyük Aran) monastırı XIII əsrdə əsaslı şəkildə bərpa olunmuş və yeni tikililər əldə edilmişdir.Dağılmış köhnə yaşayış və təsərrüfat tikililərinin yerində XVIII əsrdə yeniləri inşa olundu.

Böyük Aran monastırının özünəməxsus memarlıq kompozisiyası alban monastır kompleksləri arasında fərqlənir.Yalnız Xudavəng kompleksində vahid həcimdə yaradılmış tikililərin tərkibi və birləşmə ardıcılığı Müqəddəs Yakov monastırı ilə oxşardır.Lakin orada kompozisiyaya düzbucaq apsidalı kilsə və onun qarşısındakı dəhliz daxil edilmişdir(9. s.287-288).Bu monastır kompleksinin dini tikililəri iki böyük olmayan kilsədən və iki yardımçı binadan ibarətdir.Məbədin divar hörgüsü zamanı xaçdaşlardan da istifadə olunmuşdur.G.H.Məmmədova “Alban tarixi” əsərinə istinad edərək bu məbədin VI əsrdə mövcud olduğunu qeyd etmişdir(8. s.24; 4. s.180-181).

Urekvəng monastırı -Bu abidə Tərtər rayonunun Talış kəndindən qərbdə yerləşir(8. s.24).Albaniyanın Urekan kəndi hələ IV-V əsrlərdə cərəyan etmiş hadisələrlə bağlı olaraq “Alban tarixi” əsərində xatırlanır(6. I:7).Müqəddəs Yeliseyin kəlləsinin bir müddət burada saxlanması ilə bağlı olaraq bu monastır “Alban tarixi”nə Kəllə monastırı adı ilə daxil olmuşdur(6. II:29,31,33,37).Bununla bağlı olaraq G.H.Məmmədova erməni dilində olan Qlxovank sözünün məhz eyni mənanı ehtiva

etdiyini qeyd etmişdir(8. s.24).Kəllə monastırı adı ilk dəfə VII əsr hadisələri ilə bağlı çəkilmişdir.Urekvəng kompleksinə müxtəlif vaxtlarda 2 məbəd,zəng qülləsi və qəbirsanlıq daxil edilmişdir(8. s.24; 2.s.97; 4.s.182).Əsas məbəd düzbucaqlı mehrab apsidası ilə seçilir.Məbəddə yenidənqurma işləri aparılsa da apsida öz ilkin quruluşunu qoruyub saxlaya bilmişdir.G.H.Məmmədova “Alban tarixi” əsərinə istinad edərək bildirir ki,məbəddə Müqəddəs Yeliseyin başı basdırıldığı üçün bərpacılar heç bir zaman apsidaya toxunmamışdılar(8.s.41; 4.s.182).

Epiqrafiyaya görə 1284-cü ildə məbədə pritvor birləşir.Bu öz növbəsində məbədin quruluşunu bir qədər fərqli edir.Bu məbəddə müqəddəs Yeliseyin başının saxlanıldığını nəzərə alsaq,deməli Urekvəng məbədi hələ IV-V əsrlərdə mövcud olub(2.s.72-73).

Azərbaycanın mədəni irsinin əsas hissəsini təşkil edən Qafqaz Albaniyasının xristian abidələri son zamanlara qədər siyasi zorakılığa və erməniləşdirməyə məruz qalmışdır. İşğal olunmuş ərazilərimizdəki alban abidələri üzərində aparılan bərpa işləri adı altında kilsə və monastır komplekslərində Alban tarixinin və memarlığının izləri silinməyə çalışmışdır. Lakin,nəzərə almaq lazımdır ki, Qafqaz Albaniyasının kilsə və monastırları Azərbaycan tarixi ilə sıx bağlıdır və onun əsas tərkib hissəsidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ахундов Д. А.Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку 1986

2.Геюшев Р. Б. Христианство в Кавказской Албании (по данным археологии и письменных источников). Баку: ЭЛМ 1984

3. Göyüşov R.B. Amaras-Ağoğlu. Bakı: Elm 1975
4. Xəlilov M.C. Albaniyanın Xristian Abidələri (IV-X əsrlər). Bakı: AFPoliqraf 2011
5. Карахмедова А.А Христианские памятники Кавказской Албании (Алазанская долина).Баку: Элм 1986
6. Мовсес Калакатуаци История страны Алуанк / Перевод, предисловие и комментарии Ш.В.Смбатяна. Ереван: Наука, 1984.
7. Мхитар Гош Албанская хроника. Баку: 1960
8. Мамедова Г.Г Зодчество Кавказской Албании. Баку: Чашыюглу 2004
9. Məmmədova G.G, Məmmədova Z., Orta əsrlər memarlığı (VIII-XIV əsrlər)
10. Məmmədova F.C., Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı-1993

II BÖLMƏ

a) Ortaçağ Azərbaycan tarixinin mənbəşünaslığı, tarixşünaslığı və mədəniyyəti

Сархан Баширов

аспирант факультета исторического и правового
образования ВГСПУ (Россия, г. Волгоград), e-mail:
kabalali@rambler.ru

Легенды о принятии ислама у населения

Габалинского магала

Аннотация

В статье рассматриваются легенды населения Габалинского магала, посвященные исламизации региона. В них были выявлены элементы дагестанских исторических

хроник. Однако, упомянутые легенды являются продуктом народного творчества населения Габалинского магала, т. к. в них отражены местные реалии и имеются важные черты, отличающие их от дагестанских исторических хроник. Было выявлено, что эти легенды могли появиться не ранее X в., а окончательно сложились в период между XVI — серединой XVIII в. Было проанализировано понятие «гявуры», которое используется в отношении местного домусульманского населения. Нами было установлено, что эти легенды отражают не события периода арабского завоевания, а гораздо более поздние.

Ключевые слова: легенды, ислам, христианство, гявуры, халиф Али ибн Абу Талиб, дагестанские исторические хроники

Габалинский магал является исторической областью на севере Азербайджана охватывавшей Габалинский, Огузский районы, а также часть Шекинского и Исмаиллинского р-нов. Этот магал получил свое название от древнего города Габала, который был его центром [13, 38]. Этот регион является одним из древнейших уголков Азербайджана. С IV в. до н. э. до середины V в. н. э. Габала являлась столицей Кавказской Албании, государства существовавшего на территории Азербайджана [8, 95]. Несмотря на перенос столицы Албании в Барду, Габала продолжала оставаться важным городом Албании. Важнейшим из событий в истории Албании было распространение христианства и установление его в качестве государственной религии. Не случайно, что первая проповедь христианства апостолом Елисеем произошла в том числе, и в районе Габалы. В долине Зергуни, которая

идентифицируется как часть Алазано-Авторанской равнины в районе с. Зараган, апостол Елисей был убит язычниками [2, 308]. После принятия христианства Габала была важным религиозным центром. Она составляла отдельное епископство [8, 95]. В VII в. Албания была перешла под арабское владычество, а в 704 г. арабы ликвидировали Албанское царство. Происходило заселение территории Албании арабскими поселенцами и ее постепенная исламизация. Источников, рассказывающих об исламизации Габалы не так много и религиозная ситуация в регионе малоизучена. Так, арабский автор X в. в городе Габала в тот период имелась мечеть. Другой автор X в., аль-Масуди сообщает, что в Габале городские жителями были мусульмане, а поселениях и поместьях жили христиане. [7, 211]. В VIII — IX вв. епископы Габалы даже становились католиками Албании, т. е. главами Албанской Церкви [8, 95]. В связи с данным вопросом, большой интерес вызывают народные предания о приходе ислама в регион.

Основным источником, в котором показаны народные предания по данной проблеме, является статья Рашид бека Эфендиева «Кабалинской магал». Так, рассказывая о Филфиллинской крепости, он говорит о предании, согласно которому, в этой крепости жил царь гяуров Газанфар. Этот царь длительное время сражался против арабских войск, возглавляемых халифом Али ибн Абу Талибом. Нежелавший принять ислам Газанфар, впоследствии бежал из крепости и спрятался за большим камнем, располагавшимся на равнине, около с. Арманат¹¹. Там он

11 У Рашид бека Эфендиева это село, находящееся ныне на территории Огузского р-на в его восточной части

был убит халифом Али, одним ударом сабли рассек надвое и его, и тот камень, за которым Газанфар спрятался. Однако у этого предания была и иная концовка. Так, Газанфар со своим духовным лицом скрылся от преследований «на кургане Егиш Аракел, возле селения Варташин¹², где стоял сторожевой отряд. Этот курган считался тогда вторым укрепленным пунктом во владениях гявуров-удинов. Здесь ворташинцы похоронили своих мучеников и построили монастырь под названием Егиш Аракел¹³» [10, 3 - 4].

Легенды связывают с гяурами и бывшую столицу Кавказской Албании, город Габала¹⁴. По легенде, халиф Али, распространявший мусульманство, остановился у подножья горы Кёндадан-даг, у пруда вокруг крепости Габала. О его пришествии узнал местный царь Салсал. У него была дочь, которая помогла Али, взять крепость. Али взяв крепость, женился на дочери царя, обратил жителей в ислам, а самого царя, отказавшегося перейти в ислам, убил. Али покинул Габалу. От брака с царевной у него родился сын Мурад. Спустя много лет, Али снова вернулся в Габалу, где увидел игравших детей, среди которых был и Мурад. Он решил присоединиться к ним и в процессе игры так ударил Мурада, что тот отлетел на несколько километров вдаль и упал на гору. Впоследствии, место, куда упал Мурад, стало почитаться как святилище, которое посещали как

12 Варташен — ныне г. Огуз, центр Огузского р-на

13 Албано-удинский монастырь св. Елисея, расположенный в г. Огуз на севере Азербайджана, называемый по-удински Кала Гергец (уд. большая церковь)

14 Развалины этого города находятся между селами Чухур-Габала и Мирзабейли в центральной части Габалинского р-на

мусульмане, так и христиане [10, 7 - 9]. Сама гора называется Кёмрад. В народе это название обычно переводят как Кухмурад, т. е. гора Мурада, что является ничем иным как народной этимологией.

Однако, легенды о проживании в регионе гявуров, сохранились и поныне. Так, один из видных азербайджанских археологов Фирудин Гадиров в своей книге «Azərbaycanın şimal müdafiə istehkamları» (Оборонительные укрепления севера Азербайджана), вышедшей в 1984 г., рассказывая о крепости Гявур галасы в с. Бум, приводит легенду, рассказанную местным жителем Умаром Йолчуевым. По легенде, в крепости жили гявуры, главой которых был Гялус. С ними сразился халиф Али, который захватил крепость и разрушил ее [14, 59]. Вызывает, большой интерес имя правителя крепости Гялус, которое является удинской формой имени Галуст.

Упомянутая же выше легенда о взятии Габалы халифом Али и о его сыне в нескольких вариантах была дана в антологии фольклора Азербайджана в XVI томе, посвященному фольклору Агдашского р-на [12, 140].

Большой интерес в указанных легендах вызывают имена местных правителей. Имя Газанфар само по себе является арабским по происхождению именем и естественно, что немусульманский царь подобным именем называться не мог. Вызывает интерес тот факт, что в дагестанских хрониках, рассказывающих об исламизации Дагестана, местный правитель носит тоже самое имя. Причем, по мнению исследователей, это имя не являлось личным именем, а имело иносказательный смысл «храбрый, отважный», дословное же значение этого имени - «лев» [3,

33, 57; 5, 154; 6, 116; 11, 101]. Мусульмане Габалинского магала могли ознакомиться со сведениями о домусульманском правителе Газанфаре, благодаря связям с населением Дагестана. Часть южного Дагестана, близкая к Габалинскому магалу иногда даже входила в состав Габалы. Подобное, можно сказать о с. Маза (ныне в Ахтынском р-не), которое в определенный отрезок истории, подчинялось Габале [6, 117]. Примечательно, что данное село, расположено по другую сторону Кавказского хребта, вверх по ущелью Хачмаз, Арманат и Халхал, в которых зафиксированы легенды о Газанфаре и крепость, в которой он по легенде правил. Помимо этого известно, что Габалинской областью, в том числе и селами Варданлы, Сукутлу, Ягублу, которые были христианскими, в конце XIV — начале XV вв. владел Ильчав Ахмад-бахадур, родом из Дагестана, который был племянником (сыном сестры) ширваншаха Шейха Ибрагима I [9, 18 — 19, 42].

Вместе с тем, домусульманский правитель Габалы в легендах жителей ее окрестностей, имел имя Салсал. Это имя, в несколько другом виде — Самсам, мы также встречаем в дагестанских хрониках. Согласно, этим хроникам, Самсам был правителем Шахбани (легендарное название с. Ахты в южном Дагестане). Он сражался с арабами и был убит, та часть же населения, которым он правил смогло сохранить жизнь, перейдя в ислам. Те же, кто отказался это сделать, был убиты [1, 69 — 72; 4, 82].

Если проанализировать, имена домусульманских правителей в легендах населения Габалинского магала и дагестанских хрониках, то можно увидеть строгое их географическое разделение. Так, имя Газанфар встречается

в легендах сс. Хачмаз, Халхал, Арманат и в дагестанских хрониках «Тарих Дагестан», «История Каракайтага», а имя Салсал в легендах связанных с древним городом Габала и хрониках «Ахты-наме», «История Абу Муслима», т. е. в хрониках, связанных с историей Ахты. Таким образом, использование в местных легендах различных имен домусульманских правителей обусловлено разностью источников, из которого они были получены. Общим между всеми этими хрониками, является наличие местного домусульманского царя, не желавшего подчиниться арабам, сражавшегося с ними, потерпевшего в итоге поражение и убитого. Возникает вопрос, а могло местное население Габалинского магала быть по происхождению из Дагестана, а указанные легенды в связи с этим, не заимствованными, а просто перенесенными на новую территорию? Мы считаем, что нет. Это обосновывается, тем, что несмотря на наличие определенных сходств между событиями, описанными в дагестанских хрониках и в легендах населения Габалинского магала, между ними имеется и ряд принципиальных отличий. Наиболее важным отличием, является упоминание в легендах населения Габалинского магала, четвертого халифа Али в качестве лица, завоевавшего указанные территории и распространившего там ислам. Ни в одной из дагестанских хрониках он не упоминается. Мы полагаем, упоминание халифа Али в легендах, произошло не ранее XVI в. и связано с искаженной исторической памятью о завоевании региона Сефевидами, которые были шиитами, главной чертой которых было почитание халифа Али. В пользу этой версии, говорит и тот факт, что дагестанские хроники, в

которых упоминание об Али отсутствует, были написаны до возникновения державы Сефевидов. Во-вторых, легенды населения Габалинского магала тесно связаны с местными реалиями, такими как, точное описание особенностей местных крепостей (легенды, упоминающие ров в Габале), упоминание местных христианских элементов, отсутствующих в Дагестане.

Мы считаем, имена Газанфар и Салсал, в качестве имени правителя, были переняты именно из письменной литературной традиции. Впоследствии, произошло наложение местных легенд Габалинского магала и дагестанских хроник, в результате чего в легендах населения Габалинского магала немусульманский царь получил одно из указанных имен. Когда же могли быть заимствованы эти имена? Дагестанские хроники, которые упоминают царя Газанфара, восходят к хронике «Тарих Дагестан». Известно, что эта рукопись была составлена в 1312/1313 гг. [11, 95]. Хроника же Ахты-наме, в которой упоминается Самсам, отражает события VI — IX вв. [1, 66], соответственно сведения из этой хроники не могли попасть в Габалинский магал, ранее указанного периода, однако следует учитывать, что возникновение подобной легенды об исламизации региона не было возможным в X в., т. к. в указанный период в царстве Габала большую часть населения составляли христиане, имя Салсал же могло быть перенято еще позже. Упоминание же в легендах халифа Али, как нами было сказано, появилось не ранее XVI в. Нижней временной границей появления указанных легенд была середина XVIII в., когда Габала окончательно пришла запустение. Таким образом, они зародились не ранее X в., а

их окончательное оформление произошло между XVI — серединой XVIII вв.

Однако остается еще один важный момент, который следовало бы изучить в контексте рассматриваемых легенд. Как упоминает Рашид бек Эфендиев, и Филфилинская, и Кабалинская крепости были известны в народе под названием Гявур-каласи, т. е. крепость гявуров. Кем же были т. н. гявуры? Хотя гявурами в исламе считаются все немусульмане, однако мы считаем, что в этих легендах в качестве гявуров указаны именно христиане. Во-первых, как известно из исторических источников, Габала была одним из центров христианства в Албании, здесь находилось епископство. Арабские авторы X в. рассказывают лишь об одной религиозной группе населения в Габале, помимо мусульман — о христианах. Ни о каких язычниках, либо представителях иных верований в Габале в источниках не указано. Хазары же, которые не были мусульманами и жили в Габале, были поселены там арабами и соответственно ко времени прихода ислама в Габалу их там не было. Впоследствии хазары перешли в ислам. Во-вторых, в одной из упомянутых Рашид беком Эфендиевым легенд, прямо указано гявуры-удины, таким образом, местное христианское население идентифицировалась с удинами, которые как раз являются прямыми потомками Кавказской Албании. На территории бывшей Албании имеется ряд топонимов, связанных с гявурами, т. е. христианами. Среди них можно выделить крепости Гявур галасы (в Габалинском, Огузском, Шекинском р-нах и т.д.), ров Гявур банди на территории

городища Габала, канал Гявур архы в равнинной части Карабаха и т. д.

Легенды населения Габалинского магала о принятии ислама, как выяснилось, не отражают события, связанные со временем прихода арабских завоевателей, а показывают более поздние события. Важно отметить, что на них наложился некоторые элементы из дагестанских хроник, в которых описаны эпизоды исламизации Дагестана. Тем не менее, эти легенды по большей части, являются продуктом народного творчества населения Габалинского магала, т. к. в них отражены различные местные реалии, в том числе упоминание местных крепостей и местных христиан-удин. Важным элементом этих легенд является упоминание арабского халифа Али ибн Абу Талиба, которые отсутствует во всех дагестанских хрониках. Они появились не ранее X в., а окончательно эти легенды сложились в период между XVI — серединой XVIII вв.

Список использованных источников и литературы

1. Ахты-наме // Дагестанские исторические сочинения. М. Наука. 1993 — С. 65 — 73
2. Баширов С. Э. К вопросу о локализации деятельности св. Елисея на территории Кавказской Албании // Дербент — город трёх религий. Материалы Международной научно-практической конференции (Дербент, 25 марта 2015 г.) / отв. ред. Сеидова Г.Н. Махачкала: АЛЕФ, 2015. - С. 305 - 309
3. Дербенд-наме // Дагестанские исторические сочинения. М. Наука. 1993 — С. 6 - 64

4. История Абу Муслима // Дагестанские исторические сочинения. М. Наука. 1993 — С. 74 - 84
5. История Каракайтага // Дагестанские исторические сочинения. М. Наука. 1993 — С. 150 - 161
6. История Маза (пространная редакция) // Дагестанские исторические сочинения. М. Наука. 1993 — С. 109 - 132
7. Масуди о Кавказе // История Ширвана и Дербенда X — XI веков. М. Издательство восточной литературы. 1963. - С. 188 — 217
8. Мамедова Ф. Дж. Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н. э. - VIII в. н. э.). - Баку: Элм, 1986. - 284 с.
9. Махмуд из Хиналуга. События в Дагестане и Ширване XIV — XV вв./Перев. С араб., состав., предис., коммент. и прилож. А. Р. Шихсаидова. - Махачкала, 1997.
10. Рашид бек Эфендиев. Кабалинский магал // СМОМПК, вып. 32, 1903, Тифлис. - С. 1 - 9
11. «Тарих Дагестан» Мухаммадрафи//Дагестанские исторические сочинения. М. Наука. 1993 — С. 85 - 108
12. Azərbaycan folkloru antologiyası, XVI kitab (Ağdaş folkloru), Bakı, «Səda nəşriyyatı», 2006, 496 səh.
13. Qazıyev S. M. Qəbələ mahalının qədim tarixindən // Вопросы истории Кавказской Албании. Баку, 1962. - С. 38 - 47
14. Qədirov F. V. Azərbaycanın şimal müdafiə istehkamları (səbiq Qəbələ mahalının V — XIV əsr abidələri əsasında). - Bakı: Elm, 1984. - 152 s.

Bəşirov Sərxan

Qəbələ mahalının əhalisində islamın qəbuluna dair əfsanələr

Xülasə.

Məqalədə Qəbələ mahalının əhalisinin həmin bölgənin islamın qəbuluna aid əfsanələrinə nəzər salınır. Həmin əfsanələrdə Dağıstan tarixi xronikalarının elementləri aşkar olunur. Buna baxmayaraq, həmin əfsanələrdə yerli reallıqlar və onların Dağıstan tarixi xronikalarından ciddi fərqləndirən xüsusiyyətlər olduğundan, bu əfsanələrin elə Qəbələ mahalının xalq yaradıcılığının nəticəsi olması üzə çıxır. Həmin əfsanələr yaranması dövrü X əsrdən tez olmayaraq, tam formalaşması isə XVI — XVIII əsrin ortaları dövrünü əhatə etdiyi aşkar olunmuşdu. Onların ərəb işğalı dövrünü deyil, ondan xeyli sonrakı hadisələri əks etdirməsi aşkar olunmuşdu. Həmçinin məqalədə, yerli qeyri-müsəlman əhali haqqında istifadə olunan «gavur» termini təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: əfsanələr, islam, xristianlıq, gavurlar, xəlifə Əli ibn Əbu Talib, Dağıstan tarixi xronikaları

Bashirov Sarkhan

Legends about the adoption of Islam among the population of Qabala mahal

ABSTRACT

The article examines the legends of the population of Gabala mahal, dedicated to the Islamization of the region. They revealed the elements of the Dagestan historical chronicles. However, the legends mentioned are the product of folk art of the population of the Gabala mahal, since they reflect local

realities and have important features that distinguish them from the Dagestan historical chronicles. It was revealed that these legends could have appeared not earlier than the 10th century, but finally took shape in the period between the 16th and the middle of the 18th century. The concept of "gavur", which is used in relation to the local pre-Muslim population, was analyzed. We have found that these legends do not reflect the events of the period of the Arab conquest, but much later.

Keywords: legends, Islam, Christianity, gavurs, caliph Ali ibn Abi Talib, Dagestan historical chronicles

Sübhan Talıblı

AMEA Şərqşünaslıq İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Qərb Universitetinin "Tarix" kafedrasının müəllimi,
Subhantalibli@gmail.com

Azərbaycan Əfşarlar imperiyasının müasir İran tarixşünaslığında öyrənilməsi

Müasir tarixşünaslıqda Azərbaycan Əfşarlar imperiyası və Nadir şah Əfşarın həyat və fəaliyyətinin araşdırılması istər Azərbaycan, istər İran, istərsə də xarici tarixşünaslıqda xüsusi maraq kəsb etmişdir. Nadir şahın fəaliyyəti ilə bağlı Mirzə Mehdi Astarabadinin "Tarix-e Cahanqoşa-ye Naderi" (1) və Məhəmməd Kazım Mərvinin "Aləm Ara-ye Naderi" (2) əsərləri Nadir şah Əfşarın haqqında əsas mənbələrdir.

Bundan başqa, Azərbaycan Əfşarlar imperiyası və Nadir şah Əfşarla bağlı İran alimlərinin Qodusi Məhəmməd Hüseynin "Nadername", Xorasan, 1339, Ədibüşşüara Mirzə Rəşidin "Tarix-e ectemai-ye Əfşar", Tehran, 1346, Tehrani Məhəmməd

Şəfanın “Tarix-e Nadir şah. Nadername”, Tehran, 1349, M.R. Arunova, K.Z. Əfşaryanını “Doulət-e Nader Şah”, Tehran, 1352, Şəmim Ələsgərin “Əz Nader ta kudəta-ye Rza xan Mirpənc”, Tehran, 1368, Semnani Pənahinin “Nader Şah. Baztab-e həmmase və facee-ye melli”, Tehran, 1375, Hədis-e Nader şah, tehran 1376, Əlirza Əfşar Cemin “Şir-i ba şəmşir”, Tehran, 1378, Şəbani Rzanın “Müxtəsər tarix-e İran dər dirha-ye Əfşariyyə və Zendiyyə”. Tehran, 1378, Sərdadvər Abuturabın “Tarix-e nezami və siyasi-ye dourane Nader şah Əfşar”. I cild, Tehran, 1378, Şəbani Rzanın “Tarix-e təhəvvolat-e siyasi və ectemai-ye İran dər dourha-ye Əfşariyyə və Zendiyyə”, Tehran, 1378, Pənahi Məhəmməd Əhmədin “Nader şah”, Tehran, 1382, Nəcmi Naserin “Nader şah. Oqab-e Kelat”, Tehran, 1382, Müqtədir Qulam Hüseynin “Hərbyə bozerg-e İran Nadir şah” Tehran, 1383, Larudi Nurullanın “Nader şah pesərə şəmşir”, Tehran, 1383, Qozide-ye mənşəat-e Mirzə Məhəmməd Mehdi xan Astarabadi, mənşə-yol məmalek-e Nader şah Əfşar, Tehran, 1383 və s. əsərlərində məlumatlar verilmişdir.

Eyni zamanda İranda xarici müəlliflərin də farscaya tərcümə edilmiş kitab və tədqiqat əsərlərində Azərbaycan Əfşarlar imperiyası və Nadir şahın fəaliyyəti araşdırılmışdır. Həmin əsərlərdən L.Kokartın “Nader şah”, Teharn, 1331, Frezer Ceymzin “Tarix-e Nader Şah Əfşar və moxteseri əz tarix-e səlatin-e moqol dər hend”, tehran, 1363, Otter Janın “Səfərname-ye əsr-e Nader”, Tehran, 1366, Flor Ulyamanın “Hokumət-e Nader şah”, Tehran, 1386, Persi Sayksın “Tarix-e İran”, C.II, Tehran, 1381, C. Hanveyin “Zendeğiye Nader şah”, Tehran, 1381 və s. xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

İstər fars dilli, istər türk dilli, istərsə də xarici dilli elmi ədəbiyyat, tarixi mənbə və tədqiqatlarda Nadir şahı tarixdə

Nadirqulu bəy və Təhmasibqulu xan adları ilə də qeyd olunmuş, hərbi nailiyyətlərinə görə isə bəzi tarixçilər Azərbaycan Əfşarlar imperiyasının qurucusu olan Nadir şah Əfşarı Şərqi Napoleonu və ya ikinci Makedoniyalı İsgəndər kimi ləqəblərlə adlandırmışlar.

Yuxarıda qeyd olunan əsərlərdə Nadir şahın uşaqlıq və gənclik illəri, Nadir şah Səfəvilər dövründə, İran və xarici tarixçilərin Nadir şahla bağlı fikirləri, Nadir şahın soykökü, Nadir şahın xanədanı, Muğan qurultayı və Nadirin şah elan edilməsi, Nadirin Qafqaza, Hindistana, Türkünstanə, Dağıstanə və s. hərbi yürüşləri, ordusu və donanması, Nadir şahın öldürülməsi Əfşarlar imperiyasının daxili və xarici siyasəti və s. məsələlər araşdırılmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Astarabadi M. Tarix-e Cahanqoşa-ye Naderi. Tehran, 1368
2. Mərvî M.K. Aləm Ara-ye Naderi. Tehran, 1384

Elşad Əliyev

Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu

“Kulturologiya və incəsənətin nəzəriyyəsi” şöbəsi, aparıcı elmi işçi.

E-mail: aliyev.science@gmail.com

Avropa təsviri sənətində Səfəvi-Qızılbaş döyüşçüləri

Xülasə

XVI əsrin ilk illərində yaranan Səfəvilər Dövləti durmadan artan qüdrəti və gücü ilə Avropa zadəgan sülalələrinin, səyyah və nəşirlərin diqqətini özünə cəlb etmişdi.

Zaman-zaman Avropada müxtəlif məzmunlu albom və kitablarda Səfəvi obrazları, geyimləri və döyüşçüləri haqqında qeydlər nəşr edilir. Bu qeydlər müxtəlif illüstrasiyalar və qravürlərlə müşayiət olunurdu. Müxtəlif vaxtlarda Çezare Veçellio, Melxior Lork, Jost Amman, Abraham De Bruyn, Ludoviko Buti kimi sənətkarlar Səfəvi-Qızılbaş obrazlarını təsvir etmişlər. Qravürlər və rəsmlər içərisində Qızılbaş döyüşçülərinin təsvirləri xüsusən maraqlıdır. Təqdim olunmuş məqalədə XVI-XVII əsr Avropa təsviri sənətində əks olunmuş Səfəvi-Qızılbaş döyüşçülərinin təsvirləri aşkara çıxarılır və tədqiq edilir.

Açar sözlər: *Şah İsmayıl, Səfəvi Dövləti, qızılbaşlar, Avropa təsviri sənəti, İtaliya, incəsənət.*

Əsrlərin qovşağında Azərbaycanda yaranmış Səfəvilər dövləti durmadan artan qüdrəti və gücü ilə Avropa zadəgan sülalələrinin, səyyah və naşirlərin diqqətini özünə cəlb etməyi bacarmışdı. Zaman-zaman Avropada müxtəlif məzmunlu kitablarda Səfəvi dövləti, I İsmayıl, qızılbaşlar haqqında məlumatlar nəşr edilir. Albom və kitablarda Səfəvi obrazları, geyimləri və döyüşçüləri haqqında qeydlər müxtəlif illüstrasiyalar, qravürlərlə müşayiət olunur, Səfəvi diplomatlarını əks etdirən rəsm əsərləri yaranır. Təqdim olunmuş məqalədə XVI-XVII əsr Avropa təsviri sənətində əks olunmuş Səfəvi-Qızılbaş döyüşçülərinin təsvirləri aşkara çıxarılır və tədqiq edilir.

Məlumdur ki, I İsmayıl Səfəvinin atası Şeyx Heydər öz müridlərini digər təriqətlərin müridlərindən ayırmaq məqsədi ilə onlardan qırmızı rəngdə on iki zolaqlı başlıq geyinmələrini istəyir. Bu cür başlıqlar o qədər sürətlə yayılır və müridlər tərəfindən o qədər çox mənimsənilir ki, Səfəviyyə təriqətinin

mənsublarını “Qızılbaş” (*əski türk dilində “qırmızı baş”*) adlandırmağa başlayırlar [1]. Səfəvi Dövləti sərhədləri daxilində yaşayan, özünü Qızılbaş hesab edən, o cümlədən, Qızılbaşlara itaət edən hər bir şəxs mövcud geyimlərdən istifadə edirdi. Səfəvi-Qızılbaş geyimi özünə qədərki geyimlərdən müəyyən xüsusiyyətləri ilə seçilirdi. Şübhəsiz, ən böyük fərq on iki zolaqlı baş geyimi ilə bağlı idi. Baş geyiminin 12 zolağı olması onun 12 imama işarə etdiyini göstərir. Səfəvilər dövlətinin fəth etdiyi və öz sərhədləri tərkibinə qatdığı ərazilərdəki hakimlər də itaət göstərdiklərini sübut etmək üçün Qızılbaş baş geyimi geyirdilər. Türkiyəli tarixçi alim Tufan Gündüzün italyalı səyyah və diplomatların xatirələri əsasında tərtib etdiyi “Səyyahların gözü ilə sultanlar və savaqlar” kitabında məğlub olmuş rəqibin qızıl başlıq geyinərək itaət etdiyi dəfələrlə göstərilib: “Nəhayət, o diyarların və ətrafının əhalisini əmrinə itaət etdirib, şəhərin bütün sakinləri onun şüarı olan qızıl başlıq geyindilər”[2]. Sözsüz ki, Qızılbaş döyüşçüləri də sözü gedən geyimlərdən kənar qala bilməzdi. I İsmayılın Təbrizdə taxt-taca yiyələnməsi ilə Səfəvi miniatürlərində qızılbaş baş geyimi özünü göstərməyə başladı. 1501-ci ildən sonra işlənmiş illüstrasiyalar (miniatürlər) özündə ətrafına dolanmış ağ türbanla və ya onsuz, hündür, qırmızı Səfəvi tacını əks etdirir. XVI əsrin ilk 50 ilində dəbdə qalan bu tip baş geyimi təsviri sənətdə, xalçaçılıqda, tekstildə özünü göstərir və Səfəvi hakimiyyətinin ilk illərinin dəqiq əlamətidir [3]. Belə miniatürlərdən biri Nizaminin “Xəmsə”si üçün işlənmiş “Şirinin ölüm səhnəsi”ni nümayiş etdirən illüstrasiyadır. Böyük ehtimalla adını çəkdiyimiz miniatür Səfəvi türbanının (tacının) təsvir olunduğu ilk nümunələrdəndir.

XVI əsrin əvvəllərindən etibarən avropalı nəşirlər və rəssamlar da Səfəvi döyüşçülərini təsvir etməyə can atmışlar. Çezare Veçellio, Melxior Lork, Jost Amman, Abraham De Bruyn və digər rəssamların kitab və albomlarında Səfəvi döyüşçülərinin əksini görmək mükündür. Belə kitablardan biri venesiyalı rəssam Çezare Veçellionun “Dünyanın müxtəlif yerlərində antik və müasir geyimlər” (*Costumes anciens et modernes habiti antichi et moderni di tutto il mondo*) nəşri olmuşdur [4].

Çezare Veçellio (*Cesare Vecellio, 1530–1601*) İntibah dövr Venesiya rəssamlıq məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri Tisian Veçellionun əmisi oğludur. Çezare Veçellio 1570-ci ildən sonra, əsasən nəşir kimi fəaliyyət göstərmişdir. Haqqında danışdığımız bu kitabda rəssam Kristof Kriqerin (*Christoph Krieger*) müəllifi olduğu 420 illüstrasiyası toplanıbdır [5]. Bu kitabın ərsəyə gəlməsində Çezarenin özünün də bir rəssam kimi əməyi olmuşdur.

Veçellio kostyumlar haqqında kitabını iki dəfə 1590-cı ildə italyan dilində, 1598-ci ildə isə iki dildə - fransız və italyan dillərində nəşr etdirmişdir [6]. Kitab, həmçinin 1860-cı ildə Parisdə təkrar nəşr olunubdur. Ç.Veçellio illüstrasiyaların Kristoforo Querra adlı rəssama məxsus olduğunu qeyd edir: “Geyimlər mənim tərəfimdən Venesiyada görüldü, daha sonra peşəkar qravüraçı, nürnbergli alman Kristoforo Querra tərəfindən tərtib olunub və ağac üzərində kəsilmişdir” [7]. Ehtimal etmək olar ki, Çezare Veçellio fransız səyyahı Nikolas de Nikolayın “Şərq dənizçiliyi səyahətləri üzrə ilk dörd kitab” əsəri ilə tanışlığından sonra belə bir kitab nəşr etmək qərarına gəlib [8]. Fransa kral sarayının coğrafiyaçısı və casusu Nikolas de Nikolay 4 iyul 1551-ci ildə xüsusi missiya ilə İstanbulla yola

düşüb. Osmanlı sarayında fransız səfiri Qabriel d'Aramonu müşayiət edən Nikolas səfər zamanı kralın müsəlman müttəfiqinin salnaməsini yazmalı idi [9].

Nikolasın "*Les quatre premiers livres des navigations et pérégrinations orientales*" kitabı ilk dəfə Lionda 1567-ci ildə nəşr olunmuşdur [10]. Kitabda Səfəvi geyimlərini əks etdi-rən illüstrasiyalar da mövcuddur. Daha sonralar müxtəlif adlarla nəşr olunmuş müxtəlif kitablarda da eyni illüstrasiyaya rast gəlinir.

"Dünyanın müxtəlif yerlərində antik və müasir geyimlər" kitabında Səfəvi döyüşçüsünü əks etdirən bir neçə qravür verilmişdir. Kitabın 1860-cı ildə Parisdə, iki dildə nəşr olunmuş versiyasının 468-ci səhifəsində Səfəvi ordusunun piyada əsgəri təsvir olunub. Səfəvi əsgərinin təsvirinə aid annotasiyada aşağıdakılar qeyd olunub: "Bu geyim çevik və cəldlik tələb edən, döyüşə hazır olan insanların geyimidir. Başlarına hündür, dik formalı və 12 zolaqlı türban qoyurlar. Bellərinə parça-qurşaq taxırlar. Həmişə şəmşir (xəncər) gəzdirirlər, üst geyimlərinin ətkələrini qurşağın içərisinə keçirirlər. Sanki, hər an at belinə çıxacaqlar" [11].

Naməlum venesiyalı tacirin qeydlərində də, Səfəvi əsgərləri haqqında qeydlərə rast gəlmək mükündür: "Bu Sufi ölkəsi xalqının çoxu zirehi olmadan döyüşə gedən və İsmayılın onları qoru-yacağını söyləyən süvarilərdən ibarətdir. Şah İsmayılı Tanrı kimi sevir, ucaldır, hörmət və ehtiram göstərirlər. Onlar adətləri üzrə qızıl başlıq geyinirlər. Onun üzərinə konus formada 12 zolaqlı əmmamə dolayırlar ki, bu da 12 təriqətə və ya Əlinin on iki övladına işarədir. Əsgərlərin hamısı süvaridir, piyada yoxdur... Bol-bol istifadə etdikləri yay və oxlardan başqa, həm də, nizə, xəncər və sapand ilə savaşırlar" [12].

Yuxarıda bəhs etdiyim illüstrasiyalardan başqa, kitabda “İranlı kapitan”, “İranlı nəcib kişi” rəsmləri də mövcuddur. Eynilə digər illüstrasiyalar kimi, bunlar da, qısa annotasiya ilə təqdim olunur. Bu annotasiyalarda da maraqlı detallarla qarşılaşıq. Məsələn, “İranlı kapitan” mətnində döyüşçülər haqqında maraqlı bir qeyd var: “Həyatı cəsarətlə yaşayırlar, bahalı və keyfiyyətli çaxır içməyi xoşlayırlar” [13].

Beləliklə, Ç.Veçellionun “Dünyanın müxtəlif yerlərində antik və müasir geyimlər” kitabı XVI əsr Avropasında Səfəvi dövlətinə, onun geyim vərdişlərinə və adət-ənənələrinə olan marağı əks etdirir. Bununla belə, nəzərə alsaq ki, müəllif şəxsən Səfəvi Dövlətində olmamışdır o, zaman hesab edirik ki, kitabdakı bütün məlumatları dəqiq mənbə kimi qəbul etmək bir o, qədər də düzgün olmaz.

Ç.Veçellionun “Dünyanın müxtəlif yerlərində antik və müasir geyimlər” kitabından. “Şah ordusunun piyada əsgəri”. Paris. 1860 (solda).

Ç.Veçellionun “Dünyanın müxtəlif yerlərində antik və müasir geyimlər” kitabından. “İranlı kapitan”. Paris. 1860 (sağda).

Güman etmək olar ki, müəllif kitabı müxtəlif mənbələrdən əldə etdiyi informasiyalar və İstanbulda olmuş şəxslərin söhbətləri əsasında tərtib etmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, avropalıların qeyd və xatirələrində Səfəvilər haqqında bir-birinə zidd fikirlərə də rast gəlinir. Hər halda, “Dünyanın müxtəlif yerlərində antik və müasir geyimlər” kitabında dövrün Səfəvi-Qızılbaş obrazlarının, geyimlərinin qismən əks etdirildiyini görürük.

Yuxarıda adını çəkdiyimiz Jost Amman və Abraham de Bruynun da rəsmləri olduqca maraqlıdır. Rəsmlər “Avropa, Asiya, Afrika və Amerika xalqlarının geyim vərdisləri” kitabında XVI əsr Osmanlı geyimləri adı altında toplanıb, lakin burada Səfəvi obrazlarının bir neçə təsviri də vardır. Kitab Abraham de Bruyn müəllifliyi ilə 1581-ci ildə nəşr olunmuşdur, lakin bir çox mənbələrdə ikinci müəllif kimi Jost Ammanın da adı çəkilir. Rəsmlərdəki obrazlar xarakterik baş geyimi ilə təsvir olunubdur [14].

Səfəvi-Qızılbaş obrazlarını, eləcə də, döyüşçü təsvirlərini müxtəlif Avropa rəssamlarının əsərlərində, divar rəsmləri və tablolarla da görə bilərik. Bu rəsm əsərləri Səfəvi döyüşçülərinin geyimlərinin xarici əlamətlərini yazılı mənbələrdəki qeydlərlə müqayisə etməyə kömək edir, döyüşçülərin ümumi obrazının yaradılmasına xidmət edəcəkdir.

İtaliyanın ən çox ziyarət edilən muzeylərindən biri, Florensiyadakı Uffizi Qalereyasının tavanını bəzəyən çoxsaylı rəsmlərin içərisində ayaq üstə dayanmış, tam fiqurlu Qızılbaş əsgərinin təsvirini görmək mümkündür. Divar rəsmi ilk dəfə bizim tərəfimizdən (*Elşad Əliyev*) 2019-cu ildə qalereyada tədqiqat işi apararkən aşkara çıxarılmışdır. Rəsmın müəllifi XVI əsrin ortalarında doğulmuş və daha çox Florensiyada işləmiş

rəssam Ludoviko Butidir. Qızılbaş əsgərinin rəsmi qalereyanın zallarından birinin tavanında, 1588-ci ildə işlənmişdir. Ludoviko Butinin Qızılbaş əsgərinin rəsmi digər bir italyalı rəssam Yakopo Liqoççinin Osmanlı albomundan mənimsədiyini ehtimal etmək olar [15]. Yakopo Liqoççi Veronada rəssam ailəsində anadan olmuş, 1570-ci ildən etibarən Florensiyada, I Françesko Mediçi üçün çalışmışdır. Liqoççi heç vaxt Türkiyədə olmamış, fransız Nikolas de Nikolayın *“Le navigationi et viaggi fatti nella Turchia”* kitabından ilhamlanmış və Osmanlı obrazlarını təsvir edən bir neçə rəsm işləmişdir.

Yakopo Liqoççi. “Dəvə ilə dayanmış, silahlı iranlı əsgər”. 1588.

Ludoviko Buti. “Heykəl, rəngkarlıq və cəbhəxana” zalının tavanında rəsm. 1588. Uffizi Qalereyası. Florensiya. İtaliya.

Albomda Osmanlı obrazları xarakterik geyimlərlə, bəzən fantastik, bəzən də qeyri adi heyvan təsvirləri ilə işlənilmişdir. Ehtimal etmək olar ki, “Dəvə ilə dayanmış, silahlı iranlı əsgər” təsviri də məhz bu albomda yer almışdır. Liqoççinin Qızılbaş əsgərindən fərqli olaraq, Uffizi qalereyasındakı əsgərin sağ əlində təbərzin təsvir olunmuşdur. Hər halda, hər iki əsgər təsvirləri bir-birinə çox oxşayır. Rəsmlərdə olan xarakterik baş

geyimini, uzun bıqları və şəmşiri XVI əsr Qızılbaş əsgərinin real təsvirinin mühüm elementləri kimi qəbul etmək olar.

Səfəvi-Qızılbaş obrazları və döyüşçülərinin təsvirlərindən danışarkən sözü gedən dövrə aid naməlum avropalı rəssamın müəllifi olduğu nadir rəsm əsərinin adını çəkmək yerinə düşər. Söhbət İtaliyanın cənubunda, Palermo şəhərində Palazzo Mirto muzeyində saxlanılan “Çaldıran döyüşü” tablosundan gedir. I Şah İsmayılın hərbi yürüşləri, döyüş və ov səhnələrini, o cümlədən Çaldıran savaşını təsvir edən bir neçə miniatür mövcuddur. Lakin Avropa təsviri sənətində Çaldıran döyüşünü təsvir edən rəsm əsəri yoxdur, hər halda məlum deyildir. Bu baxımdan sözü gedən tablo olduqca əhəmiyyətlidir. İri həcmli, çox fiqurlu boyakarlıq əsəri “Qobelenlər Salonu” zalında nümayiş olunur. Əsərin müəllifi barədə məlumat yoxdur. İşlənmə texnikasına görə əsərin müəllifinin alman və ya şimali avropalı rəssam olduğu ehtimal olunur. O, da, ehtimal olunur ki, bu əsər Çaldıran döyüşündə iştirak etmiş bir şəxsin xatirələri əsasında yaranmışdır. Rəngkarlıq əsəri, avropalı rəssamın müəllifi olduğu və Çaldıran döyüşünü təsvir edən, bu günədək bizə məlum olan yeganə əsərdir.

“Çaldıran döyüşü” tablosu ölçüləri ilə də diqqəti cəlb edir. Kətan üzərində yağlı boya ilə işlənmiş bu əsər horizontal istiqamətdədir, uzunluğu 359 sm, eni 198 sm-dir. I İsmayılın ordusu sağda və qabaq planda, I Sultan Səlimin ordusu isə sol və mərkəzi hissədə təsvir olunub. I İsmayıl öz döyüşçülərinin önündə düşmən üzərinə yürüyərkən, kürən və uzun saqqallı, zirehli geyimdə, dəbilqədə və at belində təsvir olunub. İsmayılın sağ əlində skeptron (*ing. sceptre*), sol əlində isə qalxan görürük. Rəsm əsəri I İsmayılın, eləcə də Səfəvi ordusunun geyimləri,

silahlanması ilə bağlı bir çox suala cavab verməyə imkan verir. Lakin tablounun ətraflı tədqiqata cəlb edilməsinə ehtiyac var.

Nəticə. XVI-XVII əsr Avropa mənbələrində və rəsm əsərlərində Səfəvi döyüşçülərinin təsvirləri haqqında tədqiqatlarımız yekunlaşdıraraq qeyd etməliyik ki, adını çəkdiyimiz rəsm əsərlərindən başqa Səfəvi obrazlarının təsvir olduğu bir çox tablo və qravürlər mövcuddur. Tədqiqatlarımıza cəlb etdiyimiz bütün bu rəsmlərin ortaq cəhəti Qızılbaşlara xas olan baş geyimi və uzun bıqlardır. XVI-XVII əsrlərdən sonra da Səfəvi obrazlarına maraq olduqca böyük olmuş və bir çox rəsm əsərləri yaradılmışdır. Çoxsaylı rəsm əsərlərinin tədqiqi nəticəsində XVI-XVII əsr Avropada Səfəvi Qızılbaş döyüşçülərinə marağın yüksək olması diqqəti cəlb edir. Sözü gedən dövr Avropa yazılı mənbələrində Səfəvi döyüşçüləri olduqca cəsur, döyüşkən və igid əsgərlər kimi xarakterizə edilmişdir. Bundan başqa təsvirlərdəki döyüşçü obrazlarının öyrənilməsi Florensiyada, Uffizi Qalereyasında qorunub saxlanılan Şah İsmayıl Səfəvinin portretində təsvir edilmiş türban istisna olmaqla gördüyümüz digər geyimlərin Səfəvi geyimləri ilə bağlılığının olmadığını göstərir.

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EIF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/02/5

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı.

1. Kızılbaşlar tarixi (tercümə və notlar Tufan Gündüz). İstanbul: 2016., s.9.
2. Seyyahların gözüylə Sultanlar və Savaşlar. 3. Baskı. İstanbul: 2017., s. 79.

3. Sheila R. Canby. *The Golden Age of Persian Art: 1501-1722*. ISBN:0714124044. British Museum Press, 2002. Pag. 29.
4. Cesare Vecellio. *Costumes anciens et modernes habiti antichi et moderni di tutto il mondo*. Venesiya. 1590.
5. www.metmuseum.org/art/collection/search/358319
6. *Writing Fashion in Early Modern Italy: From Sprezzatura to Satire*. Eugenia Paulicelli. Farnham, Ashgate, 2014, ISBN: 9781472436047, s. 89.
7. Cesare Vecellio. *Habiti antichi et moderni diversi parte del mondo*. Venezia: 1590. p. 200.
8. Elşad Əliyev. “Dünyanın müxtəlif yerlərində antik və müasir geyimlər” nəşrində Səfəvi geyimlərinin təsviri. Azərbaycan xalqları elmi-publisistik jurnalı. Cild 9, №30. 2019. Səh., 37
9. David Brafman. *Facing East: The Western View of Islam in Nicolas de Nicolay's "Travels in Turkey"* // Getty Research Journal, 2009, No. 1, pp.153-160.
10. <http://hdl.loc.gov/loc.rbc/rosenwald.1207>
11. Vecellio C. *Costumes anciens et modernes: habiti antichi et moderni di tutto il mondo*. Paris: 1860. p.468.
12. Seyyahların gözüylə Sultanlar və Savaşlar. 3. Baskı. İstanbul: 2017. s. 214-215.
13. Vecellio C. *Costumes anciens et modernes: habiti antichi et moderni di tutto il mondo*. Paris: 1860. p.464.
14. Abraham De Bruyn. *Omnium pene Europae, Asiae, Africae atque Americae gentium habitus*. 1581.
15. Elşad Əliyev. Avropa təsviri sənətində Şah İsmayıl Səfəvi ikonoqrafiyası. Bakı. “AVROPA” nəşriyyatı-2020. səh. 99.

**Воины сефевиды-гызилбаши в европейском
изобразительном искусстве**

Государство Сефевидов, возникшее в первые годы 16-го века, привлекало своей возрастающей мощью и силой внимание европейских аристократических династий, путешественников и издательств. Время от времени в Европе были опубликованы альбомы и книги содержащие заметки об образах, костюмах и воинах Сефевидов. Эти записи сопровождалась различными иллюстрациями и гравюрами. В разное время такие художники как Чезаре Вечелио, Мельхиор Лорк, Йост Амман, Абрахам де Брюйне, Людовико Бути изображали образы Сефевидов-Гызилбашей. Среди гравюр и рисунков особенно интересны изображения воинов-гызилбашей. В представленной статье выявляются и исследуются описания воинов Сефевидов-Гызилбашей, отраженные в европейском изобразительном искусстве XVI-XVII веков.

Ключевые слова: *Шах Исмаил, Сефевидское Государство, гызилбаши, европейское изобразительное искусство, искусство Италии.*

Elshad Aliyev

Safavid-gizilbash warriors in European fine arts

Safavid state, which arose in the early years of the 16th century, attracted the attention of European aristocratic dynasties, travelers and publishers with its growing power and strength. From time to time, albums and books were published in Europe containing notes on the images, costumes and

warriors of the Safavids. These recordings were accompanied by various illustrations and prints. At different times, such artists as Cesare Vecellio, Melchior Lorc, Yost Amman, Abraham de Bruyne, Ludovico Buti depicted the images of the Safavids-Gizilbash. Among the engravings and drawings, images of Gizilbash warriors are especially interesting. In the presented article, the descriptions of the Safavid-Gizilbash warriors, reflected in the European fine arts of the 16th-17th centuries, are identified and investigated.

Key words: *Shah Ismail, Safavid State, gizilbash, European fine art, Italian art.*

Rəna Şahbazova

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

rshahbazova@gmail.com

ORTA ƏSR MÜSƏLMAN MƏDƏNİYYƏTİ MƏSƏLƏLƏRİ V.V.BARTOLDUN TƏDQİQATLARINDA

Açar sözlər: islam, mədəniyyət, din, Bartold, Şərq, tədqiqat

İslamın yaranma tarixi ilə bağlı olaraq V.V.Bartolddan xeyli öncə Avropa şərqşünasları tədqiqatlar aparmışlar. V.Myurun, E.Lammensin, A.Müllerin, Y.Vellhauzenin İslam tarixi üzrə əsərləri artıq XIX əsrin ikinci yarısında nəşr olunaraq elmi ictimaiyyət arasında geniş yayılmışdı. Lakin Rusiya tarix elmində islamın tədqiqi ilə bağlı olan əsl canlanma V.V.Bartoldun adı və fəaliyyəti ilə əlaqədardır.

Digər rus tədqiqatçılarından fərqli olaraq V.V.Bartoldun əsərlərində islam mədəniyyətinə, müsəlman xalqlarına qərəzli münasibət, “xristian təəssübkeşliyi” baxımından yanaşma tərzı təqribən yoxdur. Üstəlik, V.V.Bartold müsəlman Şərqini qeyri-peşəkar, həvəskar səviyyəsində bilən bir çox Avropa tədqiqatçılarından fərqli olaraq İslamı “uydurma din” deyil, fəlsəfi sistem kimi, sırf elmi nöqtəyi-nəzərdən araşdırmışdır.

V.V.Bartoldun İslamla bağlı olan əsərlərində önəm verilən başlıca məsələ Məhəmməd peyğəmbərin (ə.s.) şəxsiyyətidir. O, Məhəmməd peyğəmbəri (ə.s.) birmənalı olaraq tarixi şəxsiyyət kimi qəbul edirdi. Bu isə onun erkən sovet elminin təsiri altında olmadığını, Avropa şərqşünaslığının ən mütərəqqi cərəyanlarından yararlandığını göstərir.

Məhəmməd peyğəmbərə (ə.s.) qədər Ərəbistan yarımadasının siyasi və dini həyatı, Sasani – Bizans münasibətlərində ərəb tayfalarının rolu, ərəblərin iudaizmə (yəhudiliyə) və xristianlığa münasibəti, Məkkənin iqtisadi və dini mərkəz kimi əhəmiyyəti V.V.Bartold tərəfindən ətraflı şəkildə araşdırılmışdır. Məhəmməd peyğəmbərin (ə.s.) tərcümeyi-halı, onun Məkkədəki dini fəaliyyəti, həyatının Yəsrib (Mədinə) dövrü də akademik tərəfindən ayrıca tədqiq edilmişdir.

V.V.Bartoldun Məhəmməd peyğəmbərə (ə.s.) tarixi şəxsiyyət kimi yanaşması onun islam dininin tarixi əhəmiyyətinə verdiyi qiyməti öz əksini tapmışdır: “Məhəmməd yalnız yeni dinin deyil, yeni dövlətin də əsasını qoymuşdu. İslam artıq onun sağlığında elə bir inkişaf dövrü yaşamışdır ki, belə bir inkişaf dövrünü buddizm

Şakyamunidən Aşokayadək, xristianlıq isə İsadən Konstantinədək keçməli olmuşdu” (4, s.81).

V.V.Bartold İslamla bağlı olan əsərlərində diqqət cəlb edən ən vacib məsələlərdən biri müsəlman dünyasının etnik tərkibi, İslamın yayılma yolları və arealıdır. Məqalənin mövzusu Azərbaycan tarixi ilə bağlı olduğu üçün, biz akademikın İslamın məhz Xəzərsahili bölgələrdə yayılması ilə əlaqədar olan fikirlərinə nəzər yetirməyi zəruri hesab edirik.

V.V.Bartoldda həm İslamın yayılması, həm də İslama qədər Azərbaycandakı dini-konfessional durum haqqında ətraflı məlumatlar və mühakimələr var.

İslamın yayılması ilə bağlı olan bir çox məqamlara nəzər yetirsək, qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan da bu proseslərdən kənarda deyildi. V.V.Bartold ilkin yazılı mənbələrin ətraflı təhlilinə istinadən qeyd edirdi ki, İslam Azərbaycanın cənub qisminə nisbətən şimalında daha gec qəbul edilmişdir. Qeyd edək ki, bu müddəa hal-hazırda da Azərbaycan tarix elmində hökmrandır (1, II, s.188).

Bizim fikrimizcə, həm ərəbdilli mənbələrin məlumatları, həm də Azərbaycanın cənubunda İslamın yayılması prosesinin daha uzun çəkdiyini göstərir. Lakin bir məqamı da nəzərə almaq zəruridir ki, İslamın şimala (Dağıstana) nüfuzu məhz Azərbaycandan baş vermişdir və elə 7 cildlik “Azərbaycan tarixi”ndə də qeyd olunur ki, “İslamın mədəni gücünün artdığı IX əsrin sonu – X əsrin əvvəllərində bu işi İslamı qəbul etmiş yerli əhali özü görürdü” (1, II, s.189).

Bu fikirlərə əks olan mülahizələri biz V.V.Bartoldun tədqiqat əsərlərində görə bilərik. Əvvəla, V.V.Bartold

Qafqazda İslam dininin xeyli gec yayıldığını qeyd edirdi: “O zaman Dağıstanın çox az yerləri müsəlman bölgəsinə çevrilmişdi. X əsrdə müsəlman dünyasının hüdudları Dərbənddən 3 ərəb mili*, yəni 6 verst aralıda idi. Bu hüduddan o yana Dağıstanı knyazlar idarə edirdilər. Onların ən yaxınının Dərbənd knyazı ilə qohumluğu var idi. Onun qonşusu isə xəzərlərə tabe idi. Bu knyazlar, vaxtı ilə albanlar kimi, müəyyən bir siyasətə riayət etməyə çalışırdılar, yəni onlar ərəblərə tamamilə tabe olmayıb xəzərlərlə və bizanslılarla əlaqə yaradırdılar. Burada da eyni vəziyyət mövcud idi. Yerli knyazlar ərəblərlə yaxşı münasibətlər qurmağa çalışırdılar. Lakin bu şəxslər İslamı qəbul etməyən yerli knyazlar idi və islam buradan o yana yayılmırdı” (2, s.32-33).

V.V.Bartold bu bölgədə İslamın yayılma sürətinin ləngliyi ilə bağlı olaraq yazmışdır: “Öncə ərəblər Şimali Dağıstanda müvəffəqiyyətə nail oldular və xəzərlərin Bələncər şəhərini tərk etmələri də məhz ərəblərin bu uğuru ilə bağlıdır. Bundan sonra xəzərlər “İtil” adı ilə tanınan yeni şəhər saldılar. Bu şəhər də bir zaman ərəblərin hərbi yürüşləri nəticəsində onların əlinə keçmişdi. Lakin ərəb silahlı qüvvələrinin uğurlarına baxmayaraq, islam yalnız Dərbənddək olan ərazidə bərqərar oldu. Bu, yalnız X əsrdə deyil, ondan sonra da müşahidə olunur: XIV əsrin sonunda baş verən Əmir Teymurun yürüşü zamanı Dərbəndə olan yaxın yerlərdə yaşayan qaytaqlar* hələ də müsəlman

* Qeyd 1. 1 mil – təxminən 2 km idi (9, s.150, qeyd 35).

*Qeyd 2. Qaytaqlar – dəri (dari) dilinin qaytaq dialektində danışan etnik qrupdur. Tarix ədəbiyyatında IX əsrdən məlumdurlar (9, s.150, qeyd 2).

deyildilər” (2, s.34).

Bununla əlaqədar olaraq V.V.Bartold belə bir faktı da irəli sürmüşdür ki, “.... əgər xristianlıq və yəhudilik Volqaya qədər yayılmışdısa, müsəlman mədəniyyətinin yayılması haqqında biz qeyd etməliyik ki, bu yayılma, yəqin ki, başqa tərəfdən, Orta Asiyadan idi. Orta Asiyanın mədəni bölgəsi olan Xarəzm (Amu-Dəryanın aşağı axarı) Volqa hövzəsində müsəlman mədəniyyətinin yayılmasının çıxış nöqtəsi idi. Bu, müsəlman mədəniyyətinin Qafqaz dairəsində çox güclü olmasına rəğmən baş verirdi və o vaxt islamqabağı dövrə nisbətən orada daha böyük şəhərlər var idi. Buna baxmayaraq, İslamın və müsəlman mədəniyyətinin Volqaboyu bölgələrində yayılması Qafqazdan deyil, Xarəzmdən baş verirdi” (9, s.34-35).

Orta Asiyanın vasitəçiliyi ilə bağlı fikirlərini davam etdirən V.V.Bartold təkid edir ki, “Xarəzmlilər hələ Xarəzmdə İslamın bərqərar olunmasından qabaq xəzərlərə təsir edirdilər... Daha sonra biz xəzərlərdə müsəlman xarəzmlilərdən təşkil olunmuş qvardiyanı görürük. Sonra İslamın Volqanın orta axarı boyunca yayılması dövründə görürük ki, Kamanın Volqaya tökülən yerində yaşayan Kama və ya Volqaboyu bolqarları arasında İslam Xarəzmdən yayılırdı”. Buna sübut olaraq V.V.Bartold Xilafətin şimal ölkələri istiqamətində göndərdiyi missiyanı nümunə gətirir və yazır: “Səciyyəvidir ki, 921-ci ildə Bağdaddan tərkibində İbn Fədlanın da olduğu elçilik heyəti yola düşəndə, bu elçilik Volqa tərəfə yaxın yolla. Yəni Qafqaz yolu ilə deyil, dolayı yolla Orta Asiyaya getdi. Elçilik Samanilərin sarayına gəldikdən sonra Xarəzmdən Kamayanı bolqarların yanına getdi. Yəni elçilik əvvəl şərqə, sonra isə şimal-qərbə

yollandı. Buradan aydın olur ki, o zaman Volqayanı yerlərin əhalisinin Qafqazla deyil, Orta Asiya vilayətlərinin əhalisi ilə sıx əlaqəsi var idi, baxmayaraq ki, onlar coğrafi cəhətdən Qafqaz vilayətlərinə, əlbəttə, daha yaxın idilər” (2, s.35).

Bu faktlardan belə məlum olur ki, V.V.Bartold İslamın Dərbənddən şimala yayılmasını Qafqazla deyil, Orta Asiya ilə bağlayırdı. Onun bu mülahizəsinə birmənalı yanaşmaq olmaz. Əvvəla, V.V.Bartold İslamın yayılmasında Cənubi Qafqazın “tranzit” rolu oynamamasının səbəblərini izah etməmişdir. İkincisi, V.V.Bartold İslamın geniş ərazilərə (o cümlədən Qafqazdan şimala, Monqolustana və Çinə) yayılmasında Orta Asiyanın böyük rol oynamasının da səbəbləri üzərindən sükutla keçmişdir. Halbuki bu hadisə bilavasitə türklərin fəallığı ilə sıx bağlı olmuşdur. Üçüncüsü, İslamın Orta Asiya vasitəsilə yayılması xeyli sonrakı dövrə (X-XI əsrlərə) aiddir və bu hal, hadisə erkən İslam dövrü ilə bağlı olmamışdır.

V.V.Bartold İslam dininin Azərbaycan xalqının etnik birliyinə müsbət, həlledici təsiri məsələsinə diqqət yetirməmişdir. Fikrimizcə, bu, çox vacib problemdir. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi, “Xalqların Böyük köçü”nin başlıca istiqamətlərinin ölkəmizin ərazisindən keçməsi, kütləvi, ardıcıl miqrasiyalar, xalqımızın təşəkkül prosesini mürəkkəbləşdirmiş, bəzən isə ona mənfi təsir etmiş amillər idi. İslam isə Azərbaycan xalqının təşəkkülünə nəinki mane olmadı, əksinə, bu prosesi sürətləndirdi. Azərbaycan tədqiqatçısı Y.M.Mahmudovun qeyd etdiyi kimi, Azərbaycanın “türk və qeyri-türk əhalisi arasında din ümumiliyinin yaranması bütün ölkə miqyasında vahid İslam adət-ənənələrinin təşəkkülünə, qohumluq əlaqələrinin

genişlənməsinə, qaynayıb-qarışma prosesinin daha da dərinləşməsinə səbəb oldu” (5, s.118), “İslam dini, eyni zamanda, onu qəbul etmiş bütün türk və qeyri-türk etnoslarını Cənubi Qafqazı bütöv halda xristianlığın təsir dairəsinə salmağa çalışan Bizans imperyasına, habelə onun himayə etdiyi erməni-qriqorian missionerləri və gürcü feodallarına qarşı vahid Türk-İslam bayrağı altında birləşdirdi” (6, s.11).

Üstəlik, biz bu fikirdə əminik ki, İslamın Azərbaycandan şimala, ələlxüsüs Dağıstana yayılması V.V.Bartoldun dediyi kimi, Orta Asiyadan deyil, Dərbənddən yayılırdı.

VIII-IX əsrlərdə Xəzəryanı bölgələrdə Ərəb Xilafətinə qarşı çevrilmiş ictimai hərəkətlərin, daha çox Cənubi Azərbaycan üçün səciyyəvi olduğu şübhəsizdir. V.Bartold qeyd edirdi ki, şimal Şimali Azərbaycanda sonralar, Səfəvi hakimiyyəti dövründə bərqərar olmuşdur. Lakin onun “həmin hərəkətlərin aqrar səciyyə daşmasına”, yəni hərəkətin başlıca qüvvələrinin kəndlilər olduğuna dair fikirləri mübahisəlidir, bu müddəalar görkəmli alimin öz elmi mülahizələrini “marksist metodologiya”ya uyğunlaşdırılması cəhdlərinin məhsuludur.

İslamın yayılması prosesində türklərin rolunun müəyyənləşdirilməsi də Vətən tarix elminin mühüm vəzifələrindəndir. V.V.Bartold yazmışdır ki, “ərəblərin türklərlə ilk ünsiyyəti VII əsrin sonunda baş vermişdi” (4, s.242). O, hesab edirdi ki, islam dinini türklər arasında ərəblər deyil, farslar yayılmışlar. Onun fikrincə, “ərəb fəthatı burada dayandı və İslam türklərlə sərhəddə hücumdan müdafiəyə keçdi” (3, s.244).

V.V.Bartold türklərin İslamı qəbul etməsi ilə bağlı haqlı olaraq yazmışdır ki, “türklər nadir xalqlardan biridir ki, islam onların arasında silahla deyil, etiqad, inam yolu ilə qəbul edilmişdir” (3, s.244).

Ərəb fütuhatinin və İslamın yayılmasının daha bir əhəmiyyətli nəticəsi elmin və ədəbiyyatın inkişafı idi: “Xristianlıq kimi, İslam da burada mədəniyyətin yayıcısı idi. Lakin fərq burasındadır ki, xristianlıq İranda olan mürəkkəb dövlət quruluşu və Zərdüştilik dini tərəfindən dəstəklənən silki təbəqələrlə hesablaşmalı idi. Lakin İran monarxiyasının ərazilərinin müsəlman fəthi bu əski silki təbəqələrin himayəsini tamamilə məhv edirdi, bunlar tezliklə yox olmalı idilər” (2, s.36).

Ərəbcəni həm ədəbi dil, həm də rəsmi yazışma vasitəsi kimi qəbul etdirmiş xəlifələr ərəb-müsəlman mədəniyyətini Bizans və Sasani mədəniyyətinin ənənələri ilə zənginləşdirdilər. Ərəb xilafətinin ərəbləşmiş, yalnız müsəlmanlaşmış (İslamı qəbul etmiş) bir çox xalqla tədricən ərəbcəni də mənimsəmiş, müsəlman elminə və ədəbiyyatına öz töhfələrini vermişlər. V.V.Bartold bununla əlaqədar yazmışdır: “Ərəb dili Ümummüsəlman düşüncələrinin əsas orqanına çevrilmişdi” (4, s.291).

V.V.Bartold şəhər həyatını “İslamın mədəni tərəqqiyə göstərdiyi böyük təsirin mühüm əlamətlərindən biri” kimi qeyd edərək yazırdı ki, “İslamın yayılması ilə əlaqədar olaraq burada böyük mədəniyyət və böyük şəhər həyatı inkişaf etmişdir ki, bunu biz müsəlman bölgələrinin hər yerində görürük”. Onun fikrincə, “şəhərlərin ölçüsünün artması, sənətkarlıq və ticarət sahəsindəki uğurları” Sasani dövrü ilə müqayisə olunmayacaq dərəcədə yüksək idi” 3,

s.120). V.V.Bartold tacirlərin də mədəni mübadilədə xüsusi yerini və rolunu qeyd etmiş, onların “sivilizasiyadan kənarda qalmış tayfaları arasında müsəlman mədəniyyətinin yayıcısı olduğunu” göstərirdi (3, s.124). Alimin fikrincə, “oturaq əhaliyə nisbətən köçərilər üçün bu ticarət əlaqələri daha zəruri idi, çünki köçərilər sənətkarlıq məhsulları olmadan keçinə bilmirdilər” (3, s.239).

V.V.Bartoldun ərəb dili və ərəb ədəbiyyatının rolu ilə bağlı olan ən maraqlı müddəaları elə özünün istifadə etdiyi ərəbdilli tarixi və coğrafi əsərlərin tədqiqi ilə bağlıdır. Tarixçi hər bir məqaləsində, araşdırmasında, mühazirəsində bu yazılı mənbələrin rolunu aydınlaşdırmağa, nəzərə çatdırmağa çalışır və onların “əvəzsiz qaynaqlar olduğunu” göstərirdi. Azərbaycan tarixi məsələləri ilə də məşğul olmuş V.V.Bartold etiraf edirdi ki, o, bir çox məlumatları yalnız ərəbdilli müəlliflərin əsərlərindən aşkar edə bilmişdir (2, s.37).

Beləliklə, erkən orta əsrlərin müsəlman Şərqi (o cümlədən Azərbaycanın) həm siyasi, həm iqtisadi, həm də mədəni həyatı çox zəngin və mürəkkəb olmuş, xeyli elmi mübahisələr doğuran cəhətləri doğurmuşdur. XIX əsrin sonunda – XX əsrin birinci rübündə şərqşünaslığın əldə etdiyi uğurlardan maksimum dərəcədə istifadə etmiş V.V.Bartold bu ziddiyyətli, zəngin, mürəkkəb tarixi mərhələni hərtərəfli araşdırmağa nail olmuşdur.

Xülasə. V.V.Bartold İslamla bağlı olan əsərlərində diqqət cəlb edən ən vacib məsələlərdən biri müsəlman dünyasının etnik tərkibi, İslamın yayılma yolları və arealıdır. Məqalənin mövzusu Azərbaycan tarixi ilə bağlı olduğu üçün, biz akademikın İslamın məhz Xəzərsahili bölgələrdə

yayılması ilə əlaqədar olan fikirlərinə nəzər yetirməyi zəruri hesab edirik.

V.V.Bartoldun tədqiqatlarında həm İslamın yayılması, həm də İslama qədər Azərbaycandakı dini-konfessional durum haqqında ətraflı məlumatlar və mühakimələr var.

İslamın yayılması ilə bağlı olan bir çox məqamlara nəzər yetirsək, qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan da bu proseslərdən kənarda deyildi. V.V.Bartold ilkin yazılı mənbələrin ətraflı təhlilinə istinadən qeyd edirdi ki, İslam Azərbaycanın cənub qisminə nisbətən şimalında daha gec qəbul edilmişdir. Qeyd edək ki, bu müddəa hal-hazırda da Azərbaycan tarix elmində hökmrandır.

Bizim fikrimizcə, həm də ərəbdilli mənbələrin məlumatları Azərbaycanın cənubunda İslamın yayılması prosesinin daha uzun çəkdiyini göstərir. Lakin bir məqamı da nəzərə almaq zəruridir ki, İslamın şimala (Dağıstana) nüfuzu məhz Azərbaycandan baş vermişdir İslamın yayılması prosesində türklərin rolunun müəyyənləşdirilməsi də Vətən tarix elminin mühüm vəzifələrindəndir.

V.V.Bartold türklərin İslamı qəbul etməsi ilə bağlı haqlı olaraq yazmışdır ki, “türklər nadir xalqlardan biridir ki, islam onların arasında silahla deyil, etiqad, inam yolu ilə qəbul edilmişdir”.

Beləliklə, erkən orta əsrlərin müsəlman Şərfinin (o cümlədən Azərbaycanın) həm siyasi, həm iqtisadi, həm də mədəni həyatı çox zəngin və mürəkkəb olmuş, xeyli elmi mübahisələr doğuran cəhətləri doğrurmuşdur. XIX əsrin sonunda – XX əsrin birinci rübündə şərqşünaslığın əldə etdiyi uğurlardan maksimum dərəcədə istifadə etmiş V.V.Bartold bu ziddiyyətli, zəngin, mürəkkəb tarixi

mərhələni hərtərəfli araşdırmağa nail olmuşdur.

İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. 7cilddə. Icild. Ən qədimdən bizim eranın III əsri. Bakı: Elm, 1997; IIcild. III-XIII əsrin birincirübü. Bakı: Elm, 1998; IIIcild. XIII-XV əsrlər. Bakı: Elm, 1999

2. Bartold V.V. Müsəlman dünyası tarixində Xəzəryanı bölgələrin yeri. Azərb. dilinə çev. akademik Z.M.Bünyadov və E.R.Ağayeva. Bakı: Elm, 1999

3. Бартольд В.В. Работы по истории Средней Азии // Сочинения. Т. II (I). Москва: Наука, 1963, с. 23-108.

4. Бартольд В.В. Мусульманский мир // Сочинения. Т. VI. Москва: Наука, 1966. с. 207-286.

5. Mahmudov Y.M. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi. Bakı: Təhsil, 2005

6. Mahmudov Y.M. Azərbaycanlılar (etnik-siyasi tarixə baxış). Bakı: Aspoliqraf, 2008

Рена Шахбазова

Проблемы средневековой мусульманской культуры в исследованиях В.В.Бартольда

Один из важнейших вопросов в работах В. В. Бартольда об исламе - этнический состав мусульманского мира, пути и ареалы распространения ислама. Поскольку тема статьи связана с историей Азербайджана, мы считаем необходимым взглянуть на взгляды академика на распространение ислама именно в Каспийском регионе.

Исследование В. В. Бартольда содержит подробную информацию и суждения как о распространении ислама,

так и о доисламской религиозной ситуации в Азербайджане.

Если посмотреть на многие аспекты распространения ислама, то можно отметить, что Азербайджан не был далек от этих процессов. В.В. Бартольд, ссылаясь на подробный анализ первоисточников, отмечал, что ислам на севере Азербайджана был принят позже, чем на юге. Следует отметить, что это положение до сих пор доминирует в истории Азербайджана.

На наш взгляд, данные арабоязычных источников показывают, что процесс распространения ислама на юге Азербайджана длился дольше. Однако важно учитывать тот факт, что влияние ислама на севере (в Дагестане) пришло из Азербайджана. Определение роли турок в процессе распространения ислама также является одной из важных задач истории Отечества.

Относительно обращения турок в ислам В. В. Бартольд справедливо отмечал, что «турки - одни из немногих народов, среди которых ислам был принят не оружием, а верой и доверием».

Таким образом, политическая, экономическая и культурная жизнь мусульманского Востока в раннем средневековье (включая Азербайджан) была очень богатой и сложной, вызывая множество научных споров. В конце XIX - первой четверти XX века В. В. Бартольд максимально использовал достижения востоковедения и сумел досконально изучить этот противоречивый, богатый, сложный исторический этап.

Ключевые слова: ислам, культура, религия, Бартольд, восток, исследование

Problems of the middle centuries' culture in the investigations of V.V.Bartold

One of the most important problems in the V.V.Bartold's works is the ethnic structure of the Islamic world, the spread of Islam and its areas. As the topic of the article is connected with the Azerbaijan history, we believe that it is necessary to look through the academic's points of view on the spread of Islam particularly at the Caspian region.

V.V.Bartold's survey contains broad information and various opinions about the spread of Islam as well as the pre Islamic religious situation in Azerbaijan.

If look thoroughly at the many aspects of the spread of Islam, we can point that Azerbaijan wasn't far from that processes. According to the wide analyzes of the first written sources, V.V.Bartold highlighted that Islam was accepted on the north of Azerbaijan later than on the south. It's important to mark that this statue still dominates in Azerbaijan history.

According to our views, Arabian sources prove that the process of spread of Islam on the south of Azerbaijan lasted more. However, it is important to take into consideration the fact that Islamic influence on the north (Dagestan) came from Azerbaijan.

Relatively, writing about the acceptance of Islam by Turks, V.V.Bartold fairly pointed that "Turks – are one of the few nations, who accepted Islam not by force, on the contrary by believe and trust".

In this way, political, economic and cultural life of the Islamic East in the early middle ages (including Azerbaijan) was quite rich and difficult, causing lots of scientific disputes. In the end of the XIX century – first quarter of the XX century V.V.Bartold maximally used achievements of the oriental studies and managed to study this contradictory, rich, difficult historical stage.

Keywords: Islam, culture, religion, Barthold, East, study

Sayad Mehtizadə

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

sayadmehtizade@gmail.com

**Azərbaycanın orta əsr şəhərləri və memarlıq abidələri
Avropa səyyahlarının gündəliklərində**

XV əsrdən etibarən iqtisadi, hərbi-strateji, siyasi əhəmiyyəti get-gedə artan Azərbaycan Avropanın diqqətini özünə cəlb etmişdi. İstər iqtisadi, istərsə də siyasi maraqlarla Azərbaycana axın-axın gələn avropalı səyyahlar öz gündəliklərində Təbriz, Ərdəbil, Sultaniyyə, Dərbənd, Naxçıvan, İrəvan, Şamaxı, Niyazabad, Bakı, Şabran və bir çox şəhərlərimiz haqqında bizim üçün dəyərli olan məlumatlar vermişlər. Bu səyyahlar arasında Adam Oleari, Yan Streys, Jan Şarden, Jan Tavernye, İosafat Barbaro, Ambrocco Kontarini, Engelbert Kempfer, Entoni Cenkinson, Mikele Membre kimi müxtəlif missiyalarla Azərbaycana gələn səyyahlar xüsusilə seçilir. Onlar olduqları şəhərlərin təbiətini, coğrafi mövqeyini, əhəmiyyətini vurğulamaqla yanaşı, həm də bu şəhərlərdə yerləşən məqbərələr, məscidlər, saraylar,

karvansaralar, hamamlar və müxtəlif memarlıq kompleksləri haqqında da geniş məlumatlar vermişlər. Avropalı səyyahların gündəliklərində təsvirlərinə rast gəldiyimiz memarlıq komplekslərindən Şeyx Səfi məqbərəsi, İrəvan qalası, Gülistan qalasının adlarını çəkə bilərik. Azərbaycanda gördükləri memarlıq komplekslərinin gözəlliyinə valeh olan avropalılar heyrətlərini gizləməmiş və bu komplekslərin “gözəlliklərini təsvir etməkdə çətinlik çəkirəm” deyə səyahətnamələrində qeydlər aparmışlar.

Avropa səyyahlarının verdikləri məlumatlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, orta əsr Azərbaycanında istər iri siyasi və inzibati mərkəzlər, istərsə də ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri olsun, memarlıq yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Yeni tikilən abidələrlə yanaşı, qədimdən qalma, müharibələr, təbii fəlakət və digər səbəblər üzündən dağılmış tikililər də avropalıların diqqətini çəkirdi və onların bir qismini müasir zamanda aşkar etmək mümkün olmadığından səyyahların məlumatları çox dəyərlidir. \

Açar sözlər: memarlıq, Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı, Tavernye, Şarden, səyyah

Qədim dövrdən Avropa ölkələrinin Şərq ölkələri ilə ticarət əlaqələri əsasən Qara dəniz və Aralıq dənizi sahillərindəki ticarət mərkəzləri vasitəsilə həyata keçirilirdi. Asiyadan, Çindən və Hindistandan Qara dəniz və Aralıq dənizi sahillərinə gələn karvan yolları isə Azərbaycandan keçirdi. Bu səbəbdən istər qədim dövrdə, istərsə də orta əsrlər dövründə Avropa üçün Azərbaycan böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Digər Şərq ölkələri kimi Azərbaycan da Avropanı müxtəlif Şərq malları ilə təmin edirdi. İqtisadi, hərbi-strateji, siyasi əhəmiyyəti get-gedə artan

Azərbaycan XV əsrdən etibarən Şərqi iri və inkişaf etmiş ölkələrindən birinə çevrilmişdi. Məhz bu səbəbdən avropalı tacirlər və səyyahlar axın-axın Azərbaycana gəlir və ölkəmizin həm hərbi-siyasi, həm sosial-iqtisadi, həm də dini-mədəni sahələri ilə yaxından maraqlanırdılar.

Avropalı səyyahların gündəliklərində adlarına və təsvirlərinə tez-tez rast gəldiyimiz şəhərlər Təbriz, Ərdəbil, Sultaniyyə, Naxçıvan, İrəvan, Şamaxı, Niyazabad, Bakı və Dərbənd şəhərləridir. Adları çəkilən şəhərlərdə avropalıların tez-tez olması səbəbləri müxtəlifdir. Bunun ilk səbəbi **siyasi yönli səbəbdir**. *Təbriz* Azərbaycan Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin paytaxtı olmuş, Azərbaycanın başlıca siyasi mərkəzi rolunu oynamışdır. *Şamaxı* və *Bakı* şəhərləri də Şirvanşahlar dövlətində eyni rola malik di. Üstəlik, bu üç şəhər həm də sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri kimi də Şərqdə və Avropada tanınmışdı.

İpək ticarətinin monqol yürüşlərindən bu yana Avropa ölkələri üçün artdığı bir zamanda Şamaxı kimi ipəkçilik mərkəzinin səyyahların diqqətindən kənarda qalması təəccüblü olardı. Təsədüfi deyil ki, İngiltərənin “Moskva” şirkəti Azərbaycanda ilk ticarət imtiyazını 1563-cü ildə məhz Şirvanşahlardan almışdı [9, 249]. Avropa-Asiya ticarət əlaqələrində Xəzər dənizinin əhəmiyyəti artdığı üçün Bakının da liman olaraq əhəmiyyəti XV-XVII əsrlərdə görünməmiş həddə çatmışdı. Volqa-Xəzər su magistralının beynəlxalq əhəmiyyətinin artması, təbiidir ki, Bakını avropalılar üçün cəlbedici etmişdi.

Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan, Şamaxı, Niyazabad və Dərbənd kimi şəhərləri isə avropalıları iqtisadi mərkəz olaraq daha çox maraqlandırır. Yəni səyyah gündəliklərində məhz bu

şəhərlərin adlarının tez-tez çəkilməsinin **iqtisadi yönlü səbəbləri** onların Avropa üçün xammal mənbəyi, zəngin sənətkarlıq və ticarət mərkəzi olmaları ilə izah olunur.

İlk olaraq *Təbriz* şəhərini qeyd etmək lazımdır. Bu şəhərdə başlıca siyasi hadisələr cərəyan edirdi və avropalı diplomatlar, səyyahlar daha çox onlara diqqət yetirirdilər. İsfahanın paytaxt edilməsindən sonra Təbriz daha çox iqtisadi əhəmiyyətli şəhər olduğundan, XVII əsrdə Azərbaycanda olmuş səyyahlar onun ticarət həyatından, memarlıq abidələrindən yazırdılar.

XVI əsrin əvvəllərində Təbrizdə olmuş venesiyalı adı naməlum tacir isə öz qeydlərində bu şəhər haqqında yazır: “Bu böyük şəhərin çevrəsi, məncə, təxminən 24 mil olub Venesiyaya bənzəyir. İranda hökmranlıq etmiş şahlardan qalma böyük sarayları və çox sayda görkəmli malikanələri var... Hər sarayın bir camisi və ayrı-ayrı hamamları olub zərif və gözəl şəkildə bəzənmişdir... Camilərin də əksəriyyəti görənlərin xoşuna gedəcək şəkildə inşa edilmişdir. Ələlxüsus, şəhərin düz ortasında yerləşən camini o qədər gözəl inşa ediblər ki, onun gözəlliklərini təsvir etməkdə çətinlik çəkirəm” [14, 153].

Təbrizin memarlığı haqqında geniş məlumatlar verən bu anonim müəllif şəhərin baş məscidini təsvir etməyə çalışır: “Bu cami “Ali Qapı İmarəti” adını daşıyır və olduqca böyükdür. Müsəlmanların ibadət etdikləri bölümdə elə bir mehrab var ki, əgər ox atsalar tavanına çatmaz... Mərmərlər o qədər şəffafdır ki, büllura bənzəyir... Caminin 3 qapısı var, amma yalnız ikisi açıqdır. Qapıların üstü qövsvəridir. Hər bir qapı mərmər olmayan, amma müxtəlif rənglərdə daş sütunlardan inşa edilmişdir. Hər qapının girişinə şəffaf mərmərdən lövhələr asılmışdır. Bunlar o qədər şəffaf və keyfiyyətlidir ki, onda hər kəs öz əksini görə bilər” [14,153-154].

Təbriz haqqında ən geniş məlumatları bir qədər sonrakı dövrün - XVII əsrin müəllifləri Jan Şarden və Jan Tavernye verir. Şarden yazır ki, “Təbriz böyük və əzəmətli şəhərdir. Əhalisinin sayına, ticarətinə, var-dövlətinə, məqam və şöhrətinə görə İranın (Səfəvi dövlətinin – S.M.) ikinci şəhəri hesab olunur.* Bu şəhərdə hasar, barı və istehkamlar yoxdur” [12, 291]. Jan Tavernye isə Təbrizdəki binaların əksəriyyətinin bişmiş kərpicdən tikildiyini, iki və daha çox mərtəbəli olduğunu, damının qübbə şəklində olub kircəclə ağardıldığını yazır [16, 41]. Təbrizdə əzəmətli binaların olduğunu, bəzilərinin Osmanlılarla müharibələr zamanı dağıldığını yazan Şarden isə Təbriz meydanının İsfahan meydanından da böyük olduğu qeyd edir: “Hər gün axşamçağı bu meydan adam ilə dolurdu. Onlar buraya istirahət, gəzinti və təşkil edilən nümayişlərə tamaşa etmək üçün toplaşırlar” [12, 291].

Ərdəbil şəhəri haqqında məlumatverən Adam Oleari bu şəhəri Səfəvi dövlətinin ən qədim və məşhur şəhəri adlandırır: “Burada onların qədim hökmdarları, o cümlədən onların məzhəblərinin banisi Şeyx Səfi yaşamışlar... Əhalisi adətən türk dilində danışır” [10, 581]. Səyyah yazır: “Şəhər özü Şamaxıdan böyükdür, ətrafında divarları yoxdur, hər evin öz bağçası var, ona görə də o, uzaqdan şəhərdən çox meşəyə bənzəyir... Ərdəbildə məscid və kilsələr qədər hamamlar var...” [10, 584].

Şeyx Səfi kompleksi kimi məşhur memarlıq abidəsi haqqında Adam Olearinin yazdıqları çox maraqlıdır. Səyyah yazır ki, biz bu abidəni gözə-gözə çox geniş, tavanlı və qızıl suyu çəkilmiş məscidə bənzər böyük bir zala daxil olduq: “Bizi ilk heyrətləndirən şey ustalıqla düzəldilmiş tağtavan oldu...

* Qeyd: XVII əsrdə Səfəvi dövlətinin ən əhəmiyyətli birinci şəhəri İsfahan sayılırdı.

təəccüblü o idi ki, bu nəhəng qübbə necə düzəldilib və bir dənə də olsun sütunu olmadan necə dayanır” [10,588]. Şeyx Səfi məqbərəsi haqqında yazmış digər avropalı müəllif Jan Tavernyedir və məqbərənin təsvirində Adam Olearidən fərqli bir şey yazmamışdır. O da Şeyx Səfi məqbərəsinin memarlıq üslubundan heyrətlənir, Şeyx Səfinin qəbrinin “üstünün gözəl yonulmuş və üzəri mozaika edilmiş taxta ilə örtüldüyünü” yazır: “Qəbrin yuxarısında dörd küncündə dörd böyük qızıl alma yapışdırılmış, böyük bir sandığa bənzər üstüörtülü qırmızı zər parça (diba) var... Qübbələrə çoxlu qızıl və gümüş qəndillər vurulmuşdur” [16, 43-44].

Azərbaycanda Adam Olearidən sonra olmuş Yan Streys də Ərdəbil şəhəri ilə bağlı öz sələfinin yazdıqlarını təkrarlayır: “Ərdəbil hər tərəfdən yüksək dağlarla əhatələnib... Şəhər çox böyükdür, lakin böyük tikililəri yoxdur, çünki hər bir yaxşı evin arxasında təkcə həyət deyil, bağ da var... Ərdəbildə beş böyük küçə var, onlar Dərvança, Təbər, Nardivar, Qumbulan və Kəsirküçə adlanırlar. Onların hər biri enlidir və ətrafında ağaclar əkilib, yayda onlar çox yaxşı sərinlik yaradırlar.” [15, 287]. Təsvirinə davam edən səyyah yazır: “Ərdəbildə əla hamamlar var” [15, 289].

XV-XVII əsrlər Azərbaycanın təkcə siyasi deyil, iqtisadi həyatında da kardinal dəyişikliklər dövrüdür. Xüsusi olaraq qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanın ənənəvi siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzləri ilə yanaşı, bu dövrdə əvvəllər sadəcə kiçik bir yaşayış məntəqəsi olan bəzi şəhərlərin yüksəlişi də bu dövrə təsadüf edir. Onlardan biri və bəlkə də birincisi *Sultaniyyə* olmuşdur [4, 77].

Bu şəhər daha çox Təbrizdə və Ərdəbildə yaşayan, amma Azərbaycanı qarış-qarış gəzən avropalı səyyahların diqqətindən

kənarda qala bilməzdi. Məsələn, XV əsrin müəllifi Ambrocco Kontarini 1474-cü ildə olduğu Sultaniyyə haqqında yazır: “Sultaniyyə ilk baxışdan gözəl şəhərdir və ağacdən xeyli böyük qalası var... Bu qalada məscid var, o özünün üç tunc darvazası ilə xüsusilə gözəldir. Bu darvazalar Venesiyadakı Müqəddəs Mark kilsəsinin darvazasından hündürdür və onlara oyma üsulu ilə gümüşü bəzək vurulmuşdur” [11, 50-51].

Sultaniyyədə olmuş Adam Oleari burada xeyli sayda hündür binaların, qübbələrin olduğunu və onların hesabına şəhərin gözəl görüldüyünü yazır. Şəhərdəki Məhəmməd Xudabəndənin sarayını təsvir edən səyyah binanın üç qapısının olduğunu və onların Venesiyadakı Müqəddəs Mark qapılarından daha möhtəşəm görüldüyünü yazır: “Bu qapılar, bəzilərinin yazdığı kimi, bürüncdən və ya misdən deyil, poladdan tökülmüşdür. Onlardan ən böyüyü Meydanla üzbəüzdür və danışır ki, onu açmaq mümkün deyildir. Yalnız “Ya Əli!” deyib qapını açmaq mümkündür... Binanın sütunları ağ və mavi rənglə rənglənib, üzərində yazılar və gözəl rəsmlər var” [10, 605].

Bu şəhərlə bağlı Yan Streys Adam Olearinin qeydlərini əsasən təkrarlayır: “Uzaqdan Sultaniyyə hündür qülləli binaları və təntənəli sütunları sayəsində çox gözəl görünür, lakin içəridən çox güclü dağıntılara məruz qalıb, şəhər istehkamları tiran Teymur tərəfindən yerlə yeksan edilib... Şəhər Məhəmməd Xudabəndə tərəfindən bərpa edilib... Şəhərdə Xudabəndənin sarayı saxlanılıb. İçəri üç darvazadan girmək olar, bu darvazalar çox hündürdür, Hindistan poladından tökülüb, o poladdan ki, Dəməşqdə və Ərdəbildə qılnc hazırlanır... Bina özü isə çox hündürdür, qəsir kimi yuxarı qalxdıqca sivrilənir” [15, 297]. Sultaniyyənin tək-cə ticarət mərkəzi deyil, həm də

Azərbaycan memarlığının ən üstün cəhətlərini özündə əks etdirən şəhərlərindən biri olduğu bu məlumatlarla bir daha təsdiqlənir.

Azərbaycanın qədim və zəngin bir şəhəri olan *Naxçıvan* haqqında da Avropa mənbələrində kifayət qədər məlumata rast gəlirik. Naxçıvanın dağıntıları haqqında yazan Şarden onun şəhərə gəlişi dövründə (təxminən 1670-ci illərin əvvəlləri) artıq tədricən bərpa olunduğunu qeyd edir. Səyyah Naxçıvanda iki minədək evin və beş karvansaranın, həmçinin hamamların, bazarların, xəstəxanaların olduğunu yazır [12, 297]. Şəhərin qədim tarixi haqqında qeydlərində Şarden bu rəqəmləri müqayisə edərək, Sasani hakimiyyəti zamanında yaşayış evlərinin sayının 40 min olduğunu göstərir [12, 297]. Naxçıvanın qədim tikililərinin qalıqlarını görmüş Şarden onların əksəriyyətinin Səfəvi şahı I Abbas tərəfindən dağıldığını yazır və şahın bunu osmanlıların qalalarda möhkəmlənməsinə mane olmaq üçün etdiyini göstərir.

Jan Tavernye yerli əhalinin Naxçıvanı dünyanın ən qədim şəhəri saydığını yazır və onun memarlıq abidələri haqqında aşağıdakıları qeyd edir: “Naxçıvanın xarabalıqları içərisində böyük bir məscidin qalığı görünür ki, vaxtilə çox əla bina olan bu məscid Şərfin ən yaxşı məscidlərindən imiş... Şəhərdən kənarda bir bürc var. Bu çox gözəl bir memarlıq abidəsidir. O, dörd bir-birinə yapışmış günbəzdən ibarətdir ki, onların üzərində konusvari şəkildə piramidaya oxşar 12 bürc yerləşmişdi. Bütün bina bişmiş kərpicdən tikilmişdi. Daxildən və xaricdən qəşəng kaşı və gül şaxələri ilə bəzədilmişdi” [16, 37-39].

Uzun müddət tarixşünaslıqda Ermənistanın şəhəri kimi təqdim olunan, lakin inşası, tarixi, əhalisi və mədəniyyəti ilə başdan-ayağa Azərbaycan şəhəri olan *İrəvanla* bağlı məlumatlar

da xeyli maraqlıdır. Məlum olduğu kimi, 1504-cü ildə Azərbaycan Səfəvi hökmdarı I Şah İsmayıl öz vəziri Rəvanqulu xana Zəngi çayın qırağında, indiki İrəvan şəhərinin yerində qala tikdirməyi əmr etmiş və Rəvanqulu xan bu qalanın tikintisini yeddi ilə başa çatdırmışdı [13, 21]. Jan Tavernye yazır ki, “İrəvan həyat üçün gərəkli olan hər növ məhsulun olduğu bir diyarda qurulmuşdur” [16, 35]. Səyyah şəhərin qayalar üzərində salındığını göstərir.

Mənbələrdən məlum olur ki, İrəvan qalasının divarları XVI əsrin birinci yarısında Osmanlı-Səfəvi müharibələri dövründə dağılsa da, Osmanlı sərkərdəsi Fərhad paşa tərəfindən 1582-1583-cü illərdə bərpa edilmişdi. Qalanın divarlarının uzunluğu 850 metr, eni 790 metrdir və daşdan, həmçinin çiy kərpiçdən hörülmüşdü və çox möhkəm olduğu mənbələrdə qeyd olunur [7, 144]. İrəvan qalasının xarici divarlarının hündürlüyü 10 metr olmuşdur, qalanın 17 bürcü var idi. Qala iki qat divarla əhatələnirdi, daxili divar xarici divardan hündür idi və onların arasında məsafə 50-60 metr olmuşdur [6, 67-74]. İrəvan qalası böyük bir memarlıq kompleksi olmuş, inşası zamanı yaxınlığında məscid tikmək də qərara alınmışdır. Qeyd edək ki, İrəvandakı qala məscidi və ya köhnə məscid şəhərin ən qədim abidələrindən olmuşdur. 1510-cu ildə Şah I İsmayılın əmri ilə tikilmiş məscid 1589-cu ildə osmanlılar tərəfindən yenidən bərpa olmuşdur. Bu məscid İrəvan qalasının içərisindəki Sərdar sarayı ilə qonşu olduğundan Sərdar məscidi də adlandırılmışdır [3, 208].

İrəvan qalasının daha bir möhtəşəm qalası Sərdar sarayı və ya xan sarayı hesab olunur. Elə qalanın salınması tarixindən (1510-cu il) mövcud olan saray İrəvanın sərdarı Əmirqun xan Qacar tərəfindən sonralar yenidən tikilmişdir.

Avropa səyyahlarının ən çox gözdikləri və haqqında geniş məlumatlar verdikləri Azərbaycan şəhərlərindən biri də *Şamaxı* şəhəridir. 1475-ci ildə Azərbaycanda olmuş Ambrocco Kontarini yazır: “Şamaxı Təbriz qədər böyük deyil, amma mənim fikrimcə, hər cəhətdən ondan qat-qat üstündür” [5,215]. Təxminən eyni fikirlər İosafat Barbaroda da var. Diplomat yazır: “Təbrizdən 12 mənzil məsafədə Şamaxı şəhəri yerləşir... Şəhər bir tərəfdən, Şamaxıdan 6 mil məsafədə yerləşən və sağ tərəfdə olan Bakı dənizi ilə sərhəddir. Sol tərəfində isə Qara dəniz istiqamətində Menqreliya və Qafqaz dağlarının ətrafında yaşayan qaytaq xalqının torpaqları ilə sərhəddə sahibdir. Bu şəhərdə 4 və ya 5 minə yaxın gözəl ev var” [8, 105].

Şamaxının memarlıq və tarixi abidələri haqqında da avropalı səyyahların gündəliklərində məlumatlara rast gəlinir. Məsələn, elə həmin Adam Oleari şəhərin şimal tərəfində Gülüstən qalasından yazır (Olearidə - *Kalae Külüstahu*). “Təpənin üstündə böyük, kvadratşəkilli daşları olan dərin bir zirzəmi, yanında da bulaq var. Bizə məlumat verdilər ki, bu qalanı şirvanşahlardan hansısa biri özünün digərlərindən artıq sevdiyi kənizi üçün tikdirmiş və Gülüstən adlandırmışdır... “Gülüstən” – “güllər vadisi” və ya çoxlu gül-çiçək bitən yer deməkdir” [10, 556-557].

Danışdığımız dövrdə *Bakı* Azərbaycanın əhəmiyyətli limanı və ticarət mərkəzi olmaqla yanaşı, həm də mədəniyyət mərkəzlərindən idi. Bakı ilə bağlı İosafat Barbaroda oxuyuruq: “Dənizin bu tərəfində Bakı adlı bir başqa şəhər var və Bakı dənizi adını buradan almışdır. Bu şəhərin yaxınlığında olan bir dağdan qara rəngli bir neft çıxarılır... Əhali bu nefti çıraqları işıqlandırmaq üçün istifadə edir” [8, 107].

Şəhərin mədəni yüksəlişinin davamı memarlığın inkişafında da əks olunmuşdu. Bakının mərkəzi Qız Qalası ətrafı ərazilər idi; bu əraziyə, həmçinin, yerli əhalinin “Bayıl Daşları” və ya “Səbayıl” adlandırdığı və bir neçə əsr Xəzərin suları altında qalmış memarlıq abidələri də daxil idi. Doğrudur, abidənin sulara qərq olması XIV əsrin əvvəllərinə aid edilir [2, 153], lakin onun haqqında XVI-XVII əsr Avropa səyyahları da xəbər verir. Məsələn, E.Kempfer 1683-cü ildə Bakıda olarkən çəkdiyi rəsmdə dəniz sularının içərisindən çıxan qala divarlarının bir hissəsini, o cümlədən qüllələri də əks etdirmişdir, yəni səyyah bu tikililəri öz gözləri ilə görmüşdür.

Xəzərin digər bir sahilboyu şəhəri *Dərbənd* məşhur ticarət mərkəzi və limanı olmaqla yanaşı, qaynar şəhər həyatı, memarlıq və tarixi abidələri ilə də avropalı səyyahların diqqətini çəkmiş Azərbaycan şəhəri idi. Yan Streys Dərbəndi Xəzər dənizinin birinci şəhəri adlandırır [15, 234]. Avropa səyyahlarını bu şəhərdə heyran edən əsas məsələ - şəhərin möhtəşəm qala divarları olmuşdur. Dərbənd divarları haqqında demək olar ki, bütün səyyahlar qeydlər etmişlər. XVI əsrdə burada olmuş ingilis taciri X.Berrou Dərbəndin möhkəm qalası olduğunu xəbər verir və bu şəhərin heç bir artilleriya ilə almağın mümkün olmadığını, yalnız əhalisini aclıqla imtahana çəkib alına biləcəyini yazır [1, 277]. Entoni Cenkinson Dərbənddəki tikililərin ağ daşdan olduğunu və Avropa tikililərinə çox bənzədiyini yazır: “Şəhərin divarları çox hündür və enlidir” [1, 202]. XVII əsrin müəllifi Adam Oleari Dərbəndin təsvirinə xeyli yer ayırır və o da bu divarları təsvir edərək yazır: “Heyrətamizdir ki, bu cür şəhər divarlarını salmaq üçün nə qədər əmək sərf olunub, çünki onlar o qədər qalındır ki, üzərində araba sürmək olar” [10, 966].

Avropa səyyahlarının verdikləri məlumatlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, orta əsr Azərbaycanında istər iri siyasi və inzibati mərkəzlər, istərsə də ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri olsun, memarlıq yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Yeni tikilən abidələrlə yanaşı, qədimdən qalma, müharibələr, təbii fəlakət və digər səbəblər üzündən dağılmış tikililər də avropalıların diqqətini çəkirdi və onların bir qismini müasir zamanda aşkar etmək mümkün olmadığından, səyyahların məlumatları çox dəyərlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

1. Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке. Перевод с англ. Ю.В.Готье. Москва: Соцэкгиз, 1938, 308 с.
2. Ашурбейли С.Б. История города Баку. Период средневековья. Баку: Азернешр, 1992, 408 с.
3. Алекперли А. Памятники Западного Азербайджана. Баку: Нулан, 2007, 272 с.
4. Бахşəliyev A. Güney Azərbaycan şəhərlərinin mədəni həyatı səyyah gündəliklərində (XVI-XVII yüzilliklər). Bakı: Elm, 2003, 182 s.
5. Барбаро Иосафат и Контарини Амброзио. Барбаро и Контарини о России. Вступительная статья, подготовка текста, пер. и комм. Е.Ч.Скрижинской. Ленинград: “Наука”, 1971, 275 с.
6. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan. I cild. Vedibasər mahalı. Bakı: 2000, 664 s.
7. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı: Çarşıoğlu, 2009, 576 s

8. Josaphat Barbaro. Anadoluya ve İrana seyahat. Çeviri ve notlar: Tufan Gündüz. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005, 135 s.
9. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı: Təhsil, 2006, 416 s.
10. Подробное описание путешествия Гольштинского Посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 гг., составленное секретарем посольства Адамом Олеарием/ Перевел с немецкого языка П.Барсов. Изд. Императорского Общества истории и древностей России при Московском Университете. Москва, изд. Университетской типографии, 1870, 1070 s.
11. Путешествие в ТануИосафатаБарбаро, венецианского дворянина. Перевод с итальянского. БИПР, Т.1. СПб.: 1836, 156 s.
12. Путешествие Шардена по Закавказью в 1672-1673 гг. Перевод Е.В.Бахутовой и Д.П.Носовича // «Кавказский вестник» за 1900 и 1901 гг. Тифлис: 1902, 301 s.
13. Şarden Jan. Səyahətnamə / Fransız dilindən tərcümə V.Aslanovundur. Bakı: “Elm”, 1994, 94 s.
14. Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2006, 246 s.
15. Стрейс Я.Я. Три путешествия / Перевод Э.Бородиной. Москва: Соцэкгиз, 1935, 383 с.
16. Tavernier J.V. XVII. asır ortalarında Türkiye üzerinden İrana seyahat. Ceviren: E.Gültükin. İstanbul: Kervan Kitapçılık Basın Sanayi ve Ticaret A.Ş., 1980, 112 s.

Средневековые города и архитектурные памятники Азербайджана в дневниках европейских путешественников

Резюме

Начиная с XV века Азербайджан, экономическое, военно-стратегическое и политическое значение которого росло, привлекал к себе внимание Европы. Европейские путешественники, стекавшиеся в Азербайджан из экономических и политических интересов, в своих дневниках предоставили ценную для нас информацию о Тебризе, Султание, Дербенте, Нахичевани, Эриване, Шемаха, Ниязабаде, Баку, Шабране и многих других городах. Среди этих путешественников, прибывших в Азербайджан с различными миссиями, наиболее ярко выделяются Адам Олеарий, Ян Стрейс, Жан Шарден, Жан Тавернье, Иосафат Барбаро, Амброджо Контарини, Энгельберт Кемпфер, Энтони Дженкинсон, Микеле Мембре. Помимо подчеркивания природы, географического положения и важности посещенных ими городов, они также предоставили обширную информацию о святынях, мечетях, дворцах, караван-сараях, банях и различных архитектурных комплексах, расположенных в этих городах. Среди архитектурных комплексов, которые мы встречаем в дневниках европейских путешественников, можем перечислить такие имена, как святыня Шейха Сафи, Эриванскую крепость, Крепость Гюлистан. Европейцы, будучи очарованы красотой архитектурных комплексов, увиденных в Азербайджане, не скрывали своего удивления и писали в своих путевых заметках, что «затрудняюсь в описании красоты этих комплексов».

Из сведений, предоставленных европейскими путешественниками, можно сделать такой вывод, что в средневековом Азербайджане, как в крупных политических и административных центрах, так и в центрах торговли и ремесла, архитектура была развита на высоком уровне. Помимо недавно построенных памятников, внимание европейцев привлекали здания, которые были разрушены в связи с их древностью, войнами, стихийными бедствиями и по другим причинам, и поэтому информация путешественников очень ценна, поскольку некоторые из них невозможно найти в наше время.

Ключевые слова: архитектура, Тебриз, Ардебиль, Шамаха, Тавернье, Шарден, путешественник

Medieval cities and architectural monuments of Azerbaijan in the diaries of European travelers

Summary

Keywords: architecture, Tabriz, Ardabil, Shamakhi, Tavernier, Chardin, traveler

Since the XV century, the increasing economic, military-strategic and political significance of Azerbaijan attracted the attention of Europe. European travellers who continually came to Azerbaijan with economic and political interests, provided information that is valuable to us about Tabriz, Ardabil, Sultaniye, Derbent, Nakhchivan, Erivan, Shamakhi, Niyazabad, Baku, Shabran and many other cities in their dairies.

Adam Olearius, Jan Struys, Jean Chardin, Jean-Baptiste Tavernier, Giosafat Barbaro, Ambrocco Contarini, Engelbert Kaempfer, Anthony Jenkinson, Michele Membré are the especially distinguished among these travelers. In addition to

emphasizing the nature, geographical location and importance of the cities they travelled, they also provided detailed information about the tombs, mosques, palaces, caravanserais, baths and various architectural complexes located in these cities. We can mention names of the tomb of Sheikh Safi, the Erivan Fortress, the Gulustan Fortress among the descriptions of architectural complexes that we find in the diaries of European travelers. Europeans who were fascinated by the beauty of architectural complexes they saw in Azerbaijan, did not hide their amazement, and they took note in their travel books by writing "I had difficulty describing the beauty of these complexes."

It can be concluded from the information provided by European travelers that architecture was highly developed in medieval Azerbaijan whether it was large political and administrative centers or trade and craft centers. Along with newly-built monuments, ancient buildings that were destroyed due to wars, natural disasters or other reasons also attracted the attention of European travelers, and as it is impossible to find out some of them in modern times, the information of the travelers is very valuable.

Vüsal Zülfüqarov

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,

AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun

elmlər doktoru proqramı üzrə dissertantı

vzulfugarov@gmail.com

Nəsirəddin Tusinin yaradıcılığında elmin nəzəri və empirik metodlarının vəhdəti

Adətən müasir elmin səciyyəvi cəhətlərindən biri kimi təbiətşünaslıq elmlərinə riyazi metodların tətbiq edilməsi faktını

qeyd edirlər. Onu da qeyd edək ki, qismən bu cür fəaliyyətə Babilistan alimləri, daha sonra yeni eranın əvvəllərində Hindistan alimləri riyazi metodları astronomik hesablamalara tətbiq edərək müvəffəq olmuşlar. Lakin şübhəsiz ki, orta əsrlərdə elmin müxtəlif sahələrindəki uğurlara, o cümlədən astronomik hesablamalarda ən böyük uğura məhz ərəbdilli müsəlman alimləri imza atmışlar.

Məsələn Əl-Biruni riyaziyyatın və astronomiyanın bütün sahələri üzrə fundamental əsərlər yarada bilmiş, onun kitablarında riyaziyyatın və astronomiyanın müxtəlif problemləri öz praktik həllini tapa bilmişdir. Onun çox saylı monoqrafiyaları sırasında “Məsudun qanunları” və “Ulduzlar elmi” əsərləri xüsusilə fundamental səciyyə daşıyır. Onun tətbiq etdiyi riyazi metodlar və cihazlar astronomik məsələləri yüksək dəqiqliklə həll etməyə imkan verirdi [5, 127-128]. Adı göstərilən mənbədən məlum olur ki, Biruninin fəaliyyətində elmi təcrübələr çox mühüm yer tutmuşdur və o, öz yaradıcılığında elmin nəzəri və empirik metodlarını əlaqəli şəkildə tətbiq etməyə nail olmuşdur.

Optika sahəsində böyük şöhrət tapmış Bəsrəli Əl-Heysəm (latın dilində Alqazen) ilk dəfə olaraq gözün anatomiyasını və funksiyasını dərinlən öyrənərək, bu barədə Pifaqor-Platon cütlüyü tərəfindən irəli sürülən nəzəriyyənin yanlış olduğunu (yunanlara görə əşyalar gözdən saçıq flyüid vasitəsilə görünür, halbuki biz əşyaları günəş şüalarının predmetlərdə əks olunması hesabına görə bilirik) eksperimental qaydada sübut etmişdir [4, 263].

İbn-Sinanın yaradıcı fəaliyyətində də elmin həm nəzəri, həm də empirik metodlarının tətbiqi, o cümlədən eksperiment üsulundan istifadə edilməsi tam şəkildə öz əksini tapmışdır [4,

264]. İbn-Sinanın psixofiziologiyası isə eksperiment metodunun tətbiq edildiyi ən mühüm tədqiqat istiqamətlərindən biridir.

Böyük mütəfəkkir, alim və həkim Zəkəriyyə ər-Razinin tədqiqatlarında eksperiment metodundan geniş şəkildə istifadə edilib (meymunlar üzərində eksperiment aparan ər-Razi bir çox kimyəvi maddələrin xüsusiyyətlərini açıb göstərə bilmişdir). Araşdırdığımız mənbələrdən aydın olur ki, müasir xəstəxanaların da ilk geniş təcrübəsi məhz İslam Şərqində özünə yer tapmışdır. Adını çəkdiyimiz ər-Razinin özü Bağdadda ən böyük xəstəxananın rəisi olmuşdur. Cərrahiyyədə ilk dəfə pambıqdan və gipsdən istifadə edilməsi də bu alimin adı ilə bağlıdır.

Məlumdur ki, elmin idraki və praktik funksiyalarının qarşılıqlı təzahürü ilə səciyyələnən ən mühüm təbiətşünaslıq sahələrindən biri də kimya elmi ilə bağlıdır. Kimya elminin yaradıcıları, məlum olduğu kimi ərəbdilli alimlərdir. V.L.Rabinoviç bildirir ki, kimyaçıların ləvazimatlarının (yəni təcrübədə istifadə edilən avadanlıqlar) əksəriyyəti şübhəsiz ki, ərəb mənşəlidir (başqa sözlə, ərəbdilli alimlər tərəfindən yaradılıb). Onun məlumatında bildirilir ki, tətbiqi kimya birbaşa eksperimental elmə yol açmışdır [3, 32].

C.Bernal isə bildirir ki, məhz kimya sahəsində müsəlman alimləri elmin inkişafına ən böyük töhfələrini verə bilmişlər. C.Bernal göstərir ki, kimyanın həm nəzəriyyəsini, həm də praktikasını yüksək səviyyədə inkişaf etdirən müsəlman alimləri haqlı olaraq kimya elminin yaradıcıları hesab edirlər. C.Bernal öz monoqrafiyasında müsəlman alimlərinin kəşf etdikləri neçə-neçə kimyəvi maddələrin adlarını da sadalayır. O, ərəbdilli alimlərin xidmətlərindən geniş söhbət açaraq, onların dünya elminə verdikləri töhfələr haqqında aşağıdakı fikirləri

səsləndirir: “Mütəmadi şəkildə qeyri-ellin dövlətlərin – İranın, Hindistanın və Çinin – təcrübəsindən yararlanaraq, bu alimlər yunan riyaziyyatının, astronomiyasının və tibbinin də əsaslarını genişləndirə bilmiş, cəbrin, triqonometriyanın, optikanın və kimyanın əsaslarını yaratmışlar” [3, 33].

Ensiklopedik biliyə malik və öz yaradıcılığında nəzəri və empirik metodların birgə tətbiqini həyata keçirmiş görkəmli müsəlman alimlərindən biri də həmyerlimiz Nəsrəddin Tusidir. O, Marağada yaradılmış (öz təşəbbüsü ilə) böyük elmi mərkəzin, o cümlədən rəsədxananın rəhbəri olmuşdur [6, 64]. Burada dünyanın müxtəlif bölgələrindən olan 100-dən çox tanınmış alim elmin müxtəlif istiqamətlərində fəaliyyət göstərmişdir [4, 263]. Orada N.Tusinin rəhbərliyi altında yeni, daha təkmil astronomik cihaz və alətlərin ixtirası üzrə böyük iş aparılırdı. A.Berri yazır: “Burada Nəsirəddinin ümumi nəzarəti altında astranomlar kütləsi əmək sərf edirdi. Onların istifadə etdiyi alətlər, ... görünür, Kopernik zamanında tətbiq edilənlərdən daha yaxşı idi...” [1, 139].

Böyük alim ilk dəfə olaraq sübut etməyə müvəffəq olmuşdur ki, göy cisimlərinə yalnız dairəvi deyil, düzxətli hərəkət də xasdır və bununla da Aristotelin bu iki hərəkət növü arasında yaratdığı və uzun əsrlər boyu dəyişməz qalan keçilməz səddi (məlumdur ki, Aristotel dairəvi hərəkəti yalnız göy cisimlərinə, düzxətli hərəkəti isə yerdəki cisimlərə şamil etmişdir) ortadan qaldırmışdır [6, 273]. Bu barədə M.Rojanskayanın fikirləri maraq doğurur: “Beləliklə, həm “göy”, həm də “yer” mexanikası vahid mexanika elminin iki tərəfi kimi başa düşüldü” [6, 286]. Nəticədə, N.Kopernikin heliosentrik konsepsiyasının meydana gəlməsi üçün mühüm bir addım atılmış oldu [6, 284-285]. N.Tusi məşhur “Elxani

cədvəlləri”nin müəllifidir. M.F.Subbotin yazırdı: Bu cədvəllər onun şöhrətinin ən yaxşı abidəsi kimi əbədi olaraq qalacaqdır [1, 139]. N.Tusinin riyaziyyat və həndəsənin müxtəlif sahələri üzrə fundamental tədqiqatları vardır. Orta əsrlər elminin və fəlsəfəsinin o dövrə qədər məlum olan elə bir sahəsi yoxdur ki, N.Tusinin bu istiqamətdə az və ya çox dərəcədə xidmətləri olmasın.

Əslində elmi istiqamətdə Aristotelin baxışlarına zərbə vuran bir sıra inqilabi yeniliklər hələ XI-XIII əsrlərdə böyük ərəbdilli alimlər tərəfindən (əl-Heysam, əl-Biruni, Nəsrəddin Tusi və b.) həyata keçirilmişdi. Qeyd edək ki, bu yeniliklər barədə orta əsr Qərb alimlərinin kifayət qədər məlumatı var idi. Ərəbdilli elmdə artıq elmin həm nəzəri, həm də praktik funksiyaları özünü büruzə verirdi və əslində nəzəri ilə empirikin qarşılıqlı təzahürü İslam Şərqində baş tutmuşdu. Bu kontekstdə aparılan tədqiqatlarımız belə deməyə əsas verir ki, müasir elmin səciyyəvi cəhətlərindən biri sayılan nəzəri ilə empirik fəaliyyətin birgə təzahürü XV əsrə qədər Şərq elmində daha üstün durumda olmuşdur [3, 38].

Şübhəsiz ki, avropalılar nəzəri biliklərlə yanaşı Şərq alimlərinin optika, astronomiya, kimya sahəsində tətbiq etdikləri müşahidə və eksperiment üsullarına da tədricən yiyələnə bilmişdilər. Deməli, müasir elmin yaranması üçün əslində elmi zəmin hazır idi, sadəcə yeni fəlsəfi dünyagörüşün ortaya çıxmasına ehtiyac var idi ki, bu əsasda Aristotelin məhdud metafizikasından təbiətin obyektiv qanunauyğunluqlarının kəşf edilməsi üçün tələb edilən keçid, inqilabi sıçrayış mümkün olsun. Dialektikanın qanunundan irəli gəlsək, demək olar ki, tədrici kəmiyyət dəyişmələri artıq keyfiyyətli dəyişikliyin baş verməsini zəruri edirdi. Belə keçidi müasir dövrdə elmi inqilab

da adlandırırlar. P.P.Qaydenkonun tədqiqatları göstərir ki, bu tip keçidin baş tutması üçün tələb olunan yeni fəlsəfi dünyagörüşü orta əsr Xristian elminin böyük nümayəndəsi N.Kuzanlı formalaşdırıb bilmişdir [3, 38].

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi, II cild, Bakı: Elm, 2014, 684 s.
2. Zülfüqarov V.R., Elmin tarixi inkişaf dinamikasının fəlsəfi təhlili (Orta əsrlər). AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu, "Elmi əsərlər" beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, № 2(19), Bakı, 2012
3. Zülfüqarov V.R., Elmin sosial funksiyaları. Bakı: Mütərcim, 2017, 140 s.
4. Виргинский В.С., Хотеев В.Ф. Очерки истории науки и техники с древнейших времен до середины XV века. М., «Просвещение», 1993, 290с.
5. Розенфельд Б.А., Рожанская М.М., Соколовская З.К. Абу-р-Райхан аль-Бируни. М., «Наука», 1973, 272с.
6. Рожанская М.М., Механика на средневековом Востоке. М., «Наука», 1976, 324с.

Xülasə

Riyazi metodların təbiətşünaslıq elmlərinə tətbiq edilməsinə Qədim Şərqdə, o cümlədən Babilistan və Hindistan alimlərinin fəaliyyətində rast gəlinir. Elmdə həm nəzəri, həm də praktiki biliklərin vəhtədi geniş formada Orta əsr müsəlman alimlərinin fəaliyyətində mümkün olmuşdur. Ora sər Azərbaycanlı mütəfəkkir Nəzirəddin Tusinin elmi fəaliyyətində elmin həm nəzəri, həm də empirik metodları birgə təzahür etmişdir.

Açar sözlər: Nəsirəddin Tusi, Orta əsr Azərbaycan elmi, Marağa Rəsədxanası, eksperiment metodu, ərəbdilli elm

Summary

The unity of theoretical and empirical methods of science in the works of Nasreddin Tusi

The application of mathematical methods to the natural sciences is found in the activities of scientists in the Ancient East, including Babylonians and Indians. The unity of both theoretical and practical knowledge in science was made possible by the activities of medieval Muslim scholars in a broad form. There, both theoretical and empirical methods of science were manifested in the scientific activity of the great Azerbaijani thinker Nasiraddin Tusi.

Keywords: Nasreddin Tusi, Medieval Azerbaijan's science, Maragha Observatory, experimental method, Arabic language science

Afaq Piriyeva

ADPU

afaq.piriyeva@bk.ru

Ortaçağda Azərbaycanın mədəniyyət məsələləri

Xülasə

III əsrdən etibarən Sasani imperiyasının ən iri vilayətinin əhalisi olan azərbaycanlılar mədəniyyətin tərəqqisində mühüm rol oynamışlar. Sasanilər dövlətinin süqutundan sonra Albaniyada əlverişli tarixi-mədəni şəraitin yaranması burada mədəniyyətin daha da inkişafına səbəb oldu.

VII-VIII əsrlərdə Azərbaycan torpaqlarının Ərəb xilafətinin tərkibinə daxil edilməsi ilə azərbaycanlılar da ümumi müsəlman mədəniyyətinə cəlb olundular.

Bütün Ərəb xilafətində davam edən elmi yüksəliş IX-XII əsrlərdə Azərbaycanda da özünü göstərdi. Təbriz, Gəncə və Bərdə məşhur elm mərkəzləri olmuşdu. IX əsrdən sonra Ərəb xilafətinin zəifləməsi Azərbaycanda milli dövlətçiliyin bərpası ilə nəticələndi. O dövrdə Azərbaycanda Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər, Atabəylər və Şirvanşahlar dövlətləri kimi güclü müstəqil məmləkətlərin yaranması elm və mədəniyyətin inkişafına təkan verdi.

1054-cü ildə Azərbaycanın oğuz türklərinin yaratdığı Səlcuqilər dövlətinin tərkibinə daxil olması elmin, incəsənətin və ədəbiyyatın inkişafına təkan verməklə yanaşı, türkdilli Azərbaycan xalqının formalaşmasını da başa çatdırmış oldu.

XII əsrin başlanğıcı Azərbaycanda feodal dövlətlərinin yaranması və güclənməsi ilə səciyyələnir. Bu dövrdə Azərbaycanın siyasi müstəqilliyi yerli mədəniyyət ənənələrinin inkişafı üçün imkan yaratdı.

Elxanilər dövlətində elm çox yüksək zirvələrə çatmışdı. Təbriz, Marağa, Urmiya, Xoy, Ərdəbil, Şamaxı, Beyləqan, Gəncə və s. şəhərlərdə görkəmli alimlər yaşayıb yaradırdılar.

Elxanilər dövründə Azərbaycan elmində İntibah mərhələsi XIV əsrin sonlarına qədər davam edirdi. XIV əsrdən sonra isə elmdə tənəzzül başladı.

Azərbaycan padşahları Cahanşah Həqiqi Qaraqoyunlu (1437-1467), Uzun Həsən Ağqoyunlu (1453-1478) və Sultan Yaqub Ağqoyunlu (1478-1490) alimlərə himayədarlıq edir, məktəblər, mədrəsələr, tibbi və elmi mərkəzlər yaradırdılar.

XV yüzillikdə ölkə ərazisində Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin yaranması mədəni həyatda canlanmaya səbəb oldu.

Şirvanşahlar Şeyx I İbrahim (1382-1417), I Xəlilullah (1417-1462) və Fərrux Yəsarin (1462-1500) saraylarında o dövrün məşhur alimləri toplaşırdılar.

1501-ci ilin payızında paytaxt Təbriz olmaqla Səfəvilər dövlətinin əsası qoyuldu. Səfəvilər sülaləsinin süqutundan sonra Azərbaycan ərazisinin xanlıqlara bölünməsi ilə bu feodal dövlətlər arasında gedən mübarizə iqtisadiyyatın, elmin və mədəniyyətin tənəzzülünə gətirib çıxardı.

Açar sözlər: Ortaçağ Azərbaycan dövlətləri, mədəni həyat, elm, ədəbiyyat, memarlıq, musiqi

III əsrdən etibarən Sasani imperiyasının ən iri vilayətinin əhalisi olan azərbaycanlılar mədəniyyətin tərəqqisində mühüm rol oynamışlar. Sasanilər dövlətinin süqutundan sonra Albaniyada əlverişli tarixi-mədəni şəraitin yaranması burada mədəniyyətin daha da inkişafına səbəb oldu.

VII-VIII əsrlərdə Azərbaycan torpaqlarının Ərəb xilafətinin tərkibinə daxil edilməsi ilə azərbaycanlılar da ümumi müsəlman mədəniyyətinə cəlb olundular.

Ərəb istilasından (VII əsr) sonra Azərbaycanda islam dininin yayılması ilə bağlı memarlığın da inkişaf yönü dəyişdi. Yeni tipli binalar- məscid, mədrəsə, türbə, karvansara və s. tikilməyə başladı. Bərdə, Ərdəbil, Marağa, Urmiya, Şamaxı, Şəmkir, Şabran, Beyləqan, Gəncə və Naxçıvan bu dövrdə Azərbaycanın ən önəmli şəhərləri idi. Şamaxı, Gəncə və Beyləqanın böyük şəhərlərə çevrilməsi də məhz bu dövrə aiddir.

Ərəb xilafətinin yüksəlişi dövründə Azərbaycan memarlığının inkişaf mərkəzlərindən biri də Bərdə şəhəri idi. Mənbələrdə “bu yerlərin Bağdadı” adlandırılan Bərdədə geniş

tikinti işləri aparılmış, çoxlu məscid və başqa dini binalar, karvansara, bazar, hamam və s. tikilmişdi. Xilafətin zəifləməsi nəticəsində Azərbaycanda kiçik feodal dövlətlərinin yaranması ilə bağlı X-XII əsrlərdə müxtəlif memarlıq məktəbləri formalaşdı (Arran, Təbriz, Naxçıvan, Şirvan-Abşeron).

Azərbaycan memarlıq məktəbləri arasında ümumi üslub yaxınlığı var idi. Arran memarlıq məktəbinə (Gəncə, Bərdə, Beyləqan) mənsub sənətkarların yaratdığı binaların əksəriyyəti Gəncə zəlzələsi (1139) və monqol hücumları (XIII əsr) zamanı dağılmışdır. Gəncə və Beyləqanda aparılan arxeoloji tədqiqatlar bir sıra tikili qalıqlarını aşkara çıxarmışdır. Gəncə çayı üzərindəki 3 körpü (XII əsr), Beyləqandakı yaşayış evləri, hamam və s. qalıqları Arran memarlıq məktəbinin üslub özəllikləri haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Naxçıvan memarlıq məktəbinin abidələri müxtəlif rəngli kaşidan ornamentli baştağ kompozisiyalarının tətbiqi, Şirvan-Abşeron məktəbinə mənsub tikililər sadə memarlıq bölgüləri və dekorativ oyma bəzəkləri ilə seçilir. Təbriz məktəbinin ən yaxşı abidələri üçün dəbdəbəli quruluş, dekorların müxtəlifliyi səciyyəvidir. Bu dövrdə Azərbaycanda inkişaf etmiş memarlıq qurğularından minarələr diqqəti cəlb edir. XIX əsrin ortalarındanək mövcud olmuş Şəmkir minarəsi (XII əsr) məlum minarələrin ən kamil nümayəndəsidir. Bişmiş kərpicdən tikilmiş minarənin hündürlüyü 60 m idi. Onun firuzəyi mina ilə işlənmiş həndəsi ornamentli bəzəkləri, minimal diametri Azərbaycan memarlarının yüksək ustalığını nümayiş etdirirdi.

XII əsrin başlanğıcı Azərbaycanda feodal dövlətlərinin yaranması və güclənməsi ilə səciyyələnilir. Bu dövrdə Azərbaycanın siyasi müstəqilliyi yerli mədəniyyət ənənələrinin inkişafı üçün imkan yaratdı. Ölkənin əksər vilayətlərini

birdləşdirən dövlətlərin yaranması incəsənət və memarlığın inkişafına, memarlıq-inşaat ənənələri əsasında yerli memarlıq məktəblərinin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Arran memarlıq məktəbini təmsil edən Gəncə, Beyləqan və Bərdədən sonra Naxçıvan (Naxçıvan memarlıq məktəbi), Şamaxı (Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbi), Təbriz və Marağa (Təbriz memarlıq məktəbi) şəhərləri Azərbaycan memarlığının mərkəzləri oldu.

Naxçıvan memarlıq məktəbinə mənsub tikililərdə əsas inşaat materialı kərpic idi. Burada müxtəlif kompozisiyalı inşaat və bəzək üslubları işlənib hazırlanırdı. Bu məktəbin ən yüksək zirvəsini memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin Yusif Küseyr oğlu (1162) və Möminə xatın (1186) türbələri İslam dünyasının ən uca və incə quruluşlu türbələridir (4, s.7).

Əcəmi yaradıcılığı üçün obrazın monumentallığı, kompozisiyanın mütənəsibliyi və dekorların zərifliyi, öz dövrünə görə rəşional konstruksiyaların tətbiqi, ornament bəzəklərinin oynaqlığı səciyyəvidir. Onun ornament kompozisiyaları bədiiliklə riyazi təfəkkürün üzvi birdləşməsinə əsaslanır. Əcəminin yaratdığı kompozisiya və dekorativ bəzək üslubu Azərbaycanın, eləcə də bir sıra başqa ölkələrin türbə tikililərinə böyük təsir göstərmişdir.

Bütün Ərəb xilafətində davam edən elmi yüksəliş IX-XII əsrlərdə Azərbaycanda da özünü göstərdi. Təbriz, Gəncə və Bərdə məşhur elm mərkəzləri olmuşdu. IX əsrdən sonra Ərəb xilafətinin zəifləməsi Azərbaycanda milli dövlətçiliyin bərpası ilə nəticələndi. O dövrdə Azərbaycanda Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər, Atabəylər və Şirvanşahlar dövlətləri kimi güclü müstəqil məmləkətlərin yaranması elm və mədəniyyətin inkişafına təkan verdi. Şirvanşahlar və

Atabəylər elm və mədəniyyətə himayədarlıq edirdilər. Elmə, ədəbiyyata, incəsənətə ən çox himayədarlıq edənlər Azərbaycan hökmdarları şirvanşah II Mənuçöhr (1120-49), I Axsitan (1149-1203) və atabəylər Məhəmməd Cahan Pəhləvan (1174-85), Qızıl Arslan (1186-91) və b. olmuşlar.

Azərbaycan alimləri qədim yunan mütəfəkkirlərinin fəlsəfi və elmi irsini islam dinin müddələri ilə birləşdirib özünəməxsus elmi-fəlsəfi konsepsiya yaratmağa çalışırdılar. Fəlsəfə elmi sürətlə inkişaf edirdi və bir çox məsələlərdə qədim yunan fəlsəfəsinə arxalanırdı.

Ensiklopedik biliklər sahibi, bir sıra məşhur risalələrin—“ət-Təhsil” (“İdrak”) və “əl-Zinət” (“Bəzək”) müəllifi Bəhmənyar (993-1067) Şərq aristotelizminin görkəmli nümayəndəsi İbn Sinanın davamçısı olmuşdur. İbn Sinanın (980-1037) böyüklüyü və dühası zamanını və zamanından sonranı da əhatə edəcək dərəcədə böyük olması idi (7, s. 50).

Azərbaycanda fəlsəfəsində mövcud olmuş təsəvvüf (sufilik) cərəyanı mahiyyətə dini-fəlsəfi cərəyan olsa da, orta əsrlərdə onu fəlsəfə hesab etmirdilər. Azərbaycanda “fəlsəfə” anlayışı yalnız yunan fəlsəfəsinə və elminə (daha çox Aristotelin ideyalarına) aid edilirdi, təsəvvüf isə Allahı dərk etməyin, ona yaxınlaşmağın yollarından biri sayılırdı. Fəlsəfə elmi daha çox dünyəvi xarakter daşıyırdı. Sufilər isə mistik rituallara geniş yer verirdilər. Təsəvvüf həm rəsmi islam ilahiyyatından (kəlam elmindən), həm də Aristotelin fəlsəfəsindən fərqlənirdi.

O dövrdə Azərbaycanda dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq da inkişaf edirdi. Azərbaycan şəhərləri iri elmi mərkəzlər kimi formalaşırdı. Bərdə şəhərində elmi biliklərin və mədəniyyətin sürətli inkişaf dövrü IX-XI əsrlərə təsadüf edir. O dövrün tarixçiləri Bərdəni Bağdad şəhəri ilə müqayisə edirdilər.

Xətib Təbrizi (1030-1109) Bağdadda universitet tipli Nizamiyyə mədrəsəsi (1067) açıldığı gündən Nizam əl-mülk tərəfindən müəllimliyə dəvət olunmuş, ömrünün sonunadək orada ümumi ədəbiyyat, yəni ədəbiyyat nəzəriyyəsi müəllimi olmuşdur (5, s. 26).

Nizam əl-mülk tərəfindən təşkil olunmuş Nizamiyyə mədrəsəsi böyük bir universitet olmuşdur (3, s. 100).

Xaqani Şirvani (1126-1199) və Nizami Gəncəvi (1141-1209) Azərbaycan elmində İntibah dövrünün ən görkəmli nümayəndələrindən idi. Onlar, əsasən, şair kimi tanınırlar da, öz əsərlərində o dövrün elmlərini bir çox alimlərdən daha geniş əhatə etmişlər. Xaqani Şirvani təhsilini əmisi-məşhur alim və Şamaxıda Məlhəm tibb mədrəsəsinin rəhbəri Kafiəddin Ömər in yanında almışdır.

Nizami Gəncəvinin Xəmsəsində astronomiya, tibb, fəlsəfə, coğrafiya, kimya, mineralogiya, sosiologiya, tarix və s. elmlərə aid məlumatlar vardır. “İsgəndərnamə” əsərində o, sosial ədalət üzərində qurulmuş ideal bir cəmiyyəti təsvir etmişdi.

N.Gəncəvinin ilkin Şərq Renesansının zirvəsi olan yaradıcılığında dövrünün ən humanist, ümumbəşəri, ictimai-siyasi, sosial və mənəvi əxlaqi idealları parlaq bədii əksini tapmışdır. Şairin humanizm konsepsiyası ilk dəfə Yaxın Şərqdə didaktik-fəlsəfi şeirin ən yaxşı nümunəsi sayılan “Sirlər xəzinəsi” poemasında geniş şəkildə təəcəssüm olunmuşdur. Onun əsərləri orta çağ mədrəsələrində əsas dərslərin bir hissəsi olmuş, şairlər, ədiblər və tələbələr onlardan elm öyrənmiş, onları əzbərləmişlər (2, s. 488).

Dahi şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin zəngin yaradıcılığını bəşər mədəniyyətinin nailiyyəti kimi müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının

Prezidenti cənab İlham Əliyev 2021-ci ili “Nizami Gəncəvi ili” elan etmişdir (8. <https://president.az/articles/49904>).

Orta əsrlərdə Azərbaycan astronomiya və astrologiya elmləri sürətlə inkişaf edirdi. Göy cismlərini, planet və ulduzları müşahidə edən münəccimlər (astroloqlar) insanlar üçün ulduz cədvəlləri tərtib edir və gələcək haqqında proqnozlar verirdilər. Orta əsr Azərbaycan astrologiyasının əsasında zərdüştilik və qədim yunan astrologiya sistemləri dururdu.

Elxanilər dövlətində elm çox yüksək zirvələrə çatmışdı. Təbriz, Marağa, Urmiya, Xoy, Ərdəbil, Şamaxı, Beyləqan, Gəncə və s. şəhərlərdə görkəmli alimlər yaşayıb, yaradırdılar. 1259-cu ildə Marağa şəhəri yaxınlığında məşhur Marağa Rəsədxanası təsis edildi.

Marağa rəsədxanasının banisi və rəhbəri N.Tusi (1201-1274) astronomiya, riyaziyyat, fəlsəfə və s. elmlər üzrə mühüm əsərlərin müəllifi olmuşdu. Onun elmi əsərləri arasında “Zic Elxani” (“Elxani cədvəlləri”) xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Marağa rəsədxanasında Azərbaycan alimləri Fəxrəddin Marağayi və Şəmsəddin Şirvani və eləcə də Yaxın və Orta Şərq ölkələrindən, Çindən gəlmiş alimlər çalışırdılar. Rəsədxananın zəngin kitabxanası və öz dövrü üçün mükəmməl avadanlığı var idi. Onun kitabxanasını məşhur İsgəndəriyyə kitabxanası ilə müqayisə edirdilər.

Nəsrəddin Tusi müxtəlif sahələrə aid ərəb və fars dillərində 100-dən çox mühüm əsər yazmışdır: etika və sosiologiya elmlərinə aid “Əxlaqi Nasiri” (“Nasirin əxlaqa aid kitabı”), həndəsəyə aid “Təhriri-Öqdlidis” (“Evklid həndəsəsinin təhlili”), mineralogiya aid “Cəvahirnamə” (“Qiymətli daşlar haqqında kitab”) və s. “Təhriri-Öqdlidis” əsəri orta əsrlərdə latın dilinə tərcümə olunaraq Avropada nəşr

edilmişdi. Tusi triqonometriya elminin banisi sayılır. “Əxlaqi Nasiri” əsərində dünyanın inkişafı ilə bağlı təkamül ideyaları irəli sürülür və mürəkkəb orqanizmlərin daha bəsit formalardan əmələ gəlməsi sübut edilir.

XIII əsrdə Azərbaycanda musiqişünaslıq inkişaf edirdi. O dövrdə bu elm dəqiq elmlərdən biri sayılırdı. Orta əsr Azərbaycan alimləri musiqişünaslığa dair qədim yunan əsrlərini öyrənirdilər.

Səfiəddin Urməvi (1230-1294) musiqişünaslıq üzrə “Şərəfəddinə məktub” və “Musiqi pərdələri haqqında kitab” əsrlərini yazmışdı. İranda və ərəb ölkələrində indi də Səfiəddin Urməvi “muğamın atası” hesab olunur.

Urmiya orta əsrlərdə Azərbaycanın məşhur mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. Burada bir çox alim, filosof və din xadimi yaşayıb yaratmışdı. O dövrdə Azərbaycan fəlsəfəsində üç əsas cərəyan mövcud idi: yunan fəlsəfəsinə arxalanan fəlsəfə, islam dininə köklənən kəlam teologiyası və təsəvvüf. Siracəddin Urməvi (1198-1283) Yaxın və Orta Şərqdə ərəbdilli fəlsəfənin və məntiq elminin inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

XIII əsrdə yunan fəlsəfəsinin mövqeləri nisbətən zəifləmişdi. Bu dövrdə Azərbaycanda görkəmli müsəlman teoloqu Əbu Hamid əl-Qəzalinin (1059-1111) fəlsəfi nəzəriyyələri geniş yayılmışdı.

Azərbaycanda geniş yayılmış elmlərdən biri fiqh (islam hüququ) idi. O, Quranda və hədislərdə ifadə olunmuş şəriət qanunlarına əsaslanırdı. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda islam hüququ üzrə çoxsaylı alimlər fəaliyyət göstərirdi.

XIV əsrin əvvəllərində Təbrizdə “Dar üş-Şəfa” (“Şəfa evi”) adlı elmi mərkəz təşkil edilmişdi. Burada Azərbaycan alimləri və müəllimləri ilə birlikdə, Çindən, Hindistandan,

Suriyadan və Misirdən dəvət edilmiş mütəxəssislər işləyirdilər. “Dar üç-Şəfa”nın kitabxanasında İrandan, Hindistandan, Misirdən, Çindən, Kritdən və s. ölkələrdən gətirilmiş on minlərlə əlyazma kitab vardı. “Dar üç-Şəfa”nın yerləşdiyi Rəb-i Rəşidi şəhərciyində müasir universitetlərə bənzəyən ali məktəb (mədrəsə) fəaliyyət göstərirdi. Buraya təbiətşünaslığı, fəlsəfəni, tarixi, tibbi, astronomiyani, məntiqi öyrənmək üçün Şərqi müxtəlif ölkələrindən hər il 6-7 min tələbə gəlirdi.

Bu dövrdə Təbrizdə bədii xəttatlıq məktəbi təşəkkül tapmışdı. Azərbaycan xəttatları Mahmud Sərraf, Seyid Heydər, Cəfər Təbrizi, Mir Əli və b. Şərqdə yeni xəttatlıq üslubunun yaradıcıları idi.

Elxanilər dövründə Azərbaycan elmində İntibah mərhələsi XIV əsrin sonlarına qədər davam edirdi. XIV əsrdən sonra isə elmdə tənəzzül başladı. Azərbaycan padşahları Cahanşah Həqiqi Qaraqoyunlu (1437-1467), Uzun Həsən Ağqoyunlu (1453-1478) və Sultan Yaqub Ağqoyunlu (1478-1490) alimlərə himayədarlıq edir, məktəblər, mədrəsələr, tibbi və elmi mərkəzlər yaradırdılar. Ağqoyunlu hakimi Yaqub Padşah 1483-cü ildə Təbrizdə “Həft behişt” (“Yeddi cənnət”) adlanan böyük bir saray kompleksi tikdirmişdir (6, s. 27).

Şirvanşahlar Şeyx I İbrahim (1382-1417), I Xəlilullah (1417-1462) və Fərrux Yəsarın (1462-1500) saraylarında o dövrün məşhur alimləri toplaşırdılar. Seyid Yəhya Bakuvî (təqr. 1410-təqr. 1462) bu alimlərdən idi. Şirvanşahlar sarayının nəzdində teologiya və humanitar elmləri araşdıran elmi mərkəz yaradılmışdı.

Əsas XI-XIII əsrlərdə qoyulmuş Azərbaycan musiqişünaslığı XV əsrdə də inkişaf edirdi. O dövrdə Şamaxı şəhəri musiqişünaslıq elminin mərkəzinə çevrilmişdi.

Əbdülqadir Marağayi (1353-1435) milli musiqinin nəzəri əsaslarını araşdırmışdı.

Seyid İmadəddin Nəsimi (1369-1417) böyük sələfi Nizami Gəncəvidən sonra Azərbaycan ədəbiyyatında humanizm ideyalarının ən parlaq tərəfdarıdır.

XII-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında İntibahın Nizamidən (1141-1209) sonrakı zirvəsi Məhəmməd Füzulidir (1494-1556). Dahi Nizamidə müşahidə edilən qlobalizm Füzulidə özünü vahid islam mədəniyyətinin hər üç aparıcı-islək dilində-ərəb, fars və türk dillərində ölməz əsərlər yaratması ilə göstərir.

XV yüzillikdə ölkə ərazisində Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin yaranması mədəni həyatda canlanmaya səbəb oldu.

1501-ci ilin payızında paytaxt Təbriz olmaqla Səfəvilər dövlətinin əsası qoyuldu. Bu dövlətdə əhalinin etnik və mədəni birliyə malik çoxluğunu Azərbaycan türkləri təşkil edirdilər (1, s. 402).

Səfəvilər öz sülalələrinin tarixini əsərlərdə tərənnüm edən tarixçilərə himayədarlıq edirdilər. Azərbaycan tarixini öyrənmək baxımından Xandəmirin (1475-1536) çoxcildlik tarix əsərinin bir hissəsi Səfəvilər dövlətinin yaranmasına həsr olunmuşdur. Mir Yəhya əl-Hüseyn Qəzvininin (1481-1555) “Lübb ət-təvarix” (“Tarixin məğzi”) əsəri Azərbaycan tarixi ilə bağlı faktlarla zəngindir.

İsgəndər Münşi (1560/61-1634) I Şah Abbasın saray salnaməçisi olaraq “Tarix-i-ələmarayi-Abbasi” (“Dünyaya yaraşlıq verən Abbasın tarixi”) əsərini yazmışdı.

Səfəvilər sülaləsinin süqutundan sonra Azərbaycan ərazisinin xanlıqlara bölünməsi ilə bu feodal dövlətlər arasında

gedən mübarizə iqtisadiyyatın, elmin və mədəniyyətin tənəzzülünə gətirib çıxardı.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. I c. B, 1994
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. II cild. B, 1998
3. Cavad Heyət. Türklərin tarix və mədəniyyətinə baxış. B, 1993
4. Cəfər Qiyasi. Yaxın-uzaq ellərdə. B, 1985
5. N.Kərəmov. Odlar yurdunun səyyah və coğrafiyaşünasları. B, 1986
6. S.Məmmədov. Azərbaycan XV-XVIII əsrin birinci yarısında. B, 1981
7. 100 Böyük türk. B, 1991
8. <https://president.az/articles/49904>

Доц. Пириева Афаг Юсиф гызы

Вопросы культуры в Азербайджане в средние века

Резюме

С III века азербайджанцы, населявшие крупнейшую провинцию Сасанидской империи, играли важную роль в развитии культуры. После распада государства Сасанидов создание благоприятных исторических и культурных условий в Албании привело к дальнейшему развитию здесь культуры.

В VII-VIII веках, с включением азербайджанских земель в состав Арабского халифата, азербайджанцы также были вовлечены в общемусульманскую культуру.

Научный прогресс, который продолжался на протяжении всего существования Арабского халифата, нашел отражение и в Азербайджане в IX-XII веках. Тебриз, Гянджа и Барда были известными научными центрами. Ослабление арабского халифата после IX века привело к восстановлению национальной государственности в Азербайджане. В то время появление в Азербайджане сильных независимых государств, таких как Саджиды, Салариды, Раввадиды, Шеддадиды, Атабеки и Ширваншахи, дало толчок развитию науки и культуры.

Вхождение Азербайджана в состав Сельджукского государства, созданного тюрками-огузами в 1054 году, не только стимулировало развитие науки, искусства и литературы, но и завершило формирование тюркоязычного азербайджанского народа.

Начало XII века характеризуется образованием и укреплением в Азербайджане феодальных государств. В этот период политическая независимость Азербайджана создала возможность для развития местных культурных традиций.

Наука достигла вершин в государстве Эльханидов. Выдающиеся ученые жили и работали в таких городах как Тебриз, Марага, Урмия, Хой, Ардебиль, Шемаха, Бейлаган, Гянджа и другие.

Начавшийся в эпоху Эльханидов период Возрождения в азербайджанской науке длился до конца XIV века. Однако после 14 века наука начала приходить в упадок.

Азербайджанские правители Джаханшах Хагиги Гарагоюнлу (1437-1467), Узун Гасан Аггоюнлу (1453-1478) и султан Ягуб Аггоюнлу (1478-1490) покровительствовали

ученым, основали школы, медресе, медицинские и научные центры.

Создание в стране в 15 веке государств Гарагоюнлу и Аггоюнлу привело к возрождению культурной жизни.

Знаменитые ученые того времени собирались во дворцах Ширваншахов Шейха Ибрагима I (1382-1417), Халилуллы I (1417-1462) и Фарруха Ясара (1462-1500).

Осенью 1501 года было основано государство Сефевидов со столицей в Тебризе. После падения династии Сефевидов феодальные распри, сопровождавшие разделение территории Азербайджана на ханства, привели к упадку экономики, науки и культуры.

Ключевые слова: средневековые азербайджанские государства, культурная жизнь, наука, литература, архитектура, музыка.

Doc. Piriyeva Afag Yusif gizi **Cultural issues of Azerbaijan in the Middle Ages**

Summary

Since the 3rd century, Azerbaijanis, the population of the largest province of the Sassanid Empire, have played an important role in the development of culture. After the collapse of the Sassanid state, the creation of favorable historical and cultural conditions in Albania led to the further development of culture here.

In the VII-VIII centuries, with the inclusion of Azerbaijani lands in the Arab caliphate, Azerbaijanis were also involved in the general Muslim culture.

The scientific progress that continued throughout the Arab caliphate was also reflected in Azerbaijan in the IX-XII centuries. Tabriz, Ganja and Barda were famous science centers. The weakening of the Arab caliphate after the ninth century resulted in the restoration of national statehood in Azerbaijan. At that time, the emergence of strong independent states in Azerbaijan, such as the Sajids, Sallarids, Rawadids, Shaddadids, Atabeys and Shirvanshahs, gave impetus to the development of science and culture.

The integration of Azerbaijan into the Seljuk state created by the Oghuz Turks in 1054 not only stimulated the development of science, art and literature, but also completed the formation of the Turkic-speaking Azerbaijani people.

The beginning of the XII century is characterized by the establishment and strengthening of feudal states in Azerbaijan. During this period, the political independence of Azerbaijan created an opportunity for the development of local cultural traditions.

Science reached its peak in the Elkhanid state. Prominent scientists lived and worked in cities such as Tabriz, Maragha, Urmia, Khoy, Ardabil, Shamakhi, Beylagan, Ganja and others.

The Elkhanid period brought about the Renaissance of Azerbaijani science that lasted until the end of the 14th century. After the 14th century, however, science began to decline.

Azerbaijani rulers Jahanshah Haqiqi Garagoyunlu (1437-1467), Uzun Hasan Aghgoyunlu (1453-1478) and Sultan Yagub Aghgoyunlu (1478-1490) acted as patrons to scientists and established schools, madrasas, medical and scientific centers.

The establishment of the Garagoyunlu and Aghgoyunlu states in the 15th century led to a revival of cultural life.

The famous scholars of that time gathered in the palaces of Shirvanshahs Sheikh Ibrahim I (1382-1417), Khalilullah I (1417-1462) and Farrukh Yasar (1462-1500).

In the autumn of 1501, the Safavid state was founded with Tabriz as its capital. After the fall of the Safavid dynasty, the struggle between these feudal states with the division of the territory of Azerbaijan into khanates led to the decline of the economy, science and culture.

Keywords: Medieval Azerbaijani states, cultural life, science, literature, architecture, music.

Almas Cavadova

BDU, Tarix fakültəsi, Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının dosenti, t.ü.f.d. almas.cavadova.66@mail.ru

Venesiya taciri Cakoma Badoerin "Hesab kitabı" Şərq-Qərb ticarət əlaqələrinin öyrənilməsində mənbə kimi

Açar sözlər: Asiya, Türk, Avropa, İpək, Anadolu, Qərb, Şərq

XV əsrdə Azərbaycanın Qərb dövlətləri ilə beynəlxalq ticarət əlaqələrinin öyrənilməsində etibarlı mənbələrdən biri də Venesiya taciri Cakomo Badoerin tərtib etdiyi və 1956-cı ildə İtaliya alimləri Dorini və Bertele tərəfindən nəşr edilmiş «Hesab kitabı»dır. Cakoma Badoerin "Hesab kitabı" (Libro Mastro) onun ticarət məqsədilə Konstantinopolda olduğu 1436-1440-cı illərdə tərtib edilmişdir. Tərtibçi 3 il yarım müddətində Konstantinopolda bir neçə Venesiya tacirlərini təmsil etmişdir. Bu kitabda ilk dəfə olaraq Aralıq dənizi ticarət mərkəzlərində, xüsusən Konstantinopolda ticarət edən 800 tacir, vəzifəli şəxslər, gəmi sahibləri haqda, həmçinin buraya müxtəlif

ölkələrdən, xüsusən də Şərqdən gətirilən çoxsaylı ticarət malları haqda məlumatlar verilmişdir. Bu məlumatlara əsasən, Konstantinopol hələ XV əsrin əvvəllərində, Osmanlı sultanı II Mehmet tərəfindən işğalına qədər Aralıq dənizinin mühüm ticarət mərkəzlərindən biri idi. 1403-cü ildə burada olmuş səyyah Klavixo, 1419-cu ildə Buondelmonti, 1437-1438-ci illərdə Pero Tafur öz "Səyahətnamə"lərində bu ticarət mərkəzi haqda məlumat vermişdilər. [2, 247-252]

C.Badoerin "Libro mastro" ("Köməkçi kitab") adlanan ikinci bir kitabında bir neçə yüz kiçik hesab əməliyyatlarının qeydiyyatı aparılmış, sonradan bu məlumatlar əsas kitaba daxil edilmişdir. [9, 57]

Konstantinopolda olduğu müddət ərzində C.Badoer Şərq dövlətlərindən gətirilmiş müxtəlif növ malları alıb-satmış və həmin malların adlarını «Hesab kitab»ında qeydə almışdır [1, 120]. C.Badoer təkcə Konstantinopoldan deyil, həmçinin Trabzon, Kəfə və Qara dənizin digər ticarət mərkəzlərindən İtaliya bazarları üçün müxtəlif Şərq malları alıb Avropaya ixrac edirdi. «Hesab kitab»ında Şərq və Qərb dövlətləri arasındakı tranzit ticarətdə idxalat və ixracat əhəmiyyətli malların- xam ipək, ipək sap, yun, ədviyyat, müxtəlif boyalar, xəz, balmumu və digər malların adları qeyd edilmişdir [1, 122].

Müxtəlif ticarət mərkəzlərində C.Badoerin xüsusi nümayəndələri vardı. Trabzonda onun əsas nümayəndəsi venesiyalı tacir Qriquol Kontarini idi. C.Badoer Trabzona nəqd qızıl və gümüş göndərir, əvəzində Q. Kontarini xam ipək, balmumu və digər malların satın alıb Konstantinopola göndərirdi. Yerinə yetirilən bu alqı-satqı əməliyyatından olduqca yüksək miqdarda gəlir əldə edilirdi. [7, 133].

XV əsrin 40-cı illərində Konstantinopolda ipəyin qiyməti

Trabzona nisbətən bir qədər ucuz idi. Lakin Konstantinopol bazarlarında ipəyin qiyməti ilə Venesiya bazarlarındakı qiymət arasında böyük fərq vardı. Avropada bu mallara olan tələbatın artması dəri və toxuculuq müəssisələrinin inkişafı ilə birbaşa bağlı idi. Bu müəssisələri xammalla C.Badoer təmin edirdi. O,Ədirnə, Bursa və digər ticarət mərkəzlərindən Konstantinopol bazarlarındakı qiymətlə müqayisədə 15-20% ucuz olan malları satın alıb Venesiyaya göndərirdi [8, 231].

Müsəlman tacirlər İtaliya ilə daimi ticarət əlaqələrinə malik idilər. Qərbdən Konstantinopola daxil olan malların əksəriyyəti parçalar idi. C. Badoerin tərtib etdiyi «Hesab kitab» ındakı məlumat əsasən Konstantinopol bazarlarına daxil olan toxunma parçanın 99,87%-i Qərbi Avropada istehsal olunurdu. [10,46]

Avropa tacirlərinin Azərbaycanın mühüm ticarət mərkəzi olan Təbriz şəhərində parça ticarəti haqda ilk məlumat XIII əsrin 60-cı illərinə aiddir [160, 156]. Arxiv sənədlərində venesiyalıların Təbrizdə ticarəti haqda məlumat 1264-cü ilə, genuyalıların Təbrizdəki ticarəti haqda məlumat isə 1280-ci ilə aid edilir. Ümumilikdə, italiyalıların Təbrizdə ticarət fəaliyyətinin çiçəklənmə dövrünü XIV əsrin I yarısına aid etmək olar [3, 21].

Genuya mənbələrində Azərbaycandan olan tacirlərin adına rast gəlinmir. Bu o faktla bağlı idi ki, Azərbaycan tacirlərinin gətirdikləri mallar Bursa, Sivas, Trabzon və digər ticarət mərkəzlərində Avropa tacirləri tərəfindən ucuz qiymətə alınıb, Avropaya ixrac edilir və orada daha baha qiymətə satılırdı.

Konstantinopol XV əsrin əvvəllərində də öz ticarət əhəmiyyətini qoruyub saxlaya bilmişdir. Lakin bəzi tarixçilər

hesab edirlər ki, bu dövrdə Konstantinopol Bursa, Ədirnə, Kəfə, Suriya və Misirdəki ticarət mərkəzləri qədər fəal ticarət həyatı yaşamırdı. Məsələn J.Heers Konstantinopolu Bursadan sonra ikinci əhəmiyyətli ticarət mərkəzi hesab edir. F.Tirye isə əksinə hesab edir ki, Konstantinopol və Peru daha üstün ticarət əhəmiyyətinə malik idilər.[9, 49]

Konstantinopolda Qərb tacirlərinin coxsaylı ticarət müstəmləkələri vardı:venesiya, florensiya, kataloniya, genuya, piza və digərlərinin.Məhz İtaliya tacirləri xarici ticarətdə aparıcı rol oynayırdılar. Buraya Kiçik Asiyadan, Şimali Qara dəniz sahillərindən, Şərq dövlətlərindən müxtəlif ticarət malları gətirilirdi. C.Badoerin məlumatına əsasən, osmanlılar tərəfindən işğalından sonra İtaliyanın osmanlılarla ticarət müqavilələrinin olmasına baxmayaraq, bu ticarət mərkəzinin Qərblə əvvəlki ticarət əhəmiyyəti bir qədər zəifləmiş oldu. Genuya taciri Covanni Pikomilonun 1456-1459-cu ilə aid olan məlumatında Konstantinopol, Kəfə, Tana, Trabzonun ticarət əlaqələrinin bir qədər zəif olması qeyd edilmişdir. Venesiyanın "Bembo" adlı ticarət kampaniyasının sənədlərində daha çox Kandiya, Modon, Salonikin adı çəkilmiş, Konstantinopolun isə Şərq ticarət mərkəzləri içərisində dördüncü yer tutduğu qeyd edilmişdir.

XV əsrin 30-cu illərində bu ticarət mərkəzinə çoxlu sayda Qərb tacirləri gəlir və burada əhəmiyyətli miqdarda ticarət müqavilələri bağlanılırdı. Badoer buradan Qərbə, xüsusən Venesiya, Cənubi İtaliya, Siciliya, Balear adalarına müxtəlif növ parçalar, xam ipək, ədviyyat, qul, mis, yun, dəri və digər malları satın alaraq aparırdı. Bütün bu malları o, Konstantinopoldan və yaxınlıqdakı ticarət mərkəzlərindən, xüsusən Kiçik Asiyanın ticarət bazarlarından satın alırdı. Bu malların əsas satıcıları genuyalı, yəhudi, türk tacirləri idilər. Mənbədə,burada ticarət

edən türk tacirlərindən Əli Paşa, Azil Bəy, İsmayıl, Mustafa, Həzi, Həzi Rastan və digərlərinin adları qeyd edilmişdir. Kitabda rus və ərəb tacirlərindən də bəhs edilir. Türk tacirləri Konstantinopolda C.Badoerdən əsasən tül, mahud, bəzən şüşə qablar, rus tacirləri isə mahud, metal, ədviyyat və digər mallar alırdılar. [9,57]

Avropa bazarlarına daxil olan malları Kəfə, Tana, Trabzon, Bursa kimi ticarət mərkəzlərindən qərb tacirləri satın alıb Konstantinopola gətirir, burada digər qərb tacirlərinə satırdılar və bu alqı-satqı əməliyyatından bir neçə dəfə artıq qazanc əldə edə bilirdilər. Badoerin "Hesab kitabı"nda Konstantinopolda ticarət edən 83 Venesiyalı tacirin adları verilmişdir. Konstantinopol bazarlarında qərb mallarını elə Qərb tacirləri satın alıb müxtəlif Şərq ölkələrinə aparıb orada satırdılar. Badoer buradan çox qiymətli mal hesab edilən müxtəlif növ ipək parçalar, tullər, mahud və digər malları alaraq yunan tacirlərinə satması haqda məlumat vermişdir. Alqı-satqı mallarının əldən ələ keçməsi əlbəttə malın qiymətinin də artmasına səbəb olurdu. Nəticədə Şərq və Qərb bazarlarında malların qiymətləri arasında kəskin fərq yaranmış olurdu.

Mənbələrin məlumatına görə, Şimali İtaliya şəhərlərinin, ilk növbədə Venesiya və Florensiyanın ticarət məqsədilə yaratdıqları xüsusi təşkilatlar bu dövrdə yüksək səviyyədə fəaliyyət göstərirdilər. Belə təşkilatlar əsasən Şərq dövlətlərindən Bursa bazarlarına daxil olan ipəyin alınması və Avropaya göndərilməsi ilə məşğul olurdular [5, 49]. Bursa və Konstantinopol, Trabzon və bu kimi digər ticarət bazarlarında Avropa tacirlərinin ala bildikləri Şərq malları İtaliya bazarlarında olduqca baha qiymətə satılırdı. XV əsrin ortalarında Venesiya tacirlərinin Trabzonda aldıqları xam ipəyin

alış qiyməti ilə Venesiya bazarlarındakı satış qiyməti arasındakı nisbət 37, 7% təşkil edirdi [8, 229].

C.Badoerin «Hesab kitab»ında bəhs edilən dövrdə Konstantinopolda fəaliyyət göstərən və Şərq ticarətilə birbaşa əlaqəli olan 10-dək bankhaqqındaməlumatvardır. Venesiyalı Kapello Karla məxsus bank öz dövrüyyəsinə görə ən böyük bank hesab edilirdi. Həmçinin genuyalı. Spinola Toma, Drapieri Françesko, Covanni da Mar, Aqustin SkotovəCovanni da Mar,Marko Kalvo, Bartalamio Centil, Bartalamio vəFrənsesko da Lievanto, Antonio və Covanni, əslən yunan olan Sofiano Kaioyaniya məxsus,yunan Sardino Kaloyyai (Nikola), yunanKritopullo Konstantinə məxsus bankların fəaliyyəti haqda məlumatverilmişdir.Bunlardan VenesiyalıKapelloKarlo, genuyalıSpinolaTomayaməxsusbankdahairiticarətdövrüyyəsiilə məşğulolurdu.

LakinC.BadoerəsasənyunanbankirvətaciriKritopulloKonstantinəməxsusbanklaticarətəməliyyatlarıaparırdı. Beləbirməlumatdadiqqəticəlbədir ki, C.Badoeronaipəkparça (atlasvəmahud) satıb, əvəzindəisəKritopullodanxamipəkalmışdı[7, 56].

Konstantinopolun Bursa, Kəfə, Ədirnə vasitəsilə Şərq malları ilə təmin edilməsində genuyalı tacirlərin xüsusi rolu olmuşdur. Belə tacirlər içərisində C.Badoer o dövrdə məşhur yunan tacir və bankiri olmuş, onun qeyd etdiyi kimi türk sultanına yaxın olan Frənsesko di Drapierinin adını göstərmişdir. Həmçinin İmperial de Qrimaldo adlı başqa bir genuyalı tacirin alqı-satqı əməliyyatları haqda da məlumat vermişdir.

XV əsrin II rübündə Qara dəniz limanlarında yüksək ticarət fəallığı göstərən tacir C.Badoer Trabzon bazarlarına Astrabad və Talışdan, Gilan əyaləti olan Ləhicandan, həmçininAzərbaycanın müxtəlif ticarət mərkəzlərindən gətirilən ipəyin ümumi miqdarının

389 libr 1 unçi (117,5 kq)olduğunu qeyd edir. Qərbdə XIII əsrin sonlarından fəaliyyətə başlamış Lukka toxuculuq müəssisəsində istehsal olunan ipək parçalar artıq Avropadan Qara dənizin ticarət mərkəzlərinə daxil olur və burada Şərq tacirlərinə satılırdı [4, 117].

C.Badoerin digər ticarət mərkəzlərində olduğu kimi,Bursada da öz nümayəndəsi vardı. Onun həmkarı Nikolo Custiniani Bursadakı nümayəndəsi Kristofal Bonifaçoya nəgd pul göndərir,o isə əvəzində Şərq malları alıb Kostantinopola göndərirdi. Belə alqı-satqı əməliyyatları Konstantinopol və Kəfə arasında da aparılırdı. Bu dövrdə Kəfədə yüksək inkişaf etmiş ticarət hökm sürürdü. [6, 175].

Kəfədə Badoerin nümayəndəsi Andrea da Kale idi. Badoer Kəfəyə kağız, bez, buğda vəs. göndərir, əvəzində atlas, mum, kürk, istiot, xam ipək vəs. Kimi Şərq malları və Şimal bölgələrindən gətirilən mallar alırdı[7, 134].

Lakin Badoerin hesabatına görə, Konstantinopol Şərq və Qərb dövlətlərinə məxsus çoxsaylı tacirlərin genişmiqyaslı ticarət əməliyyatları apardığı iri ticarət mərkəzi idi. Onun, təkcə Venesiya, Cənubi İtaliya və Siciliya, Balear adalarına ixrac etdiyi xammalın 37,8%-ni yalnız xam ipək təşkil edirdi [7, 50].

Belə bir məlumat da diqqəti cəlb edirki, Badoerin Qərbə göndərmək üçün Konstantinopolda aldığı malları, əsas etibarilə genuyalı və başqa Qərb tacirləri satırdılar. Bu ticarət mərkəzində yerləşmiş İtaliya tacirləri Şərq dövlətlərindən gətirilən malları alaraq Qərb tacirlərinə satırdılar. Beləliklə, bu ticarət əməliyyatı ilə onlar kapitallarının dövriyyə prosesini sürətləndirmiş olurdular.

Şərq dövlətlərindən, xüsusən Azərbaycandan gətirilən xam ipək Qərb tacirləri tərəfindən Kəfə, Tana, Trabzon, Bursa kimi ticarət mərkəzlərindən birdəfəlik alınaraq Konstantinopola gətirilir, burada yenidən Qərb tacirlərinə satılırdı. Bu tacirlər isə aldıqları Şərq mallarını Qərbə ixrac edirdilər. Beləliklə Şərqdən gətirilən xammal birneçə əldən keçərək Qərb bazarlarına gedib çatırdı. Bu isə öz növbəsində xammalın qiymətinin birneçə dəfə yüksəlməsinə səbəb olurdu. Eyni zamanda Qərb dövlətlərində istehsal olunan xammalın

Şərq bazarlarına çatması üçün yenidən bu proses təkrarlanırdı. Konstantinopola gətirilən Qərb dövlətlərinə məxsus olan malları elə Qərb tacirləri alıb, Şərq tacirlərinə olduğundan da baha qiymətə satırdılar [7, 50].

Mənbələrin məlumatına görə, Konstantinopol Venesiyavə Genuya tacirlərinin daha çox ticarət etdikləri bazar idi. Çünki bu ticarət mərkəzində onlar heç bir rüsum ödəmədən gətirdikləri malı satmaq imtiyazlarına malikidilər. İtaliyanın başqa dövlətlərinə məxsus tacirlər isə (Florensiya, Ankonvəs.) Konstantinopoldan gətirdikləri malın ümumi miqdarının 2%-i miqdarında rüsum ödəməli idilər.

Ümumiyyətlə, Venesiyailə Konstantinopol arasındakı ticarət dövriyyəsinin məbləği bir ildə təxminən 1 mln. dukatabərabəridi. [10, 59]

İtaliya mənbələrindəki məlumat XV əsrin ortalarında Konstantinopolda Şərq dövlətlərindən, xüsusən Azərbaycandan gətirilən xamipək, ipək parça ticarəti ilə daha çox yəhudi tacirlərini nəməşğul olduğunu göstərir. Bu ticarət mərkəzində Venesiya taciri C. Badoer yəhudi tacirləri Sarakayyo Komatiano və Elia Dedimarinin birgə yaratdıqları ticarət kompaniyası ilə birlikdə iri ticarət əməliyyatları yerinə yetirirdilər. Bu kompaniya daha çox Şərq malları alıb Badoerə satırdı. Elia Dedimari ilə Badoer arasında 8513 iperpir (təxminən 3,214 dukat) məbləğində mal alınıb satılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Dedimari Badoerə xamipək, istiot, mum, dəri satıb, əvəzində ətül, yağ, mahud və digər mallar almışdır. Ümumiyyətlə, yəhudi tacirləri əsasən türk bazarlarından Şərq malları alıb Qərbə ixrac etmək üçün Konstantinopolda Badoerə və digər İtaliya tacirlərinə satırdılar. Yəhudi tacirlərin türk bazarlarında aldıkları malın ümumi miqdarının 34,3%-nə xamipək, 32,8%-nə mimum, 19,3%-nə boyavəs. təşkil edirdi. Bu kimi malları Venesiya və Genuya tacirlərinə satırdılar. Konstantinopol bazarlarında ipək satışı ilə məşğul

olan tacirlərin 54%-ni yəhudilər təşkil edirdi. Bu tacirlər birbaşa Şərq və Qərb ticarətində vasitəçi rolu oynayırdılar. [7, 57].

Araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlmək olur ki, bəhs edilən dövrdə Şərq və Qərb dövlətləri arasında fəal ticarət əlaqələri vardı. Konstantinapol osmanlılar tərəfindən tutulması ərəfəsində belə əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi səbəbindən öz ticarət əhəmiyyətini qoruyub saxlaya bilmişdir. C.Badoerin "Hesab kitab"ı həm Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrinin və həm də Aralıq dənizinin mühüm ticarət mərkəzi olan Konstantinopolun bəhs edilən dövrdəki ticarət fəaliyyətinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyan bir mənbədir.

Ədəbiyyat

1. Античная древность и средние века. Свердловск: Уралский Государственный Университет, Сб. 8, 1972, 150 с.
2. Горянов В.Т. Поздневизантийский феодализм. М., Наука, 1962, с. 247-252
3. Карпов С.П. Трапезундская империя и западноевропейские государства в XIII-XV вв. М.: МГУ, 1981, 231 с.
4. Карпов С.П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII-XV вв. Проблемы торговли. М.: МГУ, 1990, 336 с.
5. Махмудов Я.М. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами. Баку: Изд. Бак. Унив., 1991, 241с.
6. Чиперис А.М. Торговля Каффы XIII-XV вв. В кн: Феодальная Таврика. Киев: Наукова Думка, 1974, с.174-189

7. Шитиков М.М. Венецианское купечество в I половине XV в. его торговых сношениях с Византией // Ученые записки МГПИЛ, 1965, №237, с.85-137
8. Шитиков М.М. Накладные и транспортные расходы и уровень прибыли Венецианского купечества в Византии в I половине XV века (по данным книги счетов Бадоера) // Ученые записки МГПИЛ, 1969, №294, с.225-249
9. Шитиков М.М. Константинополь и Венецианская торговля в I половине XV в. по данным книги счетов Джакомо Бадоера (Деловые круги Константинополя)/Византийский временник, М.:Наука, Т.XXX, 1962, 48-62 с.
10. Cavadova A.S. Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələri (XV əsrin II yarısı-XVII əsrin əvvəlləri). Bakı, Avropa nəşriyyatı, 250 s.

Джавадова Алмас
доц., д.ф.п.и.

**«Счетная книга» венецианского купца Джакомо Бадоера
как источник в исследовании торговых отношений
Востока и Запада.**

РЕЗЮМЕ

Известно, что до 1453 года европейские купцы активно торговали со странами Востока через города на азиатском побережье Средиземного моря. Эти торговые центры сыграли особую роль в торговых отношениях Азербайджана со странами Европы. В торговых центрах Черного и Средиземноморья было много колоний западных

купцов. В этот период итальянские купцы играли ведущую роль в межгосударственной торговле.

“Счетная книга”, составленная венецианским купцом ДжакомоБадозером, является надежным источником информации о транзитной торговле между Востоком и Западом в XV веке. В этой книге впервые представлена информация о купцах, чиновниках, судовладельцах и многочисленных купцах из разных стран, торгующих в Средиземноморье, особенно в Константинополе. ДжакомоБадозер представлял в Константинополе нескольких венецианских купцов. Согласно источникам, Константинополь был самым продаваемым рынком в Венеции и Генуе. Потому что в этом торговом центре у них была привилегия продавать привезенные товары без уплаты пошлин. Поэтому основное преимущество здесь принадлежало купцам Венеции и Генуи. Шелк-сырец, импортированный из стран Востока, особенно из Азербайджана, покупался западными купцами из Кафы, Таны, Трабзона, Бурсы и привезен в Константинополь, где перепродан западным купцам. Эти купцы вывозили купленные товары на Запад. Согласно отчету Бадозера, Константинополь был крупномасштабными торговыми операциями многих купцов из стран Востока и Запада, и этот торговый центр также играл важную роль во внешнеторговых отношениях Азербайджана.

Ключевые слова: Азия, Тюркский, Европа, Шелк, Анатолия, Запад, Восток

**Javadova Almas,
assoc. pr., Ph.D.**

**The "Book of Accounts" by the Venetian merchant
GiacomoBadoer as a source in the study of East-West trade
relation.**

SUMMARY

It is known that before 1453, European merchants were actively trading with Eastern countries through the cities on the Asian coast of the Mediterranean. These shopping centers played a special role in Azerbaijan's trade relations with European countries.

There were many colonies of Western merchants in the Black and Mediterranean trade centers. During this period, Italian merchants played a leading role in interstate trade.

The Book of Accounts, compiled by the Venetian merchant GiacomoBadoer, is a reliable source on transit trade between East and West in the 15th century. For the first time, this book provides information about merchants, officials, shipowners and numerous merchants from various countries trading in the Mediterranean, especially in Constantinople. GiacomoBadoer represented several Venetian merchants in Constantinople. According to sources, Constantinople was the most traded market in Venice and Genoa. Because in this mall, they had the privilege of selling the goods they brought without paying any duties. That is why the main advantage here belonged to the merchants of Venice and Genoa. Raw silk imported from Eastern countries, especially Azerbaijan, was bought by Western merchants from Kafa, Tana, Trabzon, Bursa and brought to Constantinople, where it was resold to Western

merchants. These merchants exported the goods they bought to the West. According to Badoer's report, Constantinople was a large trade center with large-scale trade operations by many merchants from Eastern and Western countries, and this trade center also played an important role in Azerbaijan's foreign trade relations.

Key words: Asia, Turkish, Europe, Shilk, Anatolia, East, West

Solmaz Gözəlova
Azərbaycan Dövlət İqtisad
Universitetinin dosenti,
t.ü.f.d.
email: solmaz.gozalova@mail.ru

XIX ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

XIX əsrdə Azərbaycan mədəniyyətində milliliklə ümumbəşərilik, milli-mənəvi dəyərlərlə, Şərq dəyərlərilə müasir, Avropa dəyərləri vəhdət təşkil etdi. Ulu Öndər Heydər Əliyev XIX əsr Azərbaycan mədəniyyəti haqqında demişdir: "XIX əsr bizim qazandığımız uğurların, o cümlədən, müstəqil dövlət qurmaq əzmimizin köklərini uzaq və yaxın tariximizdə, xüsusilə, XIX əsrdə formalaşmış və təşəkkül tapmış qaynaqlarda axtarıb tapmaq lazımdır. Bu qaynaqlar həm ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərin, Abbasqulu Ağa Bakıxanovun və Mirzə Kazım bəy kimi nadir insanların çox uğurlu yaradıcılıq fəaliyyətində öz əksini tapmış, həm də birbaşa milli-maarifçilik ideyalarının gerçəkləşməsilə bağlı olmuşdur. Azərbaycanda məhz bu dövrdə demokratik mətbuat, anadilli məktəb, dünyəvi teatr yaranaraq, milli şüurun formalaşmasına güclü təkan verdi".

Zəngin mədəni irsə malik olan xalqımızın qabaqcıl ziyalıları dünya mədəniyyətinin nailiyyətlərindən bəhrələnərək, müasir mədəni nailiyyətlər və ənənələr ruhunda inkişaf edir, Azərbaycanda xalq maarifini yüksəltməklə xalqın savadlanması qayğısına qalır, yeni tipli təhsil ocaqları açmaq üçün hakim dairələrə müraciətlər edir, çox çətinliklə də olsa, öz niyyətlərinə nail olurdular. Öz dövrünün savadlı adamlarından olan mütəfəkkir-alim Şərq dillərinin, fəlsəfə və ədəbiyyatın gözəl bilicisi, Qafqazdakı rus qoşunları baş komandanının tərcüməçisi olan A.A.Bakıxanov Tiflisdə rus və Qafqazın digər xalqlarının görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri ilə tanış olmuş, rus dilini mükəmməl öyrənmişdi. Azərbaycan Rusiyaya ilhaq edildikdən sonra milli maarifçilərin səyi ilə Azərbaycan-rus məktəbləri yaradıldı. Bu tipli ilk məktəblər keçən yüzilliyin 30-cu illərində Şuşada, Nuxada, Bakıda, Gəncədə, Şamaxıda və Naxçıvanda açılmışdı. Əsasən varlıların uşaqlarının təhsil aldığı həmin ibtidai təhsil məktəblərində rus və Azərbaycan dilləri, coğrafiya və şəriət tədris olunurdu. Sonrakı illərdə bu məktəblərdən əlavə, dörd sinfli məktəblər də açıldı. Deyilən tədris müəssisələrini açmaqda çar hökumətinin əsas məqsədi yerli inzibati idarələrdə müstəmləkə siyasətini yürütməkdə ona kömək edə biləcək tərcüməçilər - mirzələr, bir sözlə, etibarlı milli kadrlar yetişdirmək idi.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda mədəniyyət daha da inkişaf etməyə başladı. Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi həyatındakı dəyişikliklər Azərbaycan xalqının mədəniyyətində də öz əksini tapırdı. Bu dövrdə iri sənaye şəhəri olan Bakı, həm də Azərbaycan mədəniyyətinin mərkəzinə çevrilmişdi. Əsas tədris ocaqları məktəblər və mədrəsələr idi. Azərbaycanda onların sayı 500-700-ə çatırdı. Əsasən, məscid, yaxud kiçik binalarda

yerləşən məktəblərin hər birində ondan yüzə qədər uşaq təhsil alırdı, tədris pullu idi. Dərsləri, əsasən, mollalar aparır və uşaqlara əlifbanı (ərəb hürufatını) və Quranı bir neçə ilə öyrədirdilər. Məktəblərdə uşaqlara kitab oxumağı və fars dilini öyrədir, bəzilərinə tarix fənnini də tədris edirdilər. Bakı, Şamaxı, Şuşa, Nuxa və s. məktəblərdə ədəbi dərnəklər, məclislər təşkil olunurdu. Bu məclislər uşaqlarda doğma ana dilinə məhəbbətin artmasında gələcək şairlər nəslinin yetişməsində mühüm rol oynayır. Bu məclislərin iştirakçıları olan bəzi cavanlar gözəl, mənalı şeirlər də yazırdılar.

Azərbaycanda maarifçiliyin geniş inkişaf tapmasında S.Ə.Şirvani ilə yanaşı, görkəmli maarif xadimləri Məhəmməd Tağı Sidqi, xüsusən, Həsən bəy Zərdabi, N.B.Vəzirov, S.M.Qənizadə misilsiz xidmət göstərmişlər. Azərbaycan üçün müəllim kadrlarının hazırlanmasında 1876-cı ildə açılmış Qori seminariyasının böyük rolu olmuşdur. 1879-cu ildə bu seminariyanın Azərbaycan şöbəsi fəaliyyətə başladı. Şöbənin müdiri A.O.Çernyayevski azərbaycanlı uşaqların təhsilə cəlb edilməsi və oxuması sahəsində çox mühüm işlər görmüşdü. Azərbaycanın görkəmli maarifçiləri C.Məmədquluzadə, N.Nərimanov, R.Əfəndiyev, H.Mahmudbəyov, F.Köçərli bu seminariyada və Tiflisin Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutunda təhsil almışdılar. Azərbaycan dili üzrə dərslərlərin yaranması da onların adı ilə bağlıdır.

Azərbaycanın ictimai həyatının ən mühüm amillərindən biri mətbuatın meydana çıxması oldu. Azərbaycan mətbuatının banisi xalqımızın görkəmli oğlu, ictimai xadim, alim, maarifpərvər Həsən bəy Məlikov Zərdabi olmuşdur (1842-1807). O, çar üsuli-idarəsi şəraitində müstəmləkə ucqarında ana dilində "Əkinçi" qəzetini nəşr etmək üçün xeyli əzab çəkməli,

mübarizə aparmalı olmuşdu. 1875-ci il iyunun 22-də bu qəzetin birinci nömrəsinin çapdan çıxması bütün Qafqazda əks-səda doğurdu. Qəzetin bütün işlərini görən H.B.Zərdabi həm nəşir, həm redaktor, həm də korrektor və mürəttib idi. 1875-1877-ci illərdə qəzetin cəmi 56 nömrəsi çıxdı. H.B.Zərdabi qəzetə S.Ə.Şirvani, K.Mehmandarov, A.Adıgözəlov, Gorani və dövrünün başqa görkəmli ziyalılarını cəlb edə bilmişdi. "Əkinçi" qəzetində maarifçi və demokratik ideyalar təbliğ olunur, fanatizm və mövhumat amansız tənqid atəşinə tutulurdu.

Azərbaycanın sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı elmin də inkişafına müəyyən təkan verirdi. Elmin ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı, xüsusilə, təbiət elmlərinin inkişafı, əsasən, Azərbaycanda olan təbii sərvətlərin yataqları, bu yataqların kəşfi və istifadə olunması ilə bilavasitə bağlı idi. Qafqaz dağ-mədən idarəsinin bu işə müdaxiləsi, həmin idarədə çalışan geoloqların Azərbaycanın dağ-mədən sərvətlərini tədqiq etmələri, burada geologiya elminin inkişafına əsaslı şərait yaradırdı. Bu işlə məşğul olanlar, əsasən, rus alim-geoloqları idilər. Azərbaycanda neftlə bağlı olan elm sahələri daha sürətlə inkişaf etdi. Hələ 60-cı illərdə Bakıya gəlmiş böyük rus alimi M.İ.Mendeleyev neft işini əsaslı surətdə həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən tədqiq etmiş, sənayenin inkişafı üçün bir sıra təkliflər irəli sürmüşdü. M.İ.Mendeleyevdən başqa, onlarla rus alimi neft işi ilə məşğul olmuşdur. Onların arasında yeganə azərbaycanlı alim kimyaçı Möhsün bəy Xanlarov idi. Almaniyada təhsil alıb, oradaca elmlər doktoru dərəcəsinə yiyələnmiş M.Xanlarov 1884-cü ildə Bakıya gələrək öz elmi-tədqiqat işlərini davam etdirirdi.

Azərbaycan milli teatrının yaranması XIX yüzilliyin son 30 ilində incəsənətimizin tarixində ən böyük hadisədir. 1873-cü il martın 22-də Novruz bayramı günü Bakı realnı məktəbi

həvəskarlar truppasının M.F.Axundovun "Hacı Qara" komediyasının tamaşaya qoyulmasında H.B.Zərdabi mühüm rol oynamışdır. On il sonra xalqımızın maariflənməsində öz kapitalı ilə mühüm rol oynamış H.Z.Tağıyev teatr binası tikdirdi. Bu hadisə Bakıda teatr sənətinin inkişafına təkan verdi və tezliklə dramaturqlar və artistlər nəslinin yetişməsinə səbəb oldu. Artistlər arasında Cahangir Zeynalov xüsusi fərqlənirdi. Bakı teatrının repertuarına M.F.Axundov, N.B.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev və N.Nərimanovun pyesləri daxil idi. Az sonra Qubada, Nuxada, Şuşada, Naxçıvanda, Gəncədə və başqa şəhərlərdə teatr tamaşaları qoyuldu. Bu istiqamətdə Şuşa şəhəri daha böyük nailiyyətlər qazandı. Azərbaycan teatrları yeni dramaturqlarla yanaşı, rus və Qərbi Avropa müəlliflərinin pyeslərini də öz repertuarlarına daxil edirdilər.

XIX yüzilliyin ikinci yarısında Azərbaycan musiqisi öz inkişafında daha böyük müvəffəqiyyətlərə nail oldu. Bu dövrdə Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Cabbar Qaryağdıoğlu, Ələsgər Abdullayev, Keçəçi Məmməd kimi Azərbaycan hüdudlarından çox-çox uzaqlarda məşhur olan bütöv xanəndələr nəslə, tarzən Sadıqcan kimi ustadlar yetişmişdi.

Kapitalizmin inkişafı ilə Bakı şəhərinin görünüşü ildən-ilə dəyişir, Azərbaycanın digər şəhərlərində də tikinti işləri artır, memarlıq sahəsində nailiyyətlər əldə edilirdi. Bu dövrdə tikilmiş ictimai binalar, neft sənayeçilərinin inşa etdirdikləri yaşayış evləri memarlıq üslubu ilə fərqlənirdi. Azərbaycanda öz işinin mahir biliciləri olan nəqqaşlar, ustalar yetişmişdi. Memarlıq abidələrinin bərpası sahəsində də müəyyən işlər görülürdü. Nuxa xan sarayı bu dövrdə bərpa olunmuşdu.

Rəssamlıq sənəti sahəsində qazanılmış nailiyyətlərin bir çoxu bu dövrün istedadlı rəssamı olan Mir Möhsün Nəvvabın

adı ilə bağlıdır. Azərbaycan mədəniyyətinin bütün sahələri üzrə XIX yüzilliyin ikinci yarısında əldə edilmiş nailiyyətlər müstəmləkə əsarətinin hökm sürdüyü bir şəraitdə geniş xalq kütlələrinin malı ola bilməmişdi.

Könül Hacıyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
konulhaciyeva75@gmail.com

XV əsr Azərbaycan tarixinin tədqiqində dövrün poeziyasının rolu və əhəmiyyəti

Açar sözlər: tarix, poeziya, şair, saray

Ключевые слова: история, поэзия, поэт, дворец

Keywords: history, poetry, poet, palace

XV əsr poeziyasının Həqiqi, Kişvəri, Hidayət, Bədr Şirvani kimi nümayəndələri olmuşdur. Bu dövrdə yaşayıb-yaradan şairlər əsərlərində ictimai, tarixi mövzulara da geniş yer verirdilər. Bədr Şirvaninin şeirlərində dövrün tarixi daha dəqiq və ətraflı şəkildə əks olunmuşdur. Şirvanşahlar sarayında yaşayıb-yaratmış şairin divanı XV əsrdə Şirvanda baş verən tarixi hadisələr və bir sıra tarixi şəxsiyyətlər haqqında dolğun təsəvvür yaradır. Onun şeirlərində Əmir Teymurun oğlu Şahruxun və nəvəsi Baysunqurun adları çəkilir, Şirvanşah İbrahimin və Şirvanşah Xəlilullahın ölkədəki sabitliyi qoruyaraq uzaqgörən siyasətlə müstəqil qalması qeyd olunur. Bədr Şirvani Qaraqoyunlu Iskəndərlə Şirvanşah Xəlilullah arasında baş verən döyüş səhnələrini Xəlilullahın ünvanına

yazdığı qəsidələrində təsvir etmişdir. Şeirlərdə bir çox yer adlarının adı çəkilir. Qaraqoyunlu Cahanşah Həqiqini biz həm şair, həm də görkəmli tarixi şəxsiyyət kimi tanıyıq. Tarixi mənbələrin bir çoxu məhz onun idarəçiliyi zamanı Qaraqoyunlu dövlətinin ərazisinin genişləndiyindən xəbər verir. Şeirlərində türklərə məxsus insanpərvərliyi tərənnüm edən şair xalqa zülm etməyin əsl sərkərdələrə yaraşmadığını vurğulayaraq, övladlarına və digər gənc hökmdarlara ədalətli olmağı tövsiyə edir. Şeirlərindən birində Cahanşahın oğlunun ona qarşı üsyan qaldırdığını, “sultanlıq” taxtına iddia etdiyini öyrənirik. Ölkədəki sabitliyi pozaraq ölkə başçısının diqqətini başqa yere yönəltmək və beləliklə öz mənfur əməllərini həyata keçirməyə çalışan bəzi qüvvələr gənc şahzadələri hakimiyyət uğrunda mübarizəyə sövq edir, hökmdarla övladlarının arasında nifaq salırdılar. Bütün bunları nəzərə alan müdrik və uzaqgörən sərkərdə Cahanşah oğlunu düz yola dəvət edir, qara qüvvələrin “dəyirmanına su tökməməyə” çağırır. XV əsrdə yazıb - yaratmış məşhur Azərbaycan şairlərindən biri də Nemətullah Kişvəridir.

O uzun müddət Ağqoyunlu dövlətinin başçısı Sultan Yaqubun sarayında yaşamış, bir çox tarixi hadisələrin canlı şahidi olaraq onları əsərlərində əks etdirmişdir. Kişvəri Sultan Yaquba və II Bayəzidin ordularını məşlub edən Süleyman bəyə şeir həsr etmişdir.

Səba Namazova
Gəncə Dövlət Universiteti, dosent
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
seba8080@mail.ru

ORTA ÇAĞLARIN “BƏHCƏT-ÜR-RUH” RİSALƏSİ

XÜLASƏ

Orta əsrlərdə musiqi ifaçılığının yüksək inkişafı nəticəsində sözügedən sahəyə dair elmi əsərlər, risalələr yaranmışdır. Düzdür, ilk risaləni kimin və nə zaman yazması bəlli deyil. Bununla belə, risalələrin IX-X yüzilliklərdən etibarən XX əsrə qədər yarandıkları və elmin səviyyəsinin əsas göstəriciləri olduqları məlumdur. İndiki dövəmdə bu risalələr də bizi miniatür sənətimizin, memarlığımızın inciləri ilə eyni tərzdə heyərləndirirlər. Xeyli sayda yazılmış o risalələr sırasında məşhur olanları da az deyil. Hətta, içərilərində müəllifləri mələlum olanlar da vardır. Qeyd edək ki, Azərbaycan da daxil olmaqla ümumən Şərqn musiqi nəzəriyyəsi problemlərinin tədqiqində bir sıra Yaxın və Orta Şərq xalqlarının alimlərinin iştirakı və rolu nəzərəcarpacaq dərəcədə böyük olmuşdur.

Azərbaycan musiqi elminin tərəqqisində alimlərin elmi-nəzəri əsərləri ilə yanaşı, klassik şairlərimizin ədəbi irsinin də əhəmiyyətini məxsusi qeyd etməliyik. Bu sıraya Nizami Gəncəvinin, İmadəddin Nəsiminin, Məhəmməd Füzulinin, Seyid Əzim Şirvaninin qələmə aldıkları əsərləri də aid edə bilərik. O mənada, XIII-XV əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqn musiqi nəzəri fikrinin inkişafı məhz Azərbaycanın iki böyük alimi və musiqiçisi Səfiyəddin Əbdül Mömin ibn Yusif ibn əl-Urməvinin

və Əbdülqadir ibn Qeybi əl-Hafiz əl-Marağayinin adları ilə bilavasitə bağlıdır.

Orta çağın ən məşhur risaləsi “Bəhcət-ür-ruh” əsəri sayılır. Bu risalə ilk dəfə məşhur ingilis alimi Henri Corc Farmer və fars dilini mükəmməl bilən, həmçinin bir sıra Şərq ölkələrində səfir kimi çalışmış Rabino de Borqamale tərəfindən ingilis dilinə tərcümə edilərək 1943-cü ildə Qahirədə çap olunmuşdu. Farmerin vəfatından sonra alimin kitabxanası satılır və “Bəhcət-ür-ruh” risaləsinin farsca əlyazma nüsxəsi İran alimlərinin əlinə keçir. Onlar isə həmin əlyazmanı 1970-ci ildə Tehrandə çap etdirirlər. O nəşrə geniş ön sözü Rabino de Borqamale, digər İran alimi Natel Xanlari ilə birgə yazmışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunun arxivində də bu risalənin iki nüsxəsi qorunub-saxlanılır.

Açar sözlər: “Bəhcət-ür-ruh”, risalə, musiqi, müəllif, orta əsr

Azərbaycan musiqi sənəti zəngin və çoxəsrlik tarixə malikdir. Bu mənada, musiqi haqqında ilk məlumatlara arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən bir sıra abidələrdə, Qobustan və Gəmiqaya rəsmlərində rast gəlinmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, Nizaminin, Füzulinin əsərlərində orta əsrlərin musiqi həyatı, janrları, alətləri haqqındageniş məlumatlar yer almışdır.

Azərbaycanın Səfiyəddin Urməvi, Əbdülqadir Marağayi, Mirzəbəy, Mir Möhsün Nəvvab kimi məşhur alimlərinin risalələrində də ortaçağ musiqi mədəniyyətinin, ifaçılığının yüksək inkişaf səviyyəsi qeyd edilmiş, Azərbaycan musiqisinin nəzəri problemlərindən ətraflı bəhs edilmişdir. Yazılı abidəmiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da musiqiyə dair bir sıra məqamların mövcudluğu, dastan boyunca ayrı-ayrı musiqi

alətlərinin adlarının vurğulanması bu sənətin qədimliyini bir daha sübut edir.

Urməvinin qələmə aldığı “Kitab əl-Ədvar” və “Şərəfiyyə” risalələri Azərbaycanda musiqi elminin bünövrəsini qoymuş və onun gələcək inkişafı üçün bilavasitə zəmin yaratmışdır.

Bu dövrün risalələrindən Marağayinin kiçik oğlu Əbdülziz Çələbinin “Nəqavətil Ədvar” risaləsini və onun oğlu Mahmud Çələbinin “Məqasid əl-Ədvar” əsərini də nümunə göstərmək olar. XVII əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda yaranmış digər maraqlı risaləisə Mirzə bəyin “Musiqi haqda” əsəri idi.

Yeri gəlmişkən, “onu da qeyd edək ki, musiqişünaslığımızda ən az tədqiq olunan və ağ ləkəsi çox olan dövrlər – qədim və orta əsrlərdir. XX əsrin 70-80-ci illərinə qədər həmin dövrlər haqqında məlumatımız qismən də olsa, vardı. Amma o dövrün musiqi tarixi hələ də yazılmamışdır”[2].

Digər tərəfdən isə “bizim orta əsr alimlərimizin bir çox risalələrinin əlyazmaları dünyanın müxtəlif kitabxanalarında və digər fondlarda qorunub-saxlanılır – Nyu-Yorkun, Parisin, Londonun, Berlinin, Vyananın, Qahirənin, Tehranın, İstanbulun və b. Özü də bu risalələr o dövrün ənənələrinə uyğun, əsasən, ərəb və fars dillərində yazıldığına görə onların tədqiqi üçün dil səddi də əsas maneələrdən biri olmuşdur” [1, 9-10].

O sıradan “Bəhcət-ür-ruh” risaləsinin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunun arxivində saxlanan nüsxələrindən birinə dövrün tanınmış musiqişünası Mehdi Şirazi ön söz yazaraq əlavələrini etmişdir. O, məlum risaləyə “Qüt ül-ərvah” (“Ruhun dayağı, qüvvəsi”) adını da vermişdir.

“Bəhcət-ür-ruh” risaləsi ön söz və on fəsildən ibarətdir. Burada musiqi elminin başlangıcından, hükəmanın o elm haqqındakı fikirlərindən, elmin insanın varlığı ilə əlaqəsi məsələsindən, həmçinin yeddi ulduz, göy cisimləri ilə bağlılığından, melodiyların bəhrləri, üsulları, hərəkətlərindən, musiqi elminin poeziya ilə vəhdətindən, ayrı-ayrı məclislərdə oxunan musiqilərdən və s. söhbət açılmışdır. Əlyazmada da risalənin müəllifinin Səfiyyəddin olduğu göstərilmişdir.

Risalədə musiqinin ruhun qidası olduğu qeyd edilərək qədim filosofların onu əziz və hörmətli tutmasından bəhs edilmişdir. Hətta, onlar Zöhrə ulduzunu gördükləri zaman qarşısında dayanaraq deyərlərmiş:

“Salam, sənə ey işıqlı, şərəfətli, yüksək, mübarək ruhani olan ulduz. Allahın rəhməti və bərəkəti sənə olsun”.

Risalədə o da deyilirdi ki, qədim padşahlar, fəhm sahibləri bu elmi bilməyənləri məclislərinə qəbul etməzlərmiş. Onlar filosoflara, şairlərə, Quran əhlinə, nədimlərə bu elmi öyrətməyin vacibliyini söyləyərlərmiş.

Sözü gedən risalədə Hindistanda yaşayan “Qənfəs” adlı quşun faciəvi hekayətindən və zərif quruluşundan da söz açılmışdır. Bu boyu qısa, ömrü uzun olan bir quşdur. Quşun çox həzin səsi var imiş. O, öz dili ilə müxtəlif nəğmələr oxuyarmış. Həmin səslərdən sanki neçə min nəfərin bir yerə toplanıb eyni pərdədən nalə etdiyi duyularmış. Hətta, filosof Platon da Qənfəsin bir sıra nəğmələrini və ürək dağlayan səsinə öyrənmişdir. Bu hekayəyə dair bir sıra məqamları Fəridəddin Əttar da “Məntiq üttəhr” kitabında vurğulamışdır.

“Bəhcət-ür-ruh” risaləsinin hər fəsli böyük praktiki əhəmiyyətə malikdir. Müəllif burada qeyd edir ki, musiqi yeddi ulduzdan və dörd ünsürdən ibarətdir. Hər təbəqədən olan

insanların təbiətinə uyğun da hava oxunmalıdır ki, təbə lətafət versin.

ƏDƏBİYYAT

1. Səfərova Z. Azərbaycanın musiqi elmi (XIII-XX əsrlər). Bakı, “Azər nəşr”, 2006, 544 səh.
2. Səfərova Z. Risalələrin tədqiqi və bir para qeyri problemlər barədə. “Qobustan” jurnalı, 2015

Средневековый Трактат «Бахджат Ар-Рух»

РЕЗЮМЕ

В результате высокого развития музыкального исполнительства в средние века в данной области были созданы научные труды и трактаты. Хотя трактаты появлялись с IX-X веков до XX века как основные показатели уровня науки, тем не менее неизвестно кто и когда написал первый трактат. Сегодня эти трактаты поражают нас точно так же, как жемчужины нашего миниатюрного искусства и архитектуры, среди которых не мало известных. Есть даже такие, авторы которых неизвестны. Следует отметить особую значимость роли ряда ученых Ближнего и Среднего Востока, в том числе Азербайджана, в изучении проблем музыкальной теории.

Наряду с научно-теоретическими работами ученых, мы должны подчеркнуть важность литературного наследия наших поэтов-классиков в развитии музыкальной науки Азербайджана. Сюда можем отнести произведения Низами Гянджеви, Имадеддина Насими, Мухаммада Физули, Сейида Азима Ширвани. В этом смысле развитие музыкальной теории Ближнего и Среднего Востока в XIII-XV веках напрямую связано с именами двух великих

азербайджанских ученых и музыкантов - Сафияддина Абдул Момина ибн Юсифа ибн аль-Урмави и Абдулгадира ибн Гайби аль-Хафиза аль-Мараги.

Самый известный трактат средневековья - это «Бахджат-ар-рух». Данный трактат был впервые переведен на английский известным английским ученым Генри Джорджем Фармером и Рабино де Боргамале (свободно владел персидским языком и служили послом в ряде восточных стран) и был опубликован в Каире в 1943 году. После смерти Фармера библиотека ученого была продана, а персидский манускрипт трактата Бахджат-ар-рух перешел в руки иранских ученых, которые опубликовали рукопись в 1970 году в Тегеране. Обширное предисловие к публикации Рабино де Боргамале написал в соавторстве с другим иранским ученым Нателом Ханлари. В архиве Института рукописей Национальной академии наук Азербайджана также хранятся два экземпляра данного трактата.

Ключевые слова: «Бахджат-ар-рух», трактат, музыка, автор, средневековье

MEDIEVAL TRACTATE “BAHJAT AR-RUKH” SUMMARY

The scientific works and tractates were created in the Middle Ages as a result of the high development of musical performance. Although tractates appeared from the 9th-10th centuries to the 20th century as the main indicators of the level of science, nevertheless, it is still unknown by who and when was written the first one. Today these tractates amaze us in the same way as the pearls of our miniature art and architecture, among which there are many famous ones. There are even those

which authors are unknown. It should be noted the special importance of the role of a number of scientists from the Near and Middle East, including Azerbaijan, in the study of the problems of musical theory.

Along with the scientific and theoretical works of scientists, we must emphasize the importance of the literary heritage of our classical poets in the development of Azerbaijan's musical science. This includes the works of Nizami Ganjavi, Imadaddin Nasimi, Muhammad Fizuli, Seyid Azim Shirvani. In this sense, the development of the musical theory of the Near and Middle East in the 13th-15th centuries is directly related to the names of two great Azerbaijani scientists and musicians - Safiyaddin Abdul Momin ibn Yusif ibn al-Urmavi and Abdulgadir ibn Gaybi al-Hafiz al-Maragi.

The most famous tractates of the Middle Ages is "Bahjat-ar-rukh". The tractate was first translated into English by the famous English scholar Henry George Farmer and Rabino de Borgamale (fluent in Persian and served as an ambassador to a number of eastern countries) and was published in Cairo in 1943. After Farmer's death, the scholar's library was sold, and the Persian manuscript of the tractate passed into the hands of Iranian scholars, who published it in 1970 in Tehran. Rabino de Borgamale co-authored an extensive introduction to the publication with another Iranian scholar Natel Khanlari. The archive of the Institute of Manuscripts of the National Academy of Sciences of Azerbaijan also contains two copies of this tractate.

Key words: "Bahjat-ar-rukh", tractates, music, author, Middle Ages

Mircavid Ağalarov
AMEA Milli Azərbaycan Tarixi
Muzeyi, böyük laborant
agalarovmircavid@gmail.com

ORTA ƏSR AZƏRBAYCAN MƏNBƏLƏRİNƏ “ANNALES” MƏKTƏBİ PRİNSİPLƏRİNİN TƏTBİQİ

Açar sözlər: *Orta əsrlər, “Annales”, Azərbaycan, Mark Blok, mənbə.*

Orta əsr Azərbaycan tarixi haqqında məlumat verən mənbələr öz coğrafi, milli və dinimənsubyyətlərinə görə çox rəngarəngdirlər. Bu mənbələrə ayrı-ayrı elmi işlərin yazılışında məlumat bazası kimi müraciət edilsə də, onlar bir bütün olaraq təhlil və tədqiqdən uzaq qalıblar. Bu mənbələr fərqli zaman kəsiklərində tərcümə edilib, hətta ümumiləşdirici bir vəsait formasında çap olunsalar da[1], onların təhlil və tədqiq metodologiyası həmişə arxa planda qalıb. Bu yazıda həmin mənbələrə “Annales” məktəbi konsepsiyasının çərçivələrindən baxılacaq.

“Annales” məktəbi ötən əsrin əvvəllərində Fransada eyni adlı jurnalın səhifələrində irəli sürülən tezislər əsasında yaranmışdır. 20-ci əsrin 50-ci illərində isə Fransa tarixşünaslığında “Annales” məktəbi aparıcı mövqeyə malik idi. Bu məktəbin qarşısına qoyduğu əsas məqsəd, tarixin tədqiqat metod və klassifikasiyasında inqilabi dəyişikliklər edərək, tarixi təbiət elmləri ilə “rəqabətə” girə biləcək bir elmə çevirmək idi. Bu məktəb eyni vaxtda həm Marksist və Amerikan Modernist tarixi baxışına rəqib olaraq, tam fərqli formada tarixə yanaşır və onu özünə məxsus formada tədqiq edirdi. [8 ; 208 p.]

Mark Blok və Lusyen Fevrin ideyaları ətrafında formalaşan bu məktəb, ənənəvi “tarixin nəql edilməsi” düşüncəsinə, yəni tarixin fərqli hadisə və şəxslərin həyatının nəqli olduğu konsepsiyasına qarşı olaraq “problem tarixi” konsepsiyasını irəli sürmüşdür. Ümumi surətdə qiymətləndirdikdə, “Annales” məktəbitarixinşəxslər və hadisələr haqqında yox, keçmişdəki cəmiyyət, daha doğrusu insanlar haqqında olan bir elm kimi çıxış etməli olduğunu müdafiə edirdi. Bu yeni konsepsiya həmçinin özünə məxsus tədqiqat metodları istifadə edir, özünə xas təsnifatlar aparırdı. Bu metod və klassifikasiyaların bəzilərinin Azərbaycanın orta əsrlər mənbələrinə və tarixinə tətbiqi bu məqalənin əsas məqsədidir.

Mark Blok mənbələrin klassik təsnifləndirilməsinə (yazılı, şifahi, təsviri, arxiv və s.) qarşı çıxaraq bütün mənbələrin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə iki qrupa bölünməsinin və bu iki qrup mənbənin özünə xas metodlarla tədqiqinin tərəfdarı idi. M.Bloka görə bütün mənbələri iki qrupa bölmək mümkün və vacibdir: məqsədli və məqsədsiz mənbələr[2;36c.]. Məqsədli mənbələrin müəllifi tərəfindən yaradılma səbəbi məhz öz muasirləri və özündən sonra gələn nəsllə konkret informasiyaları çatdırmaqdır, belə olan vəziyyətdə, müəllif öz “əl işini” fərqli səbəblərin təsiri altında təhrif edə bilər. Məqsədsiz mənbələr isə mahiyyətə məqsədli mənbələrə tam tərs mövqedə durur, onların yazılma səbəbi kimi gələcək nəsillərə informasiya ötürmək yox, öz dövründə lazım olan məlumatı hər hansısa bir yolla qorumaq idi. Mark Blok, bu klassifikasiyanı daha aydın şəkildə izzah etmək üçün, məqsədli və məqsədsiz mənbələrə iki misal gətirir : Herodotun “Tarix” əsəri və Qədim Misirin “Ölülər kitabı”. Herodot, “Tarix əsərinin girişində qeyd etdiyi kimi, öz əsərini yazanda qarşısına qoyduğu

məqsəd, özündən sonra gələcək nəsli, öz dövrü haqqında məlumatlandırmaqdir[2;11c.]. Qədim Misirin Ölülər kitabı isə tamam fərqli bir müstəvidə olan əsərdir. Bu əsərin ayrı-ayrı fragmentləri ölən firon üçün axirət dünyasında vəsait olmalı, ona təməl qaydaları izlə etməli idi. Misallar arasındakı fərqdən də aydın olduğu kimi, birinci mənbə subyektiv olub, özündən sonra gələnlərə məlumat verməyi özünə məqsəd qoyduğu halda, ikinci mənbə obyektiv formada öz dövrü üçün yazılmışdır.

Azərbaycanın orta əsr mənbələrini bu prinsiplərə əsasən təsnifləndirmək çətindir, çünki Azərbaycanın orta əsrlər tarixi haqqında məlumat verən mənbələrin böyük hissəsi tarixçi-coğrafiyaşünaslar tərəfindən yazılmış və bəlli yerlərində açıq surətdə təhriflərə yer verilmişdir. Misal olaraq, İbn Əl-Əsir “Əl-Kamil Fi-T-Tarix” əsərində monqolların yürüşünü təsvir edərkən, qeyd edir: “Onlar(monqollar) nikah tanımazdılar, qadınlar bir neçə kişi ilə münasibətdə olardılar. Doğulan uşaqlar öz atalarını tanımazdılar.”[4; 357c.]. Bu hissəsini oxuduqda açıq-aşkar təhriflərin olduğu məlum olur. Əsas məsələ isə bu təhrifin motivləridir. Mark Blokun da qeyd etdiyi kimi, təhrif özü də bizə kifayət qədər məlumat vermək potensialındadır.[2;53c.]Adı çəkilən əsərdə az irəlində monqollara olan küfurlər də aydın formada bu məlumatın özünün də küfür olduğunu, monqollara qarşı nifrətin, onlar haqqında olan bəzi məlumatların təhrif olunacağına bariz işarədir. Misal olaraq İbn Əl-Əsirin seçilməsi də təsadüfi deyil, çünki İbn Əl-Əsir öz dövründə məlum olan bir çox mənbədən istifadə edərək öz əsərini yazmışdır [5;40c.], yəni hansısa mənada onun əsəri öz dövründə məlum olan bir çox mənbənin ümumiləşmiş bir formasıdır, bu səbəbdən də bu mənbənin belə formada yol verdiyi bir təhrif, digər mənbələrdə də mövcuddur.

Bütün bu sadalananlara baxmayaraq, adı çəkilən əsər həmin dövrün hadisələrinin ümumi xarakteristikasını verib, xronoloji ardıcılığı doldurmağa kömək edir.

Hər bir təhrifin altında da hər hansısa bir səbəb-nəticə əlaqəsi axtarmaq da həmişə doğru olmur, bəzən bəzi təhriflər ya müəllifin xəbərsizliyindən, ya da ki, bilməyərəkdən baş verir. Fernan Maqellan səyahət edərkən keçdiyi okeanın dalğasız olduğunu görüb, ona “Sakit okean” adını verib, halbuki orda çox vaxt böyük dalğalar olur, amma ki, F.Maqellan səyahəti zamanı okean “sakit” olub. Beləliklə, orta əsr mənbələri də bəzi subyektiv hadisələr səbəbindən, təhriflərə yol verə, yanlışlıq həqiqət kimi qiymətləndirə bilirlər.

İbn Əl-Əsirin “Əl-Kamil Fi-T-Tarix” əsəri məqsədli mənbələrin ümumiləşmiş bir modeli kimi baxıldı. Məqsədsiz mənbələrə misal gətirmək isə kifayət qədər çətin və mübahisə doğura biləcək məsələdir. Sosial-iqtisadi həyat haqqında, maddi-mədəniyyət nümunələri bir mənalı olaraq məqsədsiz mənbələr kateqoriyasına aiddirlər, çünki, onlar birbaşa olaraq aid olduqları dövrün məişətini, bədii zövqünü, iqtisadi vəziyyətini, ticarət əlaqələrini, dini-estetik dünyagörüşünü təhrifsiz surətdə tədqiqatçıya çatdırmaq potensialındadırlar, amma buna baxmayaraq onlar konkret tarixi proseslər haqqında məlumat verməkdə acizdilər. Bununla yanaşı, heç şübhəsiz, hər bir tarixçi öz əsərində maddi mədəniyyət nümunələrini məlumat bazası kimi işlətməlidir. Maddi-mədəniyyət nümunələri açıq-aşkar etnik mənsubiyyət göstəricisi olmasalar da, ümumi mədəni mənsubiyyətləri vahid bir coğrafiyada yaşayan etnik qruplaşmanı göstərməyə qadirdir. Lusyən Fevrin də qeyd etdiyi kimi, digər mənbələrə qüvvət verərək, incəsənət nümunələri də kifayət qədər əhəmiyyətli bir mənbə kimi çıxış edə

bilərlər[7;122-123c.]. Fərqli incəsənət nümunələrində təsvir edilən insan obrazları, onların geyimləri etnik və milli göstərici kimi çıxış edərək, bu problem üzərində olan məqsədli mənbələrin monopoliyasını biraz azalda bilərlər.

Azərbaycan tarixi haqqında Orta əsr Avropa mənbələrinin bir qismi də məqsədsiz mənbələr kateqoriyasına daxil ola bilərlər, çünki ayrı-ayrı dövrlərdə Azərbaycana səyahət etmiş Avropalı səyyah, tacir, diplomatların bir qismi əslində öz ölkələrinin cəsusları kimi fəaliyyət göstərirdilər. İosafat Barbaro, Katerino Zeno, Ambrocco Kontarini və b. Azərbaycana XV-ci əsrə səyahət etmiş və öz təsüatlarını, onları göndərən ali dairələrə təqdim etmişlərdir. Bu məlumatlar hakim dairələrə təqdim edildikləri üçün maksimal dərəcədə obyektiv olmalı idi ki, hakim dairələr bu region ilə bağlı planlarhazərləyanda səhvlərə yol verməsinlər[6;173s.]. Bu müstəvidən yanaşdıqda, bu mənbələri məqsədsiz mənbələr saymaq mümkündür. Bu mənbələr, elə məhz müəllifləri tərəfindən, nə qədər, obyektivliyə yaxınlaşdırılmağa çalışılsa da, müəlliflərin şərq mədəniyyətinin mahiyyətinin dərk olunmaması səbəbindən subyektivlik payından aciz ola bilməmişlərdir.

Orta əsrlər tarixini təsvir edən mənbələrin arasında fərman və məktublar özünəməxsus yer tutur. Bu mənbələr çoxluqla məqsədsiz mənbələrdir, çünki onlar öz dövrlərinin rəsmi sənədləri olub, yarandıqları dövrün problemlərin təzəhhürüdür. Fərman və məktublar nə qədər obyektivə yaxın məlumatlar versələr də, onlarla bağlı iki problem var. İlk problem fərman və məktubların azlığıdır, təəssüf ki, orta əsr Azərbaycana aid arxivlər ya yoxdur, ya da ki, çox azdır. İkinci problem isə, belə məktub və fərmanların asanlıqla təhrif oluna bilməsidir.

Müasir tarix elmində Səfəvilər dövlətində Şah I Abbasın hakimiyyət dövründən başlayaraq farslaşma meyllərinin olması haqqında bir konsepsiya mövcuddur. Bu konsepsiyanın müdafiəçiləri Şah I Abbasın fars əyanlarına arxalanaraq siyasət yürütməsinə istinad edərək bu dövrdən farslaşma prosesinin başlandığını və artıq Səfəvi dövlətinin fars dövlətinə çevrildiyi mülahizəsini irəli sürürlər. Tədqiqatçıların bu qənaətə gəlməsinin əsas səbəbi məqsədli mənbələrdən əldə edilən məlumatların təhlil edilmədən bir fakt kimi təqdim edilməsidir, halbuki məqsədsiz mənbələrdən sayılan arxiv materiallarından bunun tərsi haqqında məlumatlar əldə etmək mümkündür. Şah II Abbasın Şirvan Bəylərbəyi Hacı Mənuçöhr xana hicri 1070-ci ildə yazdığı məktub türk dilindədir[1;188s.]. Bir dövlət başçısının öz məmuruna yazdığı məktub, heç şübhəsiz ki, dövlət dilində olmalıydı. Bu fakt özü də bir daha sübut edir ki, Səfəvi dövləti XVII əsr boyu da bir türk dövləti kimi mövcud olmuş və öz milli mənsubiyyətini dəyişməmişdir.

Bu iki növ mənbənin ayrı-ayrılıqda müsbət və mənfi tərəfləri olsa da, onlar təkcə birgə istifadə edildikdə istənilən nəticəni verə bilirlər. Mark Blokun təbirincə desək “tarixçi mənbələr ilə danışmağı bacarmalıdır”. Tarixçinin müraciət etdiyi mənbədən özünə lazım olan məlumatı ala bilməsi ona sual-cavab konsepsiyasında yanaşması və mənbələri təsnifləndirməsi məcburidir. Hər bir mənbəyə özünəməxsus tərzdə yanaşıb, təhlil etmək də əvəzsiz rol oynayır. Belə olan vəziyyətdə, tədqiqat daha dolğun və məhsuldar olar. Mark Blok hələ ötən əsrin 40-cı illərində qeyd edirdi ki, hər bir əsərdə ən azı bir fəsil mənbələrin təsnifləndirilməsinə, təhlil və şərhinə ayrılmalıdır.[2;41 c.]

Orta əsr Azərbaycan mənbələrinin məqsədli və məqsədsiz deyə klassifikasiya edilməsinin əsas üstünlüyü bu mənbələrə nəzəri-müqayisə metodu ilə yanaşılıqda hansı mənbələrinin təməl xronologiyasının bərpası, hansı mənbələrinin isə birbaşa müqayisə prosessində bazis olaraq çıxış edə biləcəyini aydınlaşdırmaqdır. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, məqsədsiz mənbələrdən subyektivlik payı minimal olduğu üçün, nəzəri-müqayisədə əsas təməl bazis olaraq bu mənbələr götürülür. Məqsədsiz mənbələr isə ilkin surətdə tarixi hadisələrin xronologiyasının bərpası üçün istifadə olunur, nəzəri-müqayisədə isə müqayisənin ikinci tərəfi olaraq, onların verdikləri məlumat məhz məqsədsiz mənbələr tərəfindən təsdiq edilir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar\ Tərtibçilər: S.S.Əliyarov, F.R.Mahmudov və b.- Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989.-328 səh.
2. Блок М. Апология Истории или Ремесло Историка. Перевод Е.М.Лысенко. Изд. Наука, Москва, 1973.
3. Геродот. История в девяти книгах\ Пер. и прим. Г.А.Стратановский.- Изд. Наука, Ленинград, 1972- 599 с.
4. Ибн Ал-Асир.Ал-Камил Фи-Т-Тарих.\ Пер. прим. и ком. П.Г.Булгакова.- OrientalischesSeminar der Universität Zürich , Ташкент-Цюрих, 2005.-596 стр.
5. Камолиддин Ш.С., З.А.Илхамов. Источники по средневековой истории Средней Азии. ТГПУ им. Низами, Ташкент, 2018.-82 с.
6. Mahmudlu Y.M. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı, 2012-296 s.

7. Февр Л. Бои за историю.\ Пер. А.А.Бобович, М. А.Бобович, Ю.Н.Стефанов.- изд. Наука, Москва, 1991.- 629 с.
8. Wislicz T. The “Annales” school and the challenge of the late 20th century. Criticisms and tentative reforms.\Acta Poloniae historica- January 2005, Warsaw.-207-235 pp.

Mirjavid Aghalarov

APPLICATION OF "ANNALES" SCHOOL PRINCIPLES TO MEDIEVAL AZERBAIJANI SOURCES

Summary

Although sources on the history of medieval Azerbaijan were translated at different times and published as a single publication, the issue of their single study was always ignored. When the classification of the sources of the historical school of the “Annales”, formed in France in the last century, is applied to medieval sources about Azerbaijan, one can evaluate the Arab-Persian sources as intentional, European sources, archival materials and material culture as unintentional sources. This separation helps to identify distortions when analyzing these sources separately and makes the researcher wonder about the causes of these distortions.

This classification is a key indicator for the choice of research method when using these sources as a research base. The theoretical-comparative method is based on unintentional sources and verifies information in unintentional sources.

Keywords: Middle Ages, Annales, Azerbaijan, Mark Block, source.

Мирджавид Агаларов

ПРИМЕНЕНИЕ ПРИНЦИПОВ ШКОЛЫ "АННАЛЫ" К СРЕДНЕВЕКОВЫМ АЗЕРБАЙДЖАНСКИМ ИСТОЧНИКАМ

Резюме

Хотя источники по истории средневекового Азербайджана переводились в разное время и публиковались в виде единого издания, вопрос об их едином изучении всегда игнорировался. Когда классификация источников исторической школы “Анналов”, сформированная во Франции в прошлом веке, применяется к средневековым источникам об Азербайджане, можно оценить арабско-персидские источники как намеренные, европейские источники, архивные материалы и материальную культуру как ненамеренные источники. Такое разделение помогает выявить искажения при анализе этих источников по отдельности и заставляет исследователя задуматься о причинах этих искажений.

Такая классификация является ключевым показателем для выбора метода исследования при использовании этих источников в качестве исследовательской базы. При использовании теоретико-сравнительного метода за основу берутся ненамеренные источники, и с их помощью проверяется информация в ненамеренных источниках.

Ключевые слова: Средневековье, Анналы, Азербайджан, Марк Блок, источник.

Nazilə Məmmədova
Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: nazile_mamedova@inbox.ru

Səfəvi dövlətinin tarixinə dair qaynaqların Azərbaycan tarixşünaslığında araşdırılmasına dair

Xülasə

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tarixinin araşdırılması, Orta çağın digər elmi problemlərində olduğu kimi, tədqiq edilən dövrün qaynaqlarına əsaslanır. XVI-XVII əsrlər Azərbaycan tarixinin öyrənilməsinin başlıca imkanlarından biri müsəlman Şərqi və Qərbi Avropanın sinxron qaynaqlarına müraciət edilməsidir. Səfəvi tarixinin mənbəşünaslıq məsələlərindən biri XVI-XVII əsrlərin Azərbaycan və fars tarixçilərinin əsərlərinin, həmçinin Avropa diplomatlarının və səyyahlarının əsərlərindəki məlumatların dürüstlüyünün və mötəbərliyiinin müəyyən edilməsidir.

Səciyyəvi hal ondan ibarətdir ki, Səfəvi dövlətinin tarixinin daxili məsələləri, eləcə də qonşu ölkələrlə münasibətləri ənənəvi Şərq mənbələrində (əsasən fars dilində) geniş əksini tapmışdır. Bu mənbələrin əsasında Azərbaycan ortaəsrşünaslığında O.Ə.Əfəndiyev, Ə.Ə.Rəhmani, S.M.Onullahi, Ş.F.Fərzəliyev və d. tarixçilərin fundamental əsərləri ərsəyə gəlmişdir.

Səfəvilərin Qərbi Avropa ölkələri ilə diplomatik və siyasi münasibətləri haqqında mühüm və mötəbər məlumatlar isə əsasən Avropa mənbələrində toplanmışdır ki, onların da içərisində hökmdarların yazışmaları, gizli təlimatnamələr, fərmanlar, aktlar, müqavilə və güzəştlərin mətnləri xüsusi yer

tutur. Bununla əlaqədar “Venesiya respublikası və İran” və “Marin Sanudonun Gündəlikləri” toplularını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu toplularda XVI-XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin Qərb ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrini əks etdirən böyük sayda sənədlər toplanmışdır. Bu sənədlər, həmçinin digər qiymətli Qərb qaynaqları Ə.M.Şahmalıyev, B.Ə.Əhmədov, Y.M.Mahmudov və onun davamçıları tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan ortaəsrşünaslığının qaynaq bazasının zənginləşdirilməsi, tədqiqatçıların yeni nəzəri-metodoloji yanaşmalara malik olması və qaynaq təhlilinin metodlarının təkmilləşdirilməsi Səfəvi dövlətinin tarixini daha dərindən öyrənilməsinə imkan yaradır.

Açar sözlər: Orta çağ, qaynaqlar, mənbəşünaslıq, Vətən tarixşünaslığı, Səfəvilər.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tarixinin araşdırılmasında sinxron qaynaqların əhəmiyyəti böyükdür, bu səbəbdən də həmin qaynaqların geniş şəkildə tədqiqi və elmi dövriyyəyə cəlb edilməsi Vətən tarixşünaslığının aktual məsələlərindən birini təşkil edir. Sinxron qaynaqların öyrənilməsi, bir tərəfdən, dövrün siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni yönü hadisələrinin daha mötəbər təsvirini şərtləndirirsə, digər tərəfdən, bu əsərlərin müəlliflərinin siyasi baxışlarının, sosial mənəblərinin, bu və ya digər hadisəyə münasibətinin obyektivliyini də üzə çıxarmaq üçün əhəmiyyətlidir. Y.H.Gözülovanın da qeyd etdiyi kimi, “Müasir tarixşünaslıqda tarixi mənbə tədqiqat prosesinin əvəzedilməz vasitəsidir və onun araşdırılması tarixçidən xüsusi bacarıq – mənbəyə tənqidi yanaşma və müqayisəli təhlil metodu ilə yanaşma qabiliyyəti, həmçinin analitik təfəkkür tələb edir.

Ortaəsrşünas üçün isə bu sadalananlarla yanaşı, araşdırdığı mənbənin daşdığı informasiyanı tarixin rekonstruksiyası üçün tətbiq etmək qabiliyyəti də vacibdir” (8, 69).

Qeyd etdiyimiz məsələ ilə bağlı diqqəti çəkən əsas məqam ondan ibarətdir ki, keçən əsrin ortalarında Səfəvi dövlətinin tarixi üzrə qaynaqlar sırasında daha çox Şərq qaynaqları (Səfəvi və Osmanlı müəllifləri) geniş araşdırılmış, Avropa qaynaqları isə elmi dövriyyədən kənarda qalmışdır. 1950-ci illərin sonlarından başlayaraq isə Şərq qaynaqları ilə yanaşı, Qərb qaynaqları, o cümlədən Avropalı səyyahların və diplomatların gündəlikləri və qeydləri də Səfəvi dövlətinin tarixinin araşdırılması işinə cəlb edilmişdir. Bu da öz növbəsində Şərq qaynaqları ilə sinxron Qərb qaynaqlarının müqayisəli təhlilinə və Azərbaycanın orta çağ tarixinin daha obyektiv araşdırılmasına imkan yaratmışdır.

Azərbaycan tarixçiləri içərisində Səfəvi dövlətinin tarixini araşdıran görkəmli tarixçilər arasında ilk növbədə O.Ə.Əfəndiyev, Ə.M.Şahmalıyev, Y.M.Mahmudov, Ş.F.Fərzəliyev və B.Ə.Əhmədov qeyd edilməlidir. Sovet mediəvistikasında Rusiya tarixçilərinin inhisarını qıraraq, Azərbaycanın orta çağ dövlətlərinin tarixini milli ruhda öyrənmək, o cümlədən Şərq və Qərb qaynaqlarını müqayisəli təhlil edərək Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin dünya tarixində oynadığı yeri müəyyən etmək – adı çəkilən tarixçilərin ən böyük xidmətlərindəndir. Bu tarixçilərin tədqiqatlarını da şərti olaraq iki yerə ayırmaq olar: 1) Şərq qaynaqlarına əsaslanan tədqiqatlar və 2) Avropa qaynaqlarına üstünlük verən tədqiqatlar.

Birinci qrupa aid etdiyimiz tədqiqatların müəllifləri içərisində ilk növbədə O.Ə.Əfəndiyevi, T.M.Musəvini, Ə.Ə.Rəhmanini və Ş.F.Fərzəliyevi qeyd etmək lazımdır. Adı

çəkilən tarixçilərin Səfəvi tarixi üzrə fundamental əsərləri ilə yanaşı, fars dilindən Azərbaycan və rus dillərinə tərcümələri də qiymətlidir və XVI-XVII əsrlər Azərbaycan tarixinin araşdırılması üçün bu qaynaqların rolu əvəzəedilməzdir. Ümumiyyətlə, N.S.Musalının da qeyd etdiyi kimi, Azərbaycanda “farsca yazılmış Səfəvi qaynaqlarına dair bir mənbəşünaslıq ənənəsi mövcuddur” (19,9).O.Ə.Əfəndiyevin Səfəvilərin istər siyasi, istərsə də sosial-iqtisadi tarixi ilə bağlı əsərləri əsas etibarilə fars qaynaqlarının materialları əsasında yazılmışdır və geniş faktoloji bazaya malikdir (4; 36). Bundan əlavə, O.Ə.Əfəndiyev bəzi mənbələrin tərcüməçisi kimi də məşhurdur. Onların arasındafarsdilli qaynaq olan İsgəndər bəy Münşi Türkmənin “Tarix-i aləməra-yi Abbasi” (N.S.Musalı ilə birlikdə)əsəri ilə yanaşı (9), Venesiyalı Mikele Membre və Vinçenso Alessandrinin gündəlikləri də yer alır (27).

Farsdilli qaynaqları tədqiqata cəlb edən tədqiqatçılardan T.M.Musəvi XV-XVII əsr fars mənbələri, S.M.Onnullahi “Əfzəl ət-təvarix”, Ş.F.Fərzəliyev Səfəvilərin tarixini Həsən bəy Rumlunun “Əhsənüt-təvarix” əsəri, Ə.Ə.Rəhmani və N.S.Musalı anonim “Tarix-i aləm-ara-yi Şah İsmayıl” əsəri, Ş.K.Məmmədova “Xülasət ət-təvarix əsəri”, Ə.H.Çağlayan Şərəf xan Bidlisinin “Şərəfnamə” əsəri əsasında araşdırmışlar (20; 21; 6-7; 32; 19; 18; 1). Ümumiyyətlə, müasir Vətən tarixşünaslığında Səfəvi dövlətinin tarixi üzrə qaynaqların araşdırılması istiqamətində tədqiqatlar davam etməkdədir. Müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan Respublikasının tarixçisi üçün geniş tədqiqat imkanlarının açıldığı, o cümlədən xarici ölkələrdəki kitabxanalarda çalışmağın mümkün olduğu şəraitdə orta çağ qaynaqlarının elmi dövriyyəyə cəlb edilməsi potensialı da böyükdür. Bu səbəbdən də, son iki onillikdə Səfəvi dövlətinin

tarixi üzrə bir çox qaynaq Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək tədqiqata cəlb edilmişdir. Onların arasında M.Ə.Məhəmmədinin tərcümə etdiyi “Qızılbaşlar tarixi” (Tarix-e qezelbaşan), Ə.H.Rəhimovun “Şah Təhmasibin təzkirəsi” və Şirazi Xacə Zeynalabidin Əli Əbdi bəyin “Təkmilətül-əxbar”, R.Şükürovanın tərcümə etdiyi Əbu-Bəkr Tehraninin “Kitabi-Diyarbəkriyyə”, Ə.D.Bağırovun tərcümə etdiyi Sadiq bəy Əfşarın “Məcməül-xəvas”, V.Aslanın tərcümə etdiyi J.Şardenin “Səyahətnamə” adlı qaynaqları xüsusi qeyd etmək olar (10; 23; 25; 26; 22; 24).

İkinci qrup tədqiqatlar isə, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Şərq qaynaqları ilə yanaşı, Avropa qaynaqlarına da yer vermiş, hətta ağırlıqlı olaraq daha çox onlara istinad etmişlər. Azərbaycan tarixçiləri içərisində ilk dəfə Ə.M.Şahmaliyev Qərb qaynaqlarına müraciət edərək Səfəvi dövlətinin tarixini, dəqiq desək, xarici siyasətini araşdırmışdır. Məqalələrində Səfəvi dövlətinin İspaniya ilə diplomatik münasibətlərini araşdıran (34) tarixçinin doktorluq dissertasiyası (35) Avropa dövlətlərinin Şərq siyasətinə həsr olunmaqla, daha geniş mövzunu ehtiva etmişdir. Şərq qaynaqları ilə yanaşı, Avropa qaynaqlarına da müraciət edən Ə.M.Şahmaliyevin araşdırmaları sonrakı tədqiqatlar üçün də fundamental əsərlər səciyyəsi almışdır.

Avropa qaynaqlarını araşdıran və elmi dövriyyəyə cəlb edən səfəvişünaslar arasında, heç şübhəsiz, akad.Y.M.Mahmudovun dəyərli yeri vardır. Y.M.Mahmudovun 1960-cı illərdən başlayaraq uzunmüddətli araşdırmalarının nəticəsi olan “Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri (XV əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəlləri)” adlı doktorluq dissertasiyası və eyniadlı monoqrafiyası (30; 11) Azərbaycan tarix elmi üçün böyük hadisə olmuşdur. Tədqiqatda istifadə

edilən Avropa qaynaqları, xüsusilə italyan tarixçisi Q.Berşenin 1865-ci ildə Turində nəşr etdirdiyi “Venesiya respublikası və İran” adlı toplusuna daxil edilmiş, həmçinin B.S.Amorettinin redaksiyası ilə 1979-cu ildə Romada nəşr olunmuş “Şah I İsmayıl Marin Sanudonun gündəliklərində” adlı sənədlər toplusundakı sənədlər Səfəvi dövlətinin Avropa dövlətləri ilə diplomatik-siyasi əlaqələrinin araşdırılması üçün qiymətli qaynaqlardır. Bundan əlavə, Yaqub Mahmudov “Öyrənilməmiş səhifələr”, “Səyyahlar Azərbaycana gəlir”, “Odlar Yurduna səyahət”, “Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan” kimi əsərlərində orta əsrlərin həm müsəlman, həm Avropa qaynaqlarından geniş istifadə etmişdir (13-16).

Sonrakı illərdə Yaqub Mahmudovun tələbələri tərəfindən bu mənbələrin araşdırılması işi davam etdirilmişdir. İlk növbədə X.Qambayzadə tərəfindən “Karmelitlərin xronikası” (29), R.A.Muğanlinski tərəfindən R.Xakluytun toplusu (31), R.H.Dadaşova tərəfindən İngiltərənin Ost-Hind şirkətinin “Gombrun gündəlikləri”, Hollandiyanın Ost-Hind şirkətinin “Daqreçister” qeydlər jurnalı (2), həmçinin D.Ə.Əzimli və S.Ç.Mehtizadə tərəfindən ayrı-ayrı Avropa müəlliflərinin – Adam Olearinin, Jan Şardenin, Pyetro della Vallenin, Yan Streysin və digərlərinin əsərləri Səfəvi tarixinin bu və ya digər məsələsi üzrə araşdırmaya cəlb edilmişdir (5; 17). Bu əsərlərdə Səfəvi dövlətinin Avropa dövlətləri, o cümlədən Venesiya respublikası, Papalıq, Macarıstan, Müqəddəs Roma imperiyası, İngiltərə ilə siyasi, diplomatik və iqtisadi əlaqələri öyrənilmişdir (8, 73; 33, 189).

Avropa qaynaqları əsasında Səfəvilərin tarixini araşdıran görkəmli tədqiqatçılardan biri də B.Ə.Əhmədovdur. Onun 1960-cı illərdən başlayaraq nəşr etdirdiyi məqalələrdə, dissertasiya və

monoqrafiyada Səfəvi dövlətinin İngiltərə ilə münasibətləri geniş faktoloji materialla malik olan ingilis qaynaqları əsasında tədqiq edilmişdir (3; 28). Tarixçi tərəfindən bu qaynaqların elmi dövriyyəyə cəlb edilməsi səfəvişünaslığa çox qiymətli töhfə olmuşdur.

Nəzərdən keçirdiyimiz qısa icmaldan da göründüyü kimi, orta çağ tarixinin tədqiqi üçün müstəsna rol oynayan sinxron qaynaqlar, bütün spesifik xüsusiyyətlərinə və fərqli etibarlılıq dərəcəsinə baxmayaraq, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tarixinin araşdırılması üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu qaynaqlar çox zəngin, bəzən elmi, bəzən populyar xarakter daşımaqla, Səfəvi tarixi üzrə elə bir kompleks material verir ki, onların bərabərini digər qaynaqlarla (arxeoloji, numizmatik, epigrafiya və s.) əvəz etmək mümkün deyildir.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tarixi üzrə istər Şərq, istərsə də Avropa qaynaqlarının tədqiqi səfəvişünaslığın müstəqil bir elmi istiqamət olduğunu göstərməklə yanaşı, bu qaynaqların tədqiqinin də davamlı olduğunu zəruri edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Çağlayan Ə.H.Şəref Han'ın "Şərefnâme" Eserinde 1524-1590 Yılları Safevî-Osmanlı Münasebetlerinin Tasvirine Dair // Tarih Okulu Dergisi, Yıl 13, Sayı XLVI, Haziran 2020. DOI No: <http://dx.doi.org/10.29228/Joh42247>.
2. Dadaşova R.İ. Səfəvilərin son dövrü. Bakı, 2003.
3. Əhmədov B.Ə. XVII əsrin birinci yarısında İngiltərənin Şərq siyasəti. Bakı, Nafta Press, 1998.
4. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007.

5. Əzimli D.M. Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələri və Türkiyə (XV əsrin II yarısı – XVII əsrin birinci yarısı) - T.e.n. adı almaq üçün ... avtoreferatı. Bakı, 2010.
6. Fərzəlibəyli Ş.F. Azərbaycan və Osmanlı İmperiyası (XV-XVI əsrlər). Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı”, 1994.
7. Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə (Həsən bəy Rumlunun “Əhsənüt-təvarix” əsəri üzrə). Bakı, 1983.
8. Gözəlova Y.H. Tarix elmində Yaqub Mahmudov məktəbi. Bakı, “Təhsil”, 2013.
9. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. I cild. Farscadan tərcümənin, ön sözün, şərhlərin və göstəricilərin müəllifləri: O.Ə.Əfəndiyev və N.S.Musalı. Bakı, “Təhsil”, 2009.
10. Qızılbaşlar tarixi (“Tarix-e qezelbaşan”). Tərcümə və şərhlər M.Ə.Məhəmmədinindir. Bakı, 1993.
11. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, “Təhsil”, 2006.
12. Mahmudov Y.M. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə diplomatik əlaqələri // Azərbaycan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri, Tarix və fəlsəfə elmləri seriyası, 1977, sayı 4.
13. Mahmudov Y.M. Odlar Yurduna səyahət. Bakı, “Gənclik”, 1980.
14. Mahmudov Y.M. Öyrənilməmiş səhifələr. Bakı, “Gənclik”, 1972.
15. Mahmudov Y.M. Səyyahlar Azərbaycana gəlir. Bakı, “Gənclik”, 1977.
16. Mahmudov Y.M. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı, “Təhsil”, 2012.

17. Mehtizadə S.Ç. Azərbaycanın mədəni həyatı Qərbi Avropa səyyahlarının gündəliklərində (XV-XVII əsrlər) // T.ü.f.d. ... avtoreferatı. Bakı, 2015.
18. Məmmədova Ş.K. "Xülasət ət-təvarix" Azərbaycan tarixinin mən-bəyi kimi. Bakı: Elm, 1991.
19. Musalı N.S. I Şah İsmayılın hakimiyyəti ("Tarix-i aləm-ara-yi Şah İsmayıl" əsəri əsasında). Bakı, "Nurlan", 2011.
20. Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI-XVIII əsrlər). Bakı, 1977.
21. Onullahi S.M. "Əfzəl ət-təvarix" əsəri Azərbaycan tarixinin mənbə-yi kimi // Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seri-yası), Bakı, 1978, № 2, s.39-45.
22. Sadiq bəy Əfşar. Məcməül-xəvas (müqayisəli mətnin tərtibi, tərcümə, transfoneliterasiya, ön söz, izahlar və adlar göstəricisi: Ə.D.Bağırov). Bakı, Elm, 2008.
23. Şah Təhmasibin təzkirəsi (fars dilindən tərcümə və müqəddimə Ə.H.Rəhimovundur). Bakı, 1996.
24. Şardən J. Səyahətnamə (fransız dilindən tərcümə, ön söz və şərhlər V.Aslanıdır). Bakı, Elm, 1994.
25. Şirazi Xacə Zeynalabidin Əli Əbdü bəy. Təkmilətül-xəbar (Səfəvi dövrü – Şah İsmayıl və Şah Təhmasib dövrlərinin tarixi). Fars dilindən tərcümə, müqəddimə və şərhlər: Ə.H.Rəhimli. Bakı, 1996.
26. Tehrani Əbu-Bəkr. Kitabı-Diyarbəkriyyə (fars dilindən tərcümə edən, ön söz, şərhlər və göstəricilərin müəllifi: R.Şükürova). Bakı, Elm, 1998.
27. Venesiyalılar Şah I Təhmasibin sarayında (Mikele Membre və Vinçenzo Alessandri). İngilis dilindən tərcümə, ön söz, giriş və şərhlər O.Əfəndiyevindir. Bakı, "Təhsil", 2005.

28. Ахмедов Б. А. Из истории торговых сношений Англии с государством Сефевидов. II половина XVI века. Автореферат ... канд. дис. Баку: 1967.
29. Камбайзаде Х.А. Государство Сефевидов в восточной политике западноевропейских держав в конце XVI – начале XVII века (по материалам “Хроники кармелитов”) // Автореферат...к.и.н. Баку, 1991.
30. Махмудов Я.М. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с европейскими странами (II половина XV – начало XVII вв.). Баку, 1991.
31. Муганлинский Р.А. Азербайджанские государства XV-XVI вв. в английской историографии. Баку, 1998.
32. Рахмани А.А. “Тарих-и алам ара-йи Аббаси” как источник по истории Азербайджана. Баку, 1960.
33. Чаглаян (Гёзалова) Е.Х. Основные направления исследований научной школы академика Ягуба Махмудова // Вопросы Истории, № 3, 2020. Doi: 10.31166/Voprosyistorii202003statyi20.
34. Шахмалиев Э.М. Дипломатические отношения Испании с Сефевидским государством во второй половине XVI века // “Ученые записки” АГУ им. С.М.Кирова, серия истории и философии, Баку, 1955, № 7.
35. Шахмалиев Э.М. Из истории торговой политики европейских держав на Переднем Востоке в XVI веке. // Автореферат ... д.и.н. Баку, 1958.
36. Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке. Баку, 1981.

**Об исследовании в азербайджанской историографии
источников
по истории Сефевидского государства
Резюме**

Изучение истории азербайджанского государства Сефевидов, как и любой научной проблемы Средневековья, базируется на источниках исследуемой эпохи. Одна из основных возможностей воссоздать историю Азербайджана XVI-XVII веков, заключена в обращении к тем следам, которые дают синхронные источники мусульманского Востока и Западной Европы. Главная проблема вопросов источниковедения истории Сефевидов считается выявление адекватности и достоверности тех сведений, которые нам доставляют труды азербайджанских и персидских авторов, а также европейских дипломатов и путешественников XVI-XVII веков.

Характерно, что внутренние вопросы истории государства Сефевидов, а также его взаимоотношения с сопредельными странами нашли достаточно широкое отражение в традиционных восточных источниках (в основном на персидском языке). На основе этих источников, в азербайджанской медиевистике появились фундаментальные труды таких историков, как О.Э.Эфендиев, А.А.Рахмани, С.М.Онуллахи, Ш.Ф.Фарзалиева и др.

Значительные и достоверные сведения о дипломатических и политических отношениях Сефевидов с западноевропейскими странами же нашли свое отражение в основном европейских источниках, среди которых особое

место занимают переписки правителей, секретные инструкции, грамоты, акты, тексты договоров и капитуляций. В связи с этим следует особо отметить публикацию сборника “Венецианская республика и Персия” и “Дневников Марин Санудо”, куда вошло большое количество документов, отражающих взаимоотношения государства Сефевидов с западными странами в XVI – начале XVII веков. Эти источники, а также другие ценнейшие европейские источники, были исследованы Э.М.Шахмалиевым, Б.А.Ахмедовым, Я.М.Махмудовым, а также последователями Я.М.Махмудова.

Отметим, что стремительное обогащение источниковой базы азербайджанской медиевистики, овладение исследователями новыми теоретико-методологическими подходами и совершенствование методов источниковедческого анализа позволяет надеяться на более углубленное изучение истории государства Сефевидов.

Ключевые слова: Средневековье, источники, источниковедение, отечественная историография, Сефевиды

On the study of sources on the history of the Safavid state in Azerbaijani historiography

Resume

Studies of the history of the Azerbaijani Safavid state are based on the sources of the respective period. One of the main opportunities to study the history of Azerbaijan in the XVI-XVII centuries is to refer to the sources of the Muslim East and

Western Europe. One of the issues of source studies of Safavid history is to determine the accuracy and reliability of the works of Azerbaijani and Persian historians of the XVI-XVII centuries, as well as the works of European diplomats and travelers.

The internal issues of the history of the Safavid state and its relations with neighboring countries are widely reflected in traditional Eastern sources (mainly, in Persian language). The works of such Azerbaijani historians, as O.A. Afandiyev, A.A. Rahmani, S.M. Onullahi, Sh.F. Farzaliyev and others were based on these sources.

Important information about the Safavids' diplomatic and political relations with Western European countries, including the correspondence of the rulers, secret instructions, decrees, acts, treaties and concessions was collected in European sources. In this regard, one should note such sources as "The Republic of Venice and Iran" and "Diaries of Marin Sanudo". These sources contain various documents reflecting the interaction of the Safavid state with Western countries in the XVI-XVII centuries.

These documents, as well as other valuable Western sources were studied by A.M. Shahmaliyev, B.A. Ahmadov, Y.M. Mahmudov and his successors.

Key words: Middle Ages, sources, source study, Azerbaijani historiography, the Safavids.

Nurlan Abbasov

Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Erkən orta əsrlər Azərbaycan ərazisi "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda

Məqalədə Azərbaycan ortaçağ tarixi üçün xüsusi önəmə sahib olan Kitabi-Dədə Qorqud dastanında erkən orta əsrlər Azərbaycan tarixinə aid siyasi, sosial, etnik, dini, etnoqrafik və mədəniyyətlə bağlı olan müxtəlif problemlərə toxunulmur.

Açar sözlər: Kitabi-Dədə Qorqud, oğuz, islam, Arran, Alban, Dərbənd

“Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan türklərinin qədim və erkən orta əsrlər tarixini araşdırmaq baxımından əvəzsiz bir tarixi mənbədir. Belə ki, epos tarix sahəsindəki mənbələrimizin ən mötəbəridir. Eposda Dədə Qorqud söyləmələri xalqın yaratdığı və yaşatdığı tarixdir. Bu qiymətli məxəzdəki tarixi faktlar, hadisə və proseslərlə tanış olduqca, eposda oğuz türklərinin tarixi coğrafiyası, eləcə də ictimai-siyasi quruluşu haqqında geniş bilgilərin olduğunu şahidi oluruq.

Eposda oğuzların dövrü doğulduqları gündən qocalanadək, məişət həyatından doğma torpağın istiqlalıyyəti uğrunda mübarizəyədək ictimai həyatın bütün sahələrinə sirayət edən “igidlər əsri” kimi təsvir edilir [1, s.71].

Bu bir həqiqətdir ki, türkoloqların, o cümlədən Azərbaycan alimlərinin böyük əksəriyyəti “Kitabi-Dədə Qorqud”u, başlıca olaraq, xalq ədəbiyyatı nümunəsi kimi araşdırmışlar. Daha doğrusu, tədqiqatlar ancaq bu istiqamətdə aparılmışdır. Bəzi axtarışlar, daha dəqiq desək, istisnalar nəzərə alınmazsa, indinin özündə də tədqiqatlar, əsasən, bu yöndə davam edir, birtərəfli

aparılır. Beləliklə, həm də çox təəssüf ki, bu qiymətli abidə bir tarixi mənbə kimi, Azərbaycanın, ümumilikdə götürdükdə, türkün qaynağı kimi hələ dərinədən, sistemli şəkildə araşdırılmayıb. Təbii ki, tarix elmində bu qiymətli ilk mənbənin yarandığı tarixi şərait və tarixi məkan barədə də tutarlı bir araşdırma aparılmayıb, aydınlıq yaradılmayıb. Bununla belə, abidəni vərəqlədikcə, oğuz türklərinin ictimai-siyasi quruluşu və tarixi coğrafiyasının tam mənzərəsini yaratmaq mümkün olur.

Tədqiqatçı Ş. Cəmşidovun fikrincə, “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalqının tarixi keçmişini, etnoqrafiyasını, dil və ədəbiyyat tarixini öyrənmək üçün ən dəyərli bir mənbədir. Burada tarixi-coğrafi realıq bədii yaradıcılıq ənənəsilə əks olunmuşdur. Bu abidənin tədqiqində tarixilik, bədii yaradıcılıq, bədii yaradıcılığında isə tarixilik əlaqələrini araşdırmaq lazımdır. Müəllif yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud”da real adlarla təsvir edilən coğrafi sahələr indi də Azərbaycan ərazisində mövcuddur və bu, həmin abidəni Azərbaycan xalqının ədəbi-tarixi keçmişi ilə bağlayan əsas amillərdən biri kimi təzahür edir. Ayırı-ayrı boylarda əks olunmuş coğrafi şəraiti nəzərdən keçirib hazırda Azərbaycanda mövcud olan müvafiq yer adları ilə tutuşdursaq, məsələ tam şəkildə aydınlaşmış olur” [2, s.32].

Müqəddimənin mətn ilə eyni vaxtda deyil, sonra yazılmasına baxmayaraq [2, s.32], burada adı çəkilən bir sıra yer və tayfa adı Azərbaycanla bilavasitə bağlıdır. Məsələn, Dədə-Qorqudun Bayat boyundan olması göstərilir [3, s.11]. Məlum olduğu kimi, oğuzların bir qolu olan bayatlar qismən İran, İraq və Türkiyədə yerləşdikləri kimi, qismən də Azərbaycanda vaxtilə əsaslı surətdə yerləşib qalmış və xalqın tərkib hissəsini təşkil edən türkdilli tayfalardan biri olmuşlar.

Azərbaycanda Qarabağ, Şamaxı, Göyçay və s. yerlərdə 10-a qədər Bayat kəndi var. Fikrimizcə, bunlar eposın yazıya alındığı dövrlərdə Azərbaycanda Bayat tayfasının geniş sahədə yayılmış olduğunu təxmin etməyə imkan verir.

12 eposdan (boydan) ibarət olan eposda gözlərimiz qarşısında tarixi keçmişin bütün qəbilədaxili və qəbilələrarası çoxşaxəli münasibətlərin mənzərəsi canlanır ki, bu da tədqiqatlarda [4, s.528-529] “Kitabi-Dədə Qorqud”un əsrlər boyunca xalq yaradıcılığının məhsulu olması haqqında deyilən fikri bir daha təsdiq edir.

Görkəmli Akademik Z. Bünyadovun türkdilli Azərbaycan xalqının indiki coğrafi mövqedə təşəkkülü və formalaşması haqqında verdiyi çox dürüst qiyməti burada qeyd etmək yerinə düşərdi: “...Bəzi tədqiqatçıların dediyi kimi, türkləşmənin XI-XII əsrlərdə baş verdiyini qəbul etmək səhv olardı. Türkləri Azərbaycan ərazisinə kənardan gəlmiş bir ünsür hesab etmək də səhvdir, çünki onda, yerli böyük və çox yığcam türk tayfa təşəkküllərinin varlığına göz yumulur. 576-cı ildə külli miqdarda sabir hunları Gəncə (Sakaşen) sahəsinə köçürülmüşdü, beləliklə də, Kür və Araz çayları arasındakı yerlərdə hunlar ölkəsi əmələ gəlmişdi. Ərəb müəllifləri bu hun başçılarını “tarxan” adlandırırdılar” [5, s.200].

Eposda hadisələrin Azərbaycanın qədim Arran-Albaniya ərazisində baş verdiyini “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”dakı digər məqamlar bir daha sübut edir. Belə ki, eli-obası talan olunmuş, qız-gəlinləri əsir aparılmış Qazana köməyə gələn oğuz igidlərinin qəhrəmanlıqları haqqında təsvir edilənlər bunu aydın şəkildə göstərir: “Amidlə Mərdin qalasını vurub-yıxan, Dəmir yaylı Qıpçaq Məlikə qan qusduran, atı mavi qotazlı Qaragünə oğlu Qarabudaq çaparaq yetişdi...Kafirləri it ardına

qoşub alçaldan, eldən çıxıb Aygırgözlü suyunda at üzdürən, əlli yeddi qalanın açarını alan, Ağ Məliyin Çəsmə qızına evlənən...İlək Qoca oğlu Alp Ərən çaparaq yetişdi...” [6, s.148].

“Kitabi-Dədə Qorqud” tədqiqatçılarının eposın coğrafiyası barədə zidd mövqeləri bu gün də özünü göstərməkdədir. S.Əliyarlının “Üç sözün izi ilə” məqaləsi [7] oğuz ellərinin coğrafiyasını öyrənmək baxımından olduqca böyük maraq kəsb edir. Bu tədqiqata görə “İç oğuzun özülü” Arran Qarabağı adlandırılan diyara düşür [7, s.174]. S. Əliyarov Arran Qarabağı deməklə qədim Azərbaycan ərazisindəki Qarabağı Oğuz eli kimi qəbul edir. Müəllif Qarabağ sərhəddinin o vaxtlar Araza çatması haqqında tarixi mənbədəki bir məlumatı xatırladaraq Qarabağın yerini daha da konkretləşdirir və Qarabağ bəy divanını Ağcaqalada görüb oranı Qarabağ ərazisinə qatan F. Qırzıoğlu ilə barışmır, çünki doğrudan da Qazan bu qalanı sonralar alıb yurduunun ərazisini genişləndirmişdi. S.Əliyarov Qazana tabe olan İç Oğuzun Kür yaxasından Dəmirqapı Dərbəndə qədər uzanan Şimal torpaqlarında yerləşdiyini düşünən professor X. Koroğlunun qənaəti ilə də razılaşmır. İç Oğuzu “siyasi-inzibati mərkəz” kimi “Arran Qarabağında” görən S.Əliyarov Bayandur xanın da, Qazanın da divanının bir yerdə, bir-birinin yaxınlığında yerləşəcəyinə qətiyyətlə inanır. O belə nəticəyə gəlir ki, bu divanlar Kür və Araz çaylarının “aşağı axarının yaratdığı üçbucaqda” olmalıdır.“Divan” sözü altında yəqin ki, Oğuz elləri xanının və bəylərbəyisinin ordusu nəzərdə tutulur. Bunlar nə qədər yaxın olsalar da, özlərinə məxsus ərazidə yerləşməlidirlər.

Real tarixi hadisələrin epos şəklində xalq arasında formalaşması prosesi 3-4 əsr ərzində davam edir. Məhz bu baxımdan “Kitabi-DədəQorqud”un 1052-ci ildə tam

formalaşmış şəkildə yazıya alındığı dövrdən 3-4 əsr geriyeqayıtsaq, tarixiqədimliyə ensək, düz VIIəsə düşürük ki, bu da abidənin müqəddiməsindən DədəQorqud şəxsiyyətinin özü haqqında deyilən “Rəsul əleyhissəlam zamanına yaxın bayat boyundan Qorqud ata adında bir ər qopdu” məlumatı ilə üst-üstə düşür.

Professor Y. Mahmudovun fikrinə görə, Oğuzun başbiləni olan bu ər – Dədə Qorqudun Dərbənddə dəfn olunması yazılı mənbələrdə də özəksini tapmışdır [8, s.56].

Oğuz ellərinin üç başlıca qərargahının (xanlar xanı, bəylərbəyi, Aruz Qoca) yerini, bunların hüdudlarını müəyyənləşdirmək üçün epos mətnindəki bəzi toponim və hidronimlər xüsusi diqqət tələb edir. Belə ki, Gəncə kimi konkret coğrafi mövqeyi olan şəhərləri oriyentasiya kimi qəbul edib Dərbənd, Qara Dərvənd, Qapılı Dərvənd, Qapılı Qara Dərvənd adlanan qalaların yerini; Kür və Araz çayını oriyentasiya kimi götürüb “axıntılı körklü su” anlayışını, eləcə də Aladağ, Qaradağ toponimlərinin yerini və daha başqa toponimlərin mətndəki coğrafiyasını, Oğuz ellərinin hüdudlarını müəyyənləşdirməyə çalışmaq daha tutarlı olardı.

Eposun ayrı-ayrı boylarının araşdırılması tarixi-coğrafi məkan barədə dəqiq məlumatlar verir. Belə ki, birinci boy xanlar xanı Bayandurun “ildə bir kərə toy edib Oğuz bəylərini qonaq edərdi” [9, s.132] məclislə başlayır. Bu boy xan ordusunun yeri barədə konkret məlumat vermir. Hadisələrin gedişindən məlum olur ki, Dirsə xan nəzir-niyazla tapdığı oğlu on beş yaşına çatanda köçüb qayınatası Bayandur xanın ordusuna qoşulur. Daha sonra deyilir ki, yaman sözlərə inanıb oğlunu xain və namussuz sayan Dirsə xan onu ov adı ilə Ala dağa aparıb orada saxlayır, Dirsə xanın xatunu isə gedib Buğacı Qazılıq dağı

ətəklərində tapır. Bu dağların harada yerləşdiyini Buğac boyuna görə təyin etmək çətin olur. Lakin sonrakı boyalar coğrafi arealı aydınlaşdırır.

Eposun “Salur Qazanın evinin yağmalandığı” adlı ikinci boyunda yeni qala adı çəkilir – Qapılı Dərvənd. İkinci boydan məlum olur ki, Qazan xan “Gürcüstan ağzında” (sərhəddində) oturmuş. Deməli, Qazan ovda olanda gecə ikən onun ordusunun üstünə gələn Şöklü Məlik yalnız Gürcüstan tərəfdən hücumla keçə bilirdi. Haradan, hansı istiqamətdən? Qan-tər içərisində bir gecəlik yürüş görəsən haradan başlanmışdır? İkinci boyda buna cavab tapa bilmirik. Şöklü Məlik bir gecəyə yağma yerinə çatdığı kimi, Qazan xan da təcili geri döndəndə ov yerindən səhər tezdən çıxıb günorta vaxtı ordusuna çatmışdır. Eposun bu boyundakı məlumatlardan aydın olur ki, Qazan xan Kür-Araz qovşağındakı qışlaq ordusuna deyil, Göycə dağlarında yerləşən Altuntaxt adlı yaylaq yurduna qayıdır. Bütün bu fikirlərimizi ikinci boyun sonluğu da təsdiq edir. Oğuz igidləri köməyə gələndən sonra “Qazan bəy öz ordusunu, arvad-uşağını, xəzinəsini geri aldı, qızıl taxtında geri döndü. Yenə evlərini tikdirdi” [9, s.149].

Eposun “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək” adlanan III boyunda Dəmir Qapı Dərbənd, Qara Dərvənd, Qapılı Dərvəndin yerini aydınlaşdırmaq, eləcə də oğuz elinin coğrafiyası üçün geniş və olduqca maraqlı məlumat verir. Bu boydan məlum olur ki, Oğuz bəyləri “İç Oğuz” və “Daş Oğuz” bəyləri deyə iki yerə bölünür. Bu boyda bazirgan (tacir) qardaşların kiçiyinin dediyinə görə onlar Pasinlərdən çıxıb Qara Dərvənd ağzında gecələyəndə yağlı gəlmiş və səhər tezdən karvanı yağmalamışdır. Akademik H. Araslı İç Oğuzun ərazisini göstərmir. Daş Oğuz ərazisi haqqında isə belə yazır: “Azərbaycanda Alazan-Əyriçay

vadisinin cənub hissəsi boyunca enlik istiqamətində uzanan tirəyə Daş Uz deyilir...Tirənin orta hissəsindən Mingəçevir su anbarına tökülən Qanıq (Alazan) çayının dərəsi keçir” [10, s.182]. Müəllifin fikrincə, III boydakı Qara Dərvənd indiki Goranboy rayonunda yerləşən eyni adlı yaşayış məskənidir. Bəhs olunan dövrün digər tədqiqatçısının mülahizələrinə görə isə Pasnikdən çıxan karvan axşamçağı buraya yetişə bilməzdi [11, s.24]. Ş. Cəmişidovun fikrinə görə, Oğuzdan çıxıb Rum elinə ticarətə gedən bəzircanları quldurlar Qara Dərbənd ağzında soyurlar. Qara Dərbənd isə Gürcüstan tərəfdə olub, Parasarın Bayburd hasarına da yaxındır. Lakin Bayburd və Gürcüstan bəzircanlar üçün özgə yerdir [12, s.34]. Göründüyü kimi, eposın tədqiqatçıları arasında coğrafi bölgü haqqında özünü göstərən fikir ayrılıqları düzgün nəticə çıxarmaqda müəyyən tərəddüdlər yaradır.

O.Ş.Gökyayisə M.Qırızoğluyla əsaslanıb Dərbəndi nişan verir. O, Dəmir Qapı Dərbəndlə Qapılar Dərvəndini eyni şəhər sayır və Xəzər dənizinin qərbində yerləşdiyini göstərir. Müəllif Qapılı Qara Dərvəndi Dəryal qapısı sayır və belə yazır: “Yuxarı Pasində (qeyd edək ki, bu ad Kitabı-DədəQorqunun 1988-ci il nəşrində Pasnik kimi verilmişdir), Evnik dərəsindən gələn suyun sağdan Araza qarışmazdan əvvəl keçdiyi Ermə-Kom kəndi yuxarısındakı Qara Dərbənddən ibarətdir” [12, s.24]. Ş.Cəmişidov Şöklü Məliyin sürətlə Altuntaxta gəldiyini və yağma başa yetən kimi geri qayıtdığını təsdiq edir [12, s.19]. Deməli, Şöklü Məliyin qərargahı Altuntaxtdan uzaqda deyil, Qazanın sürüləri saxlanan Dərbəndin harada yerləşməsinə, Dərbənd adlı 4 məntəqədən hansı olması haqqında mülahizələrə gəldikdə güman etmək olar ki, Qazanın sürüləri bəslənən yer indiki Gədəbəy rayonundakı Dərbənd kəndidir. Qazanın

Altuntaxtdakı qərargahından çıxıb guya Dəmir Qapı Dərbəndə doğru və şəhərdən də Qaraca Çobanın Qazanın qərargahına doğru getməsi, onların yolda görüşməsi, birlikdə yağı izinə düşməsi uzaq məsafəni yarım günə qət edə bilmək mənasında ağlabatan deyil. Amma Gədəbəydəki Dərbənddən çıxan çobanla oraya gedən Qazanın yolda görüşə bilməsi mümkündür. Gədəbəy Dərbəndi Göycə gölündən təxminən 20 km aralıdır. Bu kənd ətrafındakı dağların birinin döşündə olan Mağara Qazan mağarası adlanır, yaxın bir dağın başında qədim qala xarabaları qalır, kəndin ətəyindən yuxarıya qalxan yolda qəbirlər çıxmışdır. Yerli camaat onları oğuz qəbirləri sayırlar [11, s.24]. Bu, Dərbəndin və ətraf dağların sxematik şəkli Qazan xan sürülərinin dağlar ətəyində, keçidləri çətin olan sərt relyefdə saxlanması haqqında “Dədə Qorqud”un oyatdığı təsəvvürü doğrulda bilir.

Ş.Cəmsidovun 1969-cu ildə çap etdirdiyi “Kitabi-Dədə Qorqud”u vərəqləyərkən” adlı monoqrafiyasında e. ə. VII əsrin ikinci yarısında Qabaq Asiyada görünməyə başlayan skiflərin eyni zamanda aşquz və ya işquz adları ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Daş Oğuz və İç Oğuz adları arasındakı oxşar səsləşmə haqqında müqayisə olduqca maraqlıdır [13, s.66-67]. Məlum olduğu kimi, Midiyalılarla sonrakı döyüşlərdə məğlub olub müxtəlif yerlərə dağılmış skiflərin bir hissəsi də Azərbaycanda sakin olub qalmışlar [14, s.23]. Daha maraqlısı odur ki, məşhur sovet tarixçisi İ. M. Dyakonovun “Kitabi-Dədə Qorqud”da coğrafi mühitin məhz Azərbaycanın şimal hissəsində olduğunu vurğulaması elmi əhəmiyyət kəsb edir. “Aşquz” və “İşquz” adları “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “İç Oğuz” və “Daş Oğuz”la və hazırda Şəki ərazisindəki “İç üz” və “Daş üz” də səsləşdiyi kimi, “İşkıqulu” da hazırda Azərbaycanda mövcud

olan qədim tayfa və yer adları ilə səsleşməkdədir. Belə ki, Azərbaycanın keçmiş Mil düzü sahəsində yaşayan və keçmişdə ən böyük köçəri tayfalardan birisinin adı “Aşıqlı” və Azərbaycanın məşhur yaylaqlarından birisinin adı indi də “İşıqlı” adlanır [15, s.110].

Eposın azərbaycanlı tədqiqatçılarından olan Ş. Cəməşidov Qaraçuq dağı ilə bağlı söylənən qeydləri nəzərə alaraq 1960-cı ildən başlayaraq ara-sıra nəşr etdirdiyi yazılarında onu Qaraçuq Çoban şəklində göstərmişdir [16, s.117-130].

Ş.Cəməşidovun fikrinə görə, Qaraçuq dağının cənub-şərq hüdudları ilə birləşən keçmiş Mil düzündə əsrlərdən bəri mövcud olan süni təpələr haqqında söylənilən yerli əfsanə və rəvayətlər də "Kitabi-Dədə Qorqu"nın bəzi boyları ilə səsleşir. Müəllif öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün Mil düzündə vaxtilə mövcud olan Qalatəpə və Üçtəpə haqqında danışılan rəvayətlərə istinad edir [17].

Oğuz xanın Muğan, Mil düzündə qışlaması, Ala dağı, Savalanda, Ağdiberidə yaylaması “Oğuznamə” coğrafiyasını “Kitabi-Dədə Qorqud” coğrafiyasına yaxınlaşdırır. “Oğuznamə” hətta toponimlərin, hidronimlərin yerini, qonşu ellərin adını, oradakı qalaların yerini, qazilərin hərəkət istiqamətini “Dədə Qorqud”a nisbətən aydın, tarixən düzgün və konkret verir. Əmin olmaq olar ki, “Oğuznamə”dəki Ala dağı oğuzların ilk vətəni Alatau deyil, akademik H. Araslının göstərdiyi kimi Van gölü qırağında yerləşmir, o, məhz Cənubi Azərbaycanda yerləşir. Savalan toponimi də “Oğuznamə”yə ərazi konkretliyi gətirir. “Ağdiberi” toponimi bu konkretliyi artırır. “Ucan” yaylası toponimi də göstərir ki, “Oğuznamə”də Cənubi Azərbaycan xəritəsi dolğundur. Arran və Muğan düzənliyi “Oğuznamə”də Kür-Araz arasında qışlaq yerləri kimi verildiyi halda, “Dədə

Qorqud” çaylarımızın adını çəkmir, iki “axıntılı körklü su” ifadəsi ilə kifayətlənir. “Dədə Qorqud” da Gürcüstan qalalarının adı çəkilir. Gürcüstan gah Abxaz, gah Açıqbaş adı ilə tanınır. Nizami Gəncəvinin əsərlərindən də məlumdur ki, onun zamanəsində “gürcü” əvəzinə “abxaz” etnonimi daha çox işlədilir. “Xosrov və Şirin” poemasında belə bir məlumat var ki, Atabəylərdən mülk hədiyyə almış Nizamiyə paxıllığı tutan adamlar deyirlər ki, həmin mütləklər guya abxazla yarlığa işlənir. Nizami abxaz etnonimini daha qədimlərə apararaq İsgəndərin dövründə abxaz hökmdarlarının surətini yaradır, Nüşabənin dili ilə onu Bərdə üçün təhlükəli qüvvə sayır. X. Koroğlu Kutaisi rayonunun İmereti əhalisinə “Başıaçıq” deyildiyini söyləyir [18, s.366]. Müəllif tarixçi Tihraniyə əsaslanaraq oğuzların Azərbaycana köçünü VII əsrə çəkir: “Ağqoyunlu birliyinə daxil olan Bayandur qəbiləsi VII əsrdə Qıpçaq çölündən keçib Qafqaza gəlmiş, Alagözə Göycə dəniz arasındakı yaylaqda, Kür və Araz qıraqlarında yerləşmişlər” [18, s.69]

X. Koroğlunun əsaslandığı mənbə göstərir ki, Bayandurların Qafqaza, Azərbaycana köçdüyü VII əsr hadisələrini, eləcə də bu köçü əks etdirən “Dədə Qorqud” eposının toxunduğu mərhələni Bayandurların Diyarbəkrdə yaratdıqları dövlətin tarixi mərhələsi ilə qarışdırmaq olmaz. X. Koroğlu oğuzların qərbə hərəkəti haqqında əfsanələri nəzərdə tutub bir daha qeyd edir: “Bütün bu əfsanələrin türklərin (yəni oğuzların-müə.) Qafqaza gəlməsinin təxmini tarixinin VII əsrə düşdüyünü deyirlər” [18, s.69].

F.Qırzıoğlu və bunun ardınca İtaliya alimi E.Rossi “Kitabi-DədəQorqud”da hadisələrin coğrafi dairəsindən danışarkən buradakı əhvalatların VIII-X əsrlərdə Kür və Arazın aşağı məcrasında yaşayan Oğuzların həyatında baş verdiyini göstərməkdədirlər [19, s.409-456].

Beləliklə, IX boyda Bəkilin Oğuzdan Gürcüstan sərhəddinə doğru hərəkət istiqaməti Qaraçuqdağa və onun ətrafında Qaraçuq Çoban adına olan coğrafi əlamətlər və rəvayətlərin “Kitabi-DədəQorqud” hadisələri ilə səsələməsi göstərir ki, buradakı Oğuz qəhrəmanlarının mərkəziməskənlərindən birini, yəni “Oğuzu” və ya “Oğuz türkləri” niməhz bu yerdə, Kür-Araz ovalığı sahəsində axtarmaq lazımdır.

Məsələnin tədqiqi göstərir ki, bura Oğuz qəhrəmanlarının ancaq qışda, soyuq fəsilərdə yaşadıkları Aran sahəsidir, qışlaqdır. Burada xalq tam oturaq deyil, yarımköçəri həyat sürür. Onlar qışı Aranda, yayı yaylaqda keçirirlər.

Bu məlumat Oğuz ellərinin qədim Azərbaycan ərazisinə tamamilə uyğun gəldiyini bir daha təsdiq edir. Bundan başqa qədim xəritələr üzrə araşdırdığımız sahələri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə beləməlum olur ki, “Kitabi-DədəQorqud”da iştirak edən qəhrəmanların ən çox sıx birləşdikləri ərazi Mil-Muğan-Kür-Araz qovşağı sahələrindəki qışlaqlardan, Dərbənd, Altuntaxt və Aladağ sahələrindəki yaylaqlardan və eyni zamanda bütün Cənubi Azərbaycan sahəsindən ibarət olmuşdur. Ayırı-ayrı boylardan görünür ki, eposdakı məşhur qəhrəmanların qədim Arran və Azərbaycan ərazisinin müxtəlif yerlərində öz qövmləri-qəbilələri ilə yerləşdikləri və mərkəziyyətə tabe olan ayrıca hakimiyyət sahələri vardır. Aruz Qocanın Daş Oğuzda, Bəkilin şimal Qaragünənin qərbdə Qara Dərə ağzında. Dəli Dondarın Dərbənddə, Uşun Qocanın Dərəşəm səmtində hakim olmaları buna parlaq misaldır. Məsələnin bu istiqamətdə izahı göstərir ki, istər yaylaq və qışlaqdan ibarət olan bu mərkəziyyət və istərsə də ona tabe olan həmin vilayətlər “Kitabi-DədəQorqud”dakı Oğuz elinin sakin olduğu məhdud dairə deyildir. Gürcüstan sərhəddində dayanan və təsadüfi bir basqın

zamanı “...Qazan bəy mənə yetsin, dekil gəlməz olsa məmləkət pozulub xarab olur, qızım, gəlinim əsir gedir”- deyə Oğuz sifariş göndərən Bəkilin sözlərindən [3, s.226] görünür ki, bu qəhrəmanlar öz vətənləri kəşiyində dayanaraq, ölkənin sərvəti vəqız- gəlinlərinin ismətinə qoruyurlar. Onların müdafiə etdiyi bu Azərbaycan Oğuz ellərinin ərəzi dairəsi Azərbaycanın tarixi mənbələrdə qeyd edilən qədim hüdudlarına tamamilə uyğun gəlir [5, s.107].

Yuxarıda sadaladığımız yaylaq yerlərinin mərkəzi sahəsini aydınlaşdırmaq üçün “Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu”na diqqət etmək olduqca vacibdir. Bu boyda aşkar görünür ki, qəhrəmanlar yaylaqda Göycə gölünün şimal-qərbində yerləşmiş məşhur Altuntaxt yaylağında yaşayırlar. Şöklü Məlik Qazanın məhz bu yurdda tikilmiş evini qarət edib aparmışdı. Burada deyilir: “Qazan bəy ordusunu, oğul-uşağını, xəzinəsini aldı, geri döndü. Altuntaxtda yenə evini tikdi” [9, s.149]. Burada, “Altuntaxtda yenə evini tikdirdi” cümləsindən aydın olur ki, Altuntaxt Qazanın doğma yurduudur. Qədim Göycə mahalında hazırkı Göycə gölünün şimalında yerləşən Altuntaxt və ona qonşu olan Həmzə çəmən, Maymaq, Ulaşın, Xalxallı və s. dağlar vaxtilə Azərbaycanın Qazax camaatının yay düşərgəsi idi.

Tədqiqatçı Y. Mahmudovun fikrincə, “Kitabi-Dədə Qorqud”a üz tutan tədqiqatçıların, o cümlədən Azərbaycan alimlərinin böyük əksəriyyəti oğuzluğu Azərbaycanda “gəlmə” hesab edir və bu diyara oğuz türklərinin gəlişini, başlıca olaraq, səlcuq türkləri ilə əlaqələndirirlər. Daha doğrusu, çox hallarda bu cür düşünülür. Elə buna görə də, tarixi keçmiş olduğu kimi təqdim olunmur, əsl tarix kölgədə qalır [15, s.19]. Qeyd etmək lazımdır ki, eposun “tarixi çərçivəyə sığması”, yaxud “müəyyən

tarixi hadisələri” olduğu kimi özündə əks etdirməsi məqbul hesab edilə bilməz.

Ərəb tarixçisi Məhəmməd ibn Vahidinin dediklərinə əsaslanan X.Koroğlu qeyd edir ki, oğuzlar Qafqaza və Şərqi Anadoluya Səlcuqilərdən bir neçə əsr qabaq gəlmişlər [18, s.60]. Məlumatlardan da göründüyü kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı oğuz türklərinin tarixi coğrafiyası Azərbaycan üzərində dayanmağa əsas verir.

Bütün bu fərqlər göstərir ki, “Kitabi-DədəQorquq” qəhrəmanları, burada iştirak edən qəhrəman xalq Azərbaycana XI əsrdə gəlmiş olan quzlardan ibarət ola bilməz. Eposun ayrı-ayrı boylarının araşdırılmasından məlum olur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da Oğuz adlanan Beyləqan “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının yaşadıkları və idarə etdikləri məmləkətin paytaxtıdır, oğuz qəhrəmanlarının əsasən qış iqamətgahıdır. Yayda isə onlar yaylağa köçürlər. Keçmiş Aran-Albaniya ərazisinin əhatə etdiyi Azərbaycan Oğuz məmləkətinin şimal hüdudu Dərbənd şəhərini içərisinə alır. Dərbənddə Salur Qazanın böyük qoyun sürüləri saxlanılır ki, bunlara eposın məşhur qəhrəmanlarından biri olan Qaraçuq çoban iki qardaşı ilə birlikdə nəzarət edir. Oğuzun şimal tərəfdən əsas qonşusu bugünkü inzibati dairəyə müvafiq gələn Gürcüstan ərazisidir. Şimal-qərbdə isə indi də xəritələrdə Türkiyə sərhəddində yerləşən Qara dəniz adlı yerlə sərhədlənir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Гордиловский В.А.Избранные сочинения.Т.1, М.1960. 223 с.
2. Məlikova M. F. Kitabi-Dədə Qorqudda ictimai-siyasi və hüquqi ideyalar. B. Qanun, 2000. 104 səh.

3. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1962. "Az.Dövlət nəşriyyatı". 175 səh.
4. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л., наука, 1974, 419 с.
5. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. B., 2007. "Şərq-Qərb nəşriyyatı", 424 səh.
6. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı,"Yazıçı" 1988. 256 səh.
7. Əlizadə S., red. T.Hacıyev "Kitabi-Dədə Qorqud", B., "Öndər", 2004, 376 səh.
8. Altay dünyası.Beynəlxalq jurnal, sayı 1-2, Bakı-1997, "Altay dünyası nəşri", 151 səh.
9. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1962. "Az.Dövlət nəşriyyatı". 175 səh.
10. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı,"Gənclik" 1978. 184 səh.
11. Xəlilov P.Kitabi-Dədə Qorqud-İntibah abidəsi.B.,Gənclik-1993,176 səh.
12. Cəmşidov Ş. "Kitabi-Dədə Qorqud". B., "Elm", 1977, 174 səh.
13. Cəmşidov Ş. Kitabi-Dədə Qorqudu vərəqləyərkən. B., "Gənclik", 1969, 99 səh.
14. Azərbaycan tarixi. Qısa oçerk. Bakı, "SSRİ EA Az. Filialı nəşriyyatı", 1943. 218 səh.
15. Mahmudov Y. Dədə Qorqud Kitabı-Xalqın yaratdığı və yaşatdığı tarix. Dədə Qorqud dünyası. "Öndər nəşriyyatı", B.,2004. 240 səh.
16. Cəmşidov Ş. A. Qaracüq dağı və Qaracüq Çoban. Azərbaycan gəncləri qəzeti. 1960, 28 sentyabr; Kitabi-Dədə Qorqud qəhrəmanlarının mərkəzi yaşayış yerləri haqqında. Az. SSR. EA RƏF-in Əsərləri. B.,1961, I cild.

17. Cəmşidov Ş. A. İki təpənin müharibəsi. "Azərbaycan gəncləri" qəzeti, 18 dekabr 1960.
18. Короглы Х. Огузский героический эпос. М., наука, 1976, 211 с.
19. Ulqu məcmuəsi. Ankara-1941, VII cild. 451 səh

Nizami Abbasov Nurlan

The territory of Azerbaijan in the early Middle Ages in the book of "Kitabi-Dede Gorgud"

The article addresses various political, social, ethnic, religious, ethnographic and cultural problems related to the history of Azerbaijan in the ePOS of Dada Gorgud, which is of special importance for the medieval history of Azerbaijan.

Keywords: Kitabi-Dede Gorgud, Oguz, islam, Arran, Albanian, Derbent

Низами Аббасов Нурлан

Территория Азербайджана в раннем Средневековье в книге "Китаби-Деде Горгуд"

В статье рассматриваются различные политические, социальные, этнические, религиозные, этнографические и культурные проблемы, связанные с историей Азербайджана в эпосе Дада Горгуда, что имеет особое значение для средневековой истории Азербайджана.

Ключевые слова: Китаби-Деде Горгуд, Огуз, ислам, Арран, Албанский, Дербент

b) Ortaçağ Azərbaycan tarixinin tədqiqinin müxtəlif aspektləri

Yeganə Baxşıyeva

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Qafqazşünaslıq İnstitutu,
Qafqaz siyasəti şöbəsi elmi işçi
ybakhshiyeva@gmail.com

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranmasının sosial-iqtisadi və siyasi şərtləri

Açar sözlər: Ağqoyunlu, Səfəvi, Avropa, diplomatiya, iqtisadi, tarixşünaslıq, rus, əlaqələr

Ключевые слова: Аккоюнлу, Сефевиды, Европа, дипломатия, экономический, историография, русский, отношения

Keywords: The Ag Qoyunlu, The Safavids, Europe, diplomacy, economic, historiography, Russian, relations

Azərbaycanın dövlətçilik tarixindən danışarkən ilk növbədə Səfəvilər dövlətini xatırlamamaq mümkün deyil.

Üç minillik dövlətçilik tarixində məhz Səfəvilər Azərbaycan torpaqlarını bir dövlətin tərkibində, bir bayraq altında birləşdirməyə nail olub. Nəinki Azərbaycan ərazisinə, bir sıra qonşu torpaqlara da nəzarət etməyi bacaran Səfəvilər 200 ildən artıq bir müddətdə Osmanlı dövlətindən sonra bölgədə hakim-mütləq ola bilib.

XV əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda yaranmış sosial-iqtisadi və siyasi şərait mərkəzləşmiş dövlətin yaranmasını tələb

edirdi. Pərakəndəlik, müharibələr və feodal özbaşınalığı kənd təsərrüfatı və sənətkarlığın, ticarətin, mədəniyyətin tənəzzülünə səbəb olur, kənd və şəhər əhalisinin vəziyyətini ağırlaşdırırdı. Bütün bunlar yadelli işğalçılara qarşı mübarizəni təşkil etməyi çətinləşdirir, mərkəzləşmiş dövlət yaradılmasını zəruri edirdi.

Səfəvilər dövlətinin özəyi Azərbaycan, dövlət dili Azərbaycan-türk dili idi, əhalinin əksəriyyətini etnik və mədəni birliyə malik Azərbaycan türkləri təşkil edirdi. Qoşun Azərbaycan tayfalarından təşkil olunmuşdu, bütün yüksək vəzifələri Azərbaycan əyanları tuturdu. Hərbi başçılar, vilayət hakimləri, maliyyə işçiləri Azərbaycan türkləri idi. Sarayda, orduda və qismən qonşu ölkələrlə yazışmalarda Azərbaycan – türk dilindən istifadə edilirdi. Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə də Azərbaycan Qara dəniz və Aralıq dənizi hövzəsi ölkələrindən başlamış uzaq İngiltərə və Skandinaviyaya qədər bir çox Avropa dövlətləri ilə diplomatik əlaqə saxlayırdı. Şah İsmayıl Xətai, Şah Təhmasib. Şah Məhəmməd Xudabəndə, Şah Abbas və b. Səfəvi hökmdarlarının saraylarında çoxsaylı Qərb diplomatları Səfəvi dövləti ilə sıx qarşılıqlı əlaqələr yaratmaq üçün danışıqlar aparmışdılar. Azərbaycan Ağqoyunlular dövründə olduğu kimi, səfəvilərin hakimiyyəti zamanında da Şərqlə Qərb arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdə mühüm rol oynamaqda davam edirdi.

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranması böyük tarixi əhəmiyyətə malik idi. Bütün Azərbaycan torpaqları vahid dövlət halında birləşdirildi, xarici təhlükədən müdafiə asanlaşdı, iqtisadi və mədəni inkişaf üçün şərait yarandı.

Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin ayrı-ayrı mərhələləri, o cümlədən XV-XVI əsrlərdə Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin xarici siyasət məsələləri bu və ya digər ölkələrin tarixçilərinin

diqqətini çəkmiş, bu sahədə xeyli sayda mötəbər tədqiqatlar meydana çıxmışdır. Çox mürəkkəb dövrü əhatə edən bu problem bəzi hallarda qeyri-obyektiv fikirləri və təhrifləri də doğurmuşdur. Bununla əlaqədar, xarici ölkə tarixçilərinin, o cümlədən rus müəlliflərinin əsərlərinin və oradakı faktik materialın təhlili heç şübhəsiz, Vətən tarixinin mübahisəli məsələlərinin həlli üçün əhəmiyyətli sayılmalıdır. Məsələ burasındadır ki, XV-XVI əsrlər Azərbaycan dövlətlərinin fəaliyyəti təkcə bölgədaxili münasibətlər deyil, beynəlxalq münasibətlərlə də sıx bağlı olmuş, bir çox hallarda bu münasibətlərin təkamülü prosesinə böyük təsir göstərmişdir. Rus tarixşünaslığında öz əksini tapmış, tədqiqat obyektinə olmuş məsələlər də Azərbaycan tarixi ilə yanaşı, ümumdünya tarixi üçün də aktualdır.

Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin xarici siyasətində və xüsusilə Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı yaxınlaşmasında ən mühüm amil, heç şübhəsiz, Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizə olmuşdur. Məlum olduğu kimi, bir çox Şərqi ölkələri kimi, Azərbaycan da Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarətdə vasitəçi kimi çıxış edir, eyni zamanda Avropanı öz yerli məhsulları ilə də təmin edirdi. Qara və Aralıq dənizlərinin ən mühüm ticarət mərkəzləri Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin həyata keçdiyi bölgələr idi. Xüsusilə Qızıl Orda-Teymuri münasibətlərinin kəskinləşdiyi mərhələdə Qara dənizin ticarət mərkəzlərinin Orta Asiya, Hindistan və Çinlə əlaqələri çətinləşdiyindən, XV əsrdə Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əhəmiyyəti xeyli yüksəlir (10, s.13-24, 11, s.35-45). Mühüm beynəlxalq ticarət yollarının üzərində Osmanlı imperiyasının meydana çıxıb genişlənməsi isə qanunauyğun olaraq onun Azərbaycan dövlətləri ilə toqquşmasını doğurmalı idi. Bu

baxımdan, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrində əsas rol oynayan amilləri müəyyən etmək elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Rus (sovet) tarixşünaslığında XV-XVI əsrlərin beynəlxalq ticarət məsələləri, o cümlədən Azərbaycanın bu ticarətdə rolu, onun Qərbi Avropa dövlətləri ilə diplomatik əlaqələrində beynəlxalq ticarətin yeri, mühüm ticarət bölgələri uğrunda gedən mübarizənin mərhələləri kifayət qədər öyrənilmişdir.

Rus tarixçiləri içərisində ilk dəfə olaraq görkəmli şərqşünas İ.P.Petruşevski Ağqoyunlu dövlətinin Avropa ölkələri ilə diplomatik münasibətlərinin qurulmasında və inkişafında siyasi amillə (yəni Osmanlı fəthləri ilə) yanaşı, iqtisadi maraqların da rolunu qeyd etmişdir. Şərqşünasın qeyd etdiyi kimi, adı çəkilən Azərbaycan dövlətinin Avropa ölkələri ilə yaxınlaşması Osmanlı Türkiyəsinin yeritdiyi gömrük siyasəti ilə də bağlı olmuşdur (19,s.172-173). Təəssüf ki, Ağqoyunlu-Avropa diplomatik əlaqələrini şərtləndirən iqtisadi səbəblərin daha əsaslı tədqiqi İ.P.Petruşevski tərəfindən aparılmamış, rus (sovet) tarixşünaslığının sonrakı mərhələlərində də bu məsələyə lazımı diqqət yetirilməmişdir.¹⁵

Bununla yanaşı, rus (sovet) tarixşünaslığında qoyulan məsələlər dolayı yolla Azərbaycan dövlətlərinin ticarət maraqlarını araşdırmağa, Ağqoyunlu-Osmanlı, Səfəvi-Osmanlı ziddiyyətlərində iqtisadi amilin rolunu müəyyən etməyə imkan verir. Bu mənada S.P.Karpovun (7), A.Y.Levinin (8,9),

¹⁵ İlk dəfə Azərbaycan tarixçisi akademik Y.M.Mahmudovun tədqiqatlarında (10, 11, 12 və s.) Ağqoyunlu dövləti ilə Türkiyə, həmçinin Türkiyə ilə qərb dövlətləri arasında XV əsrin II yarısı mövcud olmuş iqtisadi ziddiyyətlər ayrıca problem kimi işlənmişdir.

V.P.Oltarjevskinin (17), A.P. Novoselsevin (15,16), A.N.İvanovun (6), M.Q.Osokinin (18) tədqiqatları dəyərli sayıla bilər.

Tarixçilərin əksəriyyətinin qəbul etdiyi kimi, Trabzon yunan dövlətinin osmanlılar tərəfindən süquta yetirilməsi Ağqoyunlulara dəyən ilk böyük zərbə olmuşdur (11,s.52). 1453-cü ildə Konstantinopolun fəthindən sonra Trabzon Avropanın Şərqlə ticarət əlaqələrində aparıcı rol oynayırdı, Trabzon-Təbriz ticarət yolu vasitəsilə Avropa ölkələri Azərbaycanla, İranla, Orta Asiya və Hindistanla mal mübadiləsi aparırdı. Konkret Azərbaycana gəlincə, Ağqoyunlu Uzun Həsən Trabzon imperatoru IV İohann Komnidlə qohumluq əlaqələrinə malik idi; ən başlıcası isə, Trabzon Azərbaycan üçün Qara dənizə yeganə çıxış rolu oynayırdı – Qara dəniz ticarəti isə bu dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatında mühüm yer tuturdu (11,s.52). Trabzonun Şərq ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri S.P.Karpovun araşdırmalarının mövzu obyektidir (7). Monoqrafiyası Trabzonun daha çox Qərbi Avropa ölkələri ilə əlaqələrinə həsr olunmasına və Avropa arxivlərinin materialları əsasında yazılmasına baxmayaraq, bu müəllifin əsəri Ağqoyunluların Trabzonla əlaqələri tarixi üçün də maraqlı sayıla bilər. Bu baxımdan V.A.Qordlevskinin (4) və A.D.Noviçevin (14) əsərləri də əhəmiyyətlidir. Avropa ilə Şərq arasında ticarətdə vasitəçilik edən Trabzonun iqtisadi maraqları, Genuya və Venesiya tacirlərinin burada malik olduqları imtiyazlar adı çəkilən tədqiqatlarda araşdırılmışdır və heç şübhəsiz, Ağqoyunlular üçün Qara dəniz ticarətinin əhəmiyyətini, osmanlılar tərəfindən Trabzonun ələ keçirilməsinin nəticələrinin miqyasını müəyyən etməyə imkan verir. Trabzonun

Ağqoyunlularla siyasi əlaqələri isə yalnız İ.P.Petruşevski tərəfindən araşdırılmışdır (19).

Ağqoyunlu dövlətindən fərqli olaraq, Səfəvi dövləti, onun Qərbi Avropa ölkələri ilə münasibətləri, Osmanlı imperiyasına qarşı yaradılan ittifaqlarda Səfəvilərin iştirakı məsələləri rus tarixşünaslığının diqqətini daha çox çəkmişdir və bu məsələlərə həsr edilmiş xeyli sayda tədqiqatlar mövcuddur. Hazırkı məqalənin mövzu obyekti ilə bağlı isə rus (sovet) tarixçiləri üçün ən çox əhəmiyyət kəsb edən məsələ - Avropa dövlətlərinin Böyük coğrafi kəşflər və kapitalın ilkin yığılı dövründə Şərqdə yeritdikləri müstəmləkə siyasəti olmuşdur. Daha doğrusu, Avropa dövlətlərinin Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətləri ilə əlaqədar xarici siyasətinə qərb dövlətlərinin şərqdə müstəmləkəçilik planlarının tərkib hissəsi kimi baxılır. Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, Avropanın müstəmləkə siyasətinə həsr olunmuş əsərlərdə həmin dövlətlərin konkret siyasi və iqtisadi məqsədləri obyektiv şəkildə göstərilmiş, Səfəvilərlə Qərbin yaxınlaşmasında bu amillərin yeri daha aydın şəkildə açıqlanmışdır.

İngiltərənin müsəlman Şərbində yeritdiyi siyasət hollandlarla rəqabət obyektləri, Səfəvi-İngiltərə münasibətlərinin xarakteri A.N.İvanovun (6), V.P.Oltarjevskinin (17), M.Q.Osokinin (18), M.M.Yabrovanın (23) tədqiqatlarında araşdırılır. Bu tədqiqatların ən üstün cəhəti toplanmış zəngin faktik materialdır ki, onun əsasında İngiltərənin və Hollandiyanın Şərq ölkələrində XV-XVII əsrin birinci yarısında apardıkları xarici siyasətin müstəmləkə xarakteri, İran körfəzi bölgəsində Səfəvilərlə və həmçinin Portuqaliya ilə ingilislərin toqquşması və s. kimi məsələlərin araşdırılması mümkün olur. Səfəvilərin Avropa

müstəmləkçilərinə münasibətdə yeritdiyi siyasətin ayrı-ayrı məsələləri həmçinin A.Y.Levinin (8,9) əsərlərinin xüsusi tədqiqat obyekti olmuşdur.

İran körfəzi bölgə strateji əhəmiyyətli rayon olaraq rus (sovet) tarixşünaslığında daha diqqətlə öyrənilmişdir və bu bölgənin XV-XVII əsrlər tarixi A.Y.Levinlə yanaşı, daha bir neçə müəllif tərəfindən işlənmişdir. İran körfəzində Avropa dövlətlərinin apardığı mübarizə, ingilis-portuqal ziddiyyətləri, ingilis və holland Ost-Hind kompaniyalarının bölgədəki rəqabəti, Səfəvilərin bu gərgin mübarizədə tutduğu mövqe, I Abbasın xarici siyasətinin bəzi tərəfləri N.N. Tumanoviçin “XVI-XIX əsrlərdə Avropa dövlətləri İran körfəzində” adlı monoqrafiyasında araşdırılmışdır(21). Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi 4 əsrə əhatə etsə də, XVI-XVII əsrin birinci yarısına dair məsələlər daha çox icmal xarakteri daşıyır və bu səbəbdən, Səfəvilərin xarici siyasətinin iqtisadi tərəfləri səthi şəkildə təhlil olunur.¹⁶

Bununla bərabər, adı çəkilən rus (sovet) tarixçilərinin tədqiqatlarının dərin təhlili buradakı faktik materialın dəyərini və böyük əhəmiyyətini göstərir. Rus tarixşünaslığının adı çəkilən problemlə, yəni Azərbaycan-Avropa diplomatik əlaqələrinin iqtisadi tərəfləri ilə bağlı tədqiqatlarının məziyyəti, ilk növbədə onlarda böyük faktik materialın toplanması, Avropa dövlətlərinin müstəmləkə siyasətinin mahiyyətinin obyektiv şəkildə müəyyən edilməsi, Azərbaycan dövlətlərinin diplomatik əlaqələrinin yalnız hər hansı bir dövlət çərçivəsində deyil, beynəlxalq münasibətlər kontekstində araşdırılmasıdır.

¹⁶Bu baxımdan Azərbaycan tarixçisi B.Ə.Əhmədovun monoqrafiyası (5) çox əhəmiyyətli sayılmalıdır.

Günəl Rəhimli

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

gunelrahimli1@gmail.com

QIZILBAŞ İDEOLOGİYASININ MAHİYYƏTİ (Şah İsmayıl Xətəinin “Divanı” və “Şeyx Səfi buyruğu”u əsasında)

1300-cü ildə Ərdəbildə Şeyx Səfiəddin İshaq tərəfindən əsası qoyulan Səfəviyyə təriqəti sufi-dərviş təriqəti kimi yaranmışdır. Zamanla dini istiqamətini dəyişən təriqət Qızılbaş ideologiyası kimi tanınmağa başlamışdır. Bu ideologiya altında siyasi proseslərə qoşulan Səfəviyyə təriqəti Orta Əsr Şərqində güclü dövlətlərdən biri olan Səfəvilər dövlətinin yaranmasına qədər uzun bir mübarizə yolu keçmişdir. Qızılbaş ideologiyasının əsas prinsipləri Səfəviyyə şeyxi və Səfəvilər dövlətinin yaradıcısı Şah İsmayıl Xətəinin şeirlər toplusu olan “Divan” ında öz əksini tapmışdır. Həmin ideologiyanın tanınmış nümayəndəsi I İsmayıl Səfəvinin (Şah İsmayıl Xətəi) bədii əsərlərini araşdırmaqla təsəvvüf və Qızılbaş ideologiyasının əsas mətləbini yüksək elmi səviyyədə açıqlamaq mümkündür. Qızılbaş ideologiyasını anlamaq və izah etmək üçün müraciət etdiyimiz əsas mənbələrdən biri də “Şeyx Səfi Buyruğu”dur. Müasir dövrümüzdə Anadolu ərazisində xeyli tərəfdarı olan Ələvi təriqətinin əsas dini hökmlərinin (əmrlərinin) yazıldığı “Şeyx Səfi buyruğu”nu incələdiyimiz zaman indiki Ələvilərin keçmiş Qızılbaşların davamçıları olduqlarını görə bilərik. Həm Xətəinin “Divan”ında, həm də “Şeyx Səfi Buyruğu”nda qızılbaşların təsəvvüfi-sufi baxışları əks olunmuşdur. Məqaləmizdə Şah İsmayıl Xətəinin “Divan”ına və “Şeyx Səfi Buyruğu”na Qızılbaş ideologiyasını öyrənmək

baxımından tarixi mənbə kimi yanaşılmış və Qızılbaş ideologiyasının sufi-təsəvvüfi baxışları bu mənbələr əsasında araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *Qızılbaş ideologiyası, sufilik, təsəvvüf, Şiəlik*

Səfəviyyə təriqətinin-Qızılbaşlıq ideologiyasının əsas elementlərinin əks olunduğu Şah İsmayıl Xətai irsinə və “Şeyx Səfi buyruğu”na baxdığımız zaman bu ideologiyanın ilk nəzərə çarpan tərəfi sufi baxışları olur.

Sufilik və təsəvvüf anlayışları həmişə qoşa işlənən anlayışlar olmuşdur. Təriqətlər mövzusunı araşdıran Yaqub Babayev sufizmlə təsəvvüf anlayışlarının eyni mənalı olduğunu yazır və onun izahını belə verir: “Sufizm və təsəvvüf orta əsrlərdə İslam aləmində geniş yayılmış dini-fəlsəfi, mistik, məənəvi-əxlaqi düşüncə və davranış sistemidir” [1, 8].

Təsəvvüf sufilərə görə, pis niyyətdən uzaqlaşmaq, qəlbi xoş niyyətlərlə doldurmaq, dini əmrləri yerinə yetirərək, nəfsə qalib gələrək Allaha yaxınlaşmaq kimi mənalarda yozulur.

İnsanların təsəvvüfə, təriqətə yönəlməsinə təsir edən müxtəlif səbəblər olmuşdur. Mustafa Kara yazır ki, daha çox məənəvi və maddi sıxıntı, ümitsizlik, qarışıqlıq, çarə axtarışı insanları təsəvvüfə yönəltsə də məsələyə başqa bir mövqedən baxdığımız zaman bütün təsəvvüf hərəkətini eyni səbəblərlə əlaqələndirmək doğru olmaz. Əsas səbəb məşhur sufi Mövlanə Cəlaləddin Ruminin “suyu axtaran adam”¹⁷ bənzətməsindədir [7, 8]. F. Mayar isə təsəvvüfün yaranmasını İslamda peyğəmbər dövründəki iman saflığını yenidən insanlara yaşatmaq, hər tərəfdə yaranmış qarışıqlıq, şübhə, tərəddüdə qarşı dinə əsaslanaraq bir dönüş başlatmaq kimi izah edir [10, 23].

¹⁷Mövlanə Cəlaləddin Ruminin deyimi belədir: “Susuz bu dünyada hər zaman suyu axtarar, su da yana yaxıla susuzu soraqlar”

Sufi baxışlara görə, ağıldan başqa qəlb də bir bilgi qaynağıdır. Dini-təsəvvüfi məsələləri Quran və hədislərdən başqa qəlbi batini inamla da zənginləşdirmək lazımdır. Sufizmi İslam məzhəblərindən fərqləndirən xüsusiyyətlər onların dinə belə fərqli yanaşmalar idi. İslam Qurana və hədislərin məlumatlarına əsaslandığı halda, sufizm bunlarla yanaşı, daxili inama, eşqə əsaslanırdı. Şah İsmayıl Xətai şeirlərində bu cür inam, eşq anlayışlarına əsaslanan sufi baxışlara tez-tez rast gəlinir.

Könül bəhr-i eşqdir, derya dənizdir,

Bəhri ol ummana dal da ondan gəl [5, 42].

Səfəviyyə təriqətinə bağlanan türkmanlar da Quran və hədislərdən başqa qəlbən inandıqları keçmiş inanclarını da saxlamaqda idilər. Bunun əsas səbəbi yaylaq-qışlaq təsərrüfatı ilə bağlı daimi hərəkətli həyat tərzini yaşayan türklərin İslamı Quran oxumaqla və ya fiqh alimlərindən öyrənərək deyil, daha çox gəzgin sufi dərvişlərindən mənimsəmiş və öyrənmiş olmalarıdır. İlyas Üzümlü yazır ki, Əməvi və Abbasilər dövründə ərəb koloniyaları vasitəsi ilə İslam haqqında məlumat alan türklər, bundan başqa sufi dərvişlər vasitəsi ilə də bu dini qəbul etməyə və öyrənməyə başlamışlar. Şəhər mədəniyyəti olan türklər Quranı və Həzrəti Məhəmmədin (s.ə.v) həyatını rəsmi mənbələrdən öyrənərək “kitabî İslam”ı mənimsərkən, yaylaq-qışlaq təsərrüfatı ilə məşğul olan türklər isə İslamı öz keçmiş dinləri içərisində yoğuraraq “sinkretik”¹⁸ yollamənimsəmişlər [27, 552]. İslamı həqiqətən də səmimi olaraq qəbul edən, amma onu həqiqi mənada mənimsəmə imkanı ilə bağlı ciddi problemləri olan bu zümrələr təbii olaraq İslami inancları ilə

¹⁸ Sinkretik- zidd ideologiya və ya görüşlərin bir-birinə uyğunlaşdırılması, birləşdirilməsi deməkdir.

birlikdə keçmiş dini qaydalarını da müəyyən mənada davam etdirirdilər [26, 14]. İrene Melikoff və Ahmet Yaşar Ocak bu cür baxışları “xalq İslamı” kimi adlandırır və izah edir [11; 12; 13; 15; 16]. Avropa və Hind tarixşünaslığında bu anlayış “folk İslam”, “heterodoks” İslam” kimi qeyd olunur [14; 7].

Lakin biz bu terminin düzgün olmadığı qənaətindəyik. Yaylaq-qışlaq təsərrüfatı ilə məşğul olan türkmən ailələri İslamı şifahi olaraq necə başa düşürdülərsə, o şəkildə də yaşayırdılar. Bu düşüncə sistemi üçün “şifahi İslam” ifadəsinin işlədilməsinin daha doğru olduğu düşüncəsindəyik. Anadolunun türkmən ailələri də “şifahi İslam”ın nümayəndələri olaraq qəbul olunmuşlar. Bugün Türkiyədə Ələvi-Bektaşî topluluğu İslamı bəhs etdiyimiz şəkildə şərh edərək yaşamaqdadırlar.

Bu İslami düşüncə biçimi ilk dəfə Fuad Köprülü tərəfindən geniş şəkildə araşdırılmışdır. Fuad Köprülü Osmanlıda qızılbaşlara qarşı daha çox istifadə edilən rafizi*** terminini kəskin ifadə olması səbəbi ilə istifadə etməmiş, onun yerinə “heterodoks” ifadəsindən istifadə etmişdir. O, Xorasanın başlıca təsəvvüf mərkəzlərindən biri olduğunu və İslama fərqli baxışların yaylaq-qışlaq təsərrüfatı ilə məşğul olan türklər arasında yarandığını qeyd edir [8, 17-18].

Bu məsələni araşdırarlardan biri də İrene Melikoff olmuşdur. O, həmin türkmənlərin inancını “İslamlaşmış şamanizm” olaraq da izah edir. İ. Melikoff şifahi şəkildə yayılan İslama inananlar haqqında yazır ki, onların məscidləri yoxdur, beş vaxt namaz qılmırlar, oruc tutmurlar, içki qadağına riayət

** Heterodoks dini qaydalardan kənara çıxmaq mənasında işlənir.

*** Rafizi bir ideologiyadan ayrılan onu tərک edən şəxs və ya toplum mənasında ilənən termindir. Osmanlı dövründə Sünnilər Şiələri aşağılamaq üçün bir dönəm bu termindən istifadə etmişlər.

etmirlər, qadınları qapanmır, məclislərdə kişilərlə yan-yanə dura bilir və adətən tək bir qadınla evlənilər [12, 20-21]. O, əsərlərində qızılbaşları “heterodoks İslam”ın daşıyıcıları olaraq göstərir [11; 12; 13]. Lakin İrene Melikoffun bu fikirlərində yanlışlıqlar da var. Onun namaz haqqında fikirlərinə diqqət çəkərək qeyd etmək lazımdır ki, Şah İsmayıl Xətəinin şeirlərinə baxdığımız zaman beş vaxt namazın qızılbaşlarda dinin vacib şərti olaraq qəbul edildiyini görürük:

Beş vaxt fərzidir, sünnəti neçə

Özünü tanı ki, müşkülünü seç. [5, 56].

Anton İosef Dierl isə yarımköçəri türklərin islam anlayışı haqqında yazır ki, onların qəbul etdiyi qatı və cansız ortodoks¹⁹ İslam deyildi, onların mənimsədiyi İslamiyyət araik-şamanist ünsürləri özündə qoruyub saxlayan, fantaziyalarla zəngin, canlı, elastik bir dərvişlik idi. Bu dərvişlərdən yalnız qızılbaşlar şəriətin qaydalarına və ortodoksluğa əks çıxmışdır [3, 32-33].

Şifahi İslamdakı şamanizm izlərində moğolların da təsirini nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, İslamı qəbul etmiş türklərin şamanizmin bəzi xüsusiyyətlərini mənimsəmələrində onların təsirinin ola biləcəyini də düşünürük. Moğollar şərqi doğru yürüş edərkən şamanizmə inanırdılar. Onların sarayında şamanlar olurdu. Hətta Elxanilərin İslamı qəbul etməsindən sonra da şamanlar fəaliyyətlərini davam etdirmişdir [2, 70-71].

Zeki Velidi Togan türklər və moğollar arasındakı yaxınlaşmanın səbəbini türk sufilərinin fəaliyyəti ilə izah edir. O, yazır ki, bu sufilərin davulla (musiqi aləti) çalıb şeir söyləmələri şaman “qam”larının ayinləri ilə demək olar ki, üst-üstə düşür. Moğollar bu kimi türk şeyxlərini öz saflarına qəbul

¹⁹ Ortodoks ifadəsidini əmrlərə tam əməl etmək mənasında işlədilmişdir.

edirlər [25, 267]. Səfəvilər dövründə “dədə” ünvanı daşıyanlar var idi ki, onlar da moğollardakı qamlar kimi şöhrət qazanmışdılar. Hökmdar oğullarının lələsi (tərbiyəçi) ilə yanaşı, onların dədələri də var idi. Bu dədə ünvanı daşıyanlar keçmiş qamlarla oxşar xüsusiyyətlər daşıyırdılar [20, 7]. Daha çox qələndəriliklə bağlı olan bu “dədə” anlayışının qələndərlərin təsiri ilə də Səfəvilər arasında yayılmış olması mümkündür. Şah İsmayıl Xətəinin öz dədəsinə hörmət və ehtiramını tərənnüm edən şeirlərin olması qızılbaşlarda dədə ünvanı daşıyanlara dəyər verildiyini göstərir.

İki can idik birləşdik,

Məhəbbət qapısını açdıq,

Şükür didara ərişdik,

Dədəm xoş gəldin, xoş gəldin [5, 109].

Moğollar da həmçinin müsəlman türklərin təsirinə məruz qalaraq İslama meyl edirdilər. Z. V. Togan onu qeyd edir ki, Cuci ulusunun xaqanı Bərkə xanın və şahzadə Noyonun İslamı qəbul etməsindən sonra Səfəvi şeyxi Səfiəddin əl-Ərdəbili öz müridləri ilə birlikdə Dəşti-Qıpçağa və Krıma gedərək öz xeyir-duasını verir [25, 268]. Moğol hökmdarları o cümlədən, Elxani hökmdarlarından bəziləri daha çox siyasi məqsədləri üçün İslamı qəbul etmişlər.

Unutmamalıyıq ki, şifahi İslam dediyimiz anlayış tarix boyu İslamı qəbul etmiş fərqli dini, etnik və mədəni xüsusiyyətlərə mənsub xalqların onu bu köklərdən gələn bəzi inanc və mifoloji düşüncələrinin təsiri altında fərqli yöndən anlamaları və izah etmələri ilə yaranmışdır. H.Römer türklərin İslamı bu şəkildə qavrama tərzini möcüzələrə inanış, kahinlik, düşüncə elmi, övlülər tərəfindən müqəddəsləşdirilmə, müxtəlif və fərqli mistik təcrübələri özündə birləşdirən böyük

təriqətlər kimi izah etmişdir [17, 6].İslamı bu şəkildə anlayan türkmanlar, onların bu yaşayış tərzinə bənzərliyi ilə seçilən Səfəviyyə təriqətinə meyl edirlər.

Qızılbaşlıq ideologiyasının mənbəyi olan Səfəviyyə təriqəti bir sufi-dərviş təriqəti kimi yaranmışdı. Lakin şeyxlikdən şahlığa doğru hərəkət edən təriqətin daha sonra Şah İsmayılın rəhbərliyi ilə sufi baxışlarla bərabər Şiə prinsiplərinə də söykənən bir dövlətə çevrildiyinin şahidi oluruq. Bəs necə olur ki, sufi-dərviş təriqəti kimi fəaliyyətə başlayan təriqət Şiəliyə meyl edir?

Səfəviyyə təriqəti daxilində bütün məzhəblərdən müridlərin olması dərghahda sonradan dini istiqamətin dəyişməsinə təsir edən amillərdən olmuşdur. Amma Şiə meyillər və əhli-beyt sevgisi faktiki olaraq, Şeyx Cüneydlə bəyan edilmişdir. Bununla da XV əsrin ortalarında təriqətin ideologiyası, istiqaməti fərqliləşmiş olur. Təriqətin ətrafında toplanan və bu ideologiyaya bağlı olan insanların “qızılbaş” adlanması isə Şeyx Cüneydən sonra Səfəviyyə şeyxi olan Şeyx Heydərin adı ilə bağlıdır. Tərəfdarlarının qızılbaş adlanmasından sonra ideologiyanın adı da Qızılbaş ideologiyası olaraq adlandırılır. Səfəvilər dövlətinin qurulmasında misilsiz rol oynayan qızılbaşlar Səfəvilər üçün o qədər əhəmiyyətli gücə çevrilir ki, bir çox mənbə və siyasi yazışmalarda dövlətin adı bəzən “Dövləti Qızılbaş” olaraq qeyd edilir Belə demək mümkündür ki, Səfəviyyə təriqətində Şiəlik prinsiplərinin ortaya qoyan Şeyx Cüneyd olsa da, bu prinsiplərin əsas sərhədlərini müəyyənləşdirən Şeyx Heydər olmuşdur.

Qızılbaşlarda Allah, Həzrəti Məhəmməd (s.ə.v) və Həzrəti Əlinin yeri məsələsində bəzən yanlış mülahizələr irəli sürülür. Amma Qızılbaşlıq ideologiyasını öyrənmək baxımından mənbə

hesab etdiyimiz həm Xətəinin “Divan”ına, həm də “Şeyx Səfi buyruğuna” baxdığımızda Allahın ən uca varlıq, yaradan, haqq kimi qəbul olunduğunu görürük. Buyruqda Allah gücü sonsuz, bağışlayıcı, hikmət sahibi, yaradan, qüdrət olaraq yad edilir [23, 137-138; 27, 253]. Şah İsmayıl “Divan”ında isə Tanrı əzəli, əbədi, qadir, yaradan, kitab endirən olaraq vurğulanır [5, 253].

Təsəvvüflə Şiəliyi bir-birinə bağlayan ən mühüm anlayışlardan biri Mehdilik idi. Şifahi İslama görə, axırncı imam Mehdi ölməmiş, o, göyə çəkilməmiş və ədaləti bərpa etmək üçün qayıdacaqdır [24, 295]. Bu anlayışa inananlar daim ədalətli bir xilaskar axtarışında olurlar. Onu deyə bilərik ki, bu anlayış Səfəviləri şeyxlikdən şahlığa aparan yolda üstün bir rola sahib olmuşdur. R. Seyvori yazır ki, qızılbaşlar Səfəvi şahlarını xüsusi ilə də Şah İsmayılı Mehdi olaraq görməkdə idilər [19, 767]. Xətai divanına baxdığımız zaman da Şah İsmayılın özünü Mehdi olaraq qələmə verdiyinin şahidi oluruq:

Xətai Mehdi oldu.

İmamlar cəhdi oldu[22, 357].

Qızılbaşlar İsmayıl Səfəvinin Mehdi olduğuna inanaraq bu mübarizəyə girişmişdilər. Bəlkə də Səfəvilərə qələbəni gətirən elə bu inam olmuşdur. Ancaq bir şeirində “Məhəmməd Mehdiyi-sahibi zamanın eşiqində gədaiddir Xətai” deməsi onun əvvəlki fikrinin siyasi məqsədindən irəli gəldiyini də göstərir [21, 182].

I Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə “on iki imam Şiəliyi”nə keçildiyi qeyd edilsə də, bu əslində mübahisəli məsələdir. Belə ki, I İsmayıl hakimiyyətə gəldikdən sonra həqiqətən on iki imam adına xütbə oxutmuş və azana “Əliyyəən vəliyyullah” sözlərini əlavə etdirmişdir. Lakin Şah İsmayılın divanındakı şeirlərinə baxdığımız zaman onun tam bir sufi

olduğunu da hiss edə bilirik. Onun şeirlərində bir təsəvvüfi dərinlik var. Şah İsmayıl Allahın varlığına içdən inanan, Həzrəti Peyğəmbərə qəlbən bağlı olan bir şəxsiyyət olmuşdur. Ancaq onun qəlbində Həzrəti Əli sevgisinin də xüsusi bir yeri olduğu görünür[5, 57].

Bu fikirlər Qızılbaş ideologiyasının özünəməxsus sufi-təsəvvüfi bir ideologiya olduğunu, Şah İsmayıl Xətəinin isə sufi olduğunu göstərir. Çünki İsmayıl Səfəvi öz tərəfdarları ilə eyni ideoloji düşüncədə olmasaydı, onların inamını da qazana bilməzdi. O, divanında bunu belə ifadə edir.

Sofiyəm təriqətdə

Həqiqətdə abdaləm [5, 133].

İdeologiyanın daxilində Həzrəti Əlini Məhəmməd peyğəmbərlə (s.ə.v) demək olar ki, eyni mərtəbədə görmək, onun əhli-beyti olan on iki imam və 14 məsuma (Hz. Məhəmməd (s.ə.v), qızı Fatimə və 12 imam) hörmət etmək və onlara dəyər vermək kimi Şiəlik elementləri də çox idi. Lakin qızılbaşlıqda indiki qatı Şiəlik qədər ifrata varılmırdı. Qadınlar məclislərdə kişilərlə birlikdə iştirak edirdi. Geyimlərində məcburiyyətlər yox idi. Qızılbaşlarda təriqət daxilində mürid-mürşid münasibətləri də sufi təriqətlərində olduğu kimi qurulmuşdu. Bunlar qızılbaşlığı indiki Şiəlikdən fərqləndirən xüsusiyyətlər idi.

Qızılbaşlıq bir türk mədəniyyəti olub vəhdət ül-vücut fikrini mənimsəyən, sufilik anlayışı ilə yoğrulmuş müsəlmanlıq və güclü əhli-beyt sevgisi olan sosial-siyasi fərqli bir hərəkatdır. A. İ. Dierl yazır ki, qızılbaşlar İran-Fars təriqətlərinə mənsub deyillər. İbadət dilləri belə türkcədir, dini şeirlərini də türkcə yazırlar. Qısaqı qızılbaşlıq Anadolu ələviliyin Azərbaycan qoludur [3, 60].

Osmanlı ərazisində yaşayan qızılbaşlar zamanla ələvi, yəni Hz. Əlinin tərəfdarları kimi adlanmağa başlamışlar. Bu da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi “qızılbaş” ifadəsinin mənfi mənalarda işlədilməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Osmanlı təqiblərinə görə hətta onlar inanclarını gecə və gizli yerlərdə həyata keçirməyə məcbur olmuşlar. Bu gün onlar təqib olunmasalar belə, keçmişdən qalma adətlərinə uyğun olaraq mərasimlərini gecələr gizli şəkildə davam etdirməkdədirlər. İrene Melikoffa görə, XIX əsrdə qızılbaşlar “asi, zındıq” mənası ilə eyniləşdirilən adlarını Əliyə, ələviyə çevirdilər [12, 10]. Lakin onlar özlərinin Şiə olmadıqlarını deyirlər.

Bunun müəyyən mənada doğruluq payı da var. Çünki İslamı qəbul etdikləri ilk zamanlardan bəri, onların qəlbində Hz. Əli, əhli-beyt sevgisi olmuşdur. İlk qızılbaşlıq sufilik və Şiəliyin vəhdətində formalaşan özünəməxsus bir təriqət, ideologiya idi. Şeyx Cüneydlə Ərdəbil təkkəsində on iki imam Şiəliyinin qəbulu və Şah İsmayilla bunun rəsmiləşdirilməsinə baxmayaraq, təriqətə qulluq edən türkmanların keçmiş sufi inanclarına bağlılığı davam etməkdə idi. Həqiqətən də Səfəvi sərhədləri daxilindəki qızılbaşlar sonradan tam olaraq Şiələşdiyi halda, bu sərhədlərdən kənarda qalanlar isə keçmiş təsəvvüfə bağlı inanclarını qoruyub saxlamışlar. Çünki Hz. Əli sevgisi qeyd etdiyimiz kimi, təkcə Şiəliyə xas xüsusiyyət deyildi, bu sufi təriqətlərin də təməlində dayanan inanış idi.

Səfəvi sərhədləri daxilində yaşamış və keçmiş inanclarını günümüze qədər qoruyub saxlayan bir qism qızılbaş qalmaqdadır. İrene Melikoff yazır ki, Şərqdə İran Azərbaycanında (Cənubi Azərbaycanda) Təbriz yaxınlığında “Qırxlar” və ya “Cəhəltən” adı verilən bir cəmiyyət yaşayır ki, onların inancları və adət-ənənələri Türkiyə ələviləri ilə eynidir.

Onlar Əliallahidirlər. Yəni bütün ələvilər kimi Əlini ilahlaşdırırlar. “Qırqlar” yaxud da “Cəhəltən” adı daşıyanlar türkdürlər [13, 34].

İrene Melikoffun bəhs etdiyi bu cəmiyyət əliallahilərdir ki, onlar da bu gün Azərbaycan və İran ərazisində yaşamaqdadırlar. Bu məlumatlara baxdığımız zaman deyə bilərik ki, onlar da keçmiş qızılbaşlardır.

Əliallahi - əhli-həqq, yəni həqiqət adamlarına görə, Əli Allahla bağlı olub, bütün peyğəmbər və imamlarda təcəssüm etmişdir. Vaxt gələcək “gizli” imamda- Mehdidə də Allahla birgə təcəssüm edəcəkdir. Əliallahılıqda Allahın insan övladı sifətində təcəllisinə də inanılır. Onların düşüncəsinə görə, Hz. Əli Allahın görünüşünə bürünmüşdür. Bu fikirlər Səfəvi qızılbaşlarda da var idi. Onu da qeyd edək ki, Qızılbaş ideologiyasına görə, Hz. Əlinin surəti Şah İsmayıl Xətəidə təcəlli etmişdir. Həmçinin bu təriqətdə ruhun dondan-dona girdiyinə də inanılır. Bu inanış Xətəidə də var. Onun şeirindəki “min bir dona girdi dolandı Murtəza (yəni Əli)” ifadəsi bunu sübut edən faktlardandır. Bu inanc hürufilərdə də var idi.

Ələvilik-Səfəvilik (Qızılbaşlıq) əlaqələri buyruğun içərisinə də nəzər saldığımız zaman diqqəti cəlb edir. Məsələn burada “ibtidayi saleh ərkani Şah Dehmaz” ifadəsinin istifadə olunması bu yolun əsaslarının ilk dəfə Şah Təhmasib (Səfəvilər dövlətində Şah İsmayıldan sonra hakimiyyətə gəlmiş hökumdardır. 1524-1576-cı illərdə hakimiyyətdə olmuşdur.) dövründə ortaya çıxdığını göstərir.

Çox güman ki, “Şeyx Səfi buyruğu”nun qaynağı “Səfvətüs-səfa” əsəridir. Ümumilikdə Şah Təhmasib dövründə yazıya alındığı ehtimal edilən buyruqda həmin vaxta qədər şifahi şəkildə yayılan Qızılbaş ideologiyası əks olunmuşdur.

Buyruqlarda mövzular izah edilərkən daha çox Qurana və hədislərə istinadlar verilir.

Həmin buyruqda ən çox istifadə edilən ayət sufilərin “biət ayəti” olaraq istifadə etdikləri Fəth surəsinin onuncu ayəsidir. (ayətin mənası belədir: Sözsüz ki, sənə biət edənlər Allaha biət etməkdədirlər. Allahın əli onların əlinin üzərindədir. Kim əhdini pozarsa bu ancaq onun əleyhinə olar. Kim Allahla verdiyi əhdinə vəfalı olarsa Allah da ona böyük bir mükafat verəcəkdir) [9, 511; 23, 225]. Bu ayət ən çox təriqətə giriş mərasimində istifadə olunmuşdur. Biət-əhd məsələsi qızılbaşlıqda və ümumilikdə, sufilikdə ən vacib məsələlərdən biridir. Mürşidinə biət edən şəxs bu yolda canını fəda etməli olsa belə dönməməlidir. Buyruqda Şeyx Sədrəddinlə Şeyx Səfi arasında sual-cavab şəklində qurulan dialoqda təriqət içərisində əhd və səcdə məsələsi barədə Şeyx Səfiəddinin cavabı belə qeyd edilmişdir ki, təriqət daxilində səcdə etmək niyaz məqamıdır. [23, 58-59]. Qızılbaşlığın qələbəsində bu prinsipin xüsusi rolu danılmazdır.

Həm buyruqlarda, həm də Xətai şeirlərində hədis olaraq verilən bir çox rəvayətə rast gəlirik. Onlardan bir neçəsini burada qeyd etmək istəyirik. “Mən kimin rəhbəri isəm Əli də onun rəhbəridir”, “Mən elmin şəhəriyəm, Əli isə qapısıdır”, “Mən də Əli də bir nurdanıq” [23, 41-43]və.s kimi onlarla hədisə buyruqda yer verilmişdir. Lakin onu da qeyd edək ki, möhtəbər hədis kitablarında bu hədislərə rast gələ bilmirik [18].

Buyruq peyğəmbərin bir sıra nəsihətlər və göstərişlər vermək məqsədi ilə Həzrəti Əlini yanına çağırması ilə başlayır [23, 19-20]. Ələvilərin, o cümlədən qızılbaşların inancına görə, Həzrəti Əli bu nəsihətləri yazmış və nəticədə iri həcimli bir kitab ortaya çıxmışdır. Bu kitab da Həzrəti Əlinin övladları

vasitəsi ilə Şeyx Səfiəddin əl-Ərdəbiliyə qədər gəlib çatmışdır. Şeyx Səfi də bu kitabdakı öyüdlərlə müridlərini təlimləndirmiş və kitaba həmişə yüksək dəyər vermişdir [23, 20].

“Şeyx Səfi buyruğu”nın yaranması məsələsinin bu cür izahı Səfəvi təriqətinin kökünün Həzrəti Əli soyundan gəldiyini göstərmək üçün verilmişdir. Onlar həmçinin qeyd edirlər ki, Şeyx Səfiəddin Hz. Əli nəslindən olduğu üçün bu kitab sonda onun əlinə keçmişdir. Belə bir hadisənin real olma ehtimalı doğru görünür. Lakin bununla qızılbaşlar öz müridlərini, tərəfdarlarını imam soyundan gəldiklərinə inandıra bilmişdilər.

Buyruqda dörd qapı, qırx məqam prinsipi yer alır ki, bu prinsip bütün sufi təriqətlərində var və böyük önəm daşıyır. İlk dəfə bu anlayışla Əhməd Yəsəvinin sufiliklə bağlı əsərlərində rastlaşırıq. Ə.Yəsəvi bu anlayışı Həzrəti Əli ilə əlaqələndirərək yazır ki, Həzrəti Əlidən dərvişlik məqamının qırx olduğunu rəvayət edirlər. Əgər bilib əməl etsə pak dərviş olar, əgər bu qırx məqamı bilməsə və əməl etməsə dərvişlik ona haram olar. O, qırx məqamın onu şəriətdə, onu təriqətdə, onu mərifətdə, onu isə həqiqətdədir [5, 66].

Şah İsmayıl Xətai şeirlərində də dörd qapı, qırx məqam anlayışına toxunulmuşdur.

Qırx məqamı dörd qapıda fərq eylə

Gəl ey talib özün qul eyleyeni gör [5, 77].

Şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət olaraq adlandırılan bu dörd qapı anlayışı xam təfəkkürdən kamil insana çevrilənə qədər olan dövrü, məsafəni ifadə edir. Bu yolu getməkdə məqsəd üstün məqama yetişmək, həqiqətə çatmaqdır.

Ümumiyyətlə, “Şeyx Səfi buyruğu”na və Xətəinin “Divan”ına diqqətlə baxdığımız zaman qızılbaşlığın fərqli bir təriqət olduğunu dərk edə bilirik. Qızılbaş ideologiyasının

prinsiplərinin yazıldığı buyruqlara dövlət siyasətinə uyğun olaraq on iki imam Şiəliyinin-İşnəaşəriyyənin (Cəfəriyyənin) prinsipləri əlavə edilmiş və xüsusi bir ideologiya ortaya çıxmışdır. Bir tərəfdə sufi-təsəvvüfi düşüncələr, digər tərəfdə Şiəlik və nəticədə, bu iki dünyagörüşünün sintezi olaraq ortaya çıxan yeni bir təriqət – qızılbaşlıq.

Ədəbiyyat

1. Babayev Y. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm hürufizm. Bakı: Nurlan, 2007, 128 s.
2. Blochet E. La Conquete des`Etats nestoriens de l'Asie Centrale par les Shi`ites // Revue de l'Orientchretien, 1925-1926, vol. 25, p. 1-131.
3. Dierl A.J. Anadolu Aleviliği. Almandan terc. F. Yiğit. İstanbul: ANT yayınları, 1991, 157 s.
4. Eraslan K. Yesevî'nin Fakr-nâmesi // İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 1977, Cilt 22, s. 45-120.
5. Ergün S. N. Hatai Divanı, Şah İsmail Safevi edebi hayatı ve nefesleri. İstanbul: İstanbul Maarif kitabhanesi, 1956, 248 s.
6. Hanif N. Ibrahim b. Adham / Enclopaedia of Sufis. New Delhi, 2000, p. 403.
7. Kara M. Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi. İstanbul: Dergah yayınları, 2013, 315 s.
8. Köprülü M. F. Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976, 415 s.

9. Kuran-i Kerim ve türkçe açıklamalı mealı / Hazırlayanlar A. Özek, H.Karaman, A. Turgut və b. İstanbul, 1982, 603+50 s.
10. Meier F. Essays on İslamic Piety and Mysticism. Trans. J. O`Kane. Leiden: Brill,1999 , 752 p.
11. Melikoff İ. Destan`dan masal`a türkoloji yolculuğu. Çev. T. Alptekin. İstanbul: Demos, 2008, 271 s.
12. Melikoff İ. Kırkların Ceminde. Türkçeye çev. T. Alptekin. İstanbul: Demos, 2007. 196 s.
13. Melikoff İ. Uyur idik uyardılar. Alevi bektaşî araşdırmaları. Türkçeye çev. T. Alptekin. İstanbul: Cem yayınevi, 1993, 288 s.
14. Newman A.J. Safavid İran Rebirth of a Persian Empire. London and New York: I.B. Tauris, 2006, 281 p.
15. Ocağ A. Y. Babailer isyanı (Aleviliğın tarihsel altyapısı). İstanbul: Dergah, 2016, 284 s.
16. Ocağ A. Y. Türk sufiliğına bakışlar. İstanbul: İletişim yayınları, 2016, 272 s.
17. Roemer H. R. Kızılbaş türkmenler Safevi teokratiyasının kurucuları ve kurbanları. Çev. H. Yıldız // Hacı Bektaşî Veli dergisi, 2006, №3, s.1-9.
18. Sahih-i Buhari ve tercümesi. Mütercim Sofuoğlu M. İstanbul: Ötüken, 2009, 8127 s.
19. SavoryR.M. *Safawids* / Encyclopedia of İslam. Leiden: Brill, 1994, New Edition VIII,p.767.
20. Sümer F. Safevi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu türklerinin rolü (Şah İsmail ile Halefleri ve Anadolu Türkleri). Ankara: Güven matbaası, 1976, 265 s.
21. Şah İsmayıl Xətai. Keçmə namərd körpüsündən: Şerlər və poemalar. Bakı: Yazıcı, 1988, 344 s.

22. Şah İsmayıl Xətai əsərləri / Tərtib edənlər Ə. Səfərli, X. Yusifli. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
23. *Şeyh Səfi Buyruğu / Özetleyen: D.Kaplan. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 2015, 520 s.*
24. The Cambridge History of İran. The Timurid and Safavid periods / ed by P. Jackson. Volume 6. Cambridge: Cambridge University press, 1986, 1065 p.
25. Togan Z. V. Umumi Türk tarixi`ne giriş (En eski devirdən 16. Asra qədər). İstanbul: Aksiseda matbaası 1981, cilt 1, 537 s.
26. Turan A, Yıldız H. Tarixdən Günüməzə Anadolu Aleviliği // Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2008, sayı 2, s. 6-27.
27. Üzüm İ. Kızılbaşlık / Diyanet İslam Ansklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araşdırmaları Merkezi, 2002, cilt 25, s. 552-557.
28. Veliyeva Z. Safevilerin mənşei və Kızılbaşca // Journal of Azerbaijani Studies, 2015, sayı 1, s. 332-344.

Aynur Səfərli

BDU, Türk xalqları kafedrası,
Doktorantı

NADİR ŞAH ƏFŞAR DİPLOMATİYASI

Xülasə

Bu tədqiqatda da bir daha şahidi olduq ki, Nadir şah orta əsrlər hərbi tarixinin ən parlaq simalarından biridir. O, bəşər tarixinin Makedoniyalı İsgəndər, Əmir Teymur kimi sərkərdələrinin Asiyadakı uğurlarını təkrar etmişdir. **“Asiyanın sonuncu böyük fətəhi”** kimi bir ad qazanmışdı. Hərbi nailiyyətlərinə görə bəzi

tarixçilər tərəfindən “Şərqi Napoleonu” adlandırılmışdır. Nadir şah Qərbdə sadəcə bir İran hökmdarı kimi qələmə verilsə də, əslən Azərbaycan xalqının övlədidir. Soykökü etibarilə oğuz-türkman mühitinə əfşar boyundan çıxmış Azərbaycan türküdür.

***Açar sözlər:** Əfşar tayfaları, Nadir şah, Türkiştən fətəhi, diplomat, sərkərdə.*

Giriş

Azərbaycan tarixinin obyektiv tədqiq olunmamış dövrlərindən biri də cəmi 59 il ömür sürmüş, 37 yaşından Şəfəvi şahının yanında sərkərdə kimi fəaliyyətə başlamış, 44 yaşından faktiki hakimiyyətə yiyələnmiş, 49 yaşında şah seçilərək 11 il şahlıq etmiş (1736-1747)Azərbaycan, Türkiştən və Hindistanın şahı və türk soylu əfşarlar sülaləsinin banisi, tarixdə Nadirqulu bəy və Təhməsibqulu xan adları ilə də tanınan, hərbi nailiyyətlərinə görə bəzi tarixçilər tərəfindən “Şərqi Napoleonu” və “ikinci Makedoniyalı İsgəndər” adlandırılmış,Azərbaycan türklərindən olan böyük sərkərdə, dövlət xadimiNadir şah Əfşar 22 oktyabr 1688-ci ildəXorasan vilayətinin Dərgəz mahalının Dəstgird kəndində köçəri maldarlıqla məşğul olan bir ailədə dünyaya gəlmişdir. O, qızılbaş oğuz-türkman boyu olan Əfşarlar tayfasına mənsubdur. Tarixçi Rəşidəddin Fəzlullah əfşarları «düzənlikdə yaşayan türk xalqları» kimi səciyyələndirmişdir. Əfşar (avşar) sözünün «öz işini cəld görən» mənası verdiyini də iddia edənlər var. Afşarlar tayfasının adı türklərin əfsanəvi əcdadı Oğuzun ordusunun sağ cinahında vuruşmuş igid sərkərdə Avşarın adından götürüldüyü də etimal olunur.

Tarixi tədiqatlarda araşdırmaçılar general rütbəli Nadir şahın kiçik yaşlarından diribaş, həzircavab, fərasətli və bacarıqlı bir uşaq olduğunu qeyd edirlər.

Nadir şahın müasiri olmuş və onun hakimiyyəti dövründə İrana səfər etmiş holland taciri Con Hanvey yazır ki, “Nadir çoban kimi böyüyürdü. 13 yaşında atasını itirdikdən sonra, evi dolandıрмаğın müəyyən çətinlikləri onun üzərinə düşür. O, çöllərdə odun doğrayıb, yük heyvanları vasitəsilə bazara daşıyır və orada satırdı” (7). Persi Sayks da Nadirin uşaqlıq vaxtı qoyunçuluqla məşğul olmasını, yük heyvanları vasitəsilə odun daşıyaraq bazarda satmasını təsdiq edir. Bir sıra müəlliflərin əsərlərində də bu mövzuya rast gəlirik. Bu onu göstərir ki, Nadir hələ uşaqlıq yaşlarından zəhmətə qatılmış və zəhmət içində böyümüşdü. Odunun hazırlanıb bazara daşınması, Nadirin fiziki keyfiyyətlərinin formalaşmasında öz təsirini göstərirdi. Ovçuluqla məşğul olması ilkin döyüş bacarıqlarını formalaşdırırdı. Nadir gənc yaşlarından yaxşı süvari idi. Məlumdur ki, bu keyfiyyətə də Nadir hələ uşaqlıq və yeniyetmə illərində ikən yiyələnməyə başlamışdı.

Nadir erkən yaşlarında türkmən və özbək atlıları ilə döyüşə girirdi. Öz yaxınlarının və yerlilərinin viranedici yürüşlərə məruz qalmasına Nadir biganə qalmırdı və onlardan müdafiə olunmağa çalışırdı. Türkmən və özbək yürüşlərindən müdafiə olunmaq Nadirin bir döyüşçü kimi xeyli təcrübəsini artırırdı. Nadirin döyüşgənliyi və çevikliyi yerlilərin gözləri qarşısında baş verirdi (7).

Türksoylu Nadir şah

Nadir şahın türksoylu olması 1738-ci ilin dekabrında Osmanlılarla bağlanmış müqavilədən sonra, türk Sultanına yazdığı məktubda da çox parlaq şəkildə əks olunmuşdur. Şah türklərlə türkmanlar arasında doğmalığ olduğunu bildirmiş və özünü birmənalı olaraq ikincilərə aid etmişdi. Nadir danışıklarda türk dilindən (cağatay yaxud, şərqî türk dilindən) istifadə etməyə

üstünlük verirdi, amma eyni zamanda fars dilini də mükəmməl bilirdi.

Türk məişəti mühitində formalaşmış Nadir şahın ana dili Azərbaycan türkcəsi idi. Çox zaman bu dildə danışmış, hərbi yürüşləri zamanı sərkərdələri ilə Azərbaycan türkcəsində ünsiyyətdə olmuşdur. Hətta şah Azərbaycan türkcəsində nəzm əsərlərinin həsr edilməsi haqqında da xeyli sayda faktlar mövcuddur.

Nadirqulunun adının ikinci hissəsi olan "qulu" kəlməsi türk sözü olmaqla bir sıra sözlərin sonuna artırılaraq həmin adların dini məzmununu daha da gücləndirirdi. Atasının (İmamqulu -imamın qulu) və oğlunun (Rzaqulu — İmam Rzanın qulu) adındakı “qulu” kəlməsi də əsas mənanı özündə əks etdirirdi. Nadirqulu isə çox güman ki, “Allahın nadir qulu”, “nadir bəndəsi” mənasını vermişdir. Tədqiqatçı Nuranə Namazova bu qənaətə gəlib ki, bu ad Nadirə onun fiziki keyfiyyətlərinə görə verilmişdi. Nadir anadan olanda kifayət qədər sağlam, çevik və daim hərəkətdə olan bir uşaq kimi dünyaya gəlmişdi. Ona görə də valideynləri onu nadir tapılan, bənzərsiz bir uşaq, yəni Nadirqulu adlandırmışdılar. Eyni zamanda bu ad Nadirin babasının adı idi. (7).

Əfşar tayfalarının bu bölgə ilə bağlılığının hələ Şah İsmayıldan əvvəl də olması haqqında məlumatlar mövcuddur. Nadir şah haqqında böyük tədqiqatların müəllifi olan Məhəmməd Hüseyn Qüddusi yazır ki, “hələ səlcuqlar dövründə əfşarlar öz igidlikləri ilə ətrafa səs salmışdılar. Onların bu keyfiyyəti hətta tatarların, özbəklərin və türkmənlərin canında vahimə yaratmışdı. Onlar öz uşaqlarını "əfşar gəldi" deyər qorxutmağa çalışmışlar”. (4, 324)

Nadirin şahın hökümdarlıq fəaliyyətinə bir nəzər

Türk tayfası olan əfşarların Qırxlı boyundan olan Nadirqulu xanın əcdadları hələ I Şah İsmayıl zamanında Azərbaycandan Xorasana köçürülmüşdülər. Hələ on səkkiz yaşı tamam olmamış o anası ilə birlikdə Xarəzm özbəklərinin yürüşlərindən birində əsir alınaraq qul edilsə də, az sonra əsirlikdən qaçıb Xorasana qayıdan Nadirqulunu Əbivərd hökmdarı Baba Əli bəyin yanında qulluğa götürür. O, kiçik dəstəsilə Xorasan əyalətlərinin bir neçəsini tutduqdan sonra özünü Nadirqulu bəy adlandırmağa başlayır. Xorasan yürüşlərinin qarşısı feodal Məlik Mahmud tərəfindən dayandırılanda Nadirqulu I Təhmasib şahdan kömək istəyir. I Təhmasib onu Xorasanda canişini təyin etdikdən sonra Nadir özünə Təhmasibqulu xan adını götürür, şahın silahlı qüvvələrinin baş komandanı təyin olunur. Az sonra Nadir Məlik Mahmudun qoşunlarını əzərək, onun özünü də qətlə yetirir. Belə olan halda sonra Nadirin saraydakı mövqeyi daha çox möhkəmlənir.

Ancaq 1727-ci ildən Təhmasiblə bütün əlaqələrini tamamilə kəsən Nadir şah Xorasanda öz hökmranlığı uğrunda mübarizəyə başlayır. Nadir nəzarətdən çıxmış kürd və türkmən qəbilələri və şah qoşunları üzərində də qələbələr qazanarkən, İrandakı əfqan şahı Əsrəf narahatlıqlar keçirməyə başlayır. Ölkənin şərqini tamamilə təmizləndiyi bir zamanda şahın növbəti addımı Azərbaycana və onun yaxınlığındakı torpaqları Osmanlı türklərindən azad etmək idi. 1731-ci ildəki hərbi əməliyyatlar nəticəsində Nadirqulu xan osmanlıları əzərək Azərbaycan, Həmədan və Kirmanşahi azad edir. Osmanlılar yalnız Arazdan şimalda qalırlar.

Təhmasib özünün zəifləmiş nüfuzunu bərpa etməkdən ötrü həmin əyalətləri şəxsən azad etmək qərarına gəlsə də məğlub olur və 1731-ci ildə ölkə üçün biabırçı olan Kirmanşah sülh müqaviləsini bağlayır. Həmin müqaviləyə əsasən, Araz çayının şimalındakı bütün ərazilər, eləcə də Kirmanşahın bir sıra əyalətləri osmanlılara verilir.

Müqaviləni tanımaqdan imtina edən Nadirqulu xan qədim türk ənənələrinə əsasən xan və ayanların qurultayını çağıraraq şah Təhmasibi taxtdan salaraq, onunsəkkiz aylıq oğlu III Şah Abbası şah elan edir. Faktiki olaraq, bütün hakimiyyət Nadirin əlində cəmləşir. Bununla da iki il ərzində ard-arda parlaq qələbələr qazanaraq bütün Azərbaycanı və Şərqi Gürcüstanı osmanlılardan təmizləyir. Şahın uğur qazanmasında yerli əhalinin osmanlı türkləri ilə mübarizədə xana göstərdiyi yardımlar da danılmazdır. Bu da qeyd olunmalıdır ki, həmin əhali sonralar Nadirin özünə qarşı çıxmış, bununla da gələcək müstəqil Azərbaycan xanlıqlarının əsası qoyulmuşdu. Nadirqulu şahın təbəçiliyindən ilk çıxan da Şəki xanlığı olmuşdur. Bundan sonra Azərbaycan vilayətlərinin hökmranlığı Nadirin qardaşı İbrahim xana tapşırılmışdır.

Uzun illər sonra ilk dəfə olaraq Azərbaycanın geniş hüduqları inzibati qaydada bir şəxsin idarəsinə verilir. Demək olar ki, Səfəvilər dövlətinin sərhədləri tamamilə bərpa edilir və qarşıda onun dağılmış təsərrüfatını dirçəltmək vəzifəsi durur.

Novruz bayramı günü - 1736-cı ilin 21 martında Nadirqulu xan Qalaqayındakı qurultayında iştirakçılar arasından yeni şah seçmək təklifini irəli sürür və fikirlərini belə əsaslandırır ki, III Şah Abbas hələ ki, uşaqdır, özü isə işləməkdən yorulduğu üçün hakimiyyətdən imtina edir (3, 336).

Onun hakimiyyətində bircə Gəncə saxlanır və rütbəsi də Gəncə bəylərbəyi adlandırılır, qacarların çox hissəsi isə Xorasana sürgün edilir. Şah elan olunması məsələsi ortaya çıxanda, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Nadir özünü zahirən elə göstərir ki, guya yorulub, doğurdan da şahlığı istəmir, qurultay az qala yalvarıb onun razılığını alır və tacqoyma mərasimi keçirilir. Hətta bu münasibətlə qurultay iştirakçılarına erməni və gürcü millətindən olan qul və kənzilər də bağışlanılır.

Ölkənin paytaxtını talan edilmiş İsfahandan Məşhədə köçürən şah bu şəhərin yaxınlığındakı dağın başında özünə Kelat adlı bir qala qurdurur, xəzinəsini də tikilməsi ağlagəlməz çətinliklər yaradan bu qalada saxlayırdı.

Xəzər dənizi boyundakı bütün torpaqları zəbt edərək Çini də tutmaqla nəhəng bir dövlət yaratmaq arzusunda olan şahın təəssüf ki, planları həyata keçmədi. Onun apardığı mərkəzləşdirmə siyasəti feodal əyanlarının maraqlarına toxunduğu üçün ona qarşı sui-qəsdlər təşkil olundu. Bundan sonra Dağıstandakı uğursuzluqlar və 1743-1747-ci illərin üsyan dalğaları Nadir şahı qəzəbləndirir və o, kütləvi cəza tədbirlərinə başlayır.

19 iyun 1747-ci ildə 59 yaşında Fəthabad şəhərində vəfat etmiş şah Mashhad adlı yerdə dəfn olunmuşdur. Bunu da qeyd edək ki, onun həyat yoldaşı Raziya Sultandan 6 oğul övladı (Rzaqulu Mirzə Avşar, Nəsrullah Mirzə, İmamqulu Mirzə, Çingiz xan Əfşar, Məhəmmədullah xan Əfşar, Ulduz xan Əfşar) dünyaya gəlmişdir.

Nadir şahın həyata keçirdiyi təqdirəlayiq addımların qısa xronikası

- Keçmiş inzibati ərazi bölgülərini ləğv edərək ilk dəfə olaraq Azərbaycan adı altında vahid inzibati bölgü yaratmışdı;

- Osmanlılarla məzhəb ayrılığına son qoymaq və düşmənçiliyi aradan qaldırmaq üçün, bütün əhli sünnet üçün təkcə Azərbaycan üçün deyil, bütün İranın gələcəyi üçün böyük rol oynaya biləcək İmam Cəfəri Sadiq məzhəbinin qəbul edilməsini təklif edirdi. Hətta bununla bağlı Abasqulu ağa Bakıxanov təəssüflə yazırdı: “Lakin bu məsələ dəfələrlə Osmanlı dərbarına təqdim edilsə də qəbul olunmadı”; - Ömrünün 37 ilindən artığını xarici işğalçılara və ölkə daxilində mərkəzi hakimiyyətə tabe olmayan yerli əyanlara qaş 120-dən artıq müharibə apararaq Səfəvilər hakimiyyətinin sonlarında dağılmaqda olan mərkəzləşmiş dövlətin ərazilərini daha da genişləndirmiş, onu qoruyub saxlamış və nüfuzunu daha da artırmışdı;

- Yürüşlərdə bütün döyüşçülər kimi sadə şəraitdə yaşamışdı;

- Yeni Şamaxı, Nadirabad, Xivaqabad şəhərlərini, Dəstgirdəki mövludxananı Kelatda xəzinəni, Qəzvində və Mazandarandakı Əsrəfdə sarayları tikdirmiş, Məşhəddəki İmam Rza məqbərəsini genişləndirmişdir;

- Məşhədin İmam Rza məscidinin Şah kitabxanasına ən çox ianə vermiş və bura 400 əlyazma bağışlamışdır;

- Özünün xristian təbələrinə çox dözümlə yanaşırdı, onların azad etiqad hüququna hörmət edirdi;

- İncili, Tövrati və Quranı təcrümə etdirmişdir və s.(8).

Nadir şah Əfşar Qərb tədqiqatlarında

Qərb tarixçiləri Nadir şahı Napoleon Bonapart, Böyük Fridrix, Hannibal, Velinqtonla, Şərq tarixçiləri isə Makedoniyalı İsgəndər, Əmir Teymurla müqayisə edirlər (8).

Nadir şahın bir dövlət xadimi, sərkərdə, diplomat və inzibatçı kimi fəaliyyəti, üzərindən təqribən 300 il ötsə də, bu

gün də öz aktuallığını qoruyur. Çünki onun qurduğu dövlətin tarixi təcrübəsi Azərbaycan dövlətçilik tarixinin düzgün dərk edilməsi üçün son dərəcə zəngin material verir. Atalar doğru demiş “ot kökü üstə bitər”. Doğurdan da hər dövlət də öz tarixi təcrübəsinin üzərində formalaşır və inkişaf edir.

Rus və sovet tarixşünaslığında Azərbaycanın digər görkəmli şəxsiyyətləri və dövlət xadimləri kimi Nadir şahın fəaliyyəti də saxtalaşdırılmış, ona işğalçı, yadelli damğası vurulmuşdur. Çox təəssüf ki, həmin səhvlər çağdaş Azərbaycan tarixşünaslığında da davam etməkdədir. Hazırda Nadir şah münasibətdə tarixçilər və əhali arasında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəziləri onu Səfəvilər sülaləsinə xəyanətdə, bəziləri mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəməyən, müstəqillik əldə etməyə çalışan Azərbaycan xanlarına düşmən münasibətdə, bəziləri isə işğalçılıqda ittiham edirlər.

Nadir şahın fəaliyyətinin öyrənilməsi üçün özünün sifarişi ilə «Tarix-i Nadir» kitabı və Hind şairi Məhəmməd Əli bəyin «Şahnamə-yi Nadir» poeması yazılmışdır. Bundan başqa Abasqulu ağa Bakıxanovun «Gülüstan-i İrəm», Nəriman Nərimanovun «Nadir şah» əsərləri əhəmiyyətlidir. Son vaxtlar bəzi Qərb müəlliflərinin Nadir şah və digər şəxsiyyətlər haqqında yazdıqları təqdirəlayiq haldır. Məsələn, Kembric Universitetinin professoru Loupensi Lokkartın 1938-ci ildə yazdığı “Nadir şah” əsəri bu mənada dəyərlidir. “İlkin mənbələr əsasında tənqidi tədqiqat» kitabının rus dilinə tərcümə edilməsi və həmin kitabın müəyyən ixtisarlarla dilimizə tərcümə edilərək «525-ci qəzetin» 2005-ci ilin aprel-may aylarının şənbə saylarında dərc olunması Nadir şah haqqında oxucuların obyektiv məlumatlar almasına kömək göstərmişdir.

Nadir şah Qərbdə sadəcə bir İran hökmdarı kimi qələmə verilə də, əslən Azərbaycan xalqının övladıdır, soykökü etibarilə oğuz-türkman mühitinin əfşar boyundan çıxmış Azərbaycan türküdür. Nadir şah haqqında dünya tarixşünaslığının, xüsusilə Qərb elminin önəmli əsərlərini dəyərləndirmək, konsepsiyalarını bilmək və təhlil etmək zəruridir. Sovet şərqşünaslığında Nadir şah haqqında həsr edilən ən fundamental əsər Marianna Arunova və Klara Aşrafyanın 1958-ci ildə Moskvada rus dilində işıq üzə görmüş “Nadir şah Əfşarın dövləti” adlı monoqrafiyası sayılırdı və uzun müddət rusdilli elmi ədəbiyyatda bu böyük şəxsiyyətə, bir qayda olaraq, qeyd edilən monoqrafiyanın bir sıra mübahisəli dəyərləndirmələri əsasında qiymət verilir. Şübhəsiz, qeyd edilən kitabın müəlliflərinin milli mənsubiyyətindən doğan yanlış baxışlar və əsərin əsasən Sovetlər İttifaqında əldə edilə bilən mənbələr əsasında yazılması həmin tədqiqatda heç də Nadir şah haqqında tam gerçək tarixi yazmağa imkan verməmişdir. Bu mənada son dövrlərdə Qərb şərqşünaslığında Nadir şahla bağlı işıq üzə görmüş diqqətəlayiq əsərlərdən biri tanınmış ingilis şərqşünası Maykl Aksvörtinin 2006-cı ildə Londonda nəşr olunmuş “İranın qılıncı. Nadir şah tayfa döyüşçüsündən fəth müstəbidə qədər” kitabıdır (5, 400). Kitab Prezident Administrasiyasının rəhbəri, hörmətli akademik R.Mehdiyevin redaktorluğu ilə dilimizə tərcümə olunmuşdur.

Dövlətçilik tariximizdə müstəsna rol oynamış Şah İsmayıl və Nadir şah kimi şəxsiyyətlər, tarixşünaslığımızın metodoloji və konseptual məsələləri, Azərbaycanda tarix elminin inkişafı üçün zəruri istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi kimi problemlər akademiklərin əsərlərində hər xüsusi yer tutmuşdur. Dövlətçiliyin qədrini bilmək, onu daxildə və xaricdə necə qorumağı anlamaq

üçün cəmiyyətin güclü tarixi yaddaş, milli şüur və vətəndaşlıq həmrəyliyi hissələrinə sahib olması son dərəcə mühüm şərt olduğundan akademik öz əsərlərində döənə-döənə tariximizin bu cür vacib məsələlərinə diqqəti cəlb etmişdir. Bu da Azərbaycan dövlətçiliyinin keçmiş, bu günü və gələcək inkişafına işıq tutmaq ehtiyacından doğmuşdur.

M.Aksvörti özü də əsərində etiraf edir ki, “Şah Sultan Hüseynin hakimiyyətinin son illərində sanki məqsədli şəkildə iqtidarı gözdən salacaq hər şey edilirdi. Saray əyanlarından kimsə dövlətə təhdid törədən təhlükənin qarşısını almağa çalışdıqda, həmin şəxsin uğur əldə edəcəyindən ehtiyatlanan digər məmurlar çəkişmələrə əl atıb onu gözdən salmaq üçün bir-biri ilə yarışdılar... Bütün bunların yekunu olaraq Səfəvi dövləti süquta uğradı. Çünki mühüm dövlət vəzifələrinin etibar edildiyi şəxslərin heç biri öz məsuliyyətini dərk etmir, əksinə, dövlətə zərər vuran fəaliyyətlə məşğul olurdular. Saray əyanları sanki başqa bir dünyanın sakini idilər və hakimiyyətin aqibəti onları qətiyyən maraqlandırmadığından hər kəs qayğısız və rahat həyat sürməyə davam edirdi”.

Dövlətçilik tariximiz baxımından ibrətamiz səciyyə daşıyan bu hadisələrin ingilis şərqşünası tərəfindən dəyərləndirilməsi akademikın diqqətini cəkir və məsələ ilə bağlı münasibət bildirir: “Nadirin siyasi qərarlar vermək və dövlətçilik məsələlərində tutduğu qətiyyətli mövqe şəxsi mənfəətlərini güdən, mənsəbpərəst, qanun-qaydaya tabe olmaq istəməyən nüfuzlu feodalları və əyanları son nəticədə onları əməli fəaliyyət tələb edən hökmdara qarşı birləşməyə sövq etmiş başlıca amilə çevrilmişdi. Həmin feodallar həmişə tayfa-qəbilə münasibətləri sistemində yaşayan, əsrlərdən bəri sərt idarəçilik üsuluna alışmış, yalnız güclü, qətiyyətli şəxsiyyətin iradəsi ilə

birləşib, böyük hərbi-siyasi uğurlar əldə etməyə adət etmiş insan kütləsinin ancaq işlək qanunlarla vahid siyasi çətir altında toplaşib bütöv bir xalq ola biləcəyini anlamaqda çətinlik çəkirdilər. Bu cür siyasi şüursuzluğun nəticəsi idi ki, dövlətçilik miqyasında düşünmək qabiliyyəti olmayan, vətən təəssübkeşliyindən uzaq ayrı-ayrı əyanlar həlledici məqamda doğma xalqın gələcək taleyini qısamüddətli fərdi mənfəətlərə qurban verəcək qədər alçala bilmişdilər!”(5).

İngilis şərqşünasın bu əsəri “analitik tarix”in nümunəsi kimi dəyərlidir. Müəllif hadisələri metodoloji üsullarla geniş tarixi kontekstdə təhlil etmək, onları bir-biri ilə əlaqəli şəkildə və səbəb-nəticə zənciri çərçivəsində dəyərləndirmişdir.

M.Aksvörti etiraf etmək məcburiyyətində qalır ki, Nadirin “Hindistanda hərbi uğurları Kliv və digər müstəmləkəçilərin şöhrətini geridə qoya bilərdi və ümumilikdə Qərbin hərbi gücünün müstəsnalığına kölgə salmış olardı”.

İran və Qərb şərqşünaslığında Nadir şahı məhz İran hökmdarı, İranın xilaskarı və İran tarixinin qəhrəmanı kimi dəyərləndirirlər. Bu baxımdan M.Aksvörtinin kitabı da istisna deyil. Bu əsərdə Nadirin Azərbaycanla, Azərbaycanın tarixi-mədəni mühiti ilə əlaqəsi barədə söz açılmadığı üçün akademik Ramiz Mehdiyevin ön sözündə haqlı və kəskin tənqiddə məruz qalır. Tarixi vərəqləyəndə şahid oluruq ki, Nadir şah Türklərin də çox sayda yaşadığı Xorasanda məskunlaşmışdır. Orta əsrlər türk təsəvvüfünün ocağı Xorasan olmuş və tariximizdə “Xorasan ərənləri” kimi tanınan türk sufilərinin adı da təsadüfən meydana çıxmamışdı. Eyni zamanda anadilli ədəbiyyatımızın köklərini araşdırarkən istər-istəməz üzümüzü Xorasana tuturuq, çünki XIII əsrin sonunda Azərbaycan-türk dilində ilk qəzəllərini yazan İzzəddin Həsənoğlu əslən Xorasanın Əsfərain şəhərindən idi.

Bütün bunlar bir şeyi nümayiş etdirir: Azərbaycan məfhumu və Azərbaycan tarixi yalnız bugünün siyasi sərhədləri çərçivəsində götürüldükdə, onları qətiyyənlə tam dolğunluğu və mənasıyla anlamaq mümkün olmur. Keçmiş zamanlarda Azərbaycanın tarixi-mədəni mühiti bugünkündən qat-qat geniş olmuşdur, ona görə də siyasi və mədəni tariximizi öyrəndikdə bu gerçəklik mütləq nəzərə alınmalıdır. Nadirin saray tarixçisi və yaxın sırdaşı olan Mirzə Mehdi xan Astarabadi bu dövrdə türk dilinin lüğəti və qrammatikasına həsr olunmuş özünün məşhur “Sənglax” əsərini qələmə almışdır.

Azərbaycan və bütün İranın türk xalqı öz milli varlığı və dövlətçilik iradəsini ortaya qoydu, Nadir kimi həqiqətən, dünya tarixində nadir bir şəxsiyyəti yetişdirdi, O, dəmir iradəsi, əzmkarlığı, hərbi və inzibati istedadı ilə ordular yaratdı. Nadir şah Osmanlı sultanına yazdığı məktubda özünü “Tanrının inayəti ilə ... türkman elinin böyüyü və İran ilə Türkünistan məmləkətlərinin sahibi” kimi təqdim etdikdə öz ali statusunun mahiyyətini açıq şəkildə ifadə edirdi. Burada İran və Türkünistan məmləkətləri daha çox coğrafi anlayış kimi işlədildiyi halda, “Türkman eli” sözü birmənalı olaraq etnosiyasi anlam daşıyırdı. Xüsusi olaraq vurğulamaq gərəkdir ki, “türkman” sözü orta əsrlərdə islamı qəbul etmiş oğuzların etnonimi kimi istifadə edildiyi halda, təqribən XIII əsrdən etibarən Yaxın Şərq oğuzlarının, o cümlədən azərbaycanlıların xoronimində də çevrilmişdi. Artıq XIV-XV əsrlərdə Azərbaycan və Şərqi Anadoluda yaranan dövlətlər özlərini “türkman” dövlətləri kimi təqdim edirdilər. Xüsusilə, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri tarixi mənbələrdə birmənalı şəkildə “məmaliki-türkmaniyyə”, sülalələr isə “səlatini-türkmaniyyə” adlandırılırdı. Mühüm bir amil ondan ibarətdir ki, bu dövlətlərin mərkəzini

təşkil edən Azərbaycan və Şərqi Anadolu da tarixi qaynaqlarda “Türkman eli” olaraq tanıtılır.

Nəticə

Ancaq bir şey aydındır ki, Nadir şah da bir sıra tərəqqipərvər görüşləri, reformist ruhu və qətiyyətli siyasətinə baxmayaraq, Osmanlı elitasından o qədər də irəli gedə bilməmiş, bütün gücünü mərkəzləşdirilmiş və qüdrətli, lakin, eyni zamanda, ənənəvi Şərq tipli imperiyanın yaradılması və möhkəmləndirilməsinə sərf etmişdi. Bu baxımdan, Əmir Teymurun ömür yolunu xatırladan Nadirin həyatı bəlkə də Maykl Aksvörti tərəfindən təsadüfi olaraq “tayfa döyüşçüsündən fəteh müstəbidə qədər” aparan yol kimi dəyərləndirilməmişdir(6).

Bu tədqiqatda da bir daha şahidi olduq ki, Nadir şah orta əsrlər hərbi tarixinin ən parlaq simalarından biridir. O, bəşər tarixinin Makedoniyalı İsgəndər, Əmir Teymur kimi sərkərdələrinin Asiyadakı uğurlarını təkrar edərək özünə **“Asiyanın sonuncu böyük fəthi”** kimi bir ad qazanmışdı. Bu insanın heyrat doğuracaq fəaliyyəti elə indinin özündə də hərbi işinin davamçıların heyranlıqla öyrəndiyi və müraciət etdiyi qiymətli bir mirasdır. Fəthlik və sərkərdəlik əzəməti ilə hərbi yeni məzmun gətirən Nadir şah məğlubedilməzlik simvoluna çevrilməklə hərbi peşəkarlığı ən yüksək zirvəyə çatdıra bildi. Onun üçün mümkünsüz olan bir hərbi tapşırıq yox idi. Hətta insan zəkasının təsəvvür edə bilməyəcəyi qərarları qəbul edərək onların icrasında çox böyük məharət, ustalığ və əzmkarlıq nümayiş etdirən Nadir şah müasirləri üçün əlçatmaz olan məqsədlərə çox asanlıqla çatırdı. Məhz bunun nəticəsi idi ki, Nadir şah Səfəvi dövlətinin az qala yarıya qədər əldən getmiş ərazilərini geri qaytardı, Yaxın Şərqi öz imperiyasına qatmış

Osmanlı dövlətinin hərbi maşınının qarşısını saxladı, sürətlə güclənməkdə olan Rusiya dövlətini onunla hesablaşmağa məcbur etdi, Hindistanı, Əfqanıstanı və Türkməstanı fəth etdi və özünün yeni imperiyasını yaratdı. (1, 58).

ƏDƏBİYYAT

1. Bakıxanov A. Gülistani-İrəm (Tərcümə edən M. Əskərli) - Bakı: Minarə, 2000, səh. 58
2. Çingizəli Ə., Avşar.A. Məşhur avşarlar, Bakı: Mütərcim, 2014, 324 səh.
3. Fərzəliyev Ş. Quba xanlığı: əhali tarixi və azadlıq mücadiləsi. Bakı-2012, Elm, 336 səh
4. Qüddusi M.H..Nadir-Namə / Nadir Şah: Nadir Şah Əfşarın Həyatı. Bakı-Kitab klub. 324 səh
5. Maykl A. Nadir şah- tayfa döyüşçüsündən fəth müstəbidə qədər. Redaktor: Akad. R.Mehdiyev. Bakı-Şərq-Qərb- 2018, 400 səh
6. Mustafayev Ş. Tarixin və bu günün işığında Nadir şah. "Azərbaycan" qəzeti, 25 iyul 2018-ci il
7. NamazovaNuranə.Nadir şah Əfşar - Əfşarlar imperiyasının I şahənşahi. 20 Dekabr, 2018, <https://www.ens.az/az/nadir-sah-efsar>
8. <https://www.testbook.az/blog/details/13084/nadir-sah-efsar>

NADIR SHAH AFSHAR DIPLOMACY

Summary

In this study, we have witnessed once again that Nadir Shah is one of the brightest figure of medieval military history. He reiterated the successes of the military leaders in Asia, such

as Macedonian Alexander, Amir Teymur. He had gained a title as "The Last great conqueror of Asia." By some historians "Napoleon of the East" for his military achievements. Although he was written as an Iranian ruler in the West, but he is a real Azerbaijanian son. He is Azerbaijanian turc whos root comes from Afshar branch of Oguz-Turkmen environment.

Key words: *Afshar tribes, Nadir Shah, Turkic prince, diplomat, commander*

НАДИР ШАХ АФШАР ДИПЛОМАТИЯ

Резюме

В этом исследовании мы ещё раз стали свидетелями того, что Надир-шах, является одним из самых ярких аспектов в военной истории средневековья. Он повторил успехи таких великих войнов, как Александр Македонский и Амир Теймур и получил титул "Последнего завоевателя Азии".

За военные достижения Надир-шаха многие историки называли "Восточным Наполеоном". Хотя на Западе его и выдавали за иранского правителя, он всё же был сыном азербайджанского народа. Согласно родословной - это азербайджанский народ из империи тюркоязычных народов.

Ключевые слова: *племена афшар, Надир-шах, тюркский князь, дипломат, полководец.*

Aysel Rüstəmovə

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin
dissertantı

aysel_rustemliar@mail.ru

«Əcəmi Naxçıvani» sənədli filmində ortaçağ Azərbaycan mədəniyyəti

Mədəniyyət-əslər boyu xalqların tarixi yaddaşdır. O, bir çox nailiyyətləri özündə birləşdirən insanların müxtəlif istiqamətli tələbatını ödəyən vasitədir. Mədəniyyət mahiyyət etibarı ilə sivilizasiyaların, etnosların maddi və mənəvi dəyərlər sistemində əhəmiyyətli rol oynayır. Ortaçağ Azərbaycan mədəniyyəti incəsənətin bir çox sahələrində: musiqidə, təsviri sənətdə, memarlıqda öz əksini tapmışdır. Xüsusilə mədəniyyət memarlıqda mühüm məna kəsb edir. Orta dövrün görkəmli memarı Əcəmi Naxçıvaninin yaradıcılıq dünyası buna gözəl nümunədir. Ustadın müəllifi olduğu bir sıra memarlıq abidələri Azərbaycan mədəniyyəti tarixində xüsusi yer tutur. “Yalnız Şərqdə deyil, eyni zamanda Qərb dünyasında da yaxşı tanınan bu insanlardan biri, Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanidir. O, orta əsrlərdə Azərbaycanda yetişmiş və dünya şöhrəti qazanmış memardır. Əcəmi irsi Azərbaycan və Yaxın Şərq ölkələri memarlığına böyük təsir göstərmişdir.” [tarixklubu.blogspot.com >]. Həmin sənət inciləri haqqında təkcə mənbələrdə oxumaqla kifayətlənmirik, həmçinin filmə də vizual təsvirini izləməklə ətraflı bilgilər öyrənirik. Buna misal olaraq memarlıq abidələrindən bəhs edən “Əcəmi Naxçıvani” sənədli filmi göstərmək olar.

“Əcəmi Naxçıvani” sənədli filmi (ssenari müəllifləri Əbdülvahab Salamzadə, Aydın İbrahimov və rejissor Əbdül

Mahmudov) 1976-cı ildə tamaşaçılara nümayiş olundu. Sənədli filmin əsas süjet xəttini orta əsrin tanınmış ustadı Əcəmi Naxçıvanının həyat və yaradıcılığı, Azərbaycan və Yaxın Şərq ölkələri memarlığının sənət nümunələri təşkil edir. İlk kadrarxası mətnin aktyor, rejissor Şahmar Ələkbərovun ecazkar səsi ilə başlaması “Qüdrətdən səngərli qalalı dağlarda qayım qənim oturmuş gücün, alınmazlığın yadigarı əzəmətli qalalar. Elinə göy qurşağı dolamış qırçınlı təpələr, boyalı qayalar. Daşından suyundan hər gözəlliyi bənzəyən bir diyar, mayası odla, günəşlə yoğrulmuş Azərbaycan məkanının bir parçası adı bəlli Naxçıvan torpağı. 850 il əvvəl burada bir uşaq dünyaya göz açdı, böyüdü bu elə, bu torpağa, bu gözəlliklərə söykəndi, ilham aldı, dünya memarlıq tarixinə əvəzsiz incilər bəxş elədi.” [“Əcəmi Naxçıvani” filmi, 1976.] filmin auditoriyasında hansı görkəmli şəxs barəsində söhbət açılacağı haqqında maraq doğurur. Sonra ekranda “Əcəmi Naxçıvani”nin şəklinin verilməsi də bəhs ediləcək mövzunu seyrçilərə bir daha açıqlayır.

Qərbdə memarlığın yaradıldığı çağda Əcəmi Naxçıvanının dünya şöhrətli şah əsərlərini: məşhur Eldənizlər sarayını, şərqin ən əzəmətli tikililərindən sayılan Cümə məscidini, qoşa minarəli baş tağı Yusif Küseyir oğlu və Möminə Xatun türbələrini ucaltması, Naxçıvan memarlıq məktəbinin binasını qoyması filmin estetik dəyərini artıraraq onu mühüm incəsənət faktına çevirir. Sənədli filmə Əcəminin Naxçıvan memarlıq məktəbinin əsasını qoymasından danışılarkən həmçinin Naxçıvan şəhəri haqqında qısaca məlumat da izləyicilərə çatdırılır.

Respublikamızın böyük sənaye mərkəzlərindən biri olan Naxçıvan tarixinin çox qədim dövrləri əhatə etməsi, X-XI

yüzdilliklərdə Azərbaycanın ən görkəmli şəhəri kimi tanınması, hündürdə yerləşib Araz nəhrinin onun içindən keçməsi, 3-4 mərtəbəli saray tipli köşklərin, dəbdəbəli eyvanların, məscidlərin, mədrəsələrin olması, daşdan tikilmiş möhtəşəm qalanın ucalması, gəc və kərpiclərlə tikilmiş, rəngli karşılarla bəzədilmiş divarları görənləri heyrləndirməsi əski mənbə sayılan “Əcaib əd-dünya” adlı əlyazmada bunlar haqqında geniş məlumat verilərək yaradıcı şəxsin sənət parametrlərini filmin strukturunda aşkara çıxarır.

Sənədli filmin digər epizodunda memarın böyük əmək sərf etdiyi Yusif Küseyir oğlu türbəsindən danışılır. Bu türbəyə el arasında “Atababa günbəzi” deyilməsi 1062-ci ildə tikilmiş abidənin Əcəminin ilk əsəri olması onun yeraltı sərdabədən və yerüstü qülləli qurğudan yaradılması türbənin başlığının piramidavari kərpic günbəzlə örtülməsi vizual təsvirdə ifadəli ekran planları ilə bu kontekstdə açılır. 8 üzü müxtəlif şəkili hündəsi ornamentlə bəzədilməsi gəc məhlulu ilə qava şəklində bütövləşdirilməsi kompozisiya aydınlığı, hissələrin və ayrıntıların uyarlığı, lakonizm, obrazlılıq, inşaat işlərinin son dərəcə dəqiq aparılması memarlıq abidəsinin zamanəmizə qədər qalan ən gözəl nüsxə kimi seçilməsi izləyici qavrayışında filmin obyektiv konvensiallığını təmin edir. “O şəxslər xoşbəxtidirlər ki, onlar əməllərinə və xidmətlərinə görə tarixdə yaşayırlar. Memar Əcəmi Naxçıvani yaratdığı abidə, Yusif Küseyir oğlu isə xalqımıza göstərdiyi xidmətlərlə tarixdə yaşayırlar.”[din.nmr.az >].

“Neçə yüz illərdir Naxçıvanın mərkəzində bir alov dilimi ucalır. Bu, el anası, yuh namusu Möminə Xatun gözəlliyidir, alov sütunu kimi torpaqdan göyərir. Böyük Füzuli demiş ona baxanları surət xəyal eləyir.”[“Əcəmi Naxçıvani” filmi, 1976.]

sənədli filmin bu cümlərlə davam etməsi memarın ikinci şah əsəri Möminə Xatun türbəsi haqqında məlumat mənə doğuran rakurslar kimi qiymətləndirilir. Memarlıq abidəsinin 1086-cı ildə Atabəy Eldəgizin oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvanın həyat yoldaşı Möminə Xatunun şərəfinə tikilməsi türbənin yeraltı sərdabədən, yerüstü qurğudan təşkil edilməsi sərdabənin memarlıq tarixində ilk mükəmməl, dolğun mürəkkəb nümunə kimi seçilməsi yan izlərdə çərçivədə yazılmış kitabələrin uzunluğunun 500 metrə çatması ornamentlərin fərqli yaxınlığı, naxışların törəmə səviyyəsi abidənin ümumi vəhdətini tamamlaması sənətkarlıq üslubunu monumental zəriflik forumu ilə müəyyənləşdirilməsi ümumi kompozisiya ayrıntılarının son dərəcə işlənməsi filmin dramaturgiyasında özünəməxsus keyfiyyətlər qazanır. Filmin son epizodunun Əcəmi Naxçıvaninin yaratdığı memarlıq nümunələri haqqında deyilən sözlərlə tamamlanması “Onun həndəsi dəqiqlikdə işlətdiyi ornamentlər bədii təfəkkürlə riyazi təfəkkürün sintezindən yaranmış daş poemalardır. Əcəmi Əbubəkir oğlunun bu nadir abidələri, onun yaradıcılıq xatirəsini əbədləşdirmiş, nadir sənətkarlıq zəkasını, naxışların labirində döyünən ürəyini, ornament düyünlərində dil açan arzularını zəmanəmizə yadigar saxlamışdır.” [“Əcəmi Naxçıvani” filmi, 1976.] sənətkarın yaradıcılıq aktı sferada dövrün ekran obrazı səviyyəsinə qalxır.

İnternet mənbə

1. tarixklubu.blogspot.com ›
2. din.nmr.az ›

Filmoqrafiya

1. “Əcəmi Naxçıvani” (ssenari müəllifləri Əbdülvəhab Salamzadə, Aydın İbrahimov və rejissor Əbdül Mahmudov, 1976.)

Aysel Rüstəmovə

ƏCƏMİ NAXÇIVANI SƏNƏDLİ FİLMİNDƏ ORTAÇAĞ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

Xülasə

Təqdim edilmiş araşdırma “Əcəmi Naxçıvani” sənədli filminin təhlili əsasında aparılmışdır. Filmdə orta əsr Azərbaycan memarlığının görkəmli şəxsiyyəti Əcəmi Naxçıvaninin həyat və yaradıcılığı, onun Azərbaycan və Yaxın Şərq ölkələri memarlığına təsir konteksti öz əksini tapmışdır. Araşdırmada 850 il əvvəl Naxçıvan torpağında Əcəminin dünyaya göz açmasından, dünya memarlıq tarixinə əvəzsiz incilər bəxş etməsindən, Yusif Küseyir oğlu və Möminə Xatun türbələrini ucaltmasından, Naxçıvan memarlıq məktəbinin binasını qoymasından bəhs olunmuşdur. Sənədli filmdə Yusif Küseyir oğlu və Möminə Xatun türbələri haqqında ətraflı söhbət açılmışdır.

Filmdə Yusif Küseyir oğlu türbəsinin Əcəminin ilk əsərinin olmasından, abidənin yeraltı sərdabədən və yerüstü qülləli qurğudan tikilməsindən, türbənin səkkiz üzü müxtəlif şəkilli həndəsi ornamentlə bəzədilməsindən, başlıqın piramidavari gəc və kərpiclərlə tikilmiş günbəzlə örtülməsi diqqətə çatdırılır. Kompozisiya aydınlığı, hissələrin və ayrıntıların uyarlığı, lakonizm, obrazlılıq, inşaat işlərinin son dərəcə dəqiq aparılması cəhətdən öyünməli memarlıq abidəsi kimi fərqlənməsindən danışılır. Memarın digər sənət əsəri Möminə Xatun türbəsinin 1086-cı ildə Atabəy Eldəgizin oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvanın həyat yoldaşı Möminə Xatunun şərəfinə ucaltması, yeraltı sərdabənin on bucaqlı olması, qotika memarlıq üslubunun köklərinin yaratması, monumental

sərdabənin memarlıq tarixində ilk mükəmməl, dolğun mürəkkəb nümunə kimi seçilməsi ətraflı məlumatlandırılmışdır. Filmin sonunda Əcəmi Naxçıvanının sənət yaradıcılığının baxış nöqtəsi ortaçağda Azərbaycanın mədəniyyət məsələlərinin aktual mövzusu baxımından işıqlandırılmışdır.

***Açar sözlər:** Əcəmi Naxçıvani, Yusif Küseyir oğlu türbəsi, Möminə Xatun türbəsi, memar, film.*

Айсель Рустамова

СРЕДНЕВЕКОВАЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ КУЛЬТУРА В АДЖАМИ НАХЧЫВАНИ ДОКУМЕНТАЦИЯ Резюме

Исследование основано на анализе документального фильма «Аджами Нахчывани». Фильм отражает жизнь и творчество Аджами Нахчывани, выдающегося деятеля средневековой азербайджанской архитектуры, и контекст его влияния на архитектуру Азербайджана и Ближнего Востока. В исследовании рассказывается о рождении Аджами 850 лет назад в Нахчыване, его даровании бесценного жемчуга истории мировой архитектуры, возведении гробниц Юсифа Кусейир оглу и Моминой Хатун, а также строительстве Нахчыванской архитектурной школы. В документальном фильме подробно рассказывается о могилах Юсифа Кусейир оглу и Момина Хатун.

В фильме подчеркивается тот факт, что гробница Юсифа Кусейир оглу была первой работой Аджамии, памятник построен из подземной гробницы и надземной башни, восемь сторон гробницы украшены различными геометрическими орнаментами, голова покрыта пирамидальным куполом и кирпичами. Говорят, что это гордый архитектурный памятник с точки зрения композиционной ясности, сочетаемости частей и деталей, лаконичности, образности и чрезвычайно точных строительных работ. Еще одно произведение искусства архитектора - возведение гробницы Момина Хатун в 1086 году в честь жены Атабая Эльдегиза Мохаммада Джахана Пахлавы Момины Хатун, десятиугольная подземная гробница, истоки готического архитектурного стиля, монументальная гробница-первая полная, комплексная информация. В конце фильма освещается точка зрения на искусство Аджамии Нахчывани с точки зрения актуальных проблем культуры Азербайджана в средние века.

Ключевые слова: *Аджамии Нахчывани, могила Юсифа Кусейир оглу, могила Момина Хатун, архитектор, фильм.*

Aysel Rustamova

MEDIEVAL AZERBAIJANI CULTURE IN AJAMI NAKHCHIVANI DOCUMENTARY

Summary

The research was based on the analysis of the documentary "Ajami Nakhchivani". The film reflects the life and work of Ajami Nakhchivani, a prominent figure of medieval Azerbaijani architecture, and the context of his influence on the

architecture of Azerbaijan and the Middle East. The study tells about Ajami's birth 850 years ago in Nakhchivan, his gift of priceless pearls to the history of world architecture, the erection of the tombs of Yusif Kuseyir oglu and Momina Khatun, and the construction of the Nakhchivan School of Architecture. The documentary talks in detail about the tombs of Yusif Kuseyir oglu and Momina Khatun.

The film highlights the fact that the tomb of Yusif Kuseyir oglu was the first work of Ajami, the monument was built from an underground tomb and an above-ground tower, the eight sides of the tomb were decorated with various geometric ornaments, the head was covered with a pyramidal dome and bricks. It is said to be a proud architectural monument in terms of clarity of composition, compatibility of parts and details, conciseness, imagery, and extremely precise construction work. Another work of art of the architect is the erection of the tomb of Momina Khatun in 1086 in honor of Atabay Eldegiz's son Mohammad Jahan Pahlava's wife Momina Khatun, the ten-cornered underground tomb, the roots of Gothic architectural style, the monumental tomb is the first complete, complex information . At the end of the film, the point of view of Ajami Nakhchivani's art is highlighted in terms of the topical issues of culture in Azerbaijan in the Middle Ages.

Key words: *Ajami Nakhchivani, tomb of Yusif Kuseyir oglu, tomb of Momina Khatun, architect, film.*

Səidə Həsənova

Bakı Dövlət Universiteti, doktorant

E-mail: saida.hasanova.n@bsu.edu.az

XVIII əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və sosial vəziyyəti

(sovet tarixşünaslığı əsasında)

Açar sözlər:Səfəvilər, sosial narazılıqlar, üsyanlar, tarixşünaslıq, sovet dövrü

Ключевые слова:Сефевиды, социальные волнения, восстания, историография, советский период

Keywords:Safavids, social discontents, uprisings, historiography, Soviet period

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin XVIII əsrin ilk onilliklərində siyasi vəziyyəti. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövləti siyasi, iqtisadi və sosial cəhətdən tənəzzül dövrünü yaşayıb, dərin böhran keçirirdi. Boşalmış dövlət xəzinəsinin doldurulması üçün şah, saray əyanları və digər dövlət məmurları çıxış yolunu yalnız vergi və mükəlləfiyyətlərin miqdarını, sayını artırmaqda görürdülər. Bu səbəbdən Səfəvilər imperiyasının bütün bölgələrində, xüsusilə Azərbaycanda yeni vergilər təyin edilməklə onların yığılma qaydası sərtləşdirilirdi. Eyni zamanda, əvvəldən mövcud olan vergilərin miqdarı artırıldı. Həmin dövrdə hakimiyyətdə olan Şah Sultan Hüseyn (1694-1722) günlərini ya ibadətdə, ya da hərəmxanada eyş-işrətdə keçirirdi. Azərbaycan tarixşünaslığının banisi Abbasqulu ağa Bakıxanov (1794-1847) Şah Sultan Hüseyn haqqında qeyd edirdi: “Dindar və insafli bir şəxs idi, həmişə üləma ilə görüşərdi. O, gecələr nafilə namazı qılırdı, gündüzlər isə, əlaltıları qafilə soyardılar” [4, 93]. Dövlət işlərindən kənarda qalan hökmdarın xəzinəni

doldurmaq məqsədilə 1699-cu ildə verdiyi yeni sərəncama əsasən 15 yaşına çatmış hər kəsin siyahıya alınmasına başlanıldı. Vergi sistemini “qaydaya” salmaq üçün verilən digər fərmana əsasən gizlənən şəxsin başı şaha, əmlakı isə onu tapana verilir. Əlavə vergilərə dair yeni qərarlar verilmişdi: A.Volnskinin gündəliyinə əsasən səfir Şamaxıdan İsfahana gedərkən əhalidən səfir və məmurlar üçün zorla “yem pulu” (təyin vergisi-S.H.) yığılmasının şahidi olmuşdu [7, 43]. Mərkəzi hakimiyyətin vergilərin artırılması istiqamətində atdığı addımlar narazılıqlara səbəb olur, yerlərdə üsyan və iğtişaşlar qalxırdı.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin XVIII əsrin ilk onilliklərində iqtisadi və sosial vəziyyəti. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın məhsuldar qüvvələrinin vəziyyətini ağırlaşdıran daha bir səbəb 7 il ard-ardına ölkədəquraqlığın baş verməsi idi. Bu təbii fəlakət xüsusilə Şirvanda özünü mənfi yöndən büruzə vermiş, kənd təsərrüfatına ağır zərbə vurmuş, iqtisadiyyata mənfi təsir etmişdi. Təbii fəlakətlərin və quraqlığın baş verməsi bahalığa, bazarlarda qiymətlərin artmasına səbəbolmuşdu ki, çox vaxt bu qiymət artımı süni şəkildə vergi yığan və dəllallar tərəfindən yaradılırdı. Süni şəkildə yaradılmış gərgin vəziyyət vergilərin toplanmasında çətinliklər yaratmış və narazılıqlar daha da artmışdı. Şah sarayı öz adamlarını vergi toplamaq üçün yerlərə göndərir, xəzinəni doldurmaq üçün müxtəlif yollar axtarırdılar. Yerli hakim və məmurların əhaliyə amansızcasına davranaraq vergi toplaması, vergilərin sayının və miqdarının artırılması dövlətin iqtisadi vəziyyətini dirçəltmədi, xəzinəni doldurmadi. Əksinə, ölkədə sosial durumu daha da ağırlaşdırdı, əhali və mərkəzi hakimiyyət nümayəndələri arasındakı münasibətləri gərginləşdirdi. Bu barədə Rusiya dövlətinin elçisi A.P.Volinski öz gündəliyində qeyd etmişdi ki,

bəylərbəyilər toplanan vergilərin “yalnız yarpağını şaha göndərilər, meyvəsini isə özləri üçün saxlayırlar. Bu onlarda adət halını almışdır” [3, 381]. Həmin dövrün şahidi olan İ.G.Gerber bu barədə yazır: “Şirvan hakimləri şahın xəzinəsinə istədikləri qədər (topladıkları vergilərdən-S.H.) göndəridilər” [3, 381]. Vergilərin özbaşına toplanılması barədə məlumatı rus elçiliyinin nümayəndəsi A.Lopuxin də təsdiqləyir: “Dərbənd sultanı guya bizə qonaqlıq vermək adı ilə bütün vilayətdən 1000 manatdan çox xərac yığmışdı. Lakin biz heç nə görmədik. Belə axmaq hakimiyyətdən, yaxşı heç nə gözləmək olmaz” [9, 9]. İlk mənbələrdən olan A.Volnskinin gündəliyinə əsaslanan F.Əliyev qeyd edir ki, “Vəzir 4 vilayətdən – Təbriz, Şirvan, Gəncə və İrəvandan vergiləri yığmağa gəlmişdi” [7, 44]. Dövlətin açar vəzifələrindən birini tutan vəzirin vergi toplaması üçün şəxsən özünün gəlməsi mərkəzi hakimiyyətdəki vəziyyətin nə dərəcədə ağır olduğunu bir daha göstərir.

Mərkəzi hakimiyyət və məmur özbaşınalığından əziyyət çəkən daha bir sosial zümrə tacir və sənəkarlar idi. Təzyiqlərə məruz qalan tacirlər günü-gündən artan gömrük haqqları qarşısında heç bir gəlir əldə edə bilmirdilər. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, xüsusilə Şamaxıda xristian tacirlər Səfəvilərin vergilərindən azad olmaq məqsədilə Rusiyaya meyilli idilər. Tacirlər arasında dini əsaslarla ayrışeçkiliyin mövcud olması bu sosial qrupun – tacirlərin vəziyyətini günü-gündən ağırlaşdırırdı. Elə bu səbəbdən Azərbaycanda qiyamlar zamanı tacir və sənəkarların daha fəal iştirak etdiyini görürük.

Üsyanların səbəbləri. Feodal istismarının həddini aşması əhəlinin narazılığının artmasına, həmçinin şah üsulidarəsinə qarşı üsyanların baş verməsinə səbəb oldu. İlk üsyan 1707-ci ildə Car-Balakəndə başlasa da, digər kəndlərin əhalisi

və ətraf ərazilər də tez bir zamanda bu üsyana qoşuldu. Kortəbii şəkildə baş verən bu kəndli üsyanı amansızcasına yatırıldı. Lakin sonrakı illərdə üsyanların davam etdiyini, Azərbaycanın hər yerində narazılıqların olduğunu və əhalinin qiyam qaldırdığını izləyirik. 1707-1711-ci illərdə Şirvanda və ümumilikdə Azərbaycanda baş verən üsyan və çıxışlar mərkəzi hökuməti narahat edir, hətta bu çıxışların yatırılması üçün İsfahan sarayında gərgin danışıqlar aparılırdı. Nəticədə Şah Sultan Hüseyn Keyxosrovu Şirvana yeni bəylərbəyi təyin etdi. Keyxosrov hakim təyin edildikdən sonra üsyanlar amansızlıqla yatırıldı. Gördüyümüz kimi, Azərbaycanda, xüsusilə də Şirvanda baş verən qiyamların əksəriyyəti amansızlıqla, silah gücünə yatırılmışdı. Osmanlı arxiv materialları da bunu sübut edir [6, 42-44].

XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvi dövlətində üsyanların baş verməsi barədə dövrün ilkin qaynaq və mənbələrində kifayət qədər məlumat vardı. Həmin dövrdə kəşfiyyat xarakterli məlumatlar toplamaq üçün göndərilən rus elçisi A.P.Volinski üsyanların şahidi olmuş və öz gündəliyində belə qeyd etmişdir: “Burada (Azərbaycanda-S.H.) nadir yerlər qalmışdır ki, üsyan baş verməmiş olsun” [3, 387]. Ağır vergi və mükəlləfiyyətlərin tətbiqi ağır iqtisadi böhran içində olan əhalinin narazılığını daha da artırırdı. “Mərkəzi hakimiyyətin zəiflədiyi bir dövrdə kəndlilər bu səyyahlara (səfir və elçilər – S.H.) qarşı mübarizə aparır, hətta silah tətbiq edirdilər” [7, 76]. Gördüyümüz kimi, əhali XVII əsrin sonu, əsasən də XVIII əsrin ilk onilliklərində Səfəvilər imperiyasının hər yerində, eləcə də Azərbaycanda həyata keçirilən vergi zülmünə və sosial ədalətsizliyə qarşı üsyanlar qaldırır, vergi və mükəlləfiyyətləri ödəməkdən boyun qaçırır, vergi yığan məmurları qovur, hətta

silahlı çıxışlardan çəkinmirdilər. Rus böyük elçiliyinin rəhbəri A.P.Volnskinin Əhərdə üzləşdiyi konflikt yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələni bir daha təsdiqləyir. A.Volniski Əhərə yaxınlaşarkən şəhər kələntəri camaatı karvansaraya yığaraq rus səfirliyini şəhərə buraxmayacaqlarını bildirmişdi [8, 76]. Qeyd edək ki, Əhər hadisələrinin dərinədən tədqiqi Səfəvilərin bu dövrdə nə qədər aciz olduqlarını göstərir.

Beləliklə, bütün bu üsyan və çıxışlar onu sübut edir ki, artıq Azərbaycanda XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi hakimiyyətinə itaət olunmurdu. Nəinki, aşağı təbəqələr, eləcə də hakim zümrə nümayəndələri mərkəzə tabe olmaq istəmir, özlərini müstəqil hakimlər kimi aparırdılar. Yerli feodallar bəzi zamanlarda bu narazılıq mənbəyinə çevrilsələr də, çox vaxtı mərkəzi hakimiyyətə qarşı qalxmış üsyan və qiyamlardan istifadə edir, mərkəzdənqaçma meyllərini üzə çıxarır, müstəqilliyə nail olmaq uğrundanarazı qüvvələrin qaldırdığı hərəkətdən özlərinin hakimiyyət başına keçməsi üçün istifadə edirdilər. Azərbaycanın sovet dövrü tarixşünaslığında XVII əsrin son rübü-XVIII əsrin ilk onilliklərinə dair mühüm tədqiqatlar aparılmış, bu dövrdə gedən siyasi, iqtisadi və sosial proseslər araşdırılmışdır. Dövrün təhlilləri ilkin mənbələrə və arxiv sənədlərinə əsaslansa da, sovet hakimiyyəti zamanı mərkəzin ideoloji təzyiqlərini unutmamalıyıq. Belə ki, tarixi fikirlərin, qeydlərin hər biri ideologiyanı təmsil etməli, ona dəstək olmalı idi. Məhz bu səbəbdəndir ki, Qızılbaşların iqtisadi siyasətinə qarşı baş vermiş üsyanların, eyni zamanda mərkəzdənqaçma meyllərini özündə kəsb edən çıxışların hər birində sovet dövrü tarixçiləri “aşağı təbəqələrin feodal zülmünə qarşı azadlıq mübarizəsi” kimi izah etməli idilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək) I cild, Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifovun redəktəsilə, Bakı: Azərbaycan Nəşriyyatı, 2009, 719 s.
2. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər), prof.S.S.Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1996, 872 s.
3. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, III c., Bakı: Elm, 2007, 592 s.
4. Bakıxanov A. Gülüstən-i İrəm. Bakı: Elm, 1991, 256 s
5. Quliyev Ə.N. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri tarixindən (XV-XVIII əsrlər). Bakı: "Qızıl Şərq" mətbəəsi, 1958, səh 54 /
[http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=6732&pno=3\(bax ilb 04.02.2021\)](http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=6732&pno=3(bax%20ilb%2004.02.2021))
6. Osmanlı Dvləti ilə Azərbaycan Türk hanlıqları arasındakı münasibətlərə dair arşiv belgeleri.Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy (1578-1914). I cild. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1992. 427 səh.
7. Алиев Ф.М. Миссия посланника Русского государства А.П. Волынского в Азербайджане (1716-1718 гг.). Баку: «ЭЛМ», 1979, 120 с.
8. Бушев П.П. Посольства Артемия Волынского в Иран в 1715-1718 гг. (по русским архивам). Москва, Наука, 1978, 288 с.
9. Лопухин А.И. Журнал путешествия через Дагестан 1718 г. //История, география и этнография XVI-XIX вв. Архивные материалы. Москва: Издательство восточной литературы, 1958. с.6-58

САИДА ГАСАНОВА

Бакинский Государственный

Университет, докторант

saida.hasanova.n@bsu.edu.az

**Политическое, экономическое и социальное положение
Азербайджана в первые десятилетия XVIII века
(по материалам советской историографии)**

В статье на основе советской историографии исследуется политическая, экономическая и социальная ситуация в Азербайджане в конце 17 - начале 18 вв. Было сопоставлено с фактами, полученными на основе первоисточников и архивных материалов. В советской историографии важные исследования проводились по последней четверти XVII века - первым десятилетиям XVIII века, изучались политические, экономические и социальные процессы того периода, анализ проводился на основе первоисточников и архивных документов. Однако мы не должны забывать об идеологическом давлении центра в советское время. В этот период каждая из исторических идей и записок должна была представлять и поддерживать советскую идеологию. Советские историки должны были описывать каждое из восстаний и движений, имевших место в этот период, как «освободительную борьбу против феодального гнета низших классов».

SAIDA HASANOVA

Political, economic and social situation of Azerbaijan in the first decades of the XVIII century (based on Soviet historiography)

The article deals with the political, economic and social situation of Azerbaijan in the late 17th and early 18th centuries on the basis of Azerbaijan Soviet historiography. It was compared with facts obtained on the basis of primary sources and archival materials. Important research was conducted on the last quarter of the 17th century and the first decades of the 18th century. It examines the political, economic and social processes that took place at that time. The analysis of the period was based on primary sources and archival documents. However, we must not forget the ideological pressures of the center during the Soviet era. Thus, each of the historical ideas and notes had to represent and support the Soviet ideology. Soviet historians had to describe each of these uprisings and movements as a "liberation struggle against the feudal oppression of the lower classes."

Firuzə Sadıqova

Bakı Dövlət Universiteti

E-mail: firuzeesgerova@icloud.com

“Qutadğu-Bilig” əsərində feillərə tarixi aspektdə yanaşılması Xülasə

Açar sözlər: feil, zamanlar, leksik-semantik, morfologiya, türk dilləri, qrammatika, dilçilik

Yusif Balasaqunlunun “Qutadğu-Bilig” əsərində başlıca məqsədi türk insanının mənəvi tərbiyəsi olub. Əsərdə yalnız hökmdarların deyil, türk bəylərinin, görkəmli insanların da

şəxsi-mənəvi keyfiyyətlərinin xarakterizə olunduğunu görürük. Bu da öz növbəsində gəncliyə, cəmiyyətə mütəsna nümunə kimi diqqəti cəlb edir. “Qutadğu-Bilig”də insanın sağlam mənəviyyatının onun xoşbəxtliyinin səbəbi olduğu xüsusi məqam kimi vurğulanır. Əgər sağlam mənəviyyat sağlam insan deməkdirsə, eləcə də sağlam cəmiyyət, sağlam bəşəriyyət deməkdir. Yusif Balasaqunlunun “Qutadğu-Bilig” əsərini Türk dünyası üçün təlim-tərbiyə, əxlaq nümunəsi də adlandırmaq olar. Əsərdə qaldırılan problemlər insanın bir şəxsiyyət olaraq formalaşması, həyatda layiqli mövqe tutması, prinsipial, əxlaqlı bir insan kimi yetişməsinə yönəlmişdir. Düzlük, hörmətlik, elmlik, əxlaqi təmizlik kimi keyfiyyətlərə üsünlük verən Yusif Balasaqunlu insanın əsil-nəcabətini onu ən mühüm mənəvi keyfiyyətləri sırasında göstərir. Türk dillərindəki feil dilçilər tərəfindən ən çox müzakirə olunan mövzulardan biri olmuşdur. Bəzi dilçilər feili fel düzəldən şəkilçilərin subyektə hesab edir, bəziləri də fel birləşməsi kimi qəbul edirlər. Ancaq bu işə dərinləndirən baxanda fərqli fikirlər də ortaya çıxır. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində feillər, əsasən, müasir türk dillərində olduğu kimi təsriflənsə də, hər halda, müasir türk dillərindən fərqlənən cəhətlər də vardır. Üçüncü şəxsin əmr şəklinin əlaməti run yazılarında –zun, türkidə kiçik fonetik dəyişikliklə –sun dodaq variantlı formaları ilə təmsil edilir. Türk dillərindəki feil dilçilər tərəfindən ən çox müzakirə olunan mövzulardan biri olmuşdur. Bəzi dilçilər feili fel düzəldən şəkilçilərin subyektə hesab edir, bəziləri də fel birləşməsi kimi qəbul edirlər. Ancaq bu işə dərinləndirən baxanda fərqli fikirlər də ortaya çıxır. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində feillər, əsasən, müasir türk dillərində olduğu kimi təsriflənsə də, hər halda, müasir türk dillərindən fərqlənən cəhətlər də vardır.

Yusuf Xas Hacib Balasaqunda (1017-1077) anadan olmuşdur. İlk təhsilini doğulduğu şəhərdə alan Yusuf, dövrünün nüfuzlu ailəsinə xas olan xüsusiyyətlərə əsasən yaxşı bir təhsil aldı. Geniş bir ensiklopedik biliyə sahib olmaqla yanaşı, ərəb, fars kimi müxtəlif dilləri yaxşı biliyi üçün bu dillərdə yazılmış əsərləri araşdırmaq onu qısa müddətdə tanıdıb. "Xas Hacib" ləqəbini almadan əvvəl Balasaqunlu Yusuf kimi tanınırdı.

Yusif Balasaqunlu "Qutadğu Bilig" əsərinin adı barəsində, daha doğrusu, bu adın nə üçün seçildiyini belə izah etmişdir.

Kitabda "Qutadğu Bilig" adını verdim,

Oxuyanı qutlu etsin, əlindən tutsun.

Sözümü söylədim, kitabı yazdım,

O uzanıb iki dünyanı tutan əldir.

Kişi iki dünyanı qutla tutsa,

Qutlu olar, bu sözüm bütünlüklə çindir. [5, 47]

Qut - türkcə səadət, xoşbəxtlik, uğurlu tale deməkdir. "Qutadğu Bilig" isə xoşbəxtliyə, səadətə aparan elm, bilik deməkdir (*qut*-xoşbəxt, *ad*-etmək mənalı adlardan feil düzəldən şəkilçi, *ğu*-feildən ad düzəldən şəkilçidir; *bil*(mək) feili kökü, *ig*-feildən ad düzəldən şəkilçidir.

"Qutadğu Bilig", ilk Türk islam dövləti olaraq qəbul edilən, Qaraxanlılar dövründə Yusuf Xas Hacibin Qaraxan Türkcəsində yazdığı bir əsərdir. "Xoşbəxtlik verən bilik" mənasını da olan "Qutadğu Bilig", fərdi dünyada və axirətdə xoşbəxt olmağın yollarını göstərən tövsiyələri ehtiva edir. Türk ədəbiyyatının ilk nümunələrindən biri olan "Qutadğu Bilig", türk mədəniyyətinin izlərini daşması ilə yanaşı, islamın əsas mənbəyi olan Qurandan bəhirlənmişdir. "Qutadğu Bilig" siyasi, sosial, psixoloji, təhsil və əxlaqi cəhətdən çox zəngin bir məzmunla malikdir.

“Qutadğu Bilig” məsnəvi üslubunda yazılmış bir şeir olaraq günümüze qədər gəlib çatan nadir və qədim türkoloji mənbələrindən biri, digər tərəfdən siyasət və əxlaq fəlsəfəsidir. Siyasi fəlsəfənin əsasını təşkil edən bu düşüncə şeirini bəzən açıq və bəzən dolayı yolla fikirlərini ifadə edir. Buna görə “Qutadğu Bilig” yalnız bir siyasət və ya bir məsnəvi kimi baxmaq lazım deyil, daha geniş bir perspektivdən baxılmalıdır.

“Qutadğu-Bilik”in mənəvi-əxlaqi, elmi qüdrəti onu bütün türk dünyasına tanıtmışdı. Elə fikirlər, elə əsərlər var ki, onlar bütün insanlığı öz ağışına almaq gücündədirlər. Bəzən bir əsər bütün bəşəriyyətin, bütün insanlığın ürəyini döyündürmək, rıqqətə gətirmək gücündə olur. “Qutadğu-Bilik” məhz belə bir əsərdir. Bu əsər insanın insanlıq zirvəsinə ucalmağın yolunu göstərən ilk fundamental mənbələrdən biridir. Bu əsər ən böyük mütəfəkkirlərin belə yoluna işıq tutmaq gücündə olmuş, bu günə qədər də bu qüdrəti hifz edib saxlamışdır. Əsərin qüdrətli cəhətlərindən biri də onun müasir dövrümüz üçün əhəmiyyətli olmasıdır. Bu gün dünyanın ən mühüm ehtiyaclarından biri də ağıllı, müdrik söz və bu sözə əməl edən insanlardır. “Qutadğu-Bilik” min ildir ki, öz boxçasından bu müdrikliyi yer üzünə səpələyir. Ondan faydalanmaq isə hər kəsin dünyagörüşü, həyata baxışlarından asılıdır.

“Qutadğu-Bilik” əsərinin ən mühüm pedaqoji sistemi onun təlim-tərbiyə işinə kompleks yanaşmasıdır. Burada şəxsiyyətin yüksək mənəvi dəyərlər kontekstində inkişafını şərtləndirən bütün amillərin nəzərə alınması ilə rastlaşmaq mümkündür. Oxucuya təqdim olunan hər bir ifadə, hər bir fikir özündə dərin məna daşımaqla, insan ruhunun mənəvi zənginləşməsi sxemini özündə birləşdirir. “Qutadğu-Bilik”də baş verən hadisələr də insanın malik olduğu mənəvi sifətlərin

bir-biri ilə qarşılaşdırılması, bir-birilərinin mənəvi keyfiyyətlərini aşkara çıxarmaları üzərində qurulur. Bu qarşılaşdırılmadan əslində insanlığının mahiyyətinin, Türk mütəfəkkirinin öz milləti ilə bağlı arzu və istəklərinin meydana çıxdığını görmək mümkündür

Feil şəkillərinə tarixi aspektdə yanaşdıqda feil şəkilləri öz inkişafında müəyyən bir inkişaf yolu keçərək bugünkü normal halına düşmüşdür. XIV əsr yazılı abidələrində feilin bütün təsriflənən formalarında birinci şəxsin cəmində daha çox "z" ünsürüylə ifadə olunur.

Feilin icbar növü iş və hərəkətin başqası tərəfindən icra edilməsini bildirir. Burada iş və hərəkətin şəxsin özü etmir, onun əmri, təkidi, icazəsi, xahişi və s. ilə başqası edir. Dünyanın bir çox dillərində feilin icbar növünü əmələ gətirən şəkilçilər yoxdur. Lakin belə dillərdə icbar növünü ifadə etmək üçün müxtəlif vasitələrdən, köməkçi sözlərdən istifadə olunur. Belə ki, fars dillərində feilin bu növünü ifadə etmək üçün xüsusi feil növü olmadığından vadar kərdən, məcbur kərdən (məcbur etmək) feillərindən biri götürülüb əsas feillərin iltizam forması əlavə olunur.

Ərəb dilində isə feilin icbar növü feilin bablarından düzəlidir. Feil bablarının ikincisi təsirsiz feilləri təsirli və təsirliyi isə iki dəfə təsirli edir və beləliklə də Azərbaycan dilinin icbar növünə uyğun gəlir.

Azərbaycan dilində iş, hal və hərəkətin obyektə münasibəti təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyasının ortaya çıxmasına səbəb olur. Təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyasına daxil olan feillərin obyektə münasibətini şəkilçilər vasitəsilə dəyişmək mümkündür. Feil tamamlıq tələb edirsə təsirli, tamamlıq tələb etmirsə təsirsiz olur.

Təsirsiz feillərdən təsirli feillər yaradan -dır, -dir, -dur, -dür və -t şəkilçiləri ilə feilin icbar növünü yaradan -dır, -dir, -dur, -dür və -t şəkilçiləri oxşar şəkilçilərdir. Ancaq bu şəkilçilərin yaratdıqları feillər obyekt və subyektlə münasibətdə tamamilə bir-birindən fərqlənir. Beləki, təsirlilik yaradan şəkilçilər hərəkətin subyekt və obyekt arasında münasibəti dəyişmir. Bu xüsusiyyət növ şəkilçilərinə aiddir.

Feilin icbar növü təsirli feillərdən əmələ gəlir və təsirli olaraq qalır. Feilin bu növündə iş və hərəkətin icrası birinci şəxs (subyekt) tərəfindən deyil, başqa bir şəxs (subyekt) tərəfindən yerinə yetirilir, lakin işin icrasının həqiqi icraçısı olan bu şəxs (subyekt) mübtəda şəklinə meydana çıxma bilmir və feildən işi icra etmək üçün vasitəçi tələb olunur. Deməli, -dır, -dir, -dur, -dür və -t şəkilçiləri təsirli feillərə əlavə olunaraq, vasitəçilik tələb edən icbar növü əmələ gətirir.

Məchul növdə işin icrasında iş görən qeyri-fəal olduğu üçün cümlədə bilavasitə ifadə olunmur. Feilin məchul növündə iş görən qeyri-fəal olduğu üçün onun yerini obyekt tutur, obyekt onu əvəz edir. Obyekt də cümlənin mübtədası olur. Məchul növ feillərdə hərəkətin həqiqi icraçısını meydana çıxartmaq üçün tərəfindən qoşmasını əlavə etmək lazımdır. Əgər cümlənin ümumi mənasına xələl gəlmirsə, deməli, feil məchul növdədir. Bu cümlələrdə tərəfindən qoşması ilə birlikdə tamamlıq kimi meydana çıxan məntiqi icraçı hərəkətin icrasında bir vasitəçi kimi nəzər-diqqəti özünə cəlb edir.

Feilin icbar növündə isə işin icrası birinci subyekt tərəfindən deyil, ikinci, üçüncü subyektlər tərəfindən yerinə yetirilir. İşin həqiqi icraçısı olan subyekt isə mübtəda şəklinə meydana çıxma bilmir.

Digər oxşar xüsusiyyəti isə feilin məchul növü və icbar növü hər ikisi təsirli feillərdən yaranır. Lakin qeyd etməliyik ki, feil icbar və məchul növlərini yaradan şəkilçilər onların fərqli xüsusiyyətlərini göstərən vasitədir. Beləki, feiln məchul növü təsirli feillərdən yaranır, şəkilçilər vasitəsilə təsirsiz feillərə çevrilir.

Yazılı abidələrin tədqiqi göstərir ki, dilimizdə istər feili xəbər (şühudi keçmiş zaman forması müstəsna olmaqla), istərsə də ismi xəbərlər birinci şəxsin cəmində XVIII əsrə qədər "z" ünsürü ilə işlənmişdir. Şərt şəklini tarixən feilin başqa şəkillərindən fərqləndirən cəhətlərindən biri də budur ki, feilin bu şəkli birinci şəxsin cəmi üzrə formalaşarkən XVIII əsrə qədərki dövürlərdə başqa şəkillər kimi yalnız "z" ünsürü ilə deyil, həm də "q,k" ünsürü ilə işlənir. [2, 135]

Şərt şəklinin birinci şəxs cəmdə "q,k" ünsürü ilə işlənməsi digər ədəbi materiallarda da öz əksini tapmışdır. [3, 138]

-sa, -sə forması müvafiq şəxs sonluğu qəbul edərək birləşmənin leksik məna daşıyan birinci komponenti, "gərək" sözü isə əsasən heç bir şəkilçi qəbul etmədən (bəzi hallarda -dır xəbər şəkilçisi ilə işlənir) ikinci komponent kimi çıxış edir.

Çox vaxt dil tarixçiləri -malı, -məli çəkilçisinin feilin vacib şəklini ifadəçisi kimi Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində təşəkkül dövründən sonra işləndiyi qeyd edilir. Feilin vacib şəklinin göstəricisi kimi -malı, -məli qrammatik əlaməti ilk dəfə Xətəinin dilində işləndiyi müəyyənləşdirilmişdir. Müasir ədəbi dilimizdə tamhüquqlu -malı, -məli şəkilçisi XVIII əsrə qədər olduqca az, ancaq üçüncü şəxsdə işlənmişdir. Orta əsrlərin ədəbi dilində az-çox işlənmiş -malı, -məli şəkilçisi ilə düzələn feillər isə, əsasən feili sifətlər kimi özünü göstərmişdir.

Bu morfem ilk dəfə Ş.İ.Xətəinin əsərlərində təsadüf olunmuşdur.

Azərbaycan dilində feilin vacib şəkli hərəkətin icrasının zəruriliyini bildirir. Əksər dilçilik ədəbiyyatında feilin vacib şəklinin ancaq bir forması, -malı² qeyd edilmişdir. Bu, sintetik qurulmadır. Lakin Azərbaycan dilində feilin vacib şəkli həm də analitik üsulla qurulur. Bu forma isə -malı² +ol(maq) köməkçi feili ilə, yəni perifrastik üsulla qurulur. Bu iki forma məzmun cəhətdən də fərqlənir.

Ümumiyyətlə, feil şəkillərinin modallığın ifadə vasitələrindən olduğu məlumdur. Xüsusilə, deontik modallıq feilin şəkillərində öz ifadəsini daha yaxşı tapır. Modallığın bu növünü feilin vacib şəklində ifadəsi daha güclüdür. Məlumdur ki, deontik modallıq gərək aləmin hər hansı bir hadisəsinə dair işin icrasına icazə, zərurət, vaciblik və ya məcburilik münasibətini ifadə edir. Ümumi desək, feilin vacib şəklində məcburiyyət, yəni məcburi münasibət ifadə olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məcburiyyət bu münasibəti ifadə edənin özündən və kənardan qaynaqlana bilər.

Bu baxımdan vacib şəklinin sintetik və analitik üsulla yaranan formaları məzmunca bir-birindən müəyyən qədər fərqlənir. Hər iki forma hər hansı bir işin icrasına dair duyulan məcburiyyəti ifadə edir. Məcburi münasibət danışanın özündən və kənardan qaynaqlana bilər. Yəni şəxs özü hər hansı bir işin icrasına dair özünün qərara gəldiyi məcburiyyət və həm də digər bir səbəblə bağlı, yəni kənardan gələn məcburiyyəti ifadə edə bilər. Bu baxımdan M.M.Musayev və Q.H.Cəfərov feilin geniş və dar mənalı vacib şəklindən bəhs edərkən qeyd edirlər ki, "birinci şəkil daha çox hər hansı bir işi görənin öz aldığı qərara əsasən yetirdiyi iş və ya dar bir fəaliyyət sahəsi ilə bağlı olaraq

işlənilir. İkinci şəkil isə Azərbaycan dilində xaricdən gələn hər hansı bir təzyiq və diqtə edilən konkret bir məcburiyyətlə gerçəkləşmiş olmaq və ya ola bilmək anları ilə bağlı olaraq çıxır". Birinci əgər məcburiyyət danışandan qaynaqlanırsa, ikincidə bu, hər hansı qanun, qayda, əmr və s. nəticəsində baş verir. Birincidə ifadə olunan məcburiyyət ümumidirsə, ikincidə məcburiyyət daha güclü və daha konkret səciyyə daşıyır. E.V.Sevortyan və M.Ş.Şirəliyev də qeyd edirlər ki, "vacib şəkil olmaq feili ilə perifrastik formada da işlənə bilər". F.Zeynalova görə, "vacib şəkli ol köməkçi feili ilə işlənərək perifrastik feil formaları əmələ gətirir. Bu vaxt vaciblik məzmunu əvvəlkinə nisbətən zəifləyir". Deməli, məzmun fərqliyi formada da özünü göstərir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində arzu şəklinin ikinci şəxsinin cəmi -sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz şəkilçisi ilə ifadə olunur. Dilimizin qədim dövrlərində ikinci şəxsin cəmini bildirmək üçün yazılı abidələrin dilində -sız, -siz, -suz, -süz şəxs əlaməti daha çox işlək olmuşdur. Hazırkı dövrdə həm də dialekt və şivələrimizdə. həm də danışiq dilimizdə -sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz şəxs əlaməti ilə yanaşı, -sız, -siz, -suz, -süz variantı da işlənməkdədir.

Sosial linqvistikla dillə cəmiyyət arasındakı bütün əlaqə sistemini öyrənir. Cəmiyyətin müxtəlif sosial təbəqələrinin bir dil ətrafında birləşməsi, əsas ünsiyyət vasitəsi kimi ədəbi yaxud danışiq dilinin aparıcı rol oynaması problemi müxtəlif regionların dillərində müxtəlif səviyyədə özünü büruzə verir və dilçiliyin bütün sahələrini əhatə etdiyi kimi zaman kateqoriyasından da yan keçməmişdir.

Zaman bizim şüurumuzdan aslı olaraq obyektiv aləmdə daim mövcuddur. Biz zamanı dərk etmək üçün yaşadığımız,

şahid olduğumuz hadisələri şüurumuzda dərk edir və dəyərləndiririk. Dünyanın bir çox tədqiqat obyektlərinə çevrilən zaman məfhumu olduqca mürəkkəb bir anlayışdır. Kainatda zaman anlayışı iki anlamda təzahür edir. Birincisi, obyektiv aləmdən bizdən və şüurumuzdan kənarda mövcud olan fəlsəfi anlamda zaman, digəri isə insan şüuru ilə dərk edilərək dildə ifadəsini tapan qrammatik anlamda zaman.

Zaman birölçüdür. Bu o deməkdir ki, obyektiv zaman üç zamanı; keçmiş, indiki və gələcək zamanı əhatə edir. Zaman dönməzdir, yəni o yalnız bir istiqamətdə davam edir; zaman yalnız irəliyə doğru gedir; o keçdiyi yola heç bir zaman qayıtmır, geri dönmür. Zaman sonsuzdur, çünki onun nə əvvəli vardır, nə də sonu olacaqdır. [1,4]

Qrammatik zaman bizdən aslı olaraq obyektiv aləmdə mövcud olan zamanın insan təfəkküründəki təzahürünün dildəki ifadəsidir. Qrammatika özündən zaman yaratmır. O yalnız insanın şüurunda əks olunan obyektiv zamanı qeyd edir və bununla yanaşı on konkretləşdirir.

Lakin fəlsəfi anlamda bütün insanlar tərəfindən eyni cür dərk edilən zamanın qrammatik təzahürü müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edir. İnsanlar müxtəlif dil sistemlərinə malikdirlər. Bu dil sisteminin müxtəlif dillərdə müxtəlif zamanı vardır. Odur ki, artıq bir dilin semantik imkanlarından çıxış edərək qrammatik zamanın digər dildəki qarşılığını vermək mümkündür. Çünki semantik cəhətdən zaman kateqoriyası bütün dillər üçün eyniyyət təşkil edir. Hər hansı bir qrammatik zamanın məna baxımından istənilən dildə öz qarşılığı bu və ya digər şəkildə olmalıdır.

Zaman sistemində indiki zaman, gələcək və keçmiş zaman arasında keçid mövqeyində durduğu üçün semantik cəhətdən hər

iki zaman xüsusiyyətlərini özündə birləşdirə bilir. Gələcəkdə nəzərdə tutulmuş iş indiki zamanda icrasına təkan verərək keçmişə doğru yol alır. Eyni zamanda da konkret zaman zərfi ilə işlədilərək indiki zaman gələcəyə aid edilə bilər.

Yazılı abidələrdə feilin xəbər şəklində müvafiq zamanlar üzrə müvafiq şəkilçilərdən istifadə olunur. Şühudi keçmiş zamanda –dı, -di, -dü, nəqli keçmiş zamanda –mış, miş şəkilçiləri işlənir.

Türk run yazılarından fərqli olaraq orta əsrlərdə nəqli keçmiş zaman –ub, -üb əlamətləri ilə də ifadə olunur. Xəbər şəklinin işlənməsi ilə bağlı hər iki dövrün dil qaydalarındakı fərq şəxs sonluqlarında özünü göstərir; run yazılarında ikinci şəxsin təkində -dığ, -tiq, cəmində -dığız, -tiqiz işləndiyi halda, türkinin dil normasında –dıñ, -diñ, -dıñız, -diñiz müşahidə olunur. [4,90]

Keçmiş və gələcək zaman kimi feilin indiki zamanı da birsıra üslubu xüsusiyyətlərə malikdir. Keçmiş zaman anlayışını ifadə edən feilərdə birinci şəxsin təki üçün -m şəkilçisinin işlədilməsi bütün türk dillərində mühafizə edilmişdir.

Feilin zaman kateqoriyası nitq prosesində fikrin ifadəsinin konkretliyinə, dəqiqliyinə, məntiqiliyinə xidmət edir. Hal və hərəkətin nə zaman icra olunması cümlənin predikatı olan xəbərin (feillə ifadə olunan) -cümlənin mənasını daha dəqiq ifadəçisidir. Zaman kateqoriyası bir-birindən fərqli üç söz-formadan ibarət olub, leksik-semantik üsullarla hər hansı bir zaman kəsiyində baş verən hərəkət haqqında məlumat verir. Nitqdə bu, danışanın nitq prosesinə başlanması, davam etməsi və sonu deməkdir. Belə ki, indiki zaman söz-formalar nitq prosesi ilə eynizamanlılıq təşkil etdiyi halda, keçmiş və gələcək zamanlar nitq prosesi ilə eynizamanlılıq təşkil etmir. Belə ki,

keçmiş zamanda hərəkət nitq prosesindən əvvəl, gələcək zamanda isə nitq prosesindən sonra baş verəcək hərəkəti bildirir.

İndiki zaman söz-formalar nitq prosesində hal-hazırda icra olunan hərəkəti bildirdiyi kimi funksional baxımdan keçmiş və gələcək zamanla da eynizamanlılıq təşkil edə bilər. Belə ki, müəyyən bir dialoq zamanı keçmiş zamanda baş vermiş hər hansı bir hərəkət indiki zamanla ifadə oluna bilər.

Ümumiyyətlə nitq prosesində eynizamanlılıq qalır və qeyri-eynizamanlılıq müxtəlif dərəcələrdə ifadə oluna bilər. İndiki zaman söz-formalarında tam və natamam eynizamanlılıq ifadə olunur. Bu fikir dilimizdə indiki zamanın ifadə formalarına da tam uyğun gəlir. Belə ki eynizamanlılıq zamanı nitq prosesi və müəyyən bir hərəkətin icrası eyni zaman daxilində olur.

İndiki zamanın morfoloji göstəriciləri içərisində həm Orxon-Yenisey abidələrində işlək olan –ur, -ür şəkilçiləri müşahidə olunur, həm də diferensiaslaşmamış qıpçaq əlaməti özünü göstərir; -a (yaxud –ıb) şəkilçili feil kökündən sonra –ur şəkilçili perifrastik feil (əsasən tur-) işlənir. Əski türkcəyə məxsus dil xüsusiyyəti dövrün qrammatika kitablarında göstərildiyi kimi, orta əsrlərin əksər türki variantlarında həm qıpçaqçada, həm də türkməncədə-oğuzcada funksional qalır. Bunu yazılı abidələrin dilində də görmək mümkündür.

Müxtəlif etnomənşəli dil faktlarının integrasiyası ilə bağlı əski türkcə ənənəsinə uyğun olaraq indiki zaman morfemi ilə birinci şəxsin təkinə aid şəxs sonluğundan ibarət qıpçaq dil xüsusiyyəti orta əsrlər oğuz abidəsində də işləyə bilər.

Ədəbiyyat

1. Ağamusa Axundov. Feilin zamanları. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1961, 138 səh.
2. Fərhad Zeynalov. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı, 2008, 354 səh.
3. Mirzə Rəhimov. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin inkişaf tarixi. Bakı, 1965, 268 səh.
4. Yadigar Əliyev. Qədim türk (runik) yazılı abidələrindən orta əsrlər türk yazılı abidələrinə keçid: Ədəbi dil normalarının inkişafı. Bakı-Nurlan- 2004, 190 səh.
5. Yusif Balasagunlu. Qutadğu Bilig. Bakı, "Avrasiya press", 2006, 440 səh.

Firuzə Sadigova

Historical approach to verbs in "GutadguBilig"

Summary

The main purpose of Yusif Balasagunlu's "Gutadgu-Bilig" was the moral education of the Turkish people. We see that the work characterizes the personal and moral qualities not only of the rulers, but also of the Turkish nobles and prominent people. This, in turn, attracts the attention of young people and society as a unique example. Gutadgu-Bilig emphasizes that a person's healthy spirituality is the cause of his happiness. If healthy spirituality means a healthy person, it also means a healthy society, a healthy humanity. Verbs in Turkish have been one of the most discussed topics by linguists. Some linguists consider the verb to be the subject of verb-forming suffixes, while others consider it as a verb combination. However, when

you look deeper into this matter, different opinions emerge. Although the verbs in the language of ancient Turkic written monuments are described mainly as in modern Turkic languages, in any case, there are some differences from modern Turkic languages.

Key words: verb, tense, lexical-semantic, morphology, turkish languages, grammer, linguistics.

ФирузаСадыгова

Исторический подход к глаголам в «Гутадгу-билиг» Резюме

Основная цель «Гутадгу-билиг» Юсифа Баласагунлу - нравственное воспитание турецкого народа. Мы видим, что произведение характеризует личные и моральные качества не только правителей, но и турецкой знати и выдающихся людей. Это, в свою очередь, привлекает внимание молодежи и общества как уникальный пример. «Гутадгу-Билиг» подчеркивает, что здоровая духовность человека - причина его счастья. Если здоровая духовность означает здорового человека, это также означает здоровое общество, здоровое человечество. Глаголы в турецком языке были одной из самых обсуждаемых тем лингвистов. Некоторые лингвисты считают, что глагол является предметом глаголообразующих суффиксов, в то время как другие рассматривают его как глагольную комбинацию. Однако при более глубоком рассмотрении этого вопроса возникают разные мнения. Хотя глаголы в языке древнетюркских письменных памятников описываются в основном так же, как и в современных тюркских языках, в любом случае есть некоторые отличия от современных тюркских языков.

Ключевые слова: глагол, время, лексико-семантического, морфология, турецкие языки, грамматика, лингвистика

Vəfa Osmanova

Qərbi Kaspi Universitetinin doktorantı

e-mail: vafa.azeri@gmail.com

**QƏHRƏMANLIQ DASTANLARINDA TARİXİ REALLIQ
VƏ BƏDİİ HƏQİQƏT**
**Qəhrəmanlıq dastanlarında tarixi
reallıq və bədii həqiqət**
Xülasə

Dünyanın bir çox xalqında, şifahi ədəbiyyatın ənənəsi və məhsulları ədəbi nümayəndələrə və onların əsərlərinə ilham vermək vəzifəsi götürmüşdür. Şifahi mədəniyyət mühiti performans avantajından dolayı tarixə yazılı məlumat və sənədlərdə tapılmayan alternativlər təqdim edir. Yazılı mənbələrin yetərsiz və az olduğu bilinməyən tarixi zamanlarla əlaqəli olaraq əlimizdə sadəcə şifahi mənbələr mövcuddur. Ədəbi əsərin tarixi öyrətmək kimi bir funksiyası olmasa da tarix elminin dərk olunmasında və populyarlaşdırılmasında təsirli bir rolu vardır.

***Açar sözləri:** Tarixi şəxsiyyət, Roland dastanı, Kral Roter, Battal Qazi*

Dünyanın bir çox xalqında, şifahi ədəbiyyatın ənənəsi və məhsulları ədəbi nümayəndələrə və onların əsərlərinə ilham

vermək vəzifəsi götürmüşdür. Şifahi mədəniyyət mühiti performans avantajından dolayı tarixə yazılı məlumat və sənədlərdə tapılmayan alternativlər təqdim edir. Yazılı mənbələrin yetərsiz və az olduğu bilinməyən tarixi zamanlarla əlaqəli olaraq əlimizdə sadəcə şifahi mənbələr mövcuddur. Tarix elmi və ya tarixçi detallarına varmadan ümumilikdə bəşəriyyətin, cəmiyyətlərin keçmişdə qarşı-qarşıya gəldiyi mühüm hadisələrlə məşğul olur. Tarixi şəxsiyyətlərin tarixdə üstləndiyi rolun xaricində yaşadıklarına dair nümunələrin bəlli bir hadisə sujetdə izahı ədəbiyyat elminin, ədəbiyyatçıların əsərləri, dastanlar arasında yer alır. Ədəbi əsərin tarixi öyrətmək kimi bir funksiyası olmasa da tarix elminin dərk olunmasında və populyarlaşdırılmasında təsirli bir rolu vardır. Bu tarixi bir hadisə və ya şəxsiyyət, tarixçinin yazıları kontekstində təqdim olunan ədəbiyyat və ədəbi əsərlər vasitəsilə maraqlandırıla bilər.

Şifahi ədəbiyyat nümunələri arasında yer alan mədəni elementlərdən dastanlar və əfsanələr keçmişdə yaşamış şəxsiyyət və baş vermiş hadisələr haqqında nəsil-dən-nəslə ötürülmüş rəvayətlərdir(1, 50). Bunlar gənc nəsillərə öyrədilərək onların zehinlərində tarixi həqiqətlərvə sosial dəyişiklik adına şüurun yaradılmasında, dolayısıyla keçmişə aid sosial yaddaşın formalaşsında böyük payı olan ədəbi ünsürlərdir. Dastan, əfsanə, qəhrəmanlıq nəğmələri kimi epik poeziya janrları mövzu baxımında tarixlə yaxından əlaqəlidir. Çünki bunlar cəmiyyətin həyatında dərin izlər buraxan hadisələrdən ilhamlanaraq formalaşmışdır. Bu şifahi ədəbiyyat nümunələri irsinin tarix dərslərində tamamlayıcı oxu mətnləri kimi istifadə edilməsində böyük faydası vardır. Tarix boyunca cəmiyyətin yaşadığı köç, müharibə, daxili çəkişmələr, təbii fəlakətlər, din dəyişimi, oturaq həyata keçidvə yeni bir sivilizasiya yaratmaq kimi hadisələr

yazılı formaya gətirilənə qədər yeni nəsillərə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri vasitəsilə ötürülmüşdür.

Dastanlar adi və qeyri-adi hadisələrdən bəhs edir. Dastan qəhrəmanları dastanlara ad vermək üçün kifayət qədər əhəmiyyətli dirlər. Dastanlardakı qəhrəmanlar “əsas qəhrəmanlar”, zaman – zaman ortaya çıxan “xəyali qəhrəmanlar” və tarixi hadisələrdə görünən “düşmənlər” kimi sıralana bilər. Əlavə olaraq, alp tipi, qazitipi, müdrik tip kimi dastanlarda xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən növləri də var. Dastan qəhrəmanları ümumiyyətlə fəvqəladə xüsusiyyətlərə malikdirlər; qeyri – adi yollarla doğulur, böyüyür və evlənir.

Qəhrəmanlıq dastanlarının xalq ədəbiyyatında böyük rolu var. Qəhrəmanlıq dastanlarında xalqın tarixini və hislərini tapmaq mümkündür. Bu dastanlar gələcəklə bağlı ümid və istəkləri özündə cəmləşdirir. Tarixi sənədi olmayan bəzi hadisələrin məzmununa qəhrəmanlıq dastanlarında rast gəlirik. Bu baxımdan qəhrəmanlıq dastanları tarixin bir zənciridir. Dastanlarda tarixi mübarizə ruhunu görürük. Cəmiyyətin üzvü olan qadınların, kişilərdən fərqli olaraq yaradılış xüsusiyyətləri var. Qadınlar hər dövrdə və cəmiyyətdə bəzən təriflənmiş, bəzən də məzlum olaraq yerlərini tutmuşlar(2,171). Epik ənənədə dastanlar bəlli bir zamanı bir çox xüsusiyyətiylə olduqca geniş bir çərçivədə ələ alır. Bu hadisələrin xalq yaddaşındakı görünüşlərini uyğun bir dillə, estetik baxışdan özünəməxsus dastan məntiqi içində işləyərək ortaya qoyarlar. Dastanlarda millətin xarici düşmənlərinə qarşı müharibə və bu müharibələrdə göstərdiyi qəhrəmanlıq, dövlətin daxili işləri, sosial münasibətlər və bənzər amillər bütövlükdə izah olunur. Ancaq bu ümumiyyətlə tarix deyil. İbrayev: “tarixin aspektini eposda axtarmaq vacibdir ... amma bu cür araşdırmalarda müvafiq

səhvlərdən biri də tarixə uyğun olmayan epik xüsusiyyətlərdən çəkinmək və yabunları tarixdən sapma kimi qəbul etməkdir. Tədqiqatçının epik ənənəyə gətirdiyi budur - bu ədalətsizdir. (3, 150)“ Dastan tarixi mübarizənin quruluşunu deyil ruhunu verir. Nəticə olaraq dastan hər şeydən öncə bir ədəbiyyat əsəridir və həyatdan götürülmüş hadisələrin gerçəkləşdirilmiş olaraq işləyir.

Bunun xaricində əlbəttə ki, eposun mahiyyəti tarixi realıqdır. Xüsusilə bunun dastanı ərsəyə gətirən vəziyyətlə, xalqın yer və suya ad verməsi ilə birbaşa əlaqəsi vardır. Qəhrəmanlıq dastanlarında yer-su, dağ-daş, yurd-məkan adları hər zaman olmasa da, xalq üçün bunların reallığı şübhəyə düşər. Bu səbəblə də, reallaşdırma prosesində dastan əsl toponomik adlardan formalaşır. Dastanda ümumi yer-yurd və qəhrəmanların yaşadığı yerlərin adları verilərək əsl anlayışlara yaxınlaşmaqdır. Beləcə inandırıcılıq təmin edilir və mövzu ənənəyə məxsus qaydalar içərisində fəaliyyət göstərir.

Avropa ədəbiyyatından tarixdə dini təəssübkeşlik üzündən tarixi gerçəkliyə zidd olaraq baş verən müəyyən bir hadisənin nəqli üçün yaxşı bir nümunə olan fransızların ən qədim dastanı olan Roland əfsanəsini nümunə göstərək. Fransız ədəbiyyatında Şərq məsələsi orta əsrlərə gedib çıxır. Şərq konsepsiyası əsrlər boyu müxtəlif formalarda inkişaf etmişdir. Orta əsr xristianları, Hz.İsa peyğəmbərin dünyaya gəldiyi müqəddəs torpağı müsəlman türklərdən almaq ideallarına sahib idilər. Buna görə də adı qoyulmuş ya da qoyulmamış bir çox Səlib yürüşü etdilər. Eyni şəkildə, "Chansons de geste" adlanan ümumi Fransız dastanlarının bir parçası olan Roland dastanı, Fransız Kralı Şarlamanın rəhbərliyi altında, fransızlar bütpərəst adlandırdıqları Əndəlüs Müsəlmanlarından yenidən İspaniyanı fəth etməyə çalışdılar. Fransızların bu Roland dastanı, 778-ci

ildə Fransa Kralı Şarlamanın İspaniyadakı müsəlmanlara qarşı yürütdüyü Xaç müharibəsindən bəhs edir. Keçmişdə, xristian fransız əsgərləri, Fransaya qayıtmaq üçün Pireney dağlarından keçərkən Xristian Baskları tərəfindən pusquda qaldı və məhv edildi. Bu qanlı döyüşdə Fransız Kralının qardaşı oğlu Roland da öldürüldü. Fransız ədəbiyyatının məşhur dastanlarından biri olan Roland dastanı onun üçün yazılmışdır. Bu dastanda Rolandın öldürülmə anındakı qəhrəmanlığı təsvir edilmişdir. Tarixdə deyilir ki, Şarlaman Saraqosadakı məğlubiyyətindən sonra Fransaya doğru geri çəkilərkən, Pireney dağlarının ən dar keçidi olan Ronsevoda pusquya salındığını, fransızların bu gözlənilməz basqın zamanı çox böyük itki verdiyini və hətta əsgərlərinin demək olar ki, hamısının öldürüldüyünü söyləyir. Basqın edən xristian baskları burada maraqlı idi. Ancaq tarixdə böyük bir mifologiya meydana gəldi və dastandakı düşmən xristian baskları olduğu müddətdə müsəlman ərəblərə çevrildi. Bu, dini fanatizmin tarixi hadisələri necə təhrif etdiyini göstərir. Düşmən əsgərlərinin sayı əslində çox az olsa da, yüz minlərə artdı. Roland, Şarlamanın qardaşı oğlu, Ganelon xain, müsəlman Sarazenlər bütpərəst kimi təqdim olunur. Bu dastanda müsəlmanların təqdimatı dastan müəllifi üçün bir problemdir. Dastanda müsəlmanlar xristianlar qədər nəcib, igid və cəsur olmayan, şeytanın nümayəndələri və xristianların əksi kimi təqdim olunmuşdur (4, 68).

Digər nöqtəyi-nəzərdən iki dastanı müqayisəli şəkildə göstərsək Kral Roter və Battal Qazi dastanlarının ən vacib ortaq cəhəti, qəhrəmanlarının Bizans ələhdarları olmasıdır. Hər iki epik qəhrəmanın məqsədi Şərqi Bizansı ortadan qaldırmaqdır. Kral Roter nığah diplomatiyası ilə o dövrün güc simvolu olan Bizansdakı mövqeyini ölkəsinə daşımaq istəmişdir. Kral Roter

Battal Qazi kimi birbaşa fəth etməyə çalışmaz, dolay yolla ələ keçirməyə cəhd göstərir və müharibə variantına baş vurmaz. Battal Qazi isə xristianları İslam dininə dəvət edərək hər kəsi müsəlman etməyə çalışır. Bizans imperatorluğunu dağıtmaq istəyini açıq şəkildə ifadə edir. Kral Roterin cəhdləri isə Şərqi Bizans üzərində evlilik vasitəsilə haqq sahibi olmaqdır. Halbuki Battal Qazi birbaşa Bizans müharibə yolu ilə məhv edərək İslam ölkəsi halına gətirmək istədiyini söylədi. Dastan qəhrəmanları Kral Roter və Battal Qazi öz cəmiyyətlərinin gözləntilərini həyatları boyunca yerinə yetirməyə çalışmışlar.

Ədəbiyyat:

1. Erol, K. (2012). Tarih - edebiyat ilişkisi ve tarihî romanların tarih öğretimine katkısı. DilveEdebiyatEğitimiDergisi, 1(2), 59-70.
2. Bars, Mehmet Emin. (2008). KöroğluDestanında At, Kadın, Silah. Turkish Studies, 3/2, 164-178.
3. İbrayevŞakir, (1998), DestanınYapısı, (Çev. Ali Abbas Çınar), Ankara: Atatürk KültürMerkeziBaşkanlığıYayınları.
4. Boyacıoğlu, F. (2015). Fransızlarınrolanddestanındadinselbağnazlıkvetarihiolayların çarpitilmesi.Selçuküniversitesiedebiyatfakültesidergisi, 0 (27), 67-82.
5. HüseyinArak. Struggles to Conquest Istanbul in the Epics King Rother and SajjidBathal Ghazi.

Вафа Османова
Историческая реальность и художественная правда в
героических эпосах
Резюме

Во многих странах мира традиции и произведения устной литературы несут на себе задачу вдохновлять литературных представителей и их произведения. Среда устной культуры предлагает альтернативы, которых нет в письменной информации и документах на сегодняшний день из-за преимущества в производительности. Из-за того, что письменных источников недостаточно, у нас есть только устные источники. Хотя литературное произведение не имеет той же функции, что и преподавание истории, оно играет эффективную роль в понимании и популяризации исторической науки.

Ключевые слова: *Историческая личность, Сага о Роланде, Король Ротер, Баттал Гази*

Vafa Osmanoğlu
Historical reality and artistic truth in heroic epics
Resume

In many nations of the world, the tradition and products of oral literature

took the task of inspiring literary representatives and their works. The oral culture environment offers alternatives not found in written information and documents to date due to performance advantage. Due to the fact that there are not enough written sources, we only have oral sources. Although a literary

work does not have the same function as teaching history, it has an effective role in understanding and popularizing the science of history.

Key words: *Historical person, The Song of Ronald, King Rother, Battal Ghazi*

Emil Ağayev

ADPU-nəznində Azərbaycan

Dövlət Pedaqoji kollecinin müəllimi,

Azərbaycan turizm və menecment universiteti “ictimai fənlər”

kafedrasının müəllimi

emilaghayev93@mail.ru

Qəzənfər Xalıqov yaradıcılığında ikonoqrafik “Koroğlu” obrazının təhlili

Xülasə. Azərbaycan təsviri sənətində mühüm yer tutan obrazlardan biri də “Koroğlu” ikonoqrafik portretləridir. Qəzənfər Xalıqovun müəllifi olduğu əsər sənətsüənəslıq kontekstində təhlil edilərək, təqdim edilmişdir.

Açar sözlər: Qəzənfər Xalıqov, Koroğlu, təsviri sənət, rəng, kompozisiya

Giriş. Tarixin bütün mərhələlərində xalqımızın uğurları, vətənin müdafiəsi, elmi nailiyyətləri uğrunda çalışan şəxsiyyətlər daima yaddaşlarda qalmışdır. Belə bir obrazların rəssamlarımız tərəfindən yaşadılması, kompozisiyalarda canlandırılması prioritet vəzifələrdən biri kimi xarakterizə edilməlidir. Yadelli işğalçılara qarşı daima mübarizə aparan Koroğlu ikonoqrafik portretinin də təsviri sənətimiz üçün

əhəmiyyətli olduğunu qeyd etməliyik. Tağı Tağıyevin ilk dəfə müraciət etdiyi “Koroğlu” tipajına daha sonra T.Salahov, A.Hacıyev, F.Əbdürrəhmanov da bu siyahıya adlarını yazmışlar. Öz əsərlərində daha çox miniatür üslubunun ənənələrinə müraciət edən Qəzənfər Xalıqovun “Koroğlu” kompozisiyasıda ikonoqrafik təhlil üçün zəmin yaradır.

Qəzənfər Xalıqov yaradıcılığına baxış.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyətində öz sözünü demiş istedadlı rəssamlar nəslinin nümayəndəsi, xalq rəssamı Qəzənfər Xalıqov 1898-ci ildə Bakıda dünyaya gəlmişdir. 1929–1930-cu illərdə "Molla Nəsrəddin", 1953–1958-ci illərdə “Kirpi” jurnallarında öz rəssamlıq fəaliyyətini daha da genişləndirmiş, "Gəncişçi" qəzetində karikaturaçı rəssam kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1934-cü ildə Firdovsinin 1000 illik yubileyi sərgisi üçün "Firdovsinin dəfni" əsərini yaratmışdır. “Firdovsinin dəfni” əsəri ilə Azərbaycan təsviri sənətində avanqard istiqamətin ilkin kompozisiyası ön plana çıxır. 1940-cı ildə Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyi ilə bağlı "Nizaminin portreti" əsərini ərsəyə gətirərək şairin portretini yaratmış ilk rəssam kimi tarixə düşür. "Leyli və Məcnun", "Əsli və Kərəm" kimi tamaşaların səhnə və geyim tərtibatı sahəsində də özünü təsdiqləmişdir.

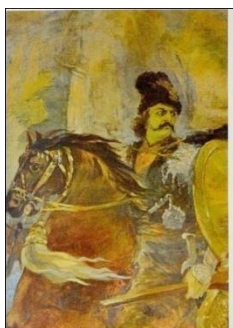
Qəzənfər Xalıqov yaradıcılığında “Koroğlu” obrazı.

“Koroğlu” adlı xalq qəhrəmanı tipajı türk xalqlarının mifologiyasının, folklorunun ortaq motivlərindəndir. Azərbaycan təsviri sənətində ilkin olaraq Tağı Tağıyev yaradıcılığında 1940-cı illərdə realizm ənənələri ilə bağlı olan ikonoqrafik portreti izləyirik. Sərt üslubun fərdi xüsusiyyətlərindən istifadə edərək, daha qabarıq, obrazı iri formada, üç hissəli əsər formasında Tahir Salahov təqdim edir.

Qəzənfər Xəlqovun “Koroğlu at belində” əsəri 1942-ci ildə kağız üzərində, sulu boya və quaş texnikaları ilə işlənmişdir. Kompozisiyada rəssam obrazını döyüş vəziyyətində təsvir etmişdir. Realizm, qismən də avanqardi istiqaməti ənənələri bu əsərdə xüsusilə seçilir. İsti və soyuq rənglərin qarşılıqlı sintezi, işıq-hava perspektivinin rənglərin həllində oynadığı mövqeyi avanqard istiqamətinə əsas nəzəri prinsipi kimi də bu əsərə təsirini vurğulamalıyıq. Qəhrəman atın belində məğrur duruşu ilə seçilir. Sarı, narıncı, qəhvəyi rəng qamması döyüş abu-havasını xatırladır. Rəssam obrazı döyüş silahı qalxan ilə təsvir etmişdir.

İkonoqrafik portretin ən maraqlı məqamlarından biri də aşırıq olan Koroğlunun saz aləti ilə maraqlı təsvir həlli verilmişdir. Döyüşə gedərkən öz igidlərinə söz qoşub, saz ifa edirdi. Saz aləti ümumiyyətlə türk dünyasının, mənəviyyatının rəmzlərindən biridir. Ozan sənəti yüzilliklər və minilliklər boyu böyük təkamül yolu keçərək aşırıq sənətinə çevrildiyi kimi, qopuz da ona oxşar təkamül yolu keçərək saz aləti şəklini almışdır.

Nəticə. Qəzənfər Xəlqovun “Koroğlu” ikonoqrafik obrazı Azərbaycan təsviri sənətində mühüm yer tutmaqla bərabər, sənətsünaslığımız üçün də əhəmiyyətli mövqe tutur. Öz fərdi yaradıcılıq ənənələrini nümayiş etdirən rəssam bu əsərində də davam etdirmişdir.

Qəzənfər Xalıqov “Koroğlu at belində” (1942) (kağız, sulu boya, quaş)

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Ağayev E. “Tahir Salahov yaradıcılığında “Koroğlu” obrazı”, Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 96 illiyinə həsr olunmuş “Heydər Əliyev və Müasir Azərbaycan təhsili” adlı respublika tələbə elmi konfransı məruzələrin tezisləri toplusu, 19 aprel 2019, Dillər universiteti, s 136-137,

2. Ağayev E. “Tağı Tağıyev yaradıcılığında “Koroğlu” obrazı (ikonoqrafik təhlil kontekstində)”, “Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında” mövzusunda V beynəlxalq konfransın materialları, s 93-94, Bakı-Naxçıvan, 30 noyabr 2020

Analysis of the iconographic "Koroghlu" image in the works of Gazanfar Khaligov

Summary. One of the most important images in the fine arts of Azerbaijan is the iconographic portraits "Koroghlu". The work authored by GazanfarKhalikov was analyzed and presented in the context of art criticism.

Keywords: GazanfarKhalikov, Koroghlu, fine arts, color, composition

Анализ иконографического образа "Короглу" в работах Газанфара Халикова

Резюме: Одним из важнейших образов в изобразительном искусстве Азербайджана являются иконографические портреты «Кероглу». Произведение Газанфара Халикова было проанализировано и представлено в контексте художественной критики.

Ключевые слова: Газанфар Халиков, Кероглу, изобразительное искусство, цвет, композиция

Anar İbrahimov
sənətşünas magistr
Sumqayıt Dövlət Rəsm Qalereyası
ibrahimov.11.09.97@gmail.com

Ortaçağ Azərbaycan silahlarının inkişaf mərhələləri və bədii estetik xarakteristikası

Xülasə:

Müasir dövrümüzə kimi gəlib çatan və istər Azərbaycanın, istərsə də dünyanın müxtəlif muzeylərində saxlanılan orta əsrlərə aid silah nümunələri olan zirehlər, qalxanlar, zoomorf başlı toppuzlar, nizələr, xəncərlər, qılınclar, dəbilqələr, təbərzinlər və digər odlu silahlar özlərində istehsal olunduqları dövrün siyasi və mədəni tarixini daşıyırlar. Onların sayının çox olması orta əsrlərdə baş verən çoxsaylı müharibələrin göstəricisidirsə, üzərlərində olan müxtəlif bəzəklər, yazılar isə dövrün sənətkarlıq zirvəsinin açıq-aşkar nümunəsidir. Bu

nümunələrin hər biri orta əsrlərin Azərbaycanın da silah istehsalı və onların bəzədilməsinin necə yüksək mövqeydə olmasını göstərir.

Açar sözlər: Ortaçağ, Azərbaycan, silah, estetika, incəsənət, mədəniyyət

Orta əsrlərdə Azərbaycan sənətkarlığı yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Ölkənin fərqli-fərqli yerlərində sənətkarlığın müxtəlif növlərinə aid sənət nümunələri hazırlanırdı. Bu dövrdə dekorativ tətbiqi sənətə daxil olan metalişləmə sahəsində özünəməxsusluğu ilə seçilirdi. Azərbaycanda metalişləmə sənəti orta əsrlərdə əsasən III əsrdən XVIII əsrə qədər geniş inkişaf yoluna sahibdir. İlk dövrdə dəmirdən nisbətən sadə əmək əlatləri hazırlanırdısa, sonrakı dövrlərdə yüksək keyfiyyətli silahlar və bəzək nümunələrində istehsal olunmağa başlandı. Ölkənin bir çox yerində dəmirçi sexləri fəaliyyət göstərirdi. Bu faktı isə bu ərazilərə gəlmiş xarici səyyahların yazılı qeydləri təstiqləyir. Yüksək keyfiyyətli dəmirçilik məhsullarını hazırlayan orta əsr Azərbaycan şəhərləri arasında Gəncə, Şamaxı, Naxçıvan, Ərdəbil və Təbriz xüsusi olaraq seçilirdi. Məlum olduğu kimi metalişləmə müxtəlif bölmələrə ayrılmaqdadır və bunlar içərisində xüsusən orta əsrlər dövründə silah istehsalı bölməsinin Azərbaycanda inkişafına təkan verən amillər olduqca müxtəlifdir. Bu amillər arasında ilk olaraq Azərbaycan silah mədəniyyətinin qədim dövrə aid nümunələrinin əsasında yaranmış silah istehsalı ənənəsidir. Bunu sübut edən nüaslar arasında isə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış qədim dövrə aid ox ucluqları, nizələr və digər soyuq silahlar bu ərazilərdə silah istehsalının tarixinin yeni olmadığını göstərən faktlara daxildir. Tanınmış Azərbaycan epiqrafı Məşədxanım

Neymətovanın (1924-2016) "Azərbaycanın epigrafiq abidələrinin korpusu" kitabında qədim dövrə aid qəbir abidələrin üzərində müxtəlif silah təsvirlərinə rast gəldiyi qeyd olunur. Bu isə Azərbaycanda silah istehsalı tarixinin daha da qədim tarixi köklərə malik olduğunu sübut edir. Bu qəbirlərin üzərində əsasən soyuq silahlar olan xəncərin və qılıncın təsvirlərinə rast gəlmək mümkündür. Bu təsvirlər sayəsində həmin dövrlərdə istehsal olunan silahların forması və quruluşu aydın olur.

Qədim dövrdən fərqli olaraq Azərbaycanın ilkin orta əsrlərinə aid maddi-mədəniyyət nümunələri olduqca çox deyildir. İstər qədim dövr, istərsə də orta əsrlərlə müqayisədə ilkin orta əsrlərə aid mədəni nümunələrə arxeoloji qazıntılarda bu dövrə aid təbəqələrdə maddi qalıqlara az rast gəlinir. Bunun əsas səbəbləri arasında natural istehsalın, yəni lazım olduğu qədər alətlərin hazırlanması sənətkarlığın üzərində hakim olmasıdır. Bu az nümunə isə çox istifadə olunduğundan zamanla sıradan çıxmış və torpağa qarışmışdır. Digər səbəb isə şərqdə baş verən ara müharibələridir ki, bu da sənətkarlığın inkişaf etməsinə ciddi maneələr törədirdi. Ümumiyyətlə, ilkin orta əsrlərdə yeni dövr olan feodalizmin yaranması və bu dövrə keçid ilə əlaqədar olaraq daxili sabitlik demək olar ki, çox zəif idi.

Orta əsrlərə aid ox ucluqları əsasən Azərbaycanın Abşeron və şimal-şərq bölgələrində xüsusəndə Gəncə, Bakı, Şamaxı ərazisindən tapılmışdır. Bu isə həmin ərazilərdə sənətkarlığın əsasəndə silah istehsalının aparıldığını göstərirdi. Bu tip nümunələr həm də orta əsrlərdə ox və kamanın döyüşlərdə və ovlarda istifadə olunmasını göstərir.

Son zamanlar Şəmkirdə aparılan qazıntılar nəticəsində əldə olunan orta əsrlərə aid ox ucluqları öz quruluş etibarı ilə özündən əvvəlkilərindən fərqlənirdi. Bunlar əsasən rombvari,

dördtilli, üçtilli və yastı olması ilə seçilirdi. Bu formaların müxtəlifliyi onların təyinatının fərqli olmasını göstərir.

Ancaq, bəzən xüsusi bəzədilmiş kamanlarda rast gəlmək olar. Bu kamanlar əsasən ya hökmdarlarda, ya da xüsusi igidliyi ilə seçilən qabaqcıl döyüşçülərdə olurdu. Buna misal olaraq “Dədə Qorqud” dastanında Xan Qazanın ozana verərək dediyi “al bu yayı Beyrəyin yayıdır” ifadəsi və o yayın xüsusi işləmələrlə bəzədilməsi Beyrəyin tutduğu mühüm yerin göstəricisidir. Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə, türklər tarix boyu silaha böyük önəm veriblər və ona müqəddəs əşya kimi hörmət ediblər. Bu isə türklərin döyüşkən və cəsur olmasının bir nişanəsidir. Onlar heç vaxt silahsız insanlarla silahla döyüşməyiblər. Bu da türklərin ədalətli olduqlarına dəlalət edir.

Müasir dövrdə qədim və orta əsrlər dünyasına aid olan maddi mədəniyyət nümunələrinə diqqət və qayğı artmışdır. Bu isə özlüyündə insanların tarixə olan maraqlarının göstəricisidir. Məlum olduğu kimi keçmişə aid sənət nümunələrinin bir çoxu ya muzeylərdə, ya da şəxsi kolleksiyalarda saxlanılmaqdadır. Ancaq, saxlanılan sənət nümunələrinə aşırı həssaslıqla diqqət yetirilməli və onların itirilmə təhlükəsinə göz yumulmamalıdır. Azərbaycan ərazisində də fəaliyyət göstərən muzeylərdə dəyərli sənət incilərimiz xüsusi mühafizə altında qorunmaqdadır. Qorunan bu nümunələr arasında Azərbaycanın orta əsrlərinə aid silah nümunələrində xüsusi əhəmiyyət daşımaqdadır. Onların əhəmiyyətini artıran amillər arasına bu silah nümunələri özlərində orta əsr Azərbaycan hərbi tarixinin canlı şahidi ünvanı və öz hazırlandıqları dövrün bədii sənətkarlıq meyarları daxildir. Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərə aid silah nümunələrimiz tək ölkədaxilində deyil, həm də xaricdə yerləşən

muzeylərin ekspozisiya zallarında və fondlarında saxlanılmaqdadır. Bunlar arasında Türkiyənin İstanbul şəhərində yerləşən Əsgəri muzeyi, Topqapı sarayı Muzeyi, Türk və İslam əsrləri muzeyi, Rusiya Federasiyasının paytaxt şəhəri olan Moskvada yerləşən Kremlin Silah palatası, Budapeştin Dekorativ Sənətlər və Şərq İncəsənəti Muzeyləri, Bern Tarix Muzeyini və s. göstərmək olar. Bu qeyd olunan yerlərdə saxlanılan silah nümunələri öz bədii dəyərinə görə olduqca fərqlənən silahlar sayılır.

Türkiyə ərazisində yerləşən Əsgəri muzeyində Azərbaycanın ən uzun müddət ayaqda qalmış dövləti olan Şirvanşahların hökmdarları olan I Keyqubadın (1317-1348) zirehi, I Xəlilullah (1417-1465) aid zireh və dəbilqə, döyüş atları üçün alınlıq ilə yanaşı bədii tərtibatında nəfis işləmələrlə zəngin olan Fərrux Yasarın (1441-1500) dəbilqələri saxlanılır. Bu silahların hər biri orta əsr Şirvan sənətkarlarının silah sahəsində olan ustalıqlarının bariz nümunələridir. Ancaq, onlar arasında bədii tərtibat cəhətdən seçilən Fərrux Yasara (1441-1500) aid dəbilqə diqqətləri xüsusi olaraq cəlb edir. Onun üzərində qızılı işləmi ərəb hərfləri yazılmış yazılara və müxtəlif ornamental bəzəklər vahid bir kompozisiya təşkil etmişlər. Bu isə onu hazırlayan sənətkarın ustalığından xəbər verir.

Azərbaycan ərazisinə edilən basqınlar və mövcud qurluşlara qarşı olan üsyanların orta əsrlərdə daha da artması metal işləmə sənətində silah məhsullarının istehsalını ön plana gəlməsi üçün əsaslı bir səbəb rolunu oynayır. Döyüşlərdə istifadə olunan silahlarla yanaşı hədiyyə kimi göndərilən və qiymətli metallardan hazırlanıb üzəri qiymətli daşlarla bəzədilən silahlarda mövcuddur. Bu məlumatı sübut edən mənbələr arasında şifahi xalq ədəbiyyatımızda böyük önəmə sahib “Kitabi-

Dədə Qorqud” dastanının "Bəkil oğlu İmran boy” unda olan bir cümləni qeyd etmək olar. Orada deyilir ki, Gürcüstandan gətirilən hədiyyələr arasında atdan əlavə yüksək keyfiyyətli və bəzədilmiş qılınc vardır. Burdan məlum olur ki, silah döyüşdə nə qədər önəmli olursa da onun xüsusi bəzədilmiş nümunələri iki dövlət arasında diplomatik bağların qurulmasında əsaslı rola malikdir. Döyüşlərdə istifadə olunan silahlarında özlərinəməxsus xüsusi mənalara mövcuddur. Bu mənalara arasına kişilik, mərdlik kimi yüksək qiymətləndirilən şərəf və ləyaqət meyarları daxildir. Məsələn Bamsı Beyrəyin düşməni qılıncın altından keçirməsi səhnəsi buna bir nümunədir.

Orta əsrlərdə silah tək cə döyüş məqsədi daşıyırdı xüsusi bəzədilmiş xəncərlər kişilərin geyimlərinin bir aksesuarına çevrilmişdir. Bu cür silahlar əsasən kiçik ölçülü xəncərlər olurdu və onların qəbzə hissəsini ornamental motivlərlə bəzəyirdilər. Xəncəri daşıyan şəxsin statusu onun hazırlandığı materialdan və bəzədilməsində olan zəriflikdən bilinirdi. Əksər yüksək nüfuza sahib insanların xəncərlərinin qəbzə hissəsi qızıl və gümüşdən hazırlanırdı və bu xəncərlərin qınının üzərində müxtəlif qiymətli daşlardan bəzəklər vurulurdu. Çox təəssüflər olsun ki, bu cür xəncərlərin çox hissəsi bizim dövrümüze gəlib çatmasada ekfrazis vasitəsi ilə onlar haqqında məlumat ala bilərik. Azərbaycan ədəbiyyatının istər şifahi xalq ədəbiyyatında, istərsə də yazılı ədəbiyyatda təsvir olunan bəzi obrazların silahları haqqında da məlumat mövcud olur. Əsasən Azərbaycan nağıllarında canlanan bir çox obrazın xüsusi bəzədilmiş və qiymətli silaha sahib olduğunu görə bilərik. Bu isə orta əsrlərdə Azərbaycanda hazırlanan silahların bəzədilməsinə verilən önəmin bir sübutudur.

Qeyd olunan yazılardan başqa Azərbaycan orta əsrlər silahları haqqında daha dəqiq məlumatları axreoloji qazıntılar nəticəsində tapılan nümunələri tədqiq edən alimlərin əsərlərində və ən əsas da miniatür nümunələrindən almaq mümkündür. Miniatür əsərləri hazırlandığı dövrün həm geyimini, həm də o dövrə aid silahların formasını göstərən tutarlı mənbələr arasındadır. Misal üçün qeyd etmək olar ki, bu əsərlər sayəsində o dövrün döyüşçüləri yaylarını qoyduqları qabı sol, oxlar üçün istifadə olunan qabları isə sağ çiyinlərində saxlayırdılar. Onlar ox qablarını kəmərlərinə əsasən dəmirdən hazırlanan xüsusi qırmaqların köməyi ilə asırdılar. Bu cür tətbiq “türk” üsulu kimi adlandırılan bir tərzdə edilirdi. Ox qabların kəməre taxılmasında istifadə olunan qırmaqlar arxeoloji qazıntılar nəticəsində Şabran və Dərbənd kimi ərazilərdən tapılmışdır. Bu ox qabları qalın gön materialından hazırlanırdı ki, içərisində olan ox onu deşib kənara düşməsin. Bu qabların üzərində müxtəlif ornamentlərlə bəzədilirdi.

Azərbaycan xəncərləri ümumiyyətlə, həm şərqdə, həm də Qafqazda olanlardan bədii tərtibatının incəliyi ilə seçilir. Fərq ondadır ki, bəzək üçün elementlər tutacaqlara, əqrəb və bıçağa tətbiq olunur. Naxışın da öz xüsusiyyətləri var ki, bunlar bitki elementlərindən əlavə, üzərində müsəlman motivləri və həndəsi fiqurlar da görünə bilər. Dekor, qıvrımlı budaqları və yarpaqları olan dəyirmi tağlarla xarakterizə olunur. Azərbaycan xəncərləri bəzəmək üçün əyilmiş bəzək texnikası ilə məşhurdur.

Silahşünaslıq nöqteyi-nəzərindən yanaşsaq orda yazılan qanuna əsasən yaxınməsafəli döyüşlərdə istifadə olunan silahlar düztiyəli və əyritiyəli olmaqla iki əsas növə bölünür. Bu hər iki növə daxil olan müxtəlif adda silahlar mövcuddur. Onları bir-birindən fərqləndirən tək xarixi görünüşü deyil, həm də texni

xüsusiyyətləri və bədii keyfiyyətidir. Düztiyəli silahların bəzədilməsində əsasən həmdəsi ornamentlərdən istifadə olunur. Bu tip qılıncların arxeoloji qazıntılar nəticəsində ortaya çıxan nümunələrinin bir hissəsi son tunc və ilk dəmir dövrünə aid edilir. Bu isə onu göstərir ki, qədim dövrlər də düztiyəli qılıncların hazırlanma texnologiyaları insanlara məlum idi. Ancaq, əyritiyəli silahlarda isə nəbəti ornamentlərin üstünlük təşkil etdiyi məlumdur. Bu fərq isə onların quruluşları ilə əlaqədardır. Ümumiyyətlə, silahın quruluşu onun bəzədilməsində istifadə olunan ornamentin seçiminə xüsusi təsir göstərir. Bu meyarlara əməl olunduqda isə silahın estetik görkəmi olduqca dəyişir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abbasova F.Ə. Azərbaycanın orta əsr zoomorf əşyaları. Bakı: Elm, 2004, 208 s
2. Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi Metal fondu
3. Azərbaycanın Arxeoloji Qızıl və gümüş əşyaları. Kataloq. Bakı, 2013. 99 səh
4. Bəşirov R. Naxçıvanın orta əsrlər metalışləmə sənəti (IX-XVII əsrlər). Bakı-2015. 231 səh.
5. Dostiyev T.M. Şimal-şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə (Quba-Xaçmaz bölgəsinin materialları əsasında tarixi-arxeoloji tədqiqat). Bakı: BDU nəşriyyatı, 2001, 396 s. (metalışləmə, s. 127-144);
6. Əfəndi R. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri (orta əsrlər). Bakı, "İşıq", 1976. 190 səh

Summary:

Armor, shields, zoomorphic cannons, spears, daggers, swords, helmets, scythes and other firearms, which have survived to the present day and are kept in various museums in Azerbaijan and around the world, reflect the political and cultural history of the period in which they were produced. they carry. While their large numbers are an indication of the many wars that took place in the Middle Ages, the various ornaments and inscriptions on them are a clear example of the mastery of the time. Each of these examples shows how high the production and decoration of weapons in medieval Azerbaijan was.

Keywords: Medieval, Azerbaijan, weapons, aesthetics, art, culture

Резюме:

Доспехи, щиты, зооморфные пушки, копья, кинжалы, мечи, шлемы, косы и другое огнестрельное оружие, которые сохранились до наших дней и хранятся в различных музеях в Азербайджане и во всем мире, отражают политическую и культурную историю того периода. которые они были произведены. Хотя их большое количество свидетельствует о многих войнах, имевших место в средние века, различные орнаменты и надписи на них являются ярким примером мастерства того времени. Каждый из этих примеров показывает, насколько высоко было производство и украшение оружия в средневековом Азербайджане.

Ключевые слова: Средневековые, Азербайджан, оружие, эстетика, искусство, культура

Suqra Orucova
Master's degree (History faculty),
Baku State University
sugrau@mail.ru

THE STATE STRUCTURE OF MEDIEVAL AZERBAIJANI STATES

The topic of this article is dedicated to The State Structure of Medieval Azerbaijani states. The formation of the Azerbaijani state of the Safavids was one of the most important landmark events in the history of medieval Azerbaijan. The emergence of this state was not the result of a simple change of dynasties, but was the result of the further development of feudal relations in Azerbaijan and neighboring countries.

There literally hundreds of thousands of books on historical subjects, and it is difficult to find titles and authors on any particular topic. I made researches and wrote this work on the basis of a critical study and analysis of a wide range of sources in different languages. I choose Sefevid period and the state structure during this time. It must be mentioned that this period was not only interesting but also very difficult one for the research.

The history of the Safavid state is inextricably linked with the history of the Azerbaijani people. The state created by the Qizilbash tribes of Azerbaijan in the early 16th century was known in written sources as the Qizilbash or Safavid state. The Qizilbash tribes played a decisive role in the life of this state until the reign of Shah Abbas I. At the head of the state were the Safavid shahs, embodied in the secular and higher spiritual

power of Emir al-Umara, "Emir Emirov" was the commander-in-chief of the Safavid army. The vizier was the head of the civil administration, the sadr headed religious institutions and waqfs, and the mustofiy al-mamalik headed the financial department. The Safavid state was administratively divided into oblasts, headed by the shah's governors, named "beglarbegi".

Vezir was the traditional head of the civil bureaucracy. The rights and functions of the Vezir were also limited by the presence of a sadr, which did not allow him to interfere in the affairs of the powerful Shiite clergy. It should be noted that vezir controlled different spheres of life such as tax system, agriculture, trade and so on. The traveler E. Kempfer showed that vezir also participated in political issues such as he signed agreements.

The first Safavid vezir was Shams ad-Din Zakaria Kechechi Tabrizi, a long time serving as a vezir of the rulers of Ak-Koyunlu. He joined Ismail during his wintering in Mahmudabad in 1500 after his victory over the Shirvanshah and he was appointed by him to the position of vezarat-and-sofa-ala. Ismail gave him the title of "key of Azerbaijan", emphasizing its importance. Two years later in 1503-1504, Kawam ad-Din Mahmud Khan (or Mahmudjan) Delemi Kazvini, who served with him in Alvend Ak-Koyunlu's couch, was appointed to the post of vezir together with Emir Zakaria. [3. 54.] Until the Battle of Chaldiran, we have no information about appointments to the post of vezir. Under the vekil, Shah Hussein Isfahani, Kazi Jahan Kazvini was appointed to this position together with Hajj Jalal ad-Din Muhammad Tabrizi. [2. 374]

Iskender Munshi pointed that Masum-bek Safavi, "who was the emir of the divan, was elevated to the high post of the vizarat" and enjoyed the unchanged location of the shah.

In "Tarih-i alem arai-i Abbasi" Mirza-bek mentioned Abkhari, who was originally a vezir of Kurchibashi Sevindik-bek Afshar, and "after a while he was a vezir of a divan". It is possible that Mirza-bek was the vezir who was the direct successor to Kazi Jahan.

Due to my investigations the position of Vezir before Abbas I was purely civil. He controlled the income of the divan, as well as the amounts received by the treasury and from all provinces.

Eshikagasi and eshikagasibashi duties were seen in XV century. Eshikagasibashi also was called as saraj derkahi. [5. 88]. V. Minorski showed that eshikagasibashi was the leader of all assemblies and also the head of guards. According to Sharden's information eshigasasi for the controlling of guards slept in special places. And the area, where he stayed, belonged to him. Harem eshikagasibashi duty considered as one step lower than eshikagasibashi. [5. 88]. In historical sources was shown that in 1527 in the battle between Sultan Ubeydallah and Ustajli khan which took place near Nakhchevan also participated with Dervish Turkmen name one eshikagasibashi. [4. 100]. From here had been seen that eshigasasi also participated in wars. In "Khulasat at-tavarix" was clear that news about the attack of Babur was said by eshilagasibashi Muhammedkhan Mir Necimsani to Ismail I. [4. 68]. In the second half of XVI century the duty of eshikagasibashi considered higher position than the yasavulbashi. According to the information which was given in "Khulasat at-tavarix" had

been known that during Ismail II Huseynqulu bekh Shamlu considered as yasavulbashi, also he was the lawyer of Sebzivar district. [1.385]. Yasavul was a person who implements the orders, decrees in mongolian language. [4.120]. He also considered as a person who leded the assemblies and who was engaged in other important issues.

V. F. Minorski wrote that all yasavuls obeyed to eshikagasibashi's decree.

Another duty was the positin of kalantar that from Persian means "large" also it was translated as "city leader". Kalantar was engaged in social issues in the city. Kalantars were appointed by not by beylerbekliks they were appointed exactly by shah himself. They especially were selected among local feudals. Kalantars had close connections with traders. They leded the city kendkhudas. [5. 151].

According to sources kalantars especially were appointed among rich people. [4. 45]. In "Khulasat at-tavarix" was mentioned about Aga Kamaladdin Huseyn who was the kalantar and he was an architecture. [4. 36].

Shah Ismail I gave an order to the feudal in Ordubad who was the relative of Nasireddin Tusi and also Shah Ismail I gave him a title. Kalantar controlled the tax policy, also had other responsibilities.

Naib considered the kalantars assistant. Naib also was appointed among rich people. [5. 151].

In Sefevids along the kalantar also was darga. According to writing it was clear that in 1565 Shah Tahmasib I appointed Yaqub bekh Yuzbashi as kalantar.[4. 291]. During that period in some Azerbaijan cities and villages this duty existed. Darga was a person who leded the collection of taxes. In Safavid period

also there had been seen special reforms which were accepted by them. The name of darga we could see in vaqf works. [5. 136].

In XVI century also existed khalifa and khalifat duties. Khalifs were appointed by shah and it was passed hereditary. Their main issue was not to obey people to shariat laws. [6. 62]. In “Khulasat at-tavarix” was written that Shah Ismail I gave several lands as tiyul to khalifs especially it included the areas which entered to mahals. According to historical resources also to different authors writings it was clear that Shah Sultan Huseyn appointed the, to different areas and they were engaged in many important duties which really were very essential for that time. [6. 47]. Along with that khalifa also took under control the money and weight issues. No one could not not to follow the orders of khalifa it really was essential. If in someone would not accept him in any case he or she would be prison. According to shah’s law in districts the local rulers had to help to khalifa. [8. 125].

This duty had appeared in Safavid Empire beginning from early years and spread to different areas during that time. During Tahmasib I period Rumlu was appointed as a khalifa. He did not considered as an essential person but a lot of people obeyed to him in Diyarbekir. This person khalifa considered as important person in Sefevide empire during that time but it continued just till the reign of Shah Abbas I.

When Shah Abbas I came he did not respect them and especially Sufism so this duty did not considered so important for that time. Because he did not believe and due to the Abbas I order and also decree their responsibilities were reduced even they were appointed as guards.

Yuzbashi also appeared during Safavids and later after some period it was liquidated. The other important information was that yuzbashi were sent to different countries as elchi. [4. 260].

Another important issue was munshi. In “Khulasat at-tavarix” were show several names of famous munshis. [4. 360]. In Safavid period people who served to shahs, emirs were called as mulazim. Shahs and emirs had certain army which consists of mulazims. In “Khulasat at-tavarix” was shown that Shah Ismail I with his mulazims went to Shirvan to defeat Farrukh’s army. [4. 37].

As it was written in different historical sources the name of charkhchilar. It was special group of people who went in first part of the army during the wars. This word especially was used during Sefevids period. Charkhchi considered higher position than the qoruchu. [4. 52].

Tevachi were special people who went to districts when was declared war and collected a lot of people from these areas. They announced where army had to be collected.

V.F. Minorsky points out that in addition to salaries (mawajib) under the Safavids, according to the Tazkirat, there was a complex system of rewards, "tips" (Rusum, Dushulluk), established in favor of various parts of the state apparatus. They amounted to a known percentage, either deducted from payments made by the shah and the treasury, or accrued on the value of the gifts made to the shah.

According to V.F. Minorsky, the term “dushulluk” consists of Turk, the noun “strangle” (from “souls” - “fall, decline”) and the suffix “bow” in the technical meaning of “cantonment”, “wait.

In our opinion, a more precise semantic meaning can be found in the dictionary of V.V. Radlov. One of the meanings of the verb of souls is given to him “receive (money)”.[1. 1817]. Thus, the technical meaning of the term dushulluk is “receiving money”, “tip”. This term is found in the decree (firman) Yakub Ak-Koyunlu from 1488, where two of its varieties are noted: “hukmi”, that is, established by a special decree, and “istisvabi,” that is, “given to office[5. 954—956].

BIBLIOGRAPHY

1. Azəri M. A. Vəqf mülkiyyəti və onun növləri haqqında, Azərb EA Xəbərləri, 1974, № 1.
2. Həsən bəy Rumlu. “Əhsən ət-tavarix”. – Kəlküttə, 1931.
3. J. Şardən “Parisdən İsfahana Səyahət”, Bakı — ELM — 1994.
4. Qazi Əhməd Qumi. Xülasət ət-tavarix – Tehran, Mehdi Bəyazini nüsxəsinin fotosürəti.
5. Minorski V. F. Səfəvilər dövlətinin idarə quruluşu.-Tehran, 1334.
6. Nemətova M.S. Azərbaycan epiqrafik abidələri XVII – XVIII əsrlər, - Bakı, 1963.
7. Петрушевский И. П. Азербайджан в XVI-XVIIвеках. – Сборник статей по истории Азербайджана, вып. 1, Баку, 1949.
8. David Blow. Shah Abbas: The Ruthless King Who Became an Iranian Legend, 256 pages, 2009.

Xülasə

Bu məqalə Ortaçağ Azərbaycan dövlətlərinin dövlət quruluşu məsələlərinə həsr edilmişdir. Tarixi mövzular haqqında sözün əsl mənasında yüz minlərlə kitab yazılıb və hər hansı bir mövzuda başlıq və müəllif tapmaq çətindir. Araşdırmalar apardım və bu işi müxtəlif dillərdə geniş çeşidli mənbələrin tənqidi öyrənilməsi və təhlili əsasında yazdım, və əsasən Səfəvi dövrünü və dövlət quruluşu haqqında məlumat verdim. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövr tədqiqat üçün tək maraqlı deyil, həm də çox çətin bir dövr idi.

Açar sözlər: Azərbaycan, Səfəvi dövləti, hakimiyyət, dövlət quruluşu

Səfəvi dövlətinin tarixi Azərbaycan xalqının tarixi ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Onilliklərlə davam edən feodal parçalanmasından sonra XVI əsrdə Azərbaycan dövlət bütövlüyünə qovuşdu və iqtisadiyyat, mədəniyyət sahəsində müəyyən irəliləyiş əldə etdi. Səfəvi dövlətinin yaranması feodal cəmiyyətinin Azərbaycan ərazisindəki təkamülündə mühüm bir mərhələ idi.

XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Qızılbaş tayfalarının yaratdığı dövlət yazılı mənbələrdə Qızılbaş və ya Səfəvi dövləti kimi tanınırdı. Qızılbaş tayfaları I Şah Abbasın hakimiyyətinə qədər bu dövlətin həyatında həlledici rol oynamışlar. Dövlətin başında Əmir əl-Umaranın dünyəvi və ali mənəvi gücündə təcəssüm etdirilmiş Səfəvi şahları, "Əmir Əmirov" var idi. O Səfəvi ordusunun baş komandanı idi. Vəzir mülki idarənin rəhbəri, sadr dini qurumlara və vəqflərə, mustofiy almamalik maliyyə şöbəsinə rəhbərlik edirdi. Səfəvi dövləti inzibati cəhətdən "bəylərbəyi" adlanan şah qubernatorlarının başçılıq

etdiyi vilayətlərə bölündü. Bu məqalədə bacardığım qədər geniş məlumat verəcəm.

Резюме

Тема статьи посвящена Государственному устройству средневековых азербайджанских государств. Есть буквально сотни тысяч книг по исторической тематике, и трудно найти названия и авторов по какой-либо конкретной теме. Я провела исследования и написала эту работу на основе критического изучения и анализа широкого спектра источников на разных языках, и решила выбрать период Сефевидов и государственное устройство в это время. Следует отметить, что этот период был не только интересным, но и очень сложным для исследования.

История государства Сефевидов неразрывно связана с историей азербайджанского народа. В XVI веке после десятилетий феодальной раздробленности Азербайджан восстановил свою государственную целостность и добился определенных успехов в области экономики и культуры. Формирование государства Сефевидов было важным этапом в развитии феодального общества на территории Азербайджана.

Государство, созданное гызылбашскими племенами Азербайджана в начале XVI века, было известно в письменных источниках как гызылбашское или сефевидское государство. Племена гызылбашей играли решающую роль в жизни этого государства вплоть до правления шаха Аббаса I. Во главе государства стояли сефевидские шахи, воплощенные в светской и высшей духовной силе Эмира аль-Умары, кто был главнокомандующим сефевидской армией. Визирь был

главой гражданской администрации, садр возглавлял религиозные учреждения и вакфы, а мустофий алмамалик возглавлял финансовый отдел. Государство Сефевидов было административно разделено на области, возглавляемые шахскими наместниками, названными «бегларбеги». В этой статье я постараюсь дать как можно больше информации.

Ключевые слова: Азербайджан, Сефевидское государство, управление, государственное устройство

Sevinc Zeynalova

Bakı Dövlət Universiteti

sevinc_zeynalova@hotmail.com

XV-XVI əsrlərdə Azərbaycanın diplomatik əlaqələrinin iqtisadi aspektləri rus tarixşünaslığında

Xülasə

Orta əsr Azərbaycan dövlətlərinin Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri tarix elmimizin mühüm problemlərindən biridir. Bu əlaqələrin səbəbləri, gedişi və nəticələrini şərtləndirən bir sıra daxili və siyasi amillər kompleksi mövcuddur. Əslində XV əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanın Avropa dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin daha da genişlənməsi, artıq, obyektiv tarixi zərurət idi. Dərin iqtisadi kökü olan bu əlaqələr və ümumiyyətlə XV-XVI əsrlərdə Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin xarici siyasət məsələləri bir çox xarici ölkə tarixçilərinin, o cümlədən rus müəlliflərinin diqqətini çəkmiş, bu sahədə bir çox maraqlı tədqiqatlar ortaya çıxmışdır. Məlum olduğu kimi, Ağqoyunlu və Səfəvi

dövlətlərinin Avropa ölkələri ilə əlaqələri qarşılıqlı xarakter daşıyırdı, yəni bu əlaqələrin saxlanmasında qərb dövlətlərinin də konkret iqtisadi və siyasi maraqları var idi. Azərbaycan ipəyi,xüsisilə xam ipək qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrdə mühüm rol oynayırdı və, əslində, şərqlə qərb sivilizasiyaları arasında qədim zamanlardan başlanmış qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin davamı və konkret mərhələsi idi. Aydınır ki, Azərbaycanla ayrı-ayrı Avropa ölkələri arasında qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsinin ancaq bu ölkələrə aid olan konkret səbəbləri var idi. Bununla belə, Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri qərb ilə şərq arasında ümumi yaxınlaşma fonunda baş verirdi. Bu məsələlərin müstəqil bir problem kimi rus tarixşünaslığında araşdırılmamasına baxmayaraq, bir çox rus müəlliflərinin əsərlərindəki faktiki materialın təhlili Avropa ölkələrinin Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətləri ilə əlaqədar xarici siyasət planlarının mahiyyətini açmaqda mühüm elmi dayaq rolunu oynayır və heç şübhəsiz, Vətən tarixinin mübahisəli məsələlərinin həlli üçün əhəmiyyətli hesab edilir

Açar sözlər: Ağqoyunlu, Səfəvi, Avropa, diplomatiya, iqtisadi, tarixşünaslıq, rus, əlaqələr

Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin ayrı-ayrı mərhələləri, o cümlədən XV-XVI əsrlərdə Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin xarici siyasət məsələləri bu və ya digər ölkələrin tarixçilərinin diqqətini çəkmiş, bu sahədə xeyli sayda mötəbər tədqiqatlar meydana çıxmışdır. Çox mürəkkəb dövrü əhatə edən bu problem bəzi hallarda qeyri-obyektiv fikirləri və təhrifləri də doğurmuşdur. Bununla əlaqədar, xarici ölkə tarixçilərinin, o cümlədən rus müəlliflərinin əsərlərinin və oradakı faktiki materialın təhlili heç şübhəsiz, Vətən tarixinin mübahisəli məsələlərinin həlli üçün əhəmiyyətli sayılmalıdır. Məsələ

burasındadır ki, XV-XVI əsrlər Azərbaycan dövlətlərinin fəaliyyəti təkcə bölgədaxili münasibətlər deyil, beynəlxalq münasibətlərlə də sıx bağlı olmuş, bir çox hallarda bu münasibətlərin təkamülü prosesinə böyük təsir göstərmişdir. Rus tarixşünaslığında öz əksini tapmış, tədqiqat obyektinə olmuş məsələlər də Azərbaycan tarixi ilə yanaşı, ümumdünya tarixi üçün də aktualdır.

Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin xarici siyasətində və xüsusilə Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı yaxınlaşmasında ən mühüm amil, heç şübhəsiz, Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizə olmuşdur. Məlum olduğu kimi, bir çox Şərq ölkələri kimi, Azərbaycan da Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarətdə vasitəçi kimi çıxış edir, eyni zamanda Avropanı öz yerli məhsulları ilə də təmin edirdi. Qara və Aralıq dənizlərinin ən mühüm ticarət mərkəzləri Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin həyata keçirdiyi bölgələr idi. Xüsusilə Qızıl Orda-Teymuri münasibətlərinin kəskinləşdiyi mərhələdə Qara dənizin ticarət mərkəzlərinin Orta Asiya, Hindistan və Çinlə əlaqələri çətinləşdiyindən, XV əsrdə Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əhəmiyyəti xeyli yüksəlir (10, s.13-24, 11, s.35-45). Mühüm beynəlxalq ticarət yollarının üzərində Osmanlı imperiyasının meydana çıxıb genişlənməsi isə qanunauyğun olaraq onun Azərbaycan dövlətləri ilə toqquşmasını doğurmalı idi. Bu baxımdan, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrində əsas rol oynayan amilləri müəyyən etmək elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Rus (sovet) tarixşünaslığında XV-XVI əsrlərin beynəlxalq ticarət məsələləri, o cümlədən Azərbaycanın bu ticarətdə rolu, onun Qərbi Avropa dövlətləri ilə diplomatik əlaqələrində

beynəlxalq ticarətin yeri, mühüm ticarət bölgələri uğrunda gedən mübarizənin mərhələləri kifayət qədər öyrənilmişdir.

Rus tarixçiləri içərisində ilk dəfə olaraq görkəmli şərqşünas İ.P.Petruşevski Ağqoyunlu dövlətinin Avropa ölkələri ilə diplomatik münasibətlərinin qurulmasında və inkişafında siyasi amillə (yəni Osmanlı fəthləri ilə) yanaşı, iqtisadi maraqların da rolunu qeyd etmişdir. Şərqşünasın qeyd etdiyi kimi, adı çəkilən Azərbaycan dövlətinin Avropa ölkələri ilə yaxınlaşması Osmanlı Türkiyəsinin yeritdiyi gömrük siyasəti ilə də bağlı olmuşdur (19,s.172-173). Təəssüf ki, Ağqoyunlu-Avropa diplomatik əlaqələrini şərtləndirən iqtisadi səbəblərin daha əsaslı tədqiqi İ.P.Petruşevski tərəfindən aparılmamış, rus (sovet) tarixşünaslığının sonrakı mərhələlərində də bu məsələyə lazımi diqqət yetirilməmişdir.²⁰

Bununla yanaşı, rus (sovet) tarixşünaslığında qoyulan məsələlər dolayı yolla Azərbaycan dövlətlərinin ticarət maraqlarını araşdırmağa, Ağqoyunlu-Osmanlı, Səfəvi-Osmanlı ziddiyyətlərində iqtisadi amilin rolunu müəyyən etməyə imkan verir. Bu mənada S.P.Karpovun (7), A.Y.Levinin (8,9), V.P.Oltarjevskinin (17), A.P. Novoselcevin (15,16), A.N.İvanovun (6), M.Q.Osokinin (18) tədqiqatları dəyərli sayıla bilər.

Tarixçilərin əksəriyyətinin qəbul etdiyi kimi, Trabzon yunan dövlətinin osmanlılar tərəfindən süquta yetirilməsi Ağqoyunlulara dəyən ilk böyük zərbə olmuşdur (11,s.52). 1453-cü ildə Konstantinopolun fəthindən sonra Trabzon Avropanın Şərqlə ticarət əlaqələrində aparıcı rol oynayırdı, Trabzon-Təbriz

²⁰İlk dəfə Azərbaycan tarixçisi akademik Y.M.Mahmudovun tədqiqatlarında (10, 11, 12 və s.) Ağqoyunlu dövləti ilə Türkiyə, həmçinin Türkiyə ilə qərb dövlətləri arasında XV əsrin II yarısı mövcud olmuş iqtisadi ziddiyyətlər ayrıca problem kimi işlənmişdir.

ticarət yolu vasitəsilə Avropa ölkələri Azərbaycanla, İranla, Orta Asiya və Hindistanla mal mübadiləsi aparırdı. Konkret Azərbaycana gəlincə, Ağqoyunlu Uzun Həsən Trabzon imperatoru IV İohann Komninlə qohumluq əlaqələrinə malik idi; ən başlıcası isə, Trabzon Azərbaycan üçün Qara dənizə yeganə çıxış rolu oynayırdı – Qara dəniz ticarəti isə bu dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatında mühüm yer tuturdu (11,s.52). Trabzonun Şərq ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri S.P.Karpovun araşdırmalarının mövzu obyektidir (7). Monoqrafiyası Trabzonun daha çox Qərbi Avropa ölkələri ilə əlaqələrinə həsr olunmasına və Avropa arxivlərinin materialları əsasında yazılmasına baxmayaraq, bu müəllifin əsəri Ağqoyunluların Trabzonla əlaqələri tarixi üçün də maraqlı sayıla bilər. Bu baxımdan V.A.Qordlevskinin (4) və A.D.Noviçevin (14) əsərləri də əhəmiyyətlidir. Avropa ilə Şərq arasında ticarətdə vasitəçilik edən Trabzonun iqtisadi maraqları, Genuya və Venesiya tacirlərinin burada malik olduqları imtiyazlar adı çəkilən tədqiqatlarda araşdırılmışdır və heç şübhəsiz, Ağqoyunlular üçün Qara dəniz ticarətinin əhəmiyyətini, osmanlılar tərəfindən Trabzonun ələ keçirilməsinin nəticələrinin miqyasını müəyyən etməyə imkan verir. Trabzonun Ağqoyunlularla siyasi əlaqələri isə yalnız İ.P.Petruşevski tərəfindən araşdırılmışdır (19).

Ağqoyunlu dövlətindən fərqli olaraq, Səfəvi dövləti, onun Qərbi Avropa ölkələri ilə münasibətləri, Osmanlı imperiyasına qarşı yaradılan ittifaqlarda Səfəvilərin iştirakı məsələləri rus tarixşünaslığının diqqətini daha çox çəkmişdir və bu məsələlərə həsr edilmiş xeyli sayda tədqiqatlar mövcuddur. Hazırkı məqalənin mövzu obyektinə bağlı isə rus (sovet) tarixçiləri üçün ən çox əhəmiyyət kəsb edən məsələ - Avropa

dövlətlərinin Böyük coğrafi kəşflər və kapitalın ilkin yığımları dövründə Şərqdə yeritdikləri müstəmləkə siyasəti olmuşdur. Daha doğrusu, Avropa dövlətlərinin Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətləri ilə əlaqədar xarici siyasətinə qərb dövlətlərinin şərqdə müstəmləkəçilik planlarının tərkib hissəsi kimi baxılır. Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, Avropanın müstəmləkə siyasətinə həsr olunmuş əsərlərdə həmin dövlətlərin konkret siyasi və iqtisadi məqsədləri obyektiv şəkildə göstərilmiş, Səfəvilərlə Qərbin yaxınlaşmasında bu amillərin yeri daha aydın şəkildə açıqlanmışdır.

İngiltərənin müsəlman Şərbində yeritdiyi siyasət hollandlarla rəqabət obyektləri, Səfəvi-İngiltərə münasibətlərinin xarakteri A.N.İvanovun (6), V.P.Oltarjevskinin (17), M.Q.Osokinin (18), M.M.Yabrovanın (23) tədqiqatlarında araşdırılır. Bu tədqiqatların ən üstün cəhəti toplanmış zəngin faktik materialdır ki, onun əsasında İngiltərənin və Hollandiyanın Şərq ölkələrində XV-XVII əsrin birinci yarısında apardıqları xarici siyasətin müstəmləkə xarakteri, İran körfəzi bölgəsində Səfəvilərlə və həmçinin Portuqaliya ilə ingilislərin toqquşması və s. kimi məsələlərin araşdırılması mümkün olur. Səfəvilərin Avropa müstəmləkəçilərinə münasibətdə yeritdiyi siyasətin ayrı-ayrı məsələləri həmçinin A.Y.Levinin (8,9) əsərlərinin xüsusi tədqiqat obyekti olmuşdur.

İran körfəzi bölgə strateji əhəmiyyətli rayon olaraq rus (sovet) tarixşünaslığında daha diqqətlə öyrənilmişdir və bu bölgənin XV-XVII əsrlər tarixi A.Y.Levinlə yanaşı, daha bir neçə müəllif tərəfindən işlənmişdir. İran körfəzində Avropa dövlətlərinin apardığı mübarizə, ingilis-portuqal ziddiyyətləri, ingilis və holland Ost-Hind kompaniyalarının bölgədəki

rəqabəti, Səfəvilərin bu gərgin mübarizədə tutduğu mövqe, I Abbasın xarici siyasətinin bəzi tərəfləri N.N. Tumanoviçin “XVI-XIX əsrlərdə Avropa dövlətləri İran körfəzində” adlı monoqrafiyasında araşdırılmışdır(21). Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi 4 əsri əhatə etsə də, XVI-XVII əsrin birinci yarısına dair məsələlər daha çox icmal xarakteri daşıyır və bu səbəbdən, Səfəvilərin xarici siyasətinin iqtisadi tərəfləri səthi şəkildə təhlil olunur.²¹

Bununla bərabər, adı çəkilən rus (sovet) tarixçilərinin tədqiqatlarının dərin təhlili buradakı faktik materialın dəyərini və böyük əhəmiyyətini göstərir. Rus tarixşünaslığının adı çəkilən problemlə, yəni Azərbaycan-Avropa diplomatik əlaqələrinin iqtisadi tərəfləri ilə bağlı tədqiqatlarının məziyyəti, ilk növbədə onlarda böyük faktik materialın toplanması, Avropa dövlətlərinin müstəmləkə siyasətinin mahiyyətinin obyektiv şəkildə müəyyən edilməsi, Azərbaycan dövlətlərinin diplomatik əlaqələrinin yalnız hər hansı bir dövlət çərçivəsində deyil, beynəlxalq münasibətlər kontekstində araşdırılmasıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

24. Альтман М.М. Из истории торгово-дипломатических связей Москвы и Ширвана. Труды Ин-та им.А.А.Бакиханова. т.1 Б.,1947
25. Бушев П.П. История посольств и дипломатических отношений русского и иранского государств в 1586-1612 гг. М.,1976

²¹Bu baxımdan Azərbaycan tarixçisi B.Ə.Əhmədovun monoqrafiyası (5) çox əhəmiyyətli sayılmalıdır.

26. Бушев П.П. История посольств и дипломатических отношений русского и иранского государств в 1613-1621 гг. М.,1987
27. Гордлевский В.А. Силуэты Турции. Трапезунд.- Изб.соч., т.III, М., 1962
28. Əhmədov B.Ə. XVII əsrin I yarısında İngiltərənin Şərq siyasəti. Bakı, 1998
29. Иванов А.Н. Англо-голландское торговое соперничество на русском рынке в конце XVI- нач.XVII вв. Автореф...к.и.н. Сыктывкар,1965
30. Карпов С.П. Трапезундская империя и западноевропейские государства в XIII-XV вв. М.,1981
31. Левин А.Я. Проникновение английской Ост-Индской компании в Индию, Индонезию и Персидский залив в первые десятилетия XVII в.- Автореф...к.и.н. Горький, 1964
32. Левин А.Я. Участие английского флота в изгнании португальцев из Ормуза в 1622 г. Горький, 1965
33. Mahmudov Y.M. Öyrənilməmiş səhifələr. Bakı, 1972
34. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, 1996
35. Махмудов Я.М. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами.Баку, 1991
36. Никитина Л.А. Английские хроники как источник по истории англо-русских отношений второй половины XVI- 50-х гг.XVII вв. Автореф...к.и.н.М.,1975
37. Новичев А.Д. История Турции. Т.1.,Л.,1963
38. Новосельцев А.П. Русско-иранские политические отношения во второй половине XVI в. Международные связи России до XVII в. М., 1961

39. Новосельцев А.П. Русско-иранские политические отношения в первой половине в. Международные связи России до XVII-XVIII вв. М., 1966
40. Олтаржевский В.П. Из истории английской Ост-Индской компании первой половины XVII в. Автореф...к.и.н. Иркутск, 1971
41. Осокин М.Г. Торговля Англии с Левантом в период кризиса английского абсолютизма (1600-1640). Автореф...к.и.н. М.,1982
42. Петрушевский И.П. Государство Азербайджана в XV в.- Сб. ст.по истории Азербайджана. Вып.1., Баку, 1949
43. Петрушевский И.П. Азербайджан в XVI-XVII вв. (yenə orada)
44. Туманович Н.Н. Европейские державы в Персидском заливе в XVI-XIX вв. М., 1982
45. Фехнер М.В. Торговля Русского государства со странами Востока в XVI в. М., 1952
46. Яброва М.М. Очерки истории раннеколониальной экспансии Англии в эпоху первоначального накопления. Саратов,1966

Экономические аспекты дипломатических отношений Азербайджана XV-XVI вв. в русской историографии Резюме

Взаимоотношения средневековых азербайджанских государств со странами Европы являются важной проблемой нашей исторической науки. Существует ряд внутренних и политических факторов, обусловивших причины, ход и результаты этих отношений. Начиная с середины XV века, еще большее расширение

взаимоотношений Азербайджана со странами Европы стало объективной исторической необходимостью. Вопросы внешней политики государств Аккоюнлу и Сефевидов, в том числе причины экономических взаимоотношений этих государств с западноевропейскими странами, привлекли внимание многих советских (русских) историков и был создан ряд интересных исследований по данной теме.

Известно, что отношения Аккоюнлу и Сефевидов со странами Европы носили взаимовыгодный характер, то есть у западных стран были конкретные экономические и политические интересы в поддержании этих отношений. Так, азербайджанский шелк играл особую роль в развитии данных экономических отношений, а также являлся конкретным этапом экономических связей между западными и восточными цивилизациями. Несмотря на то, что взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов со странами Европы не исследовались в русской историографии как отдельная научная проблема, анализ фактического материала, содержащегося в трудах русских историков, дал значительный толчок расширению исследований истории государств Аккоюнлу и Сефевидов в отечественной историографии. Помимо того, данный анализ является научной опорой для решения спорных вопросов нашей истории.

Ключевые слова: Аккоюнлу, Сефевиды, Европа, дипломатия, экономический, историография, русский, отношения

Economic aspects of Azerbaijan's diplomatic relations in XV-XVI centuries in Russian historiography

Resume

The relations between medieval Azerbaijani states and European countries are one of the strongest problems of historical science in Azerbaijan. There is a number of internal and political factors that determine the causes, course and outcomes of these relations. In fact, starting from the middle of the XV century, further strengthening of Azerbaijan's relations with European countries was already an objective historical necessity. These relations and the foreign policy of the Ag Qoyunlu and the Safavid states in the XV-XVI centuries caught attention of many foreign historians, including Russian authors.

It is known that the relations between the Ag Qoyunlu and the Safavid states with European countries were of mutual benefit, meaning that the European states had their own economic and political interests in maintaining these relations. Azerbaijani silk played an important role in mutual economic relations between these states. Additionally, strengthening of Azerbaijan's relations with European countries happened in parallel with the rapprochement between West and East. Although these issues have not been studied in Russian historiography as an independent problem, the in-depth analysis of the works of many Russian authors once again underpins the importance for European countries to strengthen relations with the Ag Qoyunlu and the Safavid states.

Keywords: The Ag Qoyunlu, The Safavids, Europe, diplomacy, economic, historiography, Russian, relations

Çinarə Səfərova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetin müəllimi,
Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı
Seferova.cinare@bk.ru

XII-XV ƏSRLƏRDƏ ÖN ASİYA VƏ QAFQAZ REGIONUN ETNOQRAFİYASI VƏ ONA KƏNAR TƏSİRLƏRİN NƏTİCƏLƏRİ

Xülasə

Xalqları coğrafi cəhətdən təsnif edərkən, onları xəritə üzrə deyil tarixi-etnoqrafik vilayətlər üzrə təsnifləşdirirlər. Qədim xalqların formalaşması, yerüzərində insanların ilkin yayılması prosesi dövründə baş vermişdir. Daha sonradan ayrı-ayrı tarixi etnoqrafik əyalətlərin xarakterik xüsusiyyətləri dəyişdiyi kimi, onların sərhədləri də dəyişmişdir. Bunun nəticəsində bəzi əyalətlər yox olmuş, bəziləri isə əksinə yenidən meydana çıxmışdır. Bu proses uzun minilliklər boyu müxtəlif ictimai-iqtisadi formasiyalar daxilində cərəyan etmişdir. Tarixi-etnoqrafik əyalətə müəyyən ərazidə məskunlaşan, bir-birilə əlaqədə olan, lakin ictimai-iqtisadi inkişafın səviyyəsi və istiqaməti, dili və irqi mənsubiyyəti ilə fərqlənən xalqlar daxildir.

Açar sözlər: Ön Asiya, Qafqaz, oğuz-səlcuq türkləri, xalqların təşəkkülü prosesi.

GİRİŞ

Eramızın birinci minilliyinin ikinci yarısından Cənubi Sibir, Mərkəzi və Orta Asiyada türk dilli xalqların kütləvi axını baş vermişdir. Bunun nəticəsində, həmin ərazilərdə bir-birini əvəz etmiş bir çox tayfa ittifaqları və dövlət birləşmələri meydana gəlmişdi. V əsrin sonunda isə Orta Asiya tayfalarından

biri olan Evtalitlerin (İrandilli tayfa) böyük qrupu Hindistan ərazisində məskunlaşmışdı və keçmiş Kuşan imperiyasının ərazisində böyük bir dövlət yaratmışdılar.VII əsrdən etibarən isə Ön Asiyanın və Şimali Afrikanın yerli əhalisinin assimiliyası ilə müşayiət olunan geniş ərəb işğalları dövrü başlayır. Bu dövrdə eyni zamanda Şərqi və Cənub-ŞərqiAsiyada koreyalıların və yaponların konsolidasiyası başlayır.Çinlilər də tədriclə cənuba doğru yayılaraq, oradakı müxtəlifxalqlarla qarışmış, onların mədəni və təsərrüfat nailiyyətlərini mənimsəyərək, həmçinin bir-birindən fərqlənən yerli qruplara parçalanmış və yerli xalqlara çin dilini qəbul etdirmişdilər.Tarixin ulu çağlarından türklərin ən qədim əcdadları Qafqazda, Ön Asiyada və Aralıq dənizinin şərq sahillərində avtoxton əhali kimi yaşam sürmüşlər. Müasir dövrdə türklərin Anadoluya ilk dəfə XI əsrdə “Altaydan gəlməsi” nəzəriyyəsi elmi cəhətdən iflasa uğramışdır.Eyni zamanda Altay bölgəsini türklərin ilkin vətəni sayan tədqiqatçıların sayı getdikcə azalmaqdadır. Bir çox türkşünaslar türklərin Altaylara sonralar Ön Asiyadan gəldiyini vurğulayırlar.[4] Tanınmış antropoloqların (Q.F.Debets, V.V.Bunak)uzun illər apardığı tədqiqatların nəticəsi bu olmuşdur ki, Xəzər dənizinin akvatoriyasından Aralıq dənizinəqədərki coğrafiyada hələ miladdan öncəki minilliklərdən eyni kökə malik etnos yaşamışdır ki, antropoloji olaraq, dolixokefal tipəaid bu etnosu bəzi mütəxəssislər “kaspi” tipi adlandırmışlar.[7,səh. 33]

Xəzər və Aralıq dənizi arasındakı ərazilərin sakinlərinin eyni bir soykökdən olduğunu göstərən ən tutarlı dəlillərdən biri də buradakı yer adlarının ümumi mənşəyəmalik olması, təkrarlanmasıdır. İstər Azərbaycan, istərsə də bugünkü Türkiyə

vətürklərin yaşadığı region dövlətlərinin ərazilərində eyni mənşədən olan şəhər, kənd, dağ, çay, göl və s. toponimlərə rast gəlmək olar. Belə yer adlarından biri də həm Anadoluda, həm də Azərbaycanda mövcud olan Biləcik və Göynükyer adlarıdır. Müasir dövrdə Türkiyə Respublikası ərazisində Biləcik adında vilayət və vilayətin mərkəzi olan, əhalisinin sayı 50 mini keçən eyniadlı Biləcik şəhəri var. Eyni zamanda, hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının şimal-qərb bölgəsində, Şəki rayonunda Biləcik adında iki kənd- Birinci və İkinci Biləcik kəndləri mövcuddur. Eynilə, Göynük yer adına da indiki Türkiyə və Azərbaycan Respublikalarının bir çox bölgələrində rast gəlmək olar.[3,s.117] Onlardan ən böyüyü Türkiyənin Bolu vilayətində, Bolu-Biləcik avtomobil yolunun üstündə yerləşən, əhalisi 20 minə yaxın olan Göynük şəhəridir. Bundan başqa Türkiyə Cümhuriyyətinin bir sıra vilayətlərində Göynük adında yaşayış yerlərinə rast gəlinir. Məsələn, Amasya vilayətində Göynücek köyü, Bingöldə əvvəllər Göynüklər, indi Göynük adlanan köy, Antalyada Göynük qəsəbəsini, Kahramanmaraşda adı tarixi mənbələrdə hələ XV əsrdən tanınan Göynük köyünü göstərmək olar.[9,s.305,306] Azərbaycan Respublikasının şimal – qərb bölgəsində Şəki rayonunda Baş Göynük və Aşağı Göynük kəndləri və Naxçıvan MR-nın Culfa rayonunda Göynük kəndi, Babək rayonunda Göynüksu adlı yaşayış məntəqəsi və eyni adda çay mövcuddur. Türk tarixi üzrə tədqiqatçıların əsərlərində Biləcik və Göynük yaşayış yer adlarına tarixi mənbələrdə ilk dəfə XIII-XIV əsrin əvvəllərinə aid Bizans və ərəb mənbələrində, XV əsrdən isə artıq Osmanlı mənbələrində rast gəlinəndiyi vurğulanmışdır.[10]

Eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq Azərbaycanda məskunlaşan türklərin etnocoğrafi mövqeyini IX-XI əsrlərdə

tədricən intensivləşən oğuz-səlcuq yürüşləri möhkəmləndirir. Mərkəzi Asiyadan başlayıb Xəzərin Cənubundan keçməklə Anadoluya doğru istiqamətlənən (və orta əsrlərin sonlarına qədər mərhələlərlə davam edən) bu yürüşlər, hun-qıpçaq axınlarından fərqli olaraq, daha çox hərbi- siyasi xarakter daşıyırdı. Qıpçaqların mədəniyyəti daha çox şifahi yaradıcılığa, köçəri həyat tərzinə əsaslandığı halda oğuzların mədəniyyətində yazı, oturaqlıq, şəhər həyatı daha üstün olmuşdur. Və bir fərq də ondan ibarət idi ki, oğuz-səlcuqlar artıq islam dinini qəbul etmiş, yaxşı təşkilatlanmışdılar. Onların saraylarında türk dili ilə yanaşı fars, ərəb dilləri də böyük nüfuza malik idi. Çünki oğuz-səlcuq əsilzadələri özlərini yalnız türk kimi deyil, həm ərəb, həm fars, həm də bir türk kimi hiss edir, yəni bütövlükdə müsəlman dünyasının varisləri sayırdılar. Azərbaycanda Atabəylər dövlətini yaradan oğuz-səlcuqlar tədricən Anadoluya-Bizansa öz passionar güclərini göstərməyə başladılar. Və XI-XIII əsrlərdə böyük bir ərazini zəbt edərək dövlətlərini qurdular. Anadolunun (nəticə etibarilə, İstanbulun) fəthi XIII əsrdən sonra-osmanlılar dövründə də davam etdi.

Azərbaycanda (eləcə də Şərqi Anadoluda) oğuz-səlcuqların tarixi missiyasını əks etdirən ən mühüm tarixi-ədəbi mənbə “Kitabi Dədə Qorqud” dastanıdır. Epos Azərbaycanın (və Şərqi Anadolunun) türkləşməsinin ikinci dövrünü olduqca aydın detal və təfərrüatlarla təqdim edir. Maraqlıdır ki, regiona yürüş edən oğuzların qarşısında artıq yerli əhaliyə çevrilmiş qeyri-müsəlman (kafir) qıpçaq türklərini, daha uzaqlarda (Qərbdə) isə yunanları görürük ki, bu da regionun etnik tərkibi barədə obyektiv təsəvvür yaradır. Odur ki, erməni, eləcə də gürcü mənbələrinin IX-XI əsrlərdə – I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində erməni və ya gürcülərin Qafqazın

Cənubunda hansısa ciddi etnik-siyasi hadisə olmaları barədəki məlumatları böyük şübhə doğurur. Və xristian missionerliyinin gələcəyə-təbliğata hesablanmış xəyalpərəst iddialarından başqa bir şey deyildir. Oğuz fəthlərindən əvvəl də Cənubi Qafqazda, Şərqi Anadoluda, indiki İranın bütün şimali və mərkəzi torpaqlarında türk ünsürünün yaşadığını ortaya çıxaran faktlar var. [8]

Məlumdur ki, özlərinə tarixi vətən təşkil etmək məqsədilə dünya erməni irtica qüvvələrinin Kiçik Asiya və Ön Qafqaz türklərinə qarşı torpaq iddialarının tarixi ötən yüzilliklərdən başlayır. Ümumtürk tarixinə -Osmanlı və Azərbaycan türklərinə qarşı tarixdə misli olmayan qanlı fəlakət səhifələri açacaq ideoloji irtica məşınının Mxitar Sevastiyski tərəfindən 1717-ci ildə Venetsiyanın yaxınlığında Müqəddəs Lazar adasında inşa etdirilmiş katolik monastrında mxitaristlər dərənəyində, digəri XVIII əsrin əvvəllərində Moskvada yaradılmış Musin-Puşkin məktəbində işə salınır. Erməni keşişlərinin və tarixçilərinin iddialarına gəldikdə isə, onlar kilsə rəvayətlərindən və məlum əfsanə epizodlarından başqa elmi tarixin suallarına real cavab verə bilən silahdan-arxeoloji etnomədəniyyətdən, etnoantropologiyadan və etnolinqvistikadan məhrumdurlar. [1, səh, 5-6]

Tatar-monqol yürüşlərindən bir qədər əvvəl Balkan yarımadasına, müasir Mərkəzi Asiya türkmənlərinin əcdadı olan oğuz-türk tayfalarının köçü başlanmışdı. Onların yerli əhali ilə qarışması nəticəsində bir sıra yeni xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların və Osmanlı türklərinin formalaşması üçün şərait yarandı. Təxminən eyni vaxtda bantu dillərində danışan tayfaların Şərqi və Mərkəzi Afrikadan cənuba doğru yayılması prosesi gücləndi, XV əsrin sonunadək Asiya, Avropa və

Afrikada demək olar ki, bizim dövrümüzə qədər gəlib çıxan bütün xalqlar artıq təşəkkül tapmışdı. [5,s.21]

Oğuz-səlcuq yürüşləri XIII əsrdən başlayaraq Anadoluda – Kiçik Asiya yarımadasında (sonralar isə Balkanlarda) digər bir oğuz-türk xalqının – Osmanlıların (nəticə etibarilə, Türkiyə türklərinin) əsasını qoydu.Biri digərinə çox yaxın olan türkmənlər, Azərbaycan və Türkiyə türklərinin etnik-coğrafi əsasları müxtəlif dövrlərdə qoyulsa da, onların müstəqil bir xalq kimi formalaşması, demək olar ki, eyni dövrə – XVI-XVII əsrlərə təsadüf edir. Əsasları eyni “etnik material”dan olan müasir türkmən, Azərbaycan və türk xalqlarının orta əsrlərin sonlarına doğru müstəqil xalqlar kimi meydana çıxmalarının etnik-coğrafi, siyasi, dini və s. səbəbləri vardır ki, bunlar bir kompleks halında oğuz türklərinin həmin xalqlara bölünməsinə şərtləndirmişdir.[6,səh.36-49]Böyük Səlcuqlu Dövlətinin yaranmasından Malazgirt Zəfərinə qədər olan dövrdə türkmən köçü qərb istiqamətində başlayaraq Anadolunun ortasınadək yayılmışdı.Xüsusilə Azərbaycan ərazisindən keçərək Anadoluya sıx bir əhali axını olmuşdur.XI əsrin köç dalğaları iləAnadoluya gələn türklər ümumiyyətlə köçəri bir əhalini təşkil edirdilər.Gəldikləri coğrafiyadan mədəniyyətlərini, inanclarını və həyat tərzlərini gətirən bu kütlələr Anadolunun türkləşməsindəvə islamlaşmasında mühüm rol oynadılar.Köçlər XI əsrdə sıx şəkildə olmasa da XII əsr boyunca davam etmişdir.Bu əsrdə gerçəkləşən köçlərdə qarakitayların Türküstanı istilasısı,Sultan Səncərin ölümü,Xorasan Səlcuq dövlətinin süqutu kimi səbəblər təsirli olmuşdur.Səlcuqlarla,Bizans və Xaçlılar arasında meydana gələn müharibələr zamanı Anadoluya çoxlu sayda türkmən gəlmişdi.Gürcüstan torpaqlarının gürcü kralları tərəfindən ələ

keçirilməsi isə türkmən kütlələrinin Anadoluya köç etməsinə səbəb olmuşdu.

II minilliyin birinci yarısında Asiya və Avropanın etnik tarixinə monqol hücumlarının böyük təsiri olmuşdur. Etnik qrupların uzaq yerlərə köçü ilə müşayiət olunan monqol işğalları xalqların bir-birinə qarışmasını sürətləndirirdi. Mərkəzi, Orta və Ön Asiyada, habelə Qafqazda və Şərqi Avropada yeni xalqların meydana gəlməsinə səbəb oldu. Bu etnik proseslərə misal olaraq Sibirdə, Volqa boyunda, Kırmda müxtəlif tatar qruplarının təşəkkül tapdığını göstərmək olar. Məlumdur ki, XIII əsrdə Asiyanı bürümüş Monqol istilasını, bu coğrafiyada varlığını davam etdirən bir çox dövlətin siyasi səssizliyinə səbəb olduğu kimi sosial, mədəni və iqtisadi cəhətdən bərpa edilə bilməz dağıdıcılıq gətirmişdi. Bu yürüşlərin ən vacib nəticələrindən biri də Orta Asiyada yaşayan bir çox türk kütlələrinin Anadoluya köçü olmuşdur. Yeni gələn monqol qəbilələri Rum Səlcuqlu dövlətinin ərazisində-I Əlaəddin Keyqubad ölkəsində sığınacaq tapmışdılar. Köç dalgaları ilə gələnlər arasında hər sinifdən olan insanlarla birlikdə, elm adamları, din və sənət adamları da vardı. Sultan Keyqubadın ölümündən sonra Monqol istilasını bu dəfə Anadolu istiqamətində olmuşdu. Anadolunun Monqol hökumranlığı altına girməsi köhnə və yeni türkmən köçlərinin monqol təqibinin çatmadığı dağlıq ərazilərə sığınmalarına səbəb olmuşdu. Beləliklə köçəri qruplar, elm və fikir adamları, dərvişlər, ticarətçilər və sənətkarların bir çoxu türkmən bəylərinin ətrafında toplanmışdılar. Türkmən dairələrin bir qismi Kırım və Qıpçaq bölgələrinə gedərkən, bəzi elm adamları da Suriya və Misirə köç etmək məcburiyyətində qalmışdı.

Azərbaycanın həm cənubunda, həm də şimalında oğuz-səlcuq türklərinin yayılması əhəmiyyətli bir maneə ilə

qarşılaşmır. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, yalnız Şimalda qıpçaq türklərinin o qədər də davamlı olmayan müqavimətindən danışmaq olar. Bununla belə nəzərə almaq lazımdır ki, oğuz-səlcuq yürüşlərinin əsas istiqaməti Qərbə-Anadolunun içərilərinə doğru olduğundan nə Cənub-Qərb, nə də Şimal-Qərb istiqamətləri strateji əhəmiyyət kəsb etmirdi. Azərbaycanda məskunlaşan (və Azərbaycan xalqının formalaşmasını təmin edən) oğuz-səlcuqların, müəyyən qədər isə digər türk etnoslarının axınları XVI əsrə qədər davam etmişdi. Monqol-tatarların, Əmir Teymurun, Qaraqoyunluların və Ağqoyunluların yürüşləri formalaşmaqda olan Azərbaycan xalqının etnik tərkibini (potensialını) gücləndirdi. Və eramızın ilk əsrlərindən başlayan bu proses orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərinə qədər kəsilmədən davam etdi. Azərbaycan xalqının təşəkkül prosesinin başa çatması Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və xüsusilə Səfəvilər dövlətlərinin qurulması ilə eyni dövrə düşür. Bu, təsadüfi deyil. O mənada ki, bunlar biri digərini şərtləndirən hadisələrdir. Xalqın təşəkkül-formalaşması milli dövlətin qurulması ehtiyacını doğurur, milli dövlətin qurulması isə xalqın formalaşmasını (mütəşəkkilliyini) təmin edir.

Bildiyimiz kimi XVI əsrin ilk illərində meydana çıxan Səfəvilər dövləti türk dövlətçilik ənənələrinə əsaslanırdı və Qaraqoyunlularla, Ağqoyunluların birbaşa davamı idi. I Şah İsmayılın qurduğu bu türk dövləti Azərbaycanın (və Azərbaycan xalqının) sərhədlərini müəyyənləşdirdi. Səfəvilərin Azərbaycan xalqının “tərcümeyi-halı”ndakı yerini təsəvvür etmək üçün yalnız o faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, nə Səfəvilərə qədər, nə də Səfəvilərdən sonra Azərbaycanı (və Azərbaycan xalqını) bu qədər genişliyi (və bütövlüyü, tamlığı) ilə özündə birləşdirən bir dövlət olmamışdır.

Azərbaycan və Aran oğuzları qısa müddət sonra bu coğrafiyaya uyğun adlaralmış və ümumi oğuz-türkmən boylarının tarixində böyük rol oynamışdılar.Navekiyyə türkmənləri, Gəncə türkmənləri, Aran türkmənləri sadəcə, Azərbaycanındeyil, Anadolu və Suriyanın fəthində əvəz edilməz fəaliyyətlər həyata keçirmişdir.Yəni oğuzların Azərbaycana gəlişi bu ölkənin türkləşməsinə səbəb olmamış,sadəcə, buradakı türk ünsürü çoxalmış və hakim mövqeyinə çıxartmışdır. Səlcuqlulardan əvvəl də Azərbaycan türk boylarından hunların, peçeneqlerin,sabirlərin, oqur/oğuzların, xəzərlərin, qanqlıların və d. kompakt (birlikdə) yaşadığıölkə olmuşdur.[2, s.3] Bu fikirlər həm də bir daha sübut edir ki, işğal altında olan qədim torpaqlarımızın əzəli sakinləri məhz Azərbaycan türkləri olmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1.Əjdər Tağıoğlu.Qədim Ön Asiya və Ön Qafqaz türk tayfaları. II cild.Bakı-Nurlan-2006.səh5-6,346
- 2.Əkbər N.Nəcəf. Səlcuqlu dövlətləri və Atabəyləri tarixi (Oğuzların ortaya çıxmasından-XIV əsrə qədər).QANUN-2010,s.3- 55)
- 3.İkram Ağasiyev.Biləcik və Göynük: Oğuz türklərinin ən qədim yurd yerləri. Akademik Tarix və Düşünce dergisi, 6(5) Kış 2019 ss.113-133
- 4.Firuddin Ağasioğlu, Doqquz biti, Azərbaycan türklərinin islamaqədər tarixi, I Biti, Tarixi qaynaqlar. Bakı: nəşr yeri göstərilməmişdir, 2014,7-17; Kərəm Məmmədov, “Kaspi (Oğuz) antropoloji tipinin xüsusiyyətləri haqqında”, Tarix və onun problemləri, 2 (2003):177-181.)
- 5.Nərgiz Quliyeva.Etnoqrafiya və Etnologiya.Bakı,2009.s.158

6.Nizami Cəfərov. Azərbaycan xalqının tarixi və ya “tərcümeyi-hal”ı. Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin “Bülleten”i. - 2017. - № 1(61).- S.36-49.,

7.Süleyman Əliyərli, Tariximiz açılmamış səhifələri ilə, Bakı: Mütərcim nəşriyyatı, 2012, 33.)

Türk dilində

8.Hatä'i Külliyyatı, Haz: Necef E.N. - Cavanşir B., İstanbul 2006,Giriş kısmı.

9.Osmanlı yer adları, Genişletilmiş ikinci basqı, Ankara, 2007, 305,306

Rus dilində

10.Dmitriy Yeremeyev, Etnogenez turok (proisxojeniye i osnovniye etapi etniçeskoy istorii), Glavnaya redaktsiya Vostoçnoy literaturı, Moskva: İzdatelstvo “Nauka”, 1971, 125-132; İsmail Hakkı Uzunçarşılı,

ETHNOGRAPHY OF THE FORWARD ASIAN-CAUCASIAN REGION XII-XV CENTURIES AND THE RESULTS OF ITS EXTERNAL IMPACTS

Geographically classifying peoples, they must be classified by historical-ethnic regions, and not by a map.The formation of ancient peoples took place during the process of the first spread of people on earth.Later, as the characteristics of individual historical and ethnographic provinces changed, their borders changed.As a result, some provinces disappeared and some, on the contrary, arose.This process took place in various socio-economic formations for many millennia.The historical-ethnographic province includes the peoples living in a certain area, who are connected with each other, but differ in the level

and direction of socio-economic development, language and race.

Keywords: Central Asia, Caucasus, Oghuz-Seljuk Turks, the process of formation of peoples.

ЭТНОГРАФИЯ ПЕРЕДНЕЙ АЗИАТСКО-КАВКАЗСКОЙ ОБЛАСТИ XII-XV ВЕКОВ И РЕЗУЛЬТАТЫ ЕГО ВНЕШНИХ ВОЗДЕЙСТВИЙ

Географически классифицируя народы их необходимо классифицировать по исторически-этническим регионам, а не по карте. Формирование древних народов происходило в процессе первого расселения людей на земле. Позже, по мере изменения характеристик отдельных исторически-этнографических провинций, изменялись их границы. В результате некоторые провинции исчезли а некоторые наоборот, возникли. Этот процесс происходил в различных социально-экономических формациях на протяжении многих тысячелетий. Историко-этнографическая провинция включает народы проживающие на определенной территории, которые связаны друг-друга, но различаются по уровню и социально-экономического развития, языку и расе.

Ключевые слова: Средняя Азия, Кавказ, тюрки-огузы-сельджуки, процесс формирования народов

Könül Abbasova

BDU-nun Qazax filialında müəllim

Mail: abbas.k@bk.ru,

Ortaçağ Azərbaycanda turizmin meydana gəlməsi və onun inkişafını zəruri edən səbəblər.

Xülasə

Respublikamızda müsair turizmin formalaşması uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Xarici ölkələrdən gələn turistlər əla istirahət etməklə yanaşı ölkəmizlə, onun tarixi, indiki vəziyyəti və gələcək planları ilə tanış olurlar. Turizm sahəsində bugünkü nailiyyətlərimizi düzgün qiymətləndirmək üçün ölkəmizdə bu sahənin inkişaf tarixinə qısa nəzər salmaq olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: turizm, tarix, Azərbaycan, orta çağ, karvansara

İnsanlar həmişə səyahət ediblər. Öz qəbiləsinin yaşadığı məskənlərin ətrafından başlanan ibtidai səyahətlər daha sonralar uzaq səfərlər, dəniz və çaylarla edilən səyahətlərlə əvəz olunmuşdur.

Kütləvi turizm və səyahət ənənələri hələ XVIII əsrdə yaranmağa başlanmışdır. Ayrı-ayrı adamların diqqətəlayiq yerləri seyr etməklə yanaşı, mineral sularla müalicəyə, dəniz sahillərinə, dünyanın məşhur paytaxt şəhərlərinə səyahətləri - müasir turizmin bünövrəsi hesab edilir. Amma o dövrdə insanlar müstəqil, hər hansı bir təşkilat və firmaların köməyi olmadan səyahət edirdilər.

Turizm fəal istirahətin geniş yayılmış və ən kütləvi növlərindən biridir. Hər il minlərlə insan istirahətə və skarlari sırasına qoşulur və bununlada turizm getdikcə daha geniş vüsət alır. Turizm sadəcə maraqda deyil. O, son 15-20 ildə Respublikamızda insanların vərdis etdikləri həyati tələbatına çevrilmişdir. Lakin Azərbaycanda turizmin tarixi göstərilən bu illərlə məhdudlaşmır. Əgər qədim səyahətləri xatırlasaq, aydın

olur ki, Azərbaycan ərazisinə müxtəlif məqsədlər üçün səfər edən səyyahlar olmuşlar. Onlar turist sayılmasalarda, zaman keçdikcə bu ərazidə qonaqpərvərlik sənayesi formalaşmağa başlamışdır. Bunu nəzərə alaraq, Azərbaycanda turizmin inkişaf mərhələlərinə nəzər salaq.

Azərbaycan qədim mədəniyyət ölkəsidir. Onun ərazisində 1.5-2 milyon il bundan əvvəl əhali məskunlaşmışdır. Azərbaycanda ilk mehmanxanalar karvansara adlanırdı. Karvansaralar təkcə şəhərlərdə deyil, həmçinin yol boyu, xüsusilə yolayırıcılarında inkişaf edirdi. “Qədim və orta əsrlərin vacib tarixi - arxitektura abidələri” xəritəsinə uyğun olaraq Azərbaycan ərazisində bu günümüzdə qədər gəlib çatan karvansarayların inşaat tarixi 6-19-cu əsrlərə aiddir. Qədim karvansaralardan mövcud olanı mərzə kəndində yerləşir. Orta əsr karvansaraları Siyəzəndə, Giləzi qəsəbəsində, Sarış kəndində və Bayıl burnunda, Qaradağda, Sanqaçalda bu günə qədər mövcuddur. Ancaq alimlərin hesablamalarına görə 8 karvansara Bakı qalasında olmuşdur. Lap yaxınlıqda, aralarında kiçik döngə olan hind karvansarayı “Multani” və “Buxara”, Qasım bəyin iki mərtəbəli, yuxarıda çəpinə duran-bu günə gəlib çatmayan Böyük karvansaray, Cümə məscidinin yaxınlığındakı-Kiçik karvansara və s. yerləşirdi. Kiçik bir sahədə karvansaraların yerləşməsi heç də təsadüfi deyildi. Bakı dəniz limanı kimi artıq orta əsrlərdə şərq dövlətlərinin ticarətində vacib rol oynamağa başlayır, Xəzərdən və Böyük İpək yolunda olan şəhərlərdən terminallardan Bərdə, Şamaxı, Dərbənddən mallar göndərilirdi.

Azərbaycana ilk səyahətlər ticarət, dini, siyasi və dərkətmə məqsədləri ilə əlaqəli olmuşdur. Qədim Azərbaycan ərazisindən keçən ticarət karvanlarının hərəkətini ilk səyahətlər hesab etmək

olar. Azərbaycan hələ qədim dövrlərdə Böyük İpək Yolunun (BİY) üzərində mühüm dayanacaq kimi tanınan bir ölkə olmuşdur. Antik müəlliflərin məlumatlarına görə, BİY-nun ən fəal hərəkətli hissələrindən biri Qafqaz Albaniyasının ərazisindən (müasir Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən qədim dövlət) keçirdi. Karvan ticarət yolu Çini Ön Asiya və Aralıq dənizi sahili ölkələri ilə əlaqələndirirdi. XIX əsrdə “İpək yolu” adlandırılmış karvan ticarət yolu Azərbaycanın tarixinə, mədəniyyətinə, iqtisadiyyatına böyük təsir göstərmişdir. Çin ipəyinin Azərbaycan vasitəsilə Avropaya daşınması bu istiqamətdə olan ölkələr və xalqlar arasında ünsiyyətin, mədəni əlaqələrin yaranmasına imkan vermişdir. Azərbaycan hələ qədim dövrlərdə Böyük İpək Yolu (BİY) üzərində mühüm dayanacaq məntəqəsi kimi tanınırdı. Strabonun yazdığına görə, hind mallarının xeyli hissəsi Orta Asiya ərazisindən keçərək çaylarla Gürgən (Xəzər) dənizinə, sonra dəniz vasitəsilə Albaniyaya və Kir (Kür) çayı ilə İberiyaya (Şərqi Gürcüstan), oradan isə Pont Evksinskiyə (Qara dənizə) aparılırdı. BİY üzərində olan Təbriz, Marağa, Ərdəbil, Gəncə, Naxçıvan, Ordubad, Qəbələ, Mingəçevir, Nuxa (Şəki) və digər qədim şəhərlər Azərbaycanın şimalında mühüm beynəlxalq ticarət mərkəzi kimi formalaşmışdı. Ticarət karvanlarının sığınacaq yeri olan karvansara və rabatlar orta əsrlərin əsas ictimai tikililəri sayılırdı. IX-XV əsrlərdə Azərbaycanda karvansaralar, "qonaq evləri", rabatların geniş şəbəkəsi yaradılmışdı. Həmin dövrdə Təbrizdə 200-300-dən çox, Şamaxıda 60-dan çox, Dərbənddə 100-dən çox karvansara fəaliyyət göstərirdi. Karvansaralar öz funksional təyinatına görə şəhər, yol kənarları və limanlarda tikilən gecələmə yerləri, müxtəlif əmlakların saxlandığı yerlər olmuşdur. Şəhər

karvansaraları otaqlarının sayı çox olmaqla böyük idi. Tacirlər və müxtəlif səyahətçilərə xidmətlər göstərilməklə yanaşı, onlar həmçinin çeşidli ticarət, pul əməliyyatlarının aparılması üçün də əlverişli yer sayılırdı.

Rusiyadan İrana və Hindistana gedən dəniz və quru yollarının ayrıcında yerləşən Bakmın XIV əsrin ortalarında Qərblə Şərq arasında ticarət əlqələrində böyük rolu var idi. Ağ dənizdən Volqa çayı vasitəsilə Xəzər dənizinə və sonra İran və Hindistana aparan Volqa-Xəzər dəniz yolu, Bakıda yeni karvansaraların tikilməsinə səbəb oldu. Bunların ölçüləri əvvəlki dövrlərdə inşa edilənlərə nisbətən daha böyük idi. Müxtəlif zamanlarda Azərbaycana səyahət edən tarixçilər və səyyahlar o dövrlərdə mühüm yerləşdirmə obyektləri sayılan karvansaraları öz səyahətnamələrində qeyd etmişlər. Bunlardan Multanı (XII-XIV), Buxara (XIV-XVI), Fars, Ləzgi və s. hazırda da qalmaqdadır. Müxtəlif dövrlərdə Azərbaycanda olmuş səyyahların, tacirlərin, diplomatların (Marko Polo, Afanasi Nikitin, Aleksandr Düma, İosafat Barbaro, Ambrocco Kontarini, Antoni Cenkinson, Vincensi Alesandri, Sadko, Övliyə Çələbi, Fedor Kotov) səyahətnamələrində olan qeydlər xalqımızın hələ o zaman ümumdünya tarixi tərəqqi prosesində layiqli yer tutduğunu göstərir. Beləliklə, qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda səyahətlərin genişlənməsində BİY-nun əhəmiyyəti və rolu əvəzsiz olmuşdur. Həmin dövrdə Azərbaycanda yaşayan xalqların dünyanın digər regionlarının (Avropa, Şimali Afrika, Şərqi, Mərkəzi və Cənubi Asiya) xalqları ilə ticarət əlaqələri genişlənməmiş, mədəniyyətləri qovuşmuş, turizmin bünövrəsi kimi qonaqpərvərlik inkişaf etməyə başlamışdır. Digər tərəfdən, marşrut boyu iri şəhərlər formalaşmış, şəhərlərdə səyahətçilərə xidmət edən müxtəlif

təyinatlı tikililər inşa edilmiş, sənətkarlığın müxtəlif növləri inkişaf etdirilmişdir. Məhz buna görə də dörd əsrdən sonra bəşər sivilizasiyasının nadir nümunəsi sayılan İpək Yolunun yenidən bərpası məsələsi ulu öndərimiz Heydər Əliyev tərəfindən 2001-ci ildə gündəmə gəldi və onun yeni məcrada bərpasına başlanıldı. XVI əsrin sonlarından BİY-nun fəailyyəti tamamilə iflasa uğrayır. Orta əsrlərdə İpək Yolu üzərində olan şəhərlərdə, xüsusilə Təbrizdə ticarət azaldığına görə karvansaraların fəailyyəti zəifləyir. Bununla yanaşı, həmin dövrdə Bakı Azərbaycanda, Yaxın və Orta Şərqdə tanınan ticarət mərkəzlərindən birinə çevrilir. Xüsusilə Abşeronda neft çıxarılması, duz hasilatı, zəfəran yetişdirilməsi onun ticarət mərkəzi kimi formalaşmasına təsir edir. Bu məhsulların quru (karvan) və dəniz yolları ilə daşınması regionda feodal münasibətlərinin inkişafında mühüm rol oynamışdı. XVII-XIX əsrlərdə Bakıda 100-dən çox karvansara tikilmişdi. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Bakıda inzibati və ictimai müəssisələrin sayı çoxalırdı. Həmin dövrdə müxtəlif banklar, kredit müəssisələri, telefon-rabitə stansiyası, gecələmə yerləri istifadəyə verildi, Bakı-Tiflis dəmir yolu xətti çəkildi və s. Həmçinin bir sıra ölkələrin Bakıda konsulluqları açılırdı. Bakıda neft “hay-küyü”nün dünyaya yayılması da xarici ölkələrdən Azərbaycana gələnlərin sayının artmasına təsir edirdi. Bu isə xidmət sektorunun yaradılmasına imkan yaradırdı.

Nəticə

Respublikamızın zəngin təbii imkanları və iqlim şəraiti turizmin inkişafına əlverişli zəmin yaradır. Yer kürəsində mövcud olan 11 iqlim qurşağından 9-u (quru çöllər iqlimindən dağ tundra iqliminədək) burada müşahidə olunması qədim

zamanlardan burada bir çox sahələrin, elə cə də turizmin inkişafına böyük zərurət yaratmışdır. Bu geniş potensialdan istifadə edib ümumi daxili məhsulun 10 faizini turizmdən əldə edə bilərik.

Turizm bütün dünyada ən gəlirli sahələrdən biridir. Elə ölkələr var ki, milli gəlirlərinin çoxunu məhz turizmdən götürürlər. Son illərdə respublikamızda da turizmə dövlət qayğısı genişləniib. Yeni turist marşrutları açılır, infrastruktur yaradılır, turizm obyektlərində xidmətin səviyyəsi günü-gündən yaxşılaşır. Turizmin inkişafı yalnız iqtisadi baxımdan deyil, həm də siyasi baxımdan önəmlidir. Qeyd edilənləri nəzərə alıb turizmin tarixinin araşdırılması müasir turizmin inkişafında olduqca böyük əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağakərimov M.M. Otel. Bakı: “R.N. Novruz-94”, 2008, 327 s.
2. Budaqov B.Ə. Azərbaycanın təbiət abidələri. Bakı: “Elm”, 1990, 180 s.
3. Naxçıvan Ensiklopediyası. Bakı: “Ensiklopediya”, 2002, 594 s.
4. Soltanova Həbibə Bayraməli qızı - Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı: AzTU 2015, 475 s.
5. Soltanova H.B., Ağakərimov A.A., Babazadə S.İ. Mehmanxana təsərrüfatı. Bakı: “Parni iz Bakı”, 2005, 220 s.
6. Soltanova H.B., Hüseynova Ş.H. Turizmin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2007, 316 s.
7. Soltanova H.B., Zeynalov C.V. Otelçilik fəaliyyətinin əsasları. Bakı: AzTu-nun mətbəəsi.2013,410 s.

Abstract: The formation of modern tourism in our republic has come a long way. Tourists from foreign countries, in addition to excellent recreation, get acquainted with our country, its history, current situation and future plans. In order to properly assess our current achievements in the field of tourism, it is very important to take a brief look at the history of development of this field in our country.

Keywords: tourism, history, Azerbaijan, Middle Ages, caravanserai

Резюме: Становление современного туризма в нашей республике прошло долгий путь. Туристы из-за рубежа, помимо отличного отдыха, знакомятся с нашей страной, ее историей, нынешним положением и планами на будущее. Чтобы правильно оценить наши текущие достижения в сфере туризма, очень важно вкратце взглянуть на историю развития этой сферы в нашей стране.

Ключевые слова: туризм, история, Азербайджан, средний век, караван-сарай

Gənc tədqiqatçılara yardım məqsədi ilə təqdim edilən bütün tezis və məqalələr çap edilmişdir. Kitabda müxtəlif məzmunlu və fərqli səviyyəli elmi əsərlərə görə Qərbi Kaspi Universiteti məsuliyyət daşıdır.

For the help to young researchers all presented theses and articles have been published. Western Caspian University is not responsible for scientific works in different content and different levels in the book.

